

М.І. Ніколаєв

ХРОНОЛОГІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я IV–I СТ. ДО Р. Х. ВИБРАНІ ПРАЦІ

Ізмаїл – 2022

М. І. Ніколаєв

**ХРОНОЛОГІЯ
ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я
IV–I СТ. ДО Р. Х.
ВИБРАНІ ПРАЦІ**

**Ізмаїл
2022**

УДК 930.24(477.7)
Н 63

Хронологія Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці: монографія / М. Ніколаєв. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2022. 288 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Василь М. Орлик – д.і.н., проф., завідувач кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет;

Віктор В. Ставнюк – д.і.н., проф., завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;

Володимир Ф. Столба – д.і.н., проф., старший науковий співробітник Берлін-Бранденбурзької академії природничих і гуманітарних наук, член Данської Королівської академії наук і літератури.

В монографії на ґрунті відновленого літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х. вперше досліджені особні актуальні питання хронології Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х. (Ольвія та її хора, Неаполь Скіфський, Херсонес Таврійський). Зокрема, пропонується низка взаємозалежних хронологічних реперів політичної історії регіону та уточнене датування й інтерпретація численних різномірних епіграфічних та нумізматичних пам'яток (у формі довідок).

Для науковців, викладачів та студентів історичних факультетів, нумізматів та всіх, хто цікавиться стародавньою історією України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 4 від 2 грудня 2021 р.)

Кожна копія файлу має скриті персоналізовані відмінності. Несанкціоноване копіювання та розповсюдження файлу переслідується по Закону.

ISBN 978-617-7595-94-5

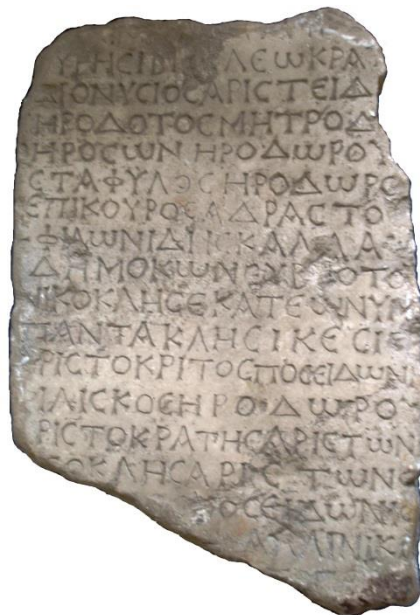
© Ніколаєв М.І., 2022

© ІДГУ, 2022

© ТОВ «БукРі», 2022

M. I. Nikolaev

**CHRONOLOGY OF THE NORTHERN
BLACK SEA REGION
in the 4th – 1st centuries BC.
SELECTED WORKS**

UDC 930.24(477.7)
N 63

Chronology of the Northern Black Sea region in the 4th – 1st centuries BC. Selected works:
monograph / M. Nikolaev. Izmail: RVV ISUH, 2022. 288 p.

REVIEWERS:

Vasyl M. Orlyk – PD Dr. habil, Head of the Department of History, Archeology, Informational and Archival Activities, Central Ukrainian National Technical University;

Viktor V. Stavniuk – PD Dr. habil, Head of the Department of History of the Ancient World and the Middle Ages, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Vladimir F. Stolba – PD Dr. habil, Senior researcher, Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, Member of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters.

In the monograph on the basis of the restored chronology of Olbia in the 4th –1st centuries BC, separate relevant issues of chronology of the Northern Black Sea coast of the 4th –1st centuries BC have been studied for the first time (Olbia and its Chora, Scythian Neapolis, Taurica Chersonesos). In particular, a number of interdependent chronological benchmarks of the region's political history are proposed, dates and interpretations of numerous diverse epigraphic and numismatic memorabilia are clarified (in the form of references).

For scientists, teachers and students of historical faculties, numismatists and anyone interested in the ancient history of Ukraine.

*Recommended for printing by the Academic Council of Izmail State University of Humanities
(Protocol No. 4 dated December 2, 2021)*

Each copy of the file has hidden personalized differences. Unauthorized copying and distribution of the file are prosecuted by law.

ISBN 978-617-7595-94-5

© Nikolaev M.I., 2022

© ISUH, 2022

© LLC «BookRi», 2022

ЗМІСТ / CONTENT

ПЕРЕДМОВА / PREFACE	6
ГЛАВА I. ОЛЬВІЯ ПОНТІЙСЬКА /	
CHAPTER I. PONTIC OLBIA	
<i>Історична хронологія Ольвії IV–I ст. до Р. Х. / Historical chronology of Olbia IV–I centuries B.C.</i>	13
<i>Альтернативна модель каталогу епонімів Ольвії В. П. Яйленка / Alternative model of V.P. Yailenko's catalogue of eponyms of Olbia</i>	17
<i>Просопографічна (хронологічна) реконструкція скорочень і фрагментів імен історичних осіб / Prosopographic (chronological) reconstruction of abbreviations and fragments of names of historical figures</i>	24
<i>Хронологія монетних емісій Ольвії 380–330 pp. до Р. Х. / The chronology of coin issues of Olbia 380–330 B.C.</i>	31
<i>Хронологія ольвійських «борисфенів» / The chronology of Olbian «Borysthenes»</i>	68
<i>Тезаурація скарбів «борисфенів» на території Ольвійської хори: хронологічний контекст / Thesaurus of the «Borysthenes» treasures on the territory of the Olbian Chora: chronological context</i>	121
<i>До завершення дискусії щодо хронології декрету на честь Протогена / To the end of the discussion of the chronology of the decree in honor of Protogenes</i>	133
<i>Нове епіграфічне джерело з історії грошового обігу Ольвії / A new epigraphic source on the history of money circulation in Olbia</i>	150
<i>Ольвія Понтійська у II ст. до Р. Х. / Pontic Olbia in the II century B.C.</i>	157
<i>Хронологічні дослідження лапідарного архіву Ольвії / Chronological research of the lapidary archive of Olbia</i>	167
<i>Хронологічні дослідження агораномних клейм та гир / Chronological studies of agoranomic stamps and weights</i>	177
<i>Хронологія кланової боротьби в Ольвії IV–раннього II ст. до Р. Х. / The chronology of clan struggle in Olbia IV–early II century B.C.</i>	196
ГЛАВА II. НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ /	
CHAPTER II. SCYTHIAN NEAPOLIS	
<i>Хронологія лапідарних пам'яток Посидея з Неаполя Скіфського / Chronology of lapidary monuments of Posideus of Scythian Neapolis</i>	212
<i>Про заснування Неаполя Скіфського / On the founding of Scythian Neapolis</i>	235
<i>Зіставлення хронології Ольвії та Неаполя Скіфського / Comparison of the chronology of Olbia and Scythian Neapolis</i>	244
ГЛАВА III. ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ /	
CHAPTER III. TAURICA CHERSONESOS	
<i>Об'єднання локальних хронологій Ольвії та Херсонесу / Combining local chronologies of Olbia and Chersonesos</i>	250
ПІСЛЯМОВА / EPILOGUE	264
СКОРОЧЕННЯ / ABBREVIATION	265
ЛІТЕРАТУРА / LITERATURE	266

*Присвячую моїй дружині Наталі, найближчий для мене людині
п'ятий десяток років*

ПЕРЕДМОВА

Шановний читачу! Пропонована книга є першою україномовною та третьою моєю монографією аналітичного напрямку, у якій на ґрунті відновленого літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х., тобто, з єдиних позицій, досліджені особні актуальні питання хронології Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х., зокрема, Ольвії та її хори, Неаполя Скіфського та Херсонесу Таврійського. Пропонується низка важливих хронологічних реперів політичної історії регіону та уточнюється датування різнорідних епіграфічних та нумізматичних пам'яток.

Моя перша монографія 2008 року «Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н. э.» була лише початковим етапом практичної реалізації (методами системного аналізу та математичного моделювання) ідеї Ю. Г. Виноградова та В. В. Рубана 80-х рр. минулого століття щодо діахронного (епонімного) характеру каталогу *IPE I² 201*, тобто, календаря Ольвії. До того ж виходу моєї першої монографії не передувала публікація статей (*sic*). У сутності, я почав працювати над статтею, але вона поступово переросла в монографію, оскільки відкрився абсолютно новий підхід до вивчення написів Ольвії та, як наслідок, був отриманий величезний масив нової історичної інформації. Але, як відомо, ідеї не приходять у готовому, закінченому вигляді¹. Тому, перша монографія мала похибку в реконструкції літочислення (за другим і, особливо, третім стовпцем епонімного каталогу *IPE I² 201*), велику кількість дрібних неточностей і помилок, загалом, того, що іменується *дитячою хворобою*. На цій підставі я не прагнув до публічного розповсюдження книги, розраховуючи тільки на її друкарський обсяг. Минулі роки, однак, підтвердили правильність обраного напрямку. Подальший розвиток положень монографії «Политическая и культовая элита...» представлений у другій монографії «Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э – I в. н. э.», яка вийшла друком у 2014 р. (друге видання – 2016 р.)². Ця монографія, своєю чергою, складається з двох книг. Перша книга присвячена побудові та обґрунтуванню теоретичної моделі реконструкції літочислення Ольвії – синхронізації епонімного каталогу *IPE I² 201* (з розробленням універсальної теоретичної моделі фрагментованих стародавніх епонімних каталогів, зафіксованих у стовпцях)³. Також, у першій книзі представлений універсальний алгоритм відновлення початкового розміру фрагментованого епонімного каталогу Ольвії та встановлено збіг розмірів ольвійського епонімного каталогу з каталогом мілетських стефанефорів. Друга

¹ З промови М. Цукерберга.

² Монографія 2014 (2016) р. знаходиться у вільному доступі. URL: <https://www.academia.edu/2771459>

³ Ця модель базується на фундаментальних властивостях найпростішої математичної конструкції – звичайної матриці – та не створює ніяких складностей у її розумінні.

книга монографії 2014 р. є систематизованим викладенням основ просопографії елітних родин Ольвії, покладених на тверду хронологічну основу каталогу епонімів та реалізує високу кореляцію між епонімним каталогом та сотнями інших, епіграфічних (лапідарних, керамічних, магічних тощо) та нумізматичних пам'яток Ольвії IV–I ст. до Р. Х. *Зазначу, що на сьогоднішня наявність цієї кореляції, попри виявлення базових хронологічних реперів⁴, і є головним аргументом у сприйнятті каталогу IRE I² 201 як епонімного.* Хронологія ж нерозривно пов'язана з просопографією, оскільки літочислення Ольвії (втім, й інших полісів) було епонімним. Предметом моєї гордості є те, що рецензентами монографії 2014 р. були провідні вчені, проф. Олександр Аврам⁵ та проф. Олег Габелко, які позитивно оцінили цей труд (Avram, 2016, 2017; Габелко, 2016).

Базуючись на ідеях монографії 2008 р. та їхньої практичної реалізації в монографії 2014 р., відповідно, у цій третій монографії «Хронологія Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці» вирішуються нові хронологічні питання. Зокрема, крім лапідарних, досліджуються пам'ятки керамічної епіграфіки, монети тощо. Також, розширені географічні межі досліджень, крім Ольвії, на її хору та деякі інші поліси та міста Північного Причорномор'я (Неаполь Скіфській, Херсонес Таврійський). Загалом, більшість розділів та таких, що входять до них лем є закінченими самостійними дослідженнями, тобто пристосовані до користування у якості довідника, наприклад, за конкретною монетною легендою (диферентом, скороченням) або агораномним клеймом тощо.

У першій главі коротко розглянута модель синхронізованого епонімного каталогу Ольвії. Проте, головним є захист моїх побудов із історичної хронології Ольвії Понтійської від критичних нападів опонента. Доведено неспроможність та помилковість альтернативної синхронної моделі каталогу IRE I² 201, як переліку городян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х., що її запропонував мій опонент – д.і.н. В. П. Яйленко майже сорок років тому та за сорок років не додав до неї жодного нового аргументу (Яйленко, 2017). Синхронна модель каталогу IRE I² 201 В. П. Яйленка побудована з використанням необґрунтованого синтезу, ігноруванням основ аналізу даних на користь вибіркового аналізу, наявності фактичних помилок та замовчуванням деяких невідповідних фактів тощо й загалом характеризується як *антинаукова*⁶. Отже, звертаю увагу читача на те, що відновлення ольвійського літочислення IV–I ст. до Р. Х. не можливе в рамках традиційного напрямку (філології, ономастики, палеографії) та базується на

⁴ Рік Аполлона, що був після року Посидея Анаксагорова – 105 р. до Р. Х. та рік Каллініка Філоксенова (Євксенова) – 329 р. до Р. Х. Обґрунтування див.: (Ніколаєв, 2008, 2014).

⁵ Шоком для мене стала раптова смерть професора Олександру Аврама 4 серпня 2021 р. в Істрії. Упродовж понад десяти років ми вели листування, маючи багато спільних думок та інтересів. Професор Олександр Аврам підтримував мої дослідження та дуже багато зробив для ознайомлення з ними фахівців Західної Європи, передусім своїми прихильними лемами у щорічнику Bulletin épigraphique, рецензією у престижному академічному виданні Ancient West & East, покликаннями на мої статті та монографії, також, поряд з іншими колегами, надавши мені ефективну та істотну підтримку під час захисту докторської дисертації. Світла пам'ять дорогому колезі та видатному вченому!

⁶ Осібні питання просопографічних побудов В. П. Яйленка досліджені і в інших главах цієї монографії.

системному аналізі й математичному моделюванні. На жаль, «зауваженням» В. П. Яйленка бракує змістовної частини та, у сутності, вони є принизливою для вченого та й людини взагалі, звичайною лайкою («туфта», «дилетант» тощо)⁷.

Осібний розділ першої глави – підтвердження (майже через десять років) такої, що була виконана мною на початковому етапі (2008 р.) просопографічній реконструкції фрагментованої посвяти епоніма 195 р. до Р. Х. Пантакла Клеомбрового за двома літерами його імені. На жаль, мій опонент не розрізняє (чи удавано не розрізняє?) ономастичну реконструкцію та реконструкцію просопографічну. Під час дискусії, у 2021 р. я вперше натрапив на грубе підтасовування фактів у статті В. П. Яйленка (*Яйленко, 2021*), тому «викреслив» цю людину зі сфери науковців, дослідження яких варті уваги.

У двох перших монографіях я виконував просопографічні (хронологічні) дослідження переважно лапідарних написів. Отриманий досвід дав змогу вперше розпочати просопографічні дослідження монетних легенд (скорочень, диферентів, монограм) та легенд агораномних клейм та гир. Починаючи займатися цими артефактами я розумів, що вони є найскладнішими для досліджень і такі дослідження не можуть обмежитися єдиним етапом, можливі й альтернативні варіанти інтерпретації й помилки і їхнє подальше виправлення. Особливо це стосується просопографічних (хронологічних) досліджень за участю представників другорядних елітних родів, також, складними та гіпотетичними є дослідження в хронологічних лакунах епонімного каталогу⁸.

Наступний розділ першої глави розглядає на новому рівні просопографічну (хронологічну) інтерпретацію монетних скорочень та монограм, зокрема, монетних емісій IV – III ст. до Р. Х. У тому числі розглянуто просопографічну інтерпретацію⁹ диферентів на «борисфенах» усіх груп, що надало змогу запропонувати обґрунтовану гіпотезу про тривалість карбування «борисфенів» з 331–330 р. до Р. Х. до майже 219–217 р. до Р. Х. зі значними перервами. Своєю чергою, це стало, зокрема, відправною точкою у відновленні хронології найважливіших історичних подій ольвійського поліса останній чверті III ст. до Р. Х. Так, загибель Правобережної хори Ольвії¹⁰ внаслідок нашествия скіро-галатів відбулася орієнтовно 215 р. до Р. Х., а не 250–240 рр. до Р. Х., що супроводжувалося масовою тезаврацією скарбів «борисфенів». Відповідно, як варіант інтерпретації, прийняття у 215 р. до Р. Х. декрету IOlb 28+ 29+ 123 + IPE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія було ініційоване у зв'язку з різким погіршенням умов повернення боргу. Щобільше, встановлений взаємозв'язок легенд агораномних клейм, гир, магичних написів та монет з історичними

⁷ Див. в Google так звану «піраміду Грема».

⁸ Хронологічними лакунами епонімного каталогу є відсутні його фрагменти, тобто те, що реально не існує. Проте завдяки спеціальним інструментам, які ґрунтуються переважно на математичних властивостях каталогу та закону генеалогії, крок за кроком такі дослідження мною виконуються.

⁹ Це виконано вперше. Ономастичну ж інтерпретацію диферентів на «борисфенах» та й інших монетах виконав у своїй дисертації П. О. Каришковський (*Каришковский, 2003*).

¹⁰ Також і поселень Дністровського регіону.

особами декрету IPE I² 32 на честь Протогена дав змогу фактично наблизитися до завершення багаторічної дискусії щодо хронології подій та дати видання цієї важливої пам'ятки: події описані в декреті на честь Протогена відбувались в другій-третьій чверті III ст. до Р. Х., декрет виданий близько 222 р. до Р. Х., бувши (за В. В. Латишевим) абсолютним палеографічним аналогом стінобудівельного напису IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова¹¹, епоніма 222 р. до Р. Х. Варто уваги оприлюднення датованої через просопографію свинцевої пластини – боргової розписки Поликсену на двадцять золотих статерів; один із варіантів її інтерпретації передбачає, що цей документ, згідно із повідомленням Макробія та декрету IPE I² 25+31 на честь Каллініка, пов'язаний із ліквідацією боргових зобов'язань під час облоги міста Зоніріоном. У двох осібних розділах першої глави переглянуті та доповнені новою хронологічною інформацією раніше отримані мною відомості про кланову боротьбу в Ольвії, також, коротко перелічені просопографічні датування численних лапідарних пам'яток Ольвії. Треба взяти до уваги, що просопографічні датування є взаємозалежними, тобто якась група написів не може бути прийнята, як така, що збігається із традиційними датуваннями, а інша – відкинута, як така, що не збігається із традиційними датуваннями. Датування можуть бути прийняті або цілком, або цілком відкинуті на підставі мотивованого висновку.

Читач не знайде в цій монографії систематизованої хронологічної інформації, яка стосується магічних написів Ольвії. Така прогалина пояснюється тим, що зараз я досліджую велику приватну колекцію магічних написів (майже десяток артефактів)¹² з перспективою видання відповідного каталогу¹³. Свою місію в дослідженні магічної епіграфіки Ольвії, що виконується мною вже декілька років, я вбачаю в донесенні до читача взаємопов'язаних та систематизованих історичних (хронологічних та просопографічних) свідчень, які утримують ці документи. Мої дослідження в цьому напрямі (Ніколаєв, 2016: 217-278; 2019б: 276-301) є, зокрема, спробою практичної реалізації завдання,

¹¹ Цей факт старанно приховує В. П. Яйленко, оскільки датує декрет на честь Протогена 180–170 рр. до Р. Х. (Яйленко, 2017)

¹² Крім написів магічного характеру колекція вміщує, ймовірно, боргову розписку близько 330 р. до Р. Х. на двадцять золотих статерів (див. відповідний розділ цієї монографії), багатострічковий приватний лист від Онесси до Антестерія другої половини V–першої половини IV ст. до Р. Х. Також у колекції присутні магічні переліки зі згадкою про дійових осіб декрету на честь Протогена, зокрема, Аристократа та Плейстарха. Осібний напрямок досліджень стосується інтерпретації групи свинцевих платівок, позбавлених тексту, але таких, що мають на зворотному боці окремі літери або скорочення імен. В приватній колекції є також багато інших важливих документів, що перебувають в стадії дослідження.

¹³ На мою думку, каталог магічних написів Ольвії, що його нещодавно оприлюднив О. В. Білоусов, є високоякісною працею та значним внеском в дослідження античної магічної практики; цей каталог одразу зайняв достойне місце на моєму робочому столі. Проте, магічна епіграфіка характеризується багатогранністю й в одному документі охопити все розмаїття її напрямів неможливо. Зокрема, каталог не охоплює історичний (просопографічний) складник, обмежуючись ономастичним (тобто без урахування історичного контексту). Хронологічний складник цього каталогу, також, обмежений палеографічним та мовним аналізом. До того ж каталогу бракує розгляду започаткованої мною теми взаємозв'язку магічних пам'яток (див.: Ніколаєв, 2019б: 276-301). Відповідно, каталог О. В. Білоусова, маючи переважно філологічну спрямованість та незважаючи на його високу якість, майже не стикається з моїми просопографічними дослідженнями. Саме тому моїм завданням є дослідження магічних написів з іншого боку: інтерпретація цих пам'яток з дотриманням системних принципів, тобто у їхній єдності з іншими епіграфічними та нумізматичними пам'ятками та виходячи з єдиної хронологічної та просопографічної основи – синхронізованого епонімного каталогу.

поставленого видатним вченим С. Р. Тохтасьєвим, щодо перетворення ономастичного матеріалу в повноцінне історичне джерело (Тохтасьєв, 2002).

Другою главою монографії розширено географічні межі застосування відновленого та синхронізованого епонімного каталогу Ольвії на інші географічні об'єкти, зокрема, тісно пов'язаний з Ольвією, Неаполь Скіфський. У трьох розділах послідовно запропоновані сучасні просопографічні датування групи відомих посвят Посидея з Неаполя, що традиційно датувалися часом Скілура¹⁴, також, надані критичні зауваження щодо обмеженості традиційних хронологічних індикаторів Неаполя та запропонована гіпотеза про його заснування орієнтовно 199–197 рр. до Р. Х. ольвіополітами із впливових ольвійських родин Діонісіїв та Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів. Безумовно, я очікую відповідну реакцію опонентів, які є прихильниками традиційної гіпотези.

Третя глава монографії присвячена важливій проблемі історичної хронології – зіставленню локальних хронологій Херсонесу Таврійського та Понту з літочисленням Ольвії. Здобуті в цій главі матеріали можуть слугувати підґрунтям для подальших масштабних просопографічних (хронологічних) досліджень Херсонесу Таврійського та деяких інших полісів Західного Причорномор'я та Греції.

Насамкінець, треба зробити зауваження загального характеру. Отже, у всіх випадках отримання хронологічних параметрів тої чи іншої історичної події або пам'ятки мною виконувалися просопографічні дослідження реальних історичних осіб – переважно вихідців із вищої ланки міської громади. Особливість пропонованих хронологічних розвідок, що стосуються Ольвії Понтійської, Неаполя Скіфського, Херсонесу Таврійського, Понту тощо полягає в наявності спільної хронологічної опори – синхронізованого епонімного каталогу *IPE* I² 201 Ольвії Понтійської. Відповідно, важливий напрям моїх досліджень – представити пам'ятки лапідарної, магічної, керамічної епіграфіки та нумізматики, належні конкретній історичній особі, – у їхній єдності на відповідній ділянці хронологічній вісі. Але, на жаль, не завжди вдається отримати безальтернативні взаємозв'язки. Особливо це стосується хронологічної (просопографічної) інтерпретації монетних скорочень (монограм, диферентів) та агораномних клейм, які традиційно вважаються найскладнішими для інтерпретації; роботи в цьому напрямку ще забагато. Зазначу, що я роблю лише перші кроки в просопографічному дослідженні цих пам'яток.

Кожний підрозділ цієї монографії можливо вивчати незалежно від інших глав та розділів, але, з усім тим, ця монографія об'єднана єдиною ціллю – дослідженням з історичної хронології групи географічних об'єктів античного Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х., також, хронологічними дослідженнями деяких подій політичної історії та пам'яток регіону, зокрема, нумізматичних та керамічних. Більшість розділів побудовано на принципі довідника, тобто є особливими лемами, які можливо вивчати незалежно від інших.

¹⁴ Спростована традиційна гіпотеза про те, що ольвіополіт Посидей та цар Скілур були сучасниками.

Монографія не належить до науково-популярного жанру та орієнтована на використання, переважно, науковцями, студентами, колекціонерами-нумізматами та особами, які цікавляться вітчизняною історією античного періоду. Зокрема, звертаю увагу читача на деяку складність сприйняття просопографічної інформації, що передається в словесній формі. На жаль, поки що, мені не вдалося винайти простий та наочний спосіб її представлення, окрім графічного. У такому випадку рекомендую застосовувати графічні стемми родів, викладені у вільний доступ (Ніколаєв, 2014: 267-279)¹⁵. Щобільше, в монографії відсутній тлумачний словник спеціальних термінів¹⁶. Також, я не даю вичерпного визначення терміну «монетний магистрат». Орієнтовно, це є особа, організаційно або фінансово пов'язана з випуском тої чи іншої серії монет. До речі, світлини монет та гир, що наведені в монографії, надані без урахування їхніх метрологічних характеристик (абсолютного розміру та ваги); це є певною мірою традиційним для напряму моїх просопографічних (хронологічних) досліджень, у яких об'єктом дослідження є лише написи. Ілюстративний матеріал наданий приватними колекціонерами чи отриманий відповідно до Правил вітчизняного аукціону¹⁷, також, шляхом вивчення музейних колекцій та отриманні дозволу на їхню публікацію.

Монографія, також, не стосується філології¹⁸. Останнім часом історичний напрям досліджень епіграфічних пам'яток починає конкурувати з філологічним¹⁹. Втім, згадувані напрями мають логічно доповнювати один одного.

Завершую передмову словами щирої подяки колегам та друзям – провідним науковцям, краєзнавцям, бібліографам, які сприяли як захисту моєї докторської дисертації, так і подальшій науковій діяльності, зокрема, роботі над цією монографією: м.н.с. І. Азарх, к.і.н. О. Білоусов, членкор. НАНУ Г. Боряк, д.і.н., проф. О. Габелко, д.і.н., проф. Г. Гедьо, д.і.н., проф., О. Гуржій, Dr. hab., prof. M. Dana, Dr. hab., prof. D. Dana, членкор. РАН А. Іванчик, ph. D. G. Kantor, акад. АПН В. Коцур, Dr. Hab. M. Manoledakis, завідувач редакційно-видавничого відділу Ізмаїльського державного гуманітарного університету О. Мартинчук, д.і.н., проф. В. Орлик, к.і.н. С. Охотніков, д.і.н., проф. В. Пархоменко, д.і.н., проф. О. Петrenchко, ph. D. E. Petropoulos, д.і.н., проф. І. Сергєєв, акад. НАНУ В. Смолій, д.і.н., проф. В. Ставнюк, Dr. hab., prof. V. Stolba, докт. історії М. Ткачук, д.і.н., проф. Л. Циганенко, Dr. hab., Prof. G. Tsetskhladze, к.і.н. М. Чорєф та ін.; краєзнавці: Е. Джумажанов, Є. Колесниченко, І. Кошелєв, С. Лоскот, Є. Сліпець, С. Шередека та ін.; бібліографи: Л. Варюхіна та Т. Михайловська. Глибоко скорбую за колегами – Олександром Аврамом, Сергієм

¹⁵ URL: <https://www.academia.edu/2771459>

¹⁶ Маються на увазі спеціальні терміни, зокрема, евергет, айсимнет мольпів, ситон, дедикант, ейсегет тощо.

¹⁷ Як і більшість дослідників, я негативно оцінюю таке явище, як приватний приладовий метало пошук, але вважаю за необхідне в максимально-можливий спосіб використовувати в наукових цілях отриману приватними шукачами інформацію.

¹⁸ Відповідно, нечисленні зауваження філологічного змісту, які за необхідністю з'являються у моїх дослідженнях, треба розглядати як побічні.

¹⁹ Див, наприклад, у класичних дослідженнях (Kazarov, Petrechko, 2019).

Буйських, Валентиною Крапівіною, Володимиром Рубаном, Сергієм Тохтасьєвим – провідними вченими та моїми друзями, які останнім часом пішли у засвіти.

Після захисту в січні 2017 р. докторської дисертації в Інституті історії України НАНУ, я відчуваю сплеск інтересу до моїх досліджень зі сторони колег. Щобільше, у віці майже 69 років я був запрошений до співпраці в декілька університетів України, зокрема, у якості професора кафедри, члена Спеціалізованої вченої ради, головного редактора фахового наукового видання, також, до редакційних колегій декількох популярних та перспективних фахових видань. Це надихає! ***Якщо дасть змогу Господь я з натхненням буду продовжувати свою наукову діяльність; до того ж хронологічні (просопографічні) дослідження характеризуються, зокрема, можливістю поступового розширення як у географічному просторі, так і в часі, що й ілюструє ця монографія.***

Микола Ніколаєв

ГЛАВА I. ОЛЬВІЯ ПОНТІЙСЬКА

Історична хронологія Ольвії IV–I ст. до Р. Х.²⁰

Цією монографією я підтверджую отримані раніше (Николаев, 2008, 2014) параметри відновленого літочислення Ольвії – синхронізованого епонімного каталогу IPE I² 201.

Підсумком моєї діяльності у 2008–2014 рр. загалом стала розробка теоретичних принципів синхронізації епонімних каталогів, зафіксованих в стовпцях та принципів реконструкції їхнього первісного розміру (Николаев, 2008, 2014). Відповідно, на цьому ґрунті була виконана й практична реалізація цих теоретичних положень: синхронізований та реконструйований епонімний каталог IPE I² 201 Ольвії Понтійської (табл. 1). Цією монографією я підтверджую отримані раніше (Николаев, 2008, 2014) параметри синхронізованого епонімного каталогу. Більш того, з'явилися деякі підстави для прийняття гіпотези, що похибка синхронізації, заявлена раніше як +2/-4 р., насправді не перевищує похибку в календарній різниці в початку року для абсолютної системи літочислення та системи, що застосовувалася в Ольвії (Николаев, 2019: 33). Втім, ейфорію потрібно викорінювати у будь-якому науковому дослідженні!

Таблиця 1.

380		270		160	
379		269		159	
378		268		158	
377		267		157	
376		266		156	
375		265		155	
374		264		154	
373		263		153	
372		262		152	
371		261		151	
370		260		150	
369		259		149	
368		258		148	
367		257		147	
366		256		146	
365		255		145	
364		254		144	
363		253		143	
362		252		142	
361		251		141	
360		250		140	
359		249		139	
358		248		138	
357	Ἀντιμ[ήστορ] Ἀ[γαθίνου]	247		137	

²⁰ Визначення терміну «історична хронологія» читач знайде в Інтернеті.

356	[Ε]ὐρησίβιος Λεωκράτ[ου]ς	246		136	
355	Διονύσιος Ἀριστείδ[ου]	245		135	
354	Ἡρόδοτος Μητροδ[ώρου]	244		134	
353	Ἡροδῶν Ἡροδώρου	243		133	
352	Στάφυλος Ἡροδώρου	242		132	
351	Ἐπίκουρος Ἀδράστου	241		131	
350	Φιλωνίδης Καλλα[ίσχρου?]	240		130	
349	Δημοκῶν Εὐβιότου	239		129	
348	Νικοκλῆς Ἑκατεωνύμ[ου]	238		128	
347	Παντακλῆς Ἴκεσί[ου]	237		127	
346	Ἀριστόκριτος Ποσειδων[ίου]	236		126	
345	Φιλίσκος Ἡροδώρου	235		125	
344	Ἀριστοκράτης Ἀρίστων[ου]	234		124	
343	[Θ]εοκλῆς Ἀρίστων[ου]	233		123	
342	Ἀλφῖνος Ποσειδωνί[ου]	232		122	
341	Κάλλιπ[ου]ς Καλλινίκο[υ]	231		121	
340	Εὐδωρος Πρ[ωτ]ογέ[νου]	230		120	
339	Λεοντομένης Ἴκεσί[ου]	229		119	
338	Εὐξενος Καλλιστράτ[ου]	228		118	
337	Φιλτῆς Λεωνίδου	227		117	
336	Ζώϊλος Πεδιέως	226	Πολ[ύ...? τοῦ δεῖνος]	116	
335	Σωκράτης Ποσειδωνίου	225	Ἀριστο[δήμος? Δαῖκράτου?]	115	
334	Γοργίας Εὐβιότου	224	Εὐβίотος Δ[ημοκωντος ?]	114	
333	Θρασυδάμας Ἀρίστωνος	223	Κόνων Βα[τάκου]	113	
332	Ποσειδώνιος Ἐπικράτου	222	Κλεόμβροτος Παντακλέους	112	
331	Ἴκέσιος Ἀρίστωνος	221	Χαιρήμων Νικηράτου	111	
330	Πολύμνηστος Μένωνος	220	Καλλικράτης Νικηράτου	110	Εὐρ[.....]
329	Καλλίνικος Φιλοξένου	219	Ἀγαθῖνος Δημοκῶντος	109	Εὐρ[.....]
328	Εὐρήμων Τιμησιθέου	218	Ἀρίστων Νικηράτου	108	Εὐ[.....]
327	Ἀγαθῖνος Ἀντιμήστορος	217	Μῦς Βοσπορίχου	107	Ἀγ[αθινος? τοῦ δεῖνος]
326	Θεοκύδης Παγκράτου	216	Μένανδρος Ἑκατονύμου	106	Ποσ[ιδέος Ἀναξαγόρου]
325	Διυστέφης Ἑστιαίου	215	Ἀγαθῖνος Δηϊμάχου	105	Ἀπό[λλων Διός]
324	Πρωτογένης Εὐδώρου	214	Ἴκέσιος Πολυξένου	104	Δαῖκ[ράτης τοῦ δεῖνος]
323	Εὐφρόνιμος Μητροδώρου	213	Παντακλῆς Λεωδάμαντος	103	Δημ[.....]
322	Πλειστώναξ Νικηράτου	212	Στάφυλος Ἡροδώρου	102	Ἴκ[έσιος τοῦ δεῖνος]
321	[Πο]σειδώνιος Ἀριστοκρίτου	211	Ἴκέσιος Παντακλέους	101	Φιλ[.....]
320	Ἑκατέων Παντακλέους	210	Κρίτος Νικηράτου	100	Α?[.....] ²¹
319	Ἴκέσιος Σωκράτους	209	Δαῖκράτης Ἀριστοδήμου	99	[.....]
318	Πολυμέδων Λεωκράτους	208	Εὐβίотος Μητροδώρου	98	[.....]
317	Κλεόμβροτος Παντακλέους	207	Διονύσιος Βοττύλου	97	Ἀν[αξιμένης? τοῦ δεῖνος]
316	Σύνμαχος Διονυσίου	206	Σωσίστρατος Νυμφόδωρου	96	βα[σίλειος Μηθραδάτης?]
315	Ἀρίστων Θεοκλέους	205	Διονύσιος Ὀρθοβούλου	95	Ε[.....]
314	Μενεκράτης Θεοκλέους	204	Φιλτῆς Λεωδάμαντος	94	В один із цих років було завершено ведення епонімного каталогу IPE I ² 201 та стався перехід Ольвії на понтіїську еру
313	Βάτακος Τιμοθέου	203	Νουμήνιος Ἴκεσίου	93	
312	Εὐρησίβιος Πανδίωνος	202	Ἴκέσιος Λεωδάμαντο[ς]	92	
311	Ἀριστοκράτης Θεοκλέους	201	Εὐμένης Συρίσκου	91	
310	Τιμόθεος Πάρμιος	200	Διονύσιος Ἀγρότ[ου]	90	
309	Ἀθήναιος Πολυξένου	199	Τιμέας Θεογίτων[ου]	89	
308	Ὀρθόβουλος Εὐβιότου	198	Ἀρτεμίδωρος Τιμέου	88	

²¹ Фрагментована літера А ймовірно «проглядається» на малюнку В. В. Латишева в лемі IPE I² 201, проте, вона відсутня в переліку імен каталогу, що його надав цей дослідник нижче. Розв'язання цього питання, як і багатьох інших, пов'язане з необхідністю візуального обстеження каталогу, що залишається для мене недоступним (Николаев, 2014: 266).

307	Δηΐμαχος Ὀρθοβούλου	197	Νικήρατος Εὐρησ[ιβίου]	87	Порожньо
306	Ἰκέσιος Παντακλέους	196	Εὐρησίβιος Δημ[.....υ]	86	Порожньо
305	Ἀρίστων Ἀριστοκράτους	195	Παντακλῆς Κλ[εομβρότου]	85	Порожньо
304	Νικόστρατος Νικοκλέους	194	Δημοκῶν [τοῦ δεΐνος]	84	Порожньо
303	Φιλόμηλος Διονυσίου	193	Εὐνίκος Ε[ὐδῶρου]	83	Порожньо
302	Θεοδέκτης Ἡροδῶρου	192	Νικήρατ[ος τοῦ δεΐνος]	82	Порожньо
301	Λήναιος Ἡροδῶρου	191	Ἡρόφιλ[ος τοῦ δεΐνος]	81	Порожньо
300	Ἀθηνόδωρος Μόσχου	190	Λεωδά[μας Παντακλέους?]	80	Порожньо
299	Ἀμύντωρ Ἀθηνοδῶρου	189	Δάμ[ασος Ἀριστοκράτους?]	79	Порожньо
298	Ἀριστοκλῆς Εὐρήμονος	188	Λε[ω..... τοῦ δεΐνος]	78	Порожньо
297	Ἀπολλόδωρος Διοδῶρου	187	Ἰκέ[σιος Φίλτου]	77	Порожньо
296	Ἀντιμήτωρ Ἀγαθίνου	186	Πα[ντακλῆς?]	76	Порожньо
295	Λεωκράτης Πολυμέδοντος	185	Σ[.... ?]	75	Порожньо
294	Ἡροσῶν Πρωτογένους	184		74	Порожньо
293	Δάμασος Ἀριστοκράτου[ς]	183		73	Порожньо
292	Ἑκατέων Ἀριστ[ок]ράτ[ου]ς	182		72	Порожньо
291	[.... Δ]ιονυ[σίου]	181		71	Порожньо
290		180		70	Порожньо
289		179			Порожньо
288		178			Порожньо
287		177			Порожньо
286		176			Порожньо
285		175			Порожньо
284		174			Порожньо
283		173			Порожньо
282		172			Порожньо
281		171			Порожньо
280		170			Порожньо
279		169			Порожньо
278		168			Порожньо
277		167			Порожньо
276		166			Порожньо
275		165			Порожньо
274		164			Порожньо
273		163			Порожньо
272		162			Порожньо
271		161			Порожньо

Синхронізований епонімний каталог IPE I² 201.

Перелік аргументів, які підтверджують діахронний (епонімний) характер каталогу IPE I² 201, наведено в монографіях (Ніколаєв, 2008, 2014: 4):

– каталог є єдиним документом, що містить (на глибину до 8 поколінь) генеалогічні гілки основних елітних родів Ольвії;

– каталог містить властиві тільки діахронним документам хронологічні квоти, наприклад, див. епонімні каталоги Мілета, Родосу і Лінда (Ніколаєв, 2014: 94-96);

– кількість рядків каталогу IPE I² 201 і епонімного каталогу Мілета (110 рядків), збігаються; обґрунтуванню цього факту присвячена глава моєї монографії 2014 р.

– документ містить роки Аполлона²², Посидея Анаксагорова (*IPE* I² 35), Анаксимена (*IOLb* 17+21+30+120), також, групу пращурів та нащадків епонімів Геродора, Плейстарха²³ (*IPE* I² 32) і Теогейтона (*IOLb* 26), присутніх в декретах Ольвії, що датовані роками жерців-епонімів;

– в каталозі присутні імена епонімів, ідентифікованих з десятками осіб із лапідарних пам'ятників Ольвії, графіті, монет²⁴, керамічних клейм і магічних написів, виданих упродовж близько двохсот шістдесяти років (кінець першої половини IV – початок I ст. до Р. Х.). Імена епонімів каталогу мають високу кореляцію з великою кількістю інших епіграфічних та нумізматичних пам'яток; тобто, каталог та інші епіграфічні та нумізматичні пам'ятки становлять єдину систему. При сприйнятті ж каталогу *IPE* I² 201 як переліку сучасників це призводить до виникнення непереборних суперечностей хронологічного, палеографічного і / або просопографічного характеру;

– каталог зафіксований одночасно не раніше 94 і не пізніше 88 рр. до Р. Х. у зв'язку з переходом підвладних Мітрідату VI Евпатору полісів Північного Причорномор'я на царську еру з початком у 297 р. до Р. Х., традиційно (але не зовсім коректно) іменованої «віфінсько-понтійською» або навіть «віфінсько-понтійсько-боспорською».

– останніми роками я обґрунтував гіпотезу про ймовірну наявність в каталозі року Мітрідата VI Евпатора за аналогією з каталогом мілетських стефанефорів та, ймовірно, афінських архонтів. Цей рік припадає на 97/96 абсолютного літочислення та є ювілейним двохсотим роком заснування понтійської ери Мітрідатом I Ктістом (*Николаев, 2019: 33*). Гіпотеза виникла на ґрунті одного з варіантів читання рядка Βα[...] 3-го стовпця синхронізованого епонімного каталогу *IPE* I² 201 за 97/96 р. до Р. Х. як βα[σιλεὺς Μιθραδάτης] (подібно каталогам Мілета за 86/85 р. до Р. Х. та, ймовірно, Афін за 88/87 р. до Р. Х.). У 2014 р. я відмовився від читання рядка Βα[...] як Βάτακος τοῦ δεῖνος через невідповідність традиції успадкування родових імен. Гіпотезу підтверджує досвід просопографічних реконструкцій, монетне карбування, декрети Ольвії, Херсонесу, історичний контекст і раніше виявлена мною підготовка Ольвії до переходу на понтійську еру – введення епонімних датовочних формул. Перехід відбувся в 94–88 рр. до Р. Х. В цьому хронологічному діапазоні було завершене епонімне літочислення за жерцями Аполлона Дельфінія.

²² Нещодавно проф. В. М. Орликом опублікована унікальна ольвійська монета часів Мітрідата VI Евпатора, яка, на переконливу гіпотезу дослідника, датована роком Аполлона –105 р. до Р. Х. Див.: (*Орлик, 2021*). Як зазначає В. М. Орлик, всі відомі та описані в довідковій літературі ольвійські монети часів Мітрідата мають анепіграфічний характер та складно піддаються датуванню. Унікальна монета типу Аполлон-горит має монограму у формі альфи з ламаною гастрою *на аверсі* (!!!), поряд з головою Аполлона; зіставлення з епонімним каталогом Ольвії *IPE* I² 201 дозволило досліднику запропонувати гіпотезу про датування цієї монети роком Аполлона тобто через декілька років після входження міста в склад держави Мітрідата Евпатора.

²³ Останнім часом інформація про Геродора та Плейстарха, що виконували посади монетних магистратів орієнтовно 255¹²–254¹² рр. до Р. Х. знайдена у диферентах ольвійських «борисфенів». Також, знайдена інформація й про головну дійову особу декрету *IPE* I² 32 – Протогена.

²⁴ Згідно з античною традицією, посада епоніма виконувалася в час, близький до посади монетного магистрата (*Зограф, 1951: 91*). На сьогодні вже побудовані переліки магистратів, які були епонімами з 345 по 339 й з 329 по 320 рр. до Р. Х., з 307 по 301 рр. до Р. Х. тощо.

Альтернативна модель каталогу епонімів Ольвії В. П. Яйленка

В. П. Яйленко вважає каталог IPE I² 201 синхронним переліком городян Ольвії кінця III ст. до Р. Х. Це є тупиковим напрямом досліджень та приводить до катастрофічних наслідків у ольвійській епіграфіці та хронології.

Монографія д.і.н., проф. В. П. Яйленка (Яйленко, 2017), що побудована як сукупність нарисів і статей, написаних у різні роки, звичайно, потребує або великої рецензії або декілька тематичних критичних досліджень. Пропоновані нотатки стосуються першої, основної частини монографії, присвяченій історії й епіграфіці Ольвії й охоплюють велику частину нарисів і статей, що входять в III та IV розділи, тобто приблизно 200 сторінок. Їхньою метою є аналіз концептуального підходу дослідника до ольвійської просопографії, виконання численних датувань лапідарних написів пізньокласичної-елліністичної Ольвії, що згадують ольвіополітів, і, відповідно, представлених історичних реконструкцій²⁵.

Як відомо, упродовж багатьох років в дослідженнях Ольвії присутня альтернатива в інтерпретації каталогу громадян IPE I² 201. Деяка частина дослідників традиційно вважає каталог переліком громадян Ольвії – сучасників. Таке уявлення про цей документ характерно, в основному, для найстаршого покоління вчених, зокрема, В. П. Яйленко. Інтерпретація каталогу як діахронного переліку жерців Аполлона – календаря Ольвії – набула розвиток у моїх дослідженнях (Ніколаєв, 2008, 2014 тощо) і є практичною реалізацією ідеї 1980-х рр. Ю. Г. Виноградова (Виноградов, 1989) і В. В. Рубана (Рубан, 1982). Висловлена майже сорок років тому, ця ідея довгий час не могла бути реалізованою через обмеженість традиційних методів епіграфіки, філології та палеографії. Тим часом в останні десятиліття спостерігається активне проникнення загальнотехнічних методів системного аналізу й математичного моделювання в гуманітарну сферу (див., наприклад, (MacCarron, Kenna, 2012)). Саме на таких методах і базуються мої дослідження. Основою синхронізації ольвійського календаря – каталогу IPE I² 201 – стала модель, яка використовує фундаментальні властивості простої математичної конструкції – матриці. Що його бракує, на першому етапі хронологічний репер²⁶ був замінений системою хронологічних діапазонів, що визначило наближений характер синхронізації²⁷. Початковий розмір каталогу обчислений на базі основного закону генеалогії (Ніколаєв, 2014). Каталог, в сукупності з лапідарним архівом, графіті, магічними переліками, монетними легендами, агораномними клеймами й епіграфічними гирями становить єдину хронологічну і просопографічну основу соціально-політичної історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х. і з кожним роком поповнюється новими аргументами. Спростувати синхронізацію календаря Ольвії вже не можливо. Запропонований мною новий напрям дослідження ольвійських (та інших)

²⁵ На моєму робочому столі є начерки двох тематичних заміток, присвячених іншим аспектам монографії В. П. Яйленка.

²⁶ Згодом хронологічні репери були знайдені (Ніколаєв, 2014).

²⁷ Приписувані мені В. П. Яйленком (с. 484) міфічні датування «з точністю до року» залишаю без коментарів.

стародавніх написів, з використанням ольвійського епонімного каталогу, є цілком природним та очевидним; він не є якимось протиставленням традиційній епіграфіці. Цей напрям прихильно сприйнятий провідними західними науковими школами²⁸ і більшістю українських і російських дослідників (див., наприклад, (Avram, 2017; Габелко, 2016; Казакевич, 2015)). Тим часом існує група вчених, ймовірно, зацікавлених у «консервації» своїх досягнень минулих років, які болісно та агресивно сприймають об'єктивний процес проникнення в гуманітарну сферу загальнотехнічних методів. До таких вчених належить, зокрема, д.і.н. В. П. Яйленко.

Отже, монографія В. П. Яйленка базується на уявленні про каталог *IPE I² 201*, як про документ, зафіксований в останній чверті III ст. до Р. Х., що містить три покоління сучасників. За минулі десятиліття В. П. Яйленко, на жаль, не додав жодних нових аргументів до своєї концепції каталогу. Раніше, я вже коментував (Николаев, 2014: 19) його помилкову думку про начебто брак у каталозі відомих епонімів (с. 483). Унікальну властивість діахронних каталогів, у тому разі, Мілета, Родоса, Лінда й Ольвії – *епонімні квоти* (Николаев, 2008; 2014: 94-96) – дослідник не згадує. Загалом, аргументації автора монографії щодо синхронності каталогу майже немає. Відповідно, його аргументи проти діахронного характеру каталогу становлять декілька бездоказових і емоційних речень, які не спираються на будь-які спеціальні дослідження. Так, оцінка В. П. Яйленком моїх наукових праць щодо синхронізації каталогу як «... збудованих на свідомо піщаній основі ...» (с. 484), зовсім не узгоджується з фундаментальними властивостями матричної моделі календаря, спростувати які неможливо (Николаев, 2014). Взагалі, для цього дослідника є характерними критичні зауваження, які позбавлені змістовної частини, а є лише образою опонента, наприклад, «туфта», «дилетант» тощо. До речі, згідно з класифікацією за так званою «пірамідою Грема» (див. Google), такі зауваження віднесені до найнижчого рівня. *Чи цей дослідник знайомий із сотнями (!) аргументів на користь інтерпретації каталогу, як календаря Ольвії у зв'язку з наявністю високої кореляції між іменами епонімів та іменами, що згадуються в чисельних різного характеру епіграфічних та нумізматичних пам'ятках, виданих упродовж декількох століть?* (Николаев, 2008; 2014; 2017a; Николаев, 2017).

Далі В. П. Яйленко переходить до палеографії. Висловлення класика ольвійської палеографії Т. Н. Кніпович (Книпович, 1956: 130) про те, що застосування в Ольвії другої половини III ст. до Р. Х. шрифту, яким виконаний каталог, можна вважати неймовірним, В. П. Яйленко «нейтралізує» фразою: каталог «... написаний лунарним шрифтом, що погано піддається датуванню в межах одного й навіть двох століть, ... у таких умовах вирішальне слово за просопографічними даними» (с. 483). На жаль, що розглядаються просопографічні дані, складають лише декілька речень. З використанням датованих делоських декретів IG 813 та IG 814 на честь ольвіополітів Посидея Діонісієва та Діодора А(г)рота, дослідник, відповідно до застарілої гіпотези В. В. Латишева, обґрунтовує активність Діонісія Агрота з каталогу *IPE I² 201*, буцімто батька Посидея й Агрота з посвяти *IPE I² 189* останньою чвертю III в. до

²⁸ Див. щорічні коментарі *Bulletin épigraphique* та *Supplementum epigraphicum Graecum*.

Р. Х. Повна неспроможність цього положення була доведена мною раніше (Ніколаєв, 2008: 183-185)²⁹. «Підкріпивши» свої дослідження фактом присутності в каталозі імен Агатина Деймахова й Конона Батакова з декрету *IOlb* 28+ 29+ 123 + *IPE* I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія, В. П. Яйленко абсолютно несподівано приходить до висновку, що ... *весь (!) каталог датується останньою чвертю III ст. до Р. Х. (с. 483, 499-503)*. Наведені матеріали, однак, не мають відношення до датування каталогу, але свідчать лише про реально антинауковий метод, що застосовується В. П. Яйленком. Вважаю, що цей дослідник зовсім не опановує необхідні наукові інструменти для обґрунтування чи то синхронного, чи то діахронного характеру каталогу.

Отже, подальші просопографічні побудови й датування численних написів IV–I ст. до Р. Х. В. П. Яйленко виконує з урахуванням датування каталогу останньою чвертю–кінцем III ст. до Р. Х. Відповідно, більша частина епіграфічних пам'яток, за таким підходом, буде датуватися в межах III–II ст. до Р. Х. Зауважу, що раніше я встановив: *у разі сприйняття діахронного каталогу IPE I² 201 як переліку сучасників, дослідники неминуче зіткнуться з непереборними хронологічними, палеографічними та / або просопографічними сперечаннями* (Ніколаєв, 2017а: 56). Монографія В. П. Яйленко підтверджує виникнення таких сперечань. Про те, як «долає» їх дослідник, свідчать численні приклади.

У напису *SEG* 32:795 ольвійських стінобудівельників згадуються, зокрема, Θεοκλῆς Ἀρίστωνος і Νικόστρατος Νικοκλέους. Видавцем напис віднесений до періоду облоги Ольвії Зопіріона; епоніми з каталогу *IPE* I² 201 з такими ж іменами – одні й ті ж особи згідно з синхронізацією каталогу (Ніколаєв, 2008). Однак, В. П. Яйленко вважає цих стінобудівельників дідами однойменних громадян із каталогу (с. 410). До речі, (в розвиток побудов В. П. Яйленка), водночас незаслужено забутий «однойменний», очевидно, двоюрідний дід стінобудівельника Лампона Педеева з каталогу – Ζώϊλος Πεδιέως.

На думку дослідника Εὐρησίβιος Λεωκράτους і Πολυμέδων Λεωκράτους з посвяти *IOlb* 71 жерців Євресибія, також, мають присутніх у каталозі «однойменних» онуків (с. 486, 497, 501).

Καλλίνικος Φιλοξένου з каталогу, в одному з варіантів інтерпретації, є однойменним в іншому поколінні Каллініку Філоксенову з графіто *IGDolb* 95 фіаса Бореїків (с. 491). Очевидно, і представник роду Посидоніїв із каталогу, якийсь Ποσειδώνιος Σωκράτου і члени фіаса Бореїків із графіто, також мали бути однойменними родичами з інших поколінь.

Про присутність у каталозі онука Протогена на ім'я Εὐνικός Εὐδώρου В. П. Яйленко замовчує (с. 488). Дійсно, звідки візьметься в каталозі, зафіксованому в останній чверті III ст. до Р. Х. (за В. П. Яйленком), дедикант посвяти *SEG* 42: 716 Аполлону Дельфінію кінця II до Р. Х. (за В. П. Яйленком). Отже, ще один «однойменний дід»? Аналогічні міркування про однойменних осіб наводить дослідник і при інтерпретації імені Εὐδωρος Προτογένους з

²⁹ Дослідник замовчує інформацію про дельфійський декрет (*Fracelière, 1928: 189*) 260–250 pp. до Р. Х. на честь, зокрема, Діонісія, сина Діонісія, *реального батька Посидея та Агрота* з посвяти *IPE* I² 189, оскільки цей декрет руйнує систему просопографії В. П. Яйленка.

магічного закляття *IGDolb 104* середини IV ст. до Р. Х., що збігається з ім'ям епоніма 340 р. до Р. Х. з каталогу (с. 488). І це ще далеко не всі «однойменні» особи!

Безумовно, введення в науковий обіг клонів – гіпотетичних однойменних осіб – є вимушеним кроком для автора монографії, якій спирається на помилкову інтерпретацію каталогу. Водночас зауважу, що однойменні історичні особи, безперечно, існували³⁰ (див., наприклад, каталог: Κλεόμβροτος Παντακλέους (I), Κλεόμβροτος Παντακλέους (II) тощо). Однак, очевидно, що *однойменні особи не можуть бути рівноцінними історичними особами* (однойменні могли рано померти, виїхати, бути малоактивними або хворими тощо). Відповідно, не всі вони адекватно відбивалися в епіграфічних пам'ятках. Для підтримування зовнішньої бездоганності дослідження В. П. Яйленко застосовує спрощену (теоретичну) модель формування родовідної гілки, клонуючи покоління гіпотетичних однойменних осіб і скочуючись в зону схоластики (Іван Петрович → Петро Іванович → Іван Петрович → ...). Тим часом *в історичному дослідженні потрібно довести існування особи у тому числі однойменної*. З цією метою в просопографічну модель міської громади мною була введена спеціальна умова: *просопографія оперує тільки з реальними історичними фігурами* (Николаев, 2014: 103). (Переконаливим і, безсумнівно, вірним назвав цю умову д.і.н., проф. Є. О. Молев у відгуку на мою докторську дисертацію). Безсумнівно, ця умова ілюструє відмінність ономастики від просопографії.

Іноді дуже складно довести існування однойменної особи. Наведу приклад: графіті *IGDolb 26* навклерів, що згадує якогось Менандра, Ю. Г. Виноградов датував не пізніше кінця IV ст. до Р. Х. на підставі застосовуваних мовних форм. За браком відомостей про реальну особу на ім'я Μένανδρος в IV ст. до Р. Х., я помилково ідентифікував цього Менандра з онуком – епонімом 216 р. до Р. Х. Μένανδρος Ἐκατόνυμμου (Николаев, 2014: 304). Між тим, агораномне клеймо ἀγορά(νομοῦντων) (Γ)κεσ(ίου), Ἀντι(μήστωρος), Μέναν(δρου) досить надійно датується кордоном IV–III ст. до Р. Х. і, як видно, містить відомості про реальну особу, на ім'я Менандр (Николаев, 2017: 12-30). У такий спосіб, датування графіті *IGDolb 26*, запропоноване Ю. Г. Виноградовим, підтверджується. Гілка роду Пантаклів-Клеомбротів доповнена реальною однойменною особою.

Аналогічне, але складніше питання, виникло під час датування декрету *IOlb 26* на честь херсонесця Діонісія Тагонова (Николаев, 2017a: 60-69). Альтернативні варіанти датування потрапляли в хронологічні лакуни каталогу (приблизно 230 р. до Р. Х. і приблизно 170 р. до Р. Х., відповідно) і передбачали однойменних діда й онука Θεοφείτων τοῦ δεῖνος. В кінцевому підсумку, більшу кількість аргументів було отримано на користь епоніма близько 230 р. до Р. Х.; про твердо встановлений історичний факт годі й казати.

Дослідження однойменних осіб останнім часом дало змогу спростувати *традиційну красиву легенду* про мореплавця, «праву руку» й радника царя Скілура в Неаполі Скіфському, Посидея, сина Посидея (див., наприклад, Виноградов, 1989; Макаров, 2017: 56-78), який у реальності жив майже на два

³⁰ Як реалізація античної традиції успадкування родових імен від діда до онука тощо.

покоління раніше Скілура (Ніколаєв, 2019а: 63-82). Наведені приклади ілюструють фактичну складність просопографічних досліджень за участю однойменних осіб. У монографії ж В. П. Яйленка однойменні особи з'являються автоматично, «в міру потреби» і використовуються, як підпірки для хиткого фундаменту (Ніколаєв, 2014: 185-188).

Згідно з просопографічною моделлю полісної громади, впливова історична особа, як правило, згадується в декількох різномірних синхронних епіграфічних документах, у тому числі епонімному каталозі³¹. Для ілюстрації цього положення додаю стемму Протогенів:

- родоначальник, епонім 340 р. до Р. Х., Εὐδωρος Πρωτογένους, згаданий, також, у магічному заклятті IGDOlb 104 середини IV в. до Р. Х. і монетній легенді ΕΥΠΡ (Анохин, 2011: № 205) орієнтовно 340 р. до Р. Х.;

- син родоначальника, епонім 324 р. до Р. Х. Πρωτογένης Εὐδώρου, монетний магістрат Π (330–320 рр. до Р. Х.);

- онук родоначальника, епонім 294 р. до Р. Х., Ἦροσῶν Πρωτογένους, батько Протогена з декрету IPE I² 32 на честь Протогена³²;

- епонімія Протогена Геросонова потрапляє в хронологічну лакуну каталогу (290–227 рр. до Р. Х.). Розрахунково вона «тяжіє» до 258 р. до Р. Х. Ім'я евергета Протогена (активний орієнтовно 270–230 рр. до Р. Х.) присутнє в декреті IPE I² 32, двох різних агораномних клеймах на мірних судинах (250–240 рр. до Р. Х.), монетних легендах ΠΡΩΤΗΡ, ΠΡΩ (250–240 рр. до Р. Х.). Примітно, що В. П. Яйленко навіть не поставив питання про можливу присутність в великих хронологічних лакунах каталогу епонімії Протогена (див. нижче).

- в нижній частині хронологічної лакуни каталогу, близько до 230 р. до Р. Х., ймовірно, розташована й епонімія сина Протогена, Євдора Протогенова (Εὐδωρος Πρωτογένους). Як один із варіантів, не виключаю, що Євдору належить скорочення ΕΥ на «борисфені» і унікальній тетрадрахмі (?) (Анохин, 2011: № 421)³³, як спрощений варіант родового успадкування аббревіатури ΕΥΠΡ також, на гирі (на жаль, доказати це неможливо);

- в каталозі є присутнім онук Протогена, Εὐνικός Εὐδώρου, епонім 193 р. до Р. Х. Він, також, дедикант посвяти SEG 42:716 Аполлону Дельфінію раннього II ст. до Р. Х.

Очевидно, що стемма Протогенів не тільки відповідає основному закону генеалогії, а й підкріплюється датованими нумізматичними матеріалами. У монографії В. П. Яйленка декрет на честь Протогена віднесений до 180–170 рр. до Р. Х., а події декрету – до кінця III – першої чверті II ст. до Р. Х. До того ж як

³¹ Останнім часом моя просопографічна модель полісної громади (Ніколаєв, 2018г: 99-104) доповнена простою та інтуїтивно зрозумілою тезою: чим вище статус історичної особи – носія відповідного імені – тим більшу кількість епіграфічних пам'яток різного характеру ця особа залишає після себе (Ніколаєв, 2021а).

³² Раніше я, також, вважав, що диференти №№ 28, 29 на «борисфенах» групи IV належать цієї особі (див.: Ніколаєв, 2018б: 155-159). Однак, виконане хронологічне дослідження одночасно усіх груп «борисфенів» (Ніколаєв, 2020:) спростовує цю гіпотезу на користь ототожнення диферентів №№ 28, 29, ймовірно, з батьком ситона з посвяти IOlb 72 на ім'я Ναύτιος Ἦροξένου, якогось Героксена, сина такого-то (Ἦρόξενος τοῦ δέϊνος). Підкріплює цю гіпотезу, по-перше, відсутність емісії «борисфенів» у проміжку 300–290 рр. до Р. Х. По-друге, згідно з традицією родинного лобювання та успадкування посади від батька до сина, наступний диферент ΝΑ (№ 30), ймовірно, належить до сина цього Героксена – Навтіма (Ναύτιος Ἦροξένου).

³³ На мою думку, належність цієї тетрадрахми до ольвійського монетного двору є сумнівною.

видно, лише два стовпці каталогу містять представників шести поколінь (за В. П. Яйленком – три покоління). Аналогічна інформація, яка свідчить про підпорядкування лапідарних написів, графіті, магічних переліків, монетних легенд, агораномних клейм і гир єдиній хронологічній основі – епонімному каталогу – може бути приведена і для інших родів (Николаев, 2014; Avram, 2017).

Для того, щоби яскравіше проілюструвати неспроможність прийнятої В. П. Яйленком концепції каталогу, наведу ще один приклад. Останнім часом я виявив майже безперервну низку монетних легенд, які збігаються з епонімами першого стовпчика епонімного каталогу за 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 pp. до Р. Х., відповідно, **ΦΙΛΙ** – Φιλί(σκος Ἡροδόρου), **ΑΡΙΣΤ** – Ἀριστ(οκράτης Ἀρίστωνος), ~~**ΘΕΟ** – Θεο(κλῆς Ἀρίστωνος)~~, **ΑΛΦ (ΦΛΑ)** – Ἀλφ(ῖνος Ποσειδωνίου), **ΚΑΛΛΙ** – Κάλλι(προς Καλλινίκου), ~~**ΕΥΠΡ** – Εὐ(δωρος) Πρ(ωτογένους)~~, **ΛΕΟΝΤ** – Λεοντ(ομένης Ἴκεσίου). З урахуванням надійності датування монет серії «Деметра / орел на дельфіні» й безперервності представленої низки, теоретично не виключена інтерпретація цих легенд, як таких, що позначають не монетних магістратів, а епонімів. У рамках же концепції каталогу, запропонованої В. П. Яйленком, можливий лише абсолютно нереальний варіант інтерпретації цієї низки: *сім послідовно розташованих в каталозі однойменних праправнуків із різних родів (!?)*.

Отже, датування каталогу останньою чвертю III в. до Р. Х. і його інтерпретація, як переліку сучасників призводить до спотворення датувань більшості пізньокласичних і елліністичних написів Ольвії на десятки років, як вгору, так і вниз. Отримані дослідником результати існують «самі по собі» та не корелюють із даними лапідарної, «малої» і магічної епіграфіки, нумізматики, агораномних клейм і гир. Та й дослідник не бачить необхідності в пошуку такої кореляції. Крім того, В. П. Яйленком реально зруйновані основи просопографії елітних родів Ольвії. Відповідно, автором монографії, що рецензується, істотно викривлена і загальна історична картина. Наприклад, кінець III – перші десятиліття II ст. до Р. Х. за В. П. Яйленком – час максимальної кризи. Хоча відомо, що із передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х. відродилася емісія срібла, економіка Ольвії після розгрому Правобережної хори близько 215 р. до Р. Х. достатньо швидко переорієнтувалася на зовнішню торгівлю тощо.

У такій спосіб, *в частині хронологічного та просопографічного вивчення Ольвії IV–I ст. до Р. Х. монографія д.і.н. В. П. Яйленка є дослідницьким тупиком*. Водночас хочу ще раз наголосити, що вчений замовчує існування дельфійського декрету на честь ольвіюполіта Діонісія, сина Діонісія (Fracelière, 1928: 189), також, епонімію онука Протогена, Євніка Євдорова в каталозі й навіть не ставить питання про можливе наповнення (реконструкцію) хронологічних лакун каталогу. Це мимоволі наводить на думку: *автор монографії, очевидно, вже розуміє глибоку помилковість своїх багаторічних хронологічних та просопографічних побудов, але не знаходить наукової мужності в цьому зізнатися*.

На завершення цієї теми розгляну ще одне курйозне питання історичної хронології Ольвії. Отже, *сприйняття каталогу IPE I² 201 чи то діахронним документом (каталогом жерців-епонімів Ольвії (Николаев, 2008, 2014)), чи то*

синхронним переліком громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко 2017) надає змогу стверджувати, що існує хронологічний діапазон, у якому обидві моделі каталогу (діахронна та синхронна) хронологічно «перетинаються». Цей діапазон – остання чверть III ст. до Р. Х. тобто другий стовпець каталогу. Саме тому виконане мною просопографічне датування декрету IOlb 28+ 29+ 123 + IPE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія збігається із датуванням В. П. Яйленка. До того ж звертаю увагу читача на виявлений мною новий факт, наприклад, у хронологічному дослідженні «борисфенів»: патроніми великої групи епонімів 220–208 рр. до Р. Х. корелюють із диферентами «борисфенів», компактно охоплюючи другу половину випусків п'ятої групи, що, згідно із законом генеалогії дає змогу датувати ці випуски серединою III ст. до Р. Х. Це диференти № 57, 59, 60, 65, 66, 68, 69, 75-76 (Карышковский, 1988: 81.; Ніколаєв, 2020). Зокрема, каталог IPE I² 201 згадує епоніма 217 р. до Р. Х. Міса Боспорихова (Μῦς Βοσπορίχου). З огляду на рідкісність імені Боспорих в Ольвії скорочення **ΒΟΣ** (диферент № 68 групи V) може бути інтерпретовано, як Βοσπόριχος τοῦ δεῖνος (Карышковский, 2003: § 16) й оформлено, як хронологічний (просопографічний) факт: пік активності ймовірного епоніма та магістрата **ΒΟΣ** орієнтовно (розрахунково) «тяжіє» до середини III ст. до Р. Х. Але, найважливішою особливістю є те, що цей хронологічний висновок дістає «залізобетонну» аргументацію, оскільки є незалежним від сприйняття каталогу IPE I² 201 чи то діахронним документом (каталогом жерців-епонімів Ольвії (Ніколаєв, 2008, 2014)), чи то переліком громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017).

Малюнок 1. Наочна ілюстрація хронологічного співвідношення діахронної (зліва (Ніколаєв, 2008; 2014)) та синхронної (справа (Яйленко, 2017)) моделі каталогу IPE I² 201. Вертикальна вісь характеризує час.

Співвідношення діахронної та синхронної моделі каталогу можливо зобразити графічно (малюнок 1). Вертикальна вісь характеризує час.

Просопографічна (хронологічна) реконструкція скорочень і фрагментів імен історичних осіб.

У процесі відновлення літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х. отримані хронологічні та просопографічні відомості про вищу еліту. Це дає змогу обґрунтувати просопографічну реконструкцію – відновлення деяких фрагментів і скорочень в лапідарній, керамічній, магнійній і нумізматичній епіграфіці іменами реальних історичних осіб. Така, що виконана мною у 2008 р. за двома літерами імені просопографічна реконструкція фрагмента присвяти епоніма Ольвії 195 р. до Р. Х. Пантакла Клеомбротова піддалася жорсткій і потворній критиці В. П. Яйленка із традиційних (ономастичних) позицій. У дослідженні на 100% подолана критика і доведена істинність виконаної раніше реконструкції через возз'єднання фрагмента присвяти із відомим раніше написом.

Стародавні написи вчені виявляють, як правило, у пошкодженому вигляді. Відповідно, обґрунтована реконструкція, зокрема, фрагментів імен історичних осіб (Виноградов, 1978: 46-75) завжди залишається актуальною. Під час реконструкції фрагментованих імен в епіграфіці традиційно використовується ономастичний принцип: *фрагмент доповнюється відповідними іменами з урахуванням приблизної кількості таких, що бракує букв*. Наприклад, фрагмент (...)ιον напису IOLb 21 відновлений можливими іменами Διονύσιος, Δημήτριος, Ἀθήναιος, Εὐρησίβιος тощо. Ономастичні реконструкції широко застосовувалися В. В. Латишевим у його фундаментальній праці *IPE* I², також, і іншими дослідниками; водночас відновлені імена найчастіше ніколи не траплялися ні в Ольвії, ні в Північному Причорномор'ї. Частково удосконалив традиційний ономастичний принцип П. О. Каришковський під час розшифровки монетних легенд: скорочення в першу чергу відновлювалися іменами, відомими в Ольвії, у другу – іменами, відомими в Мілеті й, нарешті, загальногрецькими іменами (Карышковский, 2003: 131-132). Ономастична реконструкція імен, припускаючи різноманіття можливих теоретичних варіантів, залишається в сутності умовною та позбавленою історичного контексту, оскільки не пов'язана із конкретною історичною постаттю³⁴. Відповідно, метою дослідження є обґрунтування й захист принципово іншої, просопографічної реконструкції фрагментованих

³⁴ Наведу приклад застосування ономастики в епіграфічних дослідженнях. Так, нещодавно прочитав у монографії поважного вченого про те, що «...ім'я Протоуєνης трапляється в ольвійських написах *вісім разів*» (курсив мій – М.Н.). Мається відповідне покликання на *LGPN*. Це традиційна для ономастичних досліджень вказівка на кількість згадувань того чи іншого імені (та / або патроніму) в епіграфічних документах конкретного міста, яка нібито, характеризує розповсюдження цього імені в цьому місті. На мою думку, такий ономастичний алгоритм може мати якийсь сенс лише в разі досліджень на широкому географічному ландшафті. Наприклад, кількість згадувань цього імені в регіоні Північного Причорномор'я дійсно є характеристикою його розповсюдження. Проте, у разі досліджень локальних географічних об'єктів, наприклад, міст, такий кількісний підхід, ігноруючи реальний історичний контекст та традицію успадкування родових імен, може привести до хибних висновків. Що стосується імені Протоуєνης, по-перше, потрібно ввести уточнення: згідно з просопографічними матеріалами це ім'я (та/ або патронім) з урахуванням агораномних керамічних клейм ((ἀγορανομόντων) Δαῖκράτους, Ἀλεξάνδρου, Протоуєνου та (ἀγορανομόντων) Протоуєν(ους), Δημήτρίου, Δημήτρίου) та монетних скорочень або аббревіатур (ΕΥΠΡ, ΠΕ, ΠΡΩ, ΠΡΩΤΗΡ) згадується в Ольвії майже чотирнадцять разів. Але, що ж означає це число? Майже нічого! Адже, без виконання змістовного просопографічного аналізу, кількість згадок будь-якого імені (та / або патроніму) не має абсолютно ніякого сенсу. Основи теорії просопографії засвідчують, що найвищий статус історичної особи – носія відповідного імені – визначає й більшу кількість епіграфічних пам'яток різного характеру, котрі ця особа залишає після себе. У такому випадку, просопографічний аналіз дає змогу стверджувати: таке, що трапляється в різноманітних написах Ольвії майже 14 разів, ім'я Протоуєνης стосується лише трьох реальних однойменних (згідно зі сталою традицією) історичних осіб – вихідців з елітного роду Протогенів: онука, батька та прадіда. Це і є проста різниця між ономастикою та просопографією.

(скорочених) імен історичних осіб, також, подолання критичних зауважень опонента. Мета цього дослідження досягається через підтвердження виконаної у 2008 р. просопографічної реконструкції фрагмента посвяти SEG 58: 766 за допомогою об'єднання її із раніше відомим написом *IOlb* 125.

Виконане автором деякий час назад відновлення літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х. (синхронізація епонімного каталогу *IPE* I² 201) відкрило перспективу заміни традиційної ономастичної реконструкції принципово іншим, проте, абсолютно очевидним підходом до реконструкції фрагментів і скорочень імен у пам'ятках лапідарної, керамічної, магічної епіграфіки й нумізматики іменами реальних історичних осіб – просопографічної реконструкції. Як відомо, просопографія, через свою відносну «молодість» традиційно вважається вторинною щодо ономастики, лінгвістики та палеографії. Парадокс полягає в тому, що за досягнення відповідного рівня вивчення конкретної міської громади, наприклад, Ольвії, просопографія стає домінуючою в дослідженні пам'яток, що містять імена історичних осіб, у тому числі у вигляді фрагментів або скорочень (Ніколаєв, 2018г: 99). У міській громаді античного поліса досить обмежена кількість осіб згадувалася в лапідарних чи інших написах і монетних легендах. Ці реальні історичні особи – вихідці із вищої еліти (Ніколаєв, 2014). Зокрема, відновлення епонімного літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії супроводжувалося отриманням репрезентативних просопографічних відомостей про вихідців із семи елітних родів. Діяльність їхня відзначена в 92% лапідарних написів, а також, синхронних керамічних, магічних і нумізматичних пам'ятках. Виявлено й головну проблему просопографії – традиція успадкування родових імен від діда до онука іноді створює непереборні варіанти інтерпретації. Просопографічний підхід, що передбачає обов'язкову наявність репрезентативної інформації про вищу полісну еліту, нині не може бути реалізований, наприклад, для такого міста, як Ніконій, але вже, крім Ольвії, у Північному Причорномор'ї використовується для Херонеса Таврійського (Туровський, 2015: 342-351). В ольвійській нумізматиці по допомогу просопографії ідентифіковані іменами реальних історичних осіб десятки скорочень і монограм. Наприклад, із використанням відомої традиції про те, що епонімія виконувалася хронологічно близько до магістратської посади (Зограф, 1951) обґрунтовано та інтерпретовано іменами реальних історичних осіб – епонімів Ольвії та / або їхніх родичів – велику кількість монетних скорочень та монограм (зокрема, див. вище монети 345–339 рр. до Р. Х.), осібне дослідження присвячене інтерпретації диферентів на «борисфенах» (Ніколаєв, 2018: 10-12; 2020 тощо). Специфікою застосування просопографії в магічній і керамічній епіграфіці є ідентифікація в низці випадків історичних осіб, представлених лише іменами (без патронімів). Так, багаторядковий магічний опістограф з Ольвії середини IV ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2019б: 276-301), відновлюється повними іменами осіб, булих епонімами в 357, 356, 355, 347, 344 рр. до Р. Х., відповідно, Ἀντιμήστωρ (Ἀγαθίνου), Εὐρησίβ(ιος) (Λεωκράτους), Διονύσιος (Ἀριστείδου), Παντακλῆς Ἰκεσίου, Ἀριστοκράτης (Ἀρίστωνος). Агораномне клеймо рубежу IV–III ст. до Р. Х. ΑΓΟΡΑ \ (...)ΚΕΣ ΑΝΤΙ \ ΜΕΝΑΝ може бути реконструйовано

іменами епонімів 306 і 296 рр. до Р. Х., відповідно, (Ι)κές(ιος Παντακλέους) і Ἀντι(μήστωρ Ἀγαθίνου) (Николаев, 2017: 16) тощо. Вищий ступінь використання просопографії – відновлення істотно фрагментованих імен у лапідарних написах (Nikolaev, 2013: 67-70). «Класичним» прикладом, що здобув високу оцінку такого спеціаліста як А. Аврам (Николаев, 2014: 169-172; Avram, 2017: 441-442)³⁵, є ідентифікація реальними історичними особами – епонімами 355 і 327 рр. до Р. Х. – імен із посвяти IOlb 168, ймовірно, жерців Леократа за залишками патронімів (...)δου та (...)ορος (малюнок 2).

(ιερείς) Λεω(κρατου?)
(Διονύσιος Ἀριστείδου Στ(άφυλος? Ἡροδώρου?)
(Ἀγαθίνος? Ἀντιμήστ)ορος
(ὁ δεῖνα Θάτ)υος

Малюнок 2. Фрагментована посвята IOlb 168, яку вдалося реконструювати виключно просопографічним методом.

Очевидні принципові відмінності традиційної ономастичної реконструкції від реконструкції просопографічної. Проте, відновлена у 2008 р. через просопографічну реконструкцію істотно фрагментована посвята SEG 58:766 Пантакла (II) Клеомбротова (Николаев, 2008: 11-15) деякий час назад стала об'єктом жорсткої критики В. П. Яйленка (Яйленко, 2017: 484).

Треба, однак, почати із викладу деяких обставин виявлення і вивчення цієї пам'ятки. На початку 90-х рр. видатні дослідники Ольвії Г. С. Русяєва і В. В. Крапівіна опублікували групу посвятних написів, знайдених на ділянці Р-19 (Русяєва, Крапівіна, 1992: 17-33). Серед них виділялася група посвят, що датуються видавцями першою половиною II ст. до Р. Х. – Леона Гераклідова, Євніка Євдорова, Гікесія Філтова й невідомого дедиканта. На думку видавців, усі постаменти були виготовлені із сірого граніту. Надалі всі посвяти ділянки Р-19 знайшли просопографічну інтерпретацію й уточнене датування (Николаев, 2008: 244-245).

У 2008 році мною в науковий обіг було введено фрагментований п'єдестал із приватної колекції, – випадкову знахідку поблизу майданчика Р-19 (малюнок 3). З огляду на те, що п'єдестал був знайдений поблизу майданчика Р-19 та

³⁵ Ця реконструкція дістала нещодавно нове підтвердження в магічному написі (Николаев, 2019б: 276-301).

враховуючи зовнішню схожість матеріалу із вищезазначеними написами першої половини II століття до нашої ери, я, також, визначив матеріал посвяти як сірий граніт (Николаев, 2008: 11-15).

Малюнок 3. Фрагментована посвята SEG 58:766 евергета Пантакла (II) Клеомбродова, епоніма 195 р. до Р. Х. Приватна колекція. Фото автора.

Напис містив залишки двох рядків і фрагмент вертикальної гasti від літери третього рядка (...)HN / (...)ГЕТНН / (...)I. Абсолютно очевидна тут безперечна реконструкція фрагмента (εὐερ)γέτην – «евергета». Також, очевидно, що за традиційний ономастичний підхід фрагмент (...)ην відновлюється величезною кількістю імен, які мають відповідне закінчення³⁶. Проте, фрагмент був доповнений мною ім'ям реальної історичної особи – Пантакла (II) Клеомбродова, епоніма 195 р. до Р. Х. Обґрунтування просопографічної реконструкції виконувалося з опорою на єдину хронологічну і просопографічну основу історії Ольвії (епонімний каталог IPE I² 201), аналогічні за матеріалом посвяти із ділянки Р-19 і вузький хронологічний діапазон їхнього датування, традиції евергетизму і стінобудівництва в роду Пантаклів-Клеомбродів, репрезентативну стемму цього роду, що належить до вищої еліти Ольвії, гентильне божество роду (Геракл) й очікувану знахідку посвяти Пантакла (II) Клеомбродова, епоніма 195 р. до Р. Х. Водночас вже є відомими посвяти IPE I² 179, IPE I² 188, IPE I² 180, відповідно, Клеомброта (I) Пантаклова, епоніма 317 р. до Р. Х. і магістрата КΛΕ (I), також, Пантакла (I) Клеомбродова, ймовірного епоніма 280–240 рр. до Р. Х., що згаданий, очевидно, в *defixio* (Belousov, Dana, Nikolaev, 2016: 167-177) та Клеомброта (II) Пантаклова, епоніма 222 р. до Р. Х. і магістрата КΛΕ (II). У підсумку, що публікується посвята SEG 58:766, була реконструйована за аналогією до посвяти IPE I² 188 Пантакла (I) Клеомбродова як

(ὁ δῆμος Παντακλ(?))ῆν
(Κλεομβρότου(?)) τὸν εὐερ)γέτην
(Ἡρακλε)ῖ (?)

і інтерпретована, як, ймовірно, посвята Гераклу евергета й епоніма 195 р. до Р. Х. Пантакла (II) Клеомбродова (Николаев, 2008: 11-15; 2014: 305).

³⁶ Критика В. П. Яйленка базується на традиційному ономастичному принципі й оформлена в стилі, далекому від наукової дискусії: «...як він поводить з написами, видно з самого початку книги ...», «... крім слова евергет, все тут туфта», «...у напису... могло бути будь-яке ім'я на -ην» (Яйленко, 2017: 484).

Між тим, А. І. Іванчик, виконавши *de visu* посвяти SEG 58:766 в рамках проєкту IOSPE III, повідомив мені, що у нього не виникло ніяких сумнівів в справжності пам'ятки; це виявилось досить актуальним у світлі нових матеріалів дослідника³⁷. Крім того, А. І. Іванчик припустив, що матеріал посвяти SEG 58:766 – ймовірно, не граніт, а *сірий мармур*. Після ознайомлення із відповідною технологією, мною були виконані порівняльні заміри твердості матеріалу посвяти SEG 58:766 і еталонних зразків із мармуру і граніту³⁸. Гіпотеза А. І. Іванчика підтвердилась – матеріал постаменту посвяти SEG 58:766 – *сірий щільний мармур*. Відомості, що усувають неточне визначення Г. С. Русяєвою і В. В. Крапівіною матеріалу групи посвят Леона Гераклідова, Євніка Євдорова, Гікесія Філтова й невідомого дедиканта із ділянки Р-19, виявлено пізніше – *сірий мармур* (Трейстер, 1999: 121-158).

Уточнення матеріалу посвяти SEG 58:766, крім іншого³⁹, тягне за собою очевидну необхідність перегляду лапідарного архіву Ольвії для пошуку інших фрагментів, що належать цій пам'ятці. Практична реалізація цього питання, однак, спрощується наявністю знайденого в 1947 р. на агорі фрагмента IOLb 125 горішній частини плити із сірого щільного мармуру, що інтерпретується видавцями як посвята Пантаклів-Клеомбротів (малюнок 4). Характер обробки поверхонь обох фрагментів повністю збігається: лицьові поверхні зглажені, а на горизонтальних видно сліди інструменту. Ця обставина визначає перспективу виконання відповідного дослідження із можливості возз'єднання фрагментів SEG 58:766 і IOLb 125.

У фрагменті IOLb 125 зберігся частково перший рядок, що відновлюється відомим в Ольвії ім'ям (або патронімом) (... Κλεό)μβροτ (ο ...) і незначні сліди другого. Видавець відніс напис до присвятних і датував його не раніше кінця III – II ст. до Р. Х. Об'єднані горизонтальною лінією вгорі, великі літери *бета* й *ро* фрагмента IOLb 125, виходять за горішній габарит рядка, маючи висоту 27 мм (за О. І. Леви – 30 мм (Леви, 1956: 110)) й розташовані від горішнього краю на 55 мм. Вони є сусідами із малими літерами *омікрон* і *мю*, заввишки, відповідно, 15 і 17 мм (за О. І. Леви – 16 мм (Леви, 1956: 110)). Загалом шрифт (в тому числі геометричні пропорції та взаємне розташування великих і малих літер) подібний до посвяти IPE I² 188 Пантакла (I) Клеомбротова.

³⁷ Така, що зберігається в Одесі посвята IPE I² 188 Пантакла (I) Клеомбротова (яка послужила прототипом до реконструкції) – підробка; оригінал знаходиться в херсонському музеї (див.: (Іванчик, 2015: 147-157)). Відповідно, Олександр Аврам (див.: (Avram, 2016: 345)) висловив абсолютно справедливий сумнів, в тому, а чи не є підробкою напис SEG 58:766, з огляду на передбачувану ідентичність текстів.

³⁸ Твердість вимірювалася за Роквеллом (HR_c) приладом ТДК-1. Твердість гранітних зразків 57,2 та 53,6; мармурових зразків – 24,4 та 25,3; твердість посвяти SEG 58:766 – 34,8 та 30,9.

³⁹ Буде потрібна ревізія виконаної раніше просопографічної реконструкції посвяти IPE I² 163. Ймовірно, з'являється новий аргумент в датуванні першою чвертю II ст. до Р. Х. посвят Афродіті Євплої, Зевсу Атабірїю і богині Родос з Ольвії та Неаполя Скіфського, встановлених Посидеем Посидеевим і виготовлених з сірого мармуру. Перспективно за низкою причин вивчення фрагмента посвяти IPE I² 194, виготовленого з «*marmoris subcaerulei*», суб'єктивно близького до сірого мармуру. З урахуванням матеріалів В. П. Яйленка (Яйленко, 2020) цілком можливо прийти до гіпотези про існування трьох посвят Пантакла (II) Клеомбротова, епоніма 195 р. до Р. Х. в Ольвії. З них, принаймні, дві посвяти однозначно є оригіналами. Але важливим аргументом на користь того, що посвята IPE I² 188 Пантакла Клеомбротова з Одеського археологічного музею є фейковою, як підтвердження висновків А. І. Іванчика (Іванчик, 2015), на мою думку, слугуватимуть палеографічні ознаки, зокрема, абсолютно нехарактерний для початку II ст. до Р. Х. порівняний розмір *омікрон*.

Малюнок 4. Фрагментована посвята IOLb 125.

Ймовірна ідентичність текстів посвят *IPE I² 188* і *SEG 58:766*, висловлена у 2008 р., супроводжувалося їхньою композиційною відмінністю; у посвяті *IPE I² 188* ім'я й патронім вирізані в одному рядку, а в посвяті *SEG 58:766* – ім'я в першому, патронім – у другому (Ніколаєв, 2008: 11-15). У такий спосіб, з урахуванням композиційного оформлення напису *SEG 58: 766* (наявність вільного простору на початку першого рядка) залишки букв $\mu\beta\rho\omicron\tau$ фрагмента *IOLb 125* належать лівій частині другого рядка посвяти *SEG 58:766*. Звертаючись до геометричних параметрів посвяти *SEG 58: 766* можна зазначити, що висота збережених літер (*ета, ню, гамма, епсилон*) становить 23–25 мм. Це вказує на їхню відповідність розміру шрифту фрагмента *IOLb 125*, що містить подовжені літери (*бета, ро*) і малі літери (*омікрон, мю*).

Перший рядок посвяти *SEG 58: 766* відстоїть від горішнього краю плити на 32–34 мм, відповідно, нижній її габарит – на 55–57 мм, що збігається із відстанню першого рядка посвяти *IOLb 125* до горішнього краю плити – 55 мм (за даними видавця) (малюнок 5).

Малюнок 5. Просопографічна реконструкція посвяти *SEG 58: 766* + *IOLb 125* ім'ям відомої історичної особи – епоніма 195 р. до Р. Х. Пантакла Клеомбровта. Малюнок автора.

Артикля перед словом ($\epsilon\upsilon\epsilon\rho$) $\gamma\acute{\epsilon}\tau\eta\nu$ немає (аналогі відомі⁴⁰). Вивчення залишків літери в третьому рядку возз'єднаної посвяти, вказує на праву часту *ню*. Отже, з урахуванням залишків літер другого рядка посвяти *IOLb 125* реконструкція третього рядка посвяти *SEG 58: 766* + *IOLb 125* може бути

⁴⁰ Див., наприклад, Μηνόδορον Σωσθένους εὐεργέτην ὁ δῆμος ἐκ τῶν ιδίων – Менодора Сосфенова, евергета, народ за власні (*κοινῇ*) (Dimitsas, *He Makedonia*, 1080).

тільки суто гіпотетичною. Не виключено, що третій рядок починається як ὁ δῆμος.

Возз'єднання фрагментів (не в контакт) дає зв'язний текст і вносить деякі корективи в реконструйований раніше текст посвяти⁴¹, який, ймовірно, був таким:

Vas. (Παντακλ)ῆν
(Κλεό)μβροτ(ου εὐερ)γέτην
(ὁ δῆμος ἐκ τῶν ιδίω?)ν

Переклад: Пантакла Клеомбродова, евергета (народ присвятив за власні кошти?).

Така, що реконструюється ширина постаменту – орієнтовно 72 см, одночасно, фактична висота – 32 см, що відповідає розміру посвяти Євніка Євдорова (Русяєва, Крапівіна, 1992: 17-33). При цьому Пантакл (II) Клеомбродів виконав епонімію в 195 р. до Р. Х., а Євнік Євдорів – в 193 р. до Р. Х. Посвяту SEG 58:766+IOlb 125 було розбито в давнину. Фрагмент SEG 58:766 перетягнули для укріплення ділянки Р-19, фрагмент IOlb 125 залишався на агорі (теменосі) де й був знайдений.

До наукового обігу введено реальне підтвердження істинності алгоритму просопографічної реконструкції. Однозначно підтверджена виконана у 2008 р. реконструкція фрагментованої посвяти SEG 58: 766 епоніма 195 р. до Р. Х. Пантакла (II) Клеомбродова (за залишками імені (...)ην) через об'єднання її із посвятою IOlb 125. Крім іншого, отриманий результат свідчить на користь хронологічної основи – відновленого літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії й побудови її просопографії. Критика В. П. Яйленка є хибною й неспроможною методично: вчений, крім іншого, розглядає із традиційних позицій результат, отриманий принципово іншим шляхом. Треба нагадати В. П. Яйленку та його прихильникам (в частині інтерпретації каталогу IPE I² 201 як синхронного переліку осіб останньої чверті III ст. до Р. Х.): наука не зупинилася в 80-90 рр. минулого століття.

Своєю новою публікацією, частина XII якої є відповіддю на моє возз'єднання фрагментів SEG 58:766 та IOlb 125 В. П. Яйленко (Яйленко, 2021) мене відверто вразив. Я навіть не беру до уваги його традиційні витончені (єзуїтські) спроби принизити опонента. Йдеться вже про образу читачів, через пропозицію відвертої «туфти» (це слово із лексики мого опонента). Отже, для отримання «доказів» він спотворює фотографію напису IOlb 125 (Яйленко, 2021; малюнок 87), так, що омікрон стає овальним (sic). Читачеві не важко зіставити цей малюнок з аналогічним, наведеним у «Написах Ольвії». Згадка про те, що обидва уламки (маються на увазі написи IOlb 125 (... ΜΒΡΟΤ ...) і SEG 58: 766 (... ΗΝ ΓΕΤΗΝ)) містять «... одні й ті ж букви Ο та Ρ ...» взагалі лежить за межею реальності.

Цитата «Рядки уламка М. І. Ніколаєва (мається на увазі SEG 58: 766) рівні, відстань між буквами однакова, форми Α, Ε, Κ, Λ, Ν, Ρ, Τ, Υ пізньокласичні; що

⁴¹ De visu фрагмента IOlb 125, на жаль, не виконувався. Третій рядок показано лише як ілюстративний варіант реконструкції.

найважливіше, немає жодної прогнати лінії й немає апексів, так що загалом шриффт позбавлений декоративізму». Дослідник тут *аналізує палеографію мого схематичного малюнка із відновленням літер (sic)*. Також, повністю проігноровано сутність нашого наукового спору. Я це розумію як глухий кут у дослідженнях мого опонента, які спираються на синхронну модель каталогу IRE I² 201. Ще більше, після наведених дослідником «аргументів» та наявності відвертої фальсифікації даних у мене взагалі пропадає бажання вести будь-яку дискусію із цією людиною.

Хронологія монетних емісій Ольвії 380–330 рр. до н. е

Основою пропонованого читачу хронологічного дослідження в нумізматиці Ольвії Понтійської IV ст. до Р. Х. став перероблений та розвинений виклад матеріалів статей, опублікованих мною у 2019–2020 рр. (Ніколаєв, 2019: 5–27; 2020: 14–42). На прикладі монетної справи Ольвії встановлено, притаманне античній нумізматиці взагалі, існування двох груп монетних монограм та скорочень, котрі істотно різняться як за способом розкриття, так і за наслідками їхнього тлумачення. Перша група пов'язана із відомими історичними особами, наприклад, монархами та розкривається на ґрунті просопографічних (історичних) відомостей. Друга група, що складає переважну більшість, приховує імена так званих монетних магістратів і, зазвичай, розкривається формальним (ономастичним) підбором багатьох відповідних імен, тобто без врахування історичного контексту. Ціллю цього розділу є розвідка щодо перетворення ономастичного матеріалу із монетних легенд другої групи у повноцінне історичне джерело. Ціль досягається через застосування запровадженого автором відновленого літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії та основ її просопографії – синхронізації та відновлення розміру епонімного каталогу IRE I² 201. Стосовно до ольвійської нумізматики, вдалося певною мірою подолати, що згадуються О. М. Зографом, складності в розшифровці монетних монограм і скорочень (Ніколаєв, 2019: 5–27) і наблизитися до виконання поставлених цим вченим умов: «... історичну цінність (інтерпретація монограм – М.Н.) набуває лише в тому випадку, якщо вдасться це ім'я ідентифікувати як належне історичній особі, діяльність якої у відповідному місці та часу, засвідчена й іншими джерелами» (Зограф, 1951: 91).

Виконане теоретичне обґрунтування алгоритму просопографічної реконструкції, наведені приклади його практичного застосування в лапідарній, керамічній та магічній епіграфіці Ольвії, також, розглянуті аргументи, що підвищують надійність хронологічних та просопографічних побудов і переборюють критичні зауваження опонента. Запропоновано, зокрема, розкриття монетних скорочень та монограм іменами реальних історичних осіб – монетних магістратів, які виконували також і обов'язки міських епонімів, агораномів тощо. У хронологічному діапазоні другої – третьої чверті IV ст. до Р. Х. виявлено принаймні дві групи хронологічно безперервних монетних монограм (скорочень), що збігаються з іменами епонімів із відповідних ділянок епонімного каталогу: 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до Р. Х., Це є доброю ознакою, що вказує на порівняно високу ймовірність пропонованих хронологічних та просопографічних гіпотез, тобто набуття історичного контексту в розкритті окремих монограм (скорочень). Оскільки, згідно з античною традицією посада монетного магістрата виконувалася хронологічно близько до посади епоніма (Зограф 1951), застосування епонімного каталогу дає змогу отримати найбільш точну дату випуску монети. Також, у науковий обіг уведено новий варіант диференту на першому випуску «борисфенів», що підтверджує як факт осад Ольвії Зопіріоном, так і роль видатного діяча Каллініка Євксенова в запровадженні реформи грошового обігу орієнтовно 330 р. до Р. Х. Перспективами подальших досліджень у пропонованому напрямі треба вважати розширення хронологічного діапазону дослідження, також, аналогічні розвідки для Пантікапею та Херсонесу Таврійського, окрім того, одночасне застосування притаманних нумізматиці методів дослідження в сукупності із методами просопографії.

Займаючись античною нумізматиною ніколи не треба забувати застереження О. М. Зографа про те, що «...розшифрування монограм становить одне із найважчих та невдячних завдань в античній нумізматиці. Дуже рідкі випадки коли авторові подібного розшифрування вдається через переконливі зіставлення відразу завоювати своєму тлумаченню монограми загальносуспільне визнання» (Зограф, 2005: 33–37).

Поодиноким, безсумнівно, вдалим, є, наприклад, тлумачення О. М. Зографом (*Зограф, 2005: 33-37*) однієї монограми перших століть, як такої, що позначає титул першого архонта. Але, надалі розглядаються монограми, які приховують тільки імена.

Отже, не наводячи загально відомі дослідження монетних монограм, (див., наприклад, *Карышковский, 2003*), зазначу, що розкриття переважної їхньої більшості є гіпотетичним. Відповідно, зі згадуваного застереження О. М. Зографа витікає постановка проблеми в загальному вигляді: *сучасний стан теорії та практики розкриття монограм є незадовільним; є нагальна потреба в розробці відповідних алгоритмів та методів*. Це, безсумнівно, буде сприяти розвитку теоретичних основ античної нумізматики загалом та їхньому практичному втіленню, і, як підсумок, підвищенню ефективності історичних та хронологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми обмежений інтерпретацією монетних монограм та скорочень з античних держав Північного Причорномор'я, переважно, Ольвії, також, вибірково, Херсонесу Таврійського – найзначніших грецьких колоній на території сучасної України. Вже на початковому етапі дослідження було виявлено, що монограми (скорочення) можливо умовно поділити на дві групи, котрі істотно різняться як за способом їхнього розкриття, так і за результатами їхнього тлумачення.

До першої групи віднесені монограми (та / або скорочення), які належать, переважно, до монарших осіб та інших діячів, широко відомих в античному світі. Особливість розкриття та тлумачення монограм цієї категорії осіб полягає насамперед в урахуванні просопографічної (історичної) інформації із літературних та / або лапідарних джерел. «Класичним» прикладом для цієї групи є широко відоме ототожнення монетного скорочення **ΒΑΣΙ ΣΑΥΜ** з ім'ям Савмака, згадуваного в херсонеському декреті *ΙΡΕ Ι² 352 107* р. до Р. Х. на честь Діофанта. Також, на обґрунтовану думку Є. Я. Туровського (*Туровский, 2015: 342-351*) монетна легенда **ΣΥΡΙΣΚΟΥ** Херсонесу Таврійського згадує, ймовірно, історика Сіріска, сина Гераклідова, відомого із декрету *ΙΡΕ Ι² 344*. У наш час ефективна наукова діяльність у цьому напрямі здійснюється, зокрема, М. М. Чорефом, котрий поєднує вивчення суто технічних заходів побудови та розкриття складних монограм, зокрема, монарших осіб, з аналізом просопографічного (історичного) контексту. Дослідження М. М. Чорефа стосуються монет Мітрідата VI Евпатора Діоніса (*Чореф, 2017а: 149-157*), династів Боспорського царства (*Чореф, 2013: 127-156; 2018: 297-310*) та багатьох інших осіб.

Автором цієї монографії, також, було запропоноване розкриття складної монограми на рідких субератних ольвійських монетах часів Мітрідата VI Евпатора ім'ям, можливо, його неофіційного представника, Стефана Олександрова зі Смірни. Розкриття монограми дозволило виконати суттєве уточнення датування двох лапідарних пам'яток, що згадують цього Стефана (*Николаев, 2013: 166-173*); зауважу, що розкриття цієї монограми В. І. Наумовим

та В. О. Анохіним проводилося на ґрунті ономастики, без урахування історичних відомостей.

У нумізматиці Ніконія та Ольвії історичний контекст присутній у монетних легендах **ΣΚΥ**, (**ΣΚ**, **ΣΚΥΛ**, **ΣΚΥΛΕ**) та **ΑΡΙΧΟ**. Як широко відомо, ці легенди обґрунтовано пов'язуються, відповідно, зі скіфським царем Скілом та його зведеним братом Оріком, тобто *Ὀρίκος* = *Ἀρίχος*⁴². Відповідно, мною була запропонована гіпотеза⁴³ про розкриття скорочення **ΘΥ** ім'ям, мабуть, управителя царя Скіла в Ольвії, Тімна, тобто *Τύμνιος* = *Θύμνιος* (Ніколаєв, 2018а: 61-65)⁴⁴. Усі ці історичні особи є відомими із твору Геродота. Очевидно, немає потреби нагадувати читачу про пов'язану з історичним контекстом інтерпретацію монетних легенд, що згадують царя Скілура тощо. У монографії В. О. Анохіна, також, запропоновані до розкриття окремі скорочення та монограми з урахуванням історичної інформації. Так, керуючись чинними на той час хронологічними уявленнями про політичну історію Ольвії, дослідник помилково ототожнював скорочення **ΠΡΩΤΗΡ**, **ΠΡΩ** із дідом (!) евергета Протогена, відомого із декрету *IPE* I² 32 та вважав окремі літери **Η** та **Π** на монетах з аббревіатурою **ΒΣΕ** позначками реальних історичних осіб – жерців-епонімів Геродора та Плейстарха зі згадуваного декрету (Анохин, 1989: 49)⁴⁵.

Відома, також, гіпотеза В. О. Анохіна (Анохин, 1989: 48) про інтерпретацію аббревіатури **ΒΣΕ** ім'ям згадуваного в декреті *IPE* I² 32 на честь Протогена царя саїв як βασιλέος Σαῖταφάρνου εἰρήνης, тобто «Світу царя Сайтафарна» (є близькі гіпотези інших дослідників, зокрема П. О. Каришковського). Але, згідно із сучасними хронологічними уявленнями, емісія **ΒΣΕ** відстоїть майже на півстоліття від подій, змальованих у декреті на честь Протогена (!). Що стосується скорочення (чи аббревіатури) **ΒΑ ΕΙ ΡΗ** (малюнок 6), то В. О. Анохін відносив його до царя Акроси, а П. О. Каришковський – до міського царя (згадки про такого відсутні в елліністичній Ольвії; посада царя-епоніма відома в Херсонесі Таврійському).

До речі, П. О. Каришковським (Каришковский, 1971: 36-55) було виконано дослідження істрійського декрету *IScM* I 15 рубежу III–II ст. до Р. Х. на честь Агафокла, сина Антифіла⁴⁶ та отримано важливий історичний висновок: *згадуваний у цьому декреті цар Ремакс (Ῥημαξος), царство якого, ймовірно, містилося в південній частині Дунайсько-Дністровського межиріччя, грав набагато більш значну роль для територій Північно-Західного Причорномор'я на рубежі III–II ст. до Р. Х., ніж це передбачається. Цей висновок дослідника*

⁴² Це, без перебільшення, видатна гіпотеза Р. Ісмагіл.

⁴³ Але, пізніше, отримавши важкодоступні матеріали відповідної регіональної конференції я встановив, що аналогічна гіпотеза, також, була запропонована Р. Ісмагіл ще у 2001 р. (Ісмагіл, 2001: 32-34). Прошу мене вибачити.

⁴⁴ В. О. Анохін (Анохин, 1989: 81) запропонував розкриття скорочення **ΘΥ** як пов'язане з жертвоприношеннями, а **ΑΡΙΧΟ** – як словосполучення «стріла-риба» тощо (Анохин, 1989: 21). Ці реконструкції, на мою думку, повинні отримати обґрунтовану негативну оцінку, оскільки суттєво суперечать античній монетній справі, див., наприклад, (Каришковский, 1988; Виноградов, 1989).

⁴⁵ Сподіваюсь, що мені вдалося знайти позначки цих історичних діячів в диферентах ольвійських «борисфенів». Див. наступний розділ.

⁴⁶ Є новіші дослідження (Тодорова та інші, 2011: 223-225), які відносять дату істрійського декрету до 180-х рр. до Р. Х. Це, до речі, більшою мірою відповідає датуванню монет **ΒΑ ΕΙ ΡΗ**.

може бути використаний мною для одного із варіантів інтерпретації легенд **ΒΣΕ** і **ΒΑ ΕΙ ΡΗ** (Ніколаєв, 2018а: 61-65). Отже, розгляну фразу із декрету IScM I 15 ...τήν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ε]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα?]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥημαξον... – «...Скіфію та грецькі міста, підвладні царю Ремаксу...», яка свідчить про могутність царя Ремакса, та, за аналогією з іншими царями, не виключає можливість здійснення ним монетних емісій. До речі, в емісії **ΒΣΕ** є відомими свинцеві, ймовірно, «облогові» примірники (Нечитайло, 2000: № 543). Отже, у розвиток гіпотези В. О. Анохіна та із врахуванням згаданої вище фрази із декрету IScM I 15, пропоную варіант розшифровки **ΒΣΕ** = βασιλέος τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων – «цар скіфів та еллінів» (маючи на увазі, як варіант, Ремакса або його наступника Фрад[...?]). Безумовно, це, також, є лише гіпотезою. Відповідно, **ΒΑ ΕΙ ΡΗ** = βα[σιλέος] εἰ[ρήνης] Ῥη[μαξου], тобто «Світу царя Ремакса». Але остання гіпотеза, на відміну від попередньої,

– добре підкріплюється антропонімією (в елліністичній Ольвії відсутні імена, що починаються на «Р»);

– лігатура, що залишена із літер **Η** та **Ρ** дійсно читається, як **ΡΗ**, а не навпаки, тобто збігається із початковими літерами імені Ремакса. Підтвердженням може служити срібна пластинка, ймовірно, пізньоантичного або середньовічного часу (?) із написом ΔΕΜΗΤΕΡΗ, що була продана на вітчизняному аукціоні. Як видно, літери **Ρ** та **Η** зображені в лігатурі, яка інтерпретується однозначно (малюнок 6, справа).

Малюнок 6. Монети із лігатурою ΡΗ та пізньоантична або середньовічна пластинка із написом, що згідно із контекстом вміщує лігатуру ΡΗ. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

– є співзвучною гіпотезі В. О. Анохіна (Анохин, 1989: 48);

– відповідає історичному висновку П. О. Каришківського (Карышковский, 1971: 36-55);

– до того ж має історичну та, одночасно, географічну аналогію – контрольовані скіфським царем Скілом території майже 250 років тому (Виноградов, 1989);

– також, є хронологічно погодженою, але, з усім тим, потребує більш обґрунтованого підтвердження. «Захоплюватися» такими розшифровками треба дуже обережно; адже, ні один із відомих в Ольвії варварських царів не карбував монети з застосуванням аббревіатур у легендах. Не менш реальним варіантом є відновлення скорочень іменами групи монетних магістратів, що існувала декілька років (Ніколаєв, 2018а: 61-65).

Треба, також, згадати скорочення **Α** та **Ε** на монетах першої чверті II ст. до Р. Х., які В. О. Анохін (Анохин, 1989: 46) вважав позначками, ймовірно, родосців

Агесікла (?) Агесандрова та Гелланіка, відомих з ольвійських декретів *IOLb* 24 та *IPE* I² 30, відповідно⁴⁷. Наведеною інформацією практично вичерпаний перелік гіпотез про розкриття монетних монограм (скорочень) іменами відомих історичних діячів пізньокласичної-елліністичної Ольвії. (Такі, що мають історичний контекст, багато численні монетні монограми та скорочення Ольвії римського часу, не розглядаються).

До другої групи можливо віднести монограми (або скорочення), які не стосуються монарших осіб, їхнього оточення та / або відомих історичних діячів. Такі монограми складають переважну більшість. В розкритті цих монограм традиційно застосовується ономастичний підхід, який не передбачає наявності історичного контексту. Усі відомі на 1960-ті роки монетні монограми та скорочення Ольвії цієї групи наведені в докторській дисертації П. О. Каришковського (*Карышковский, 2003*). Ономастичне розкриття монограм є, у сутності, формальним підбором імен, які відповідають літерам із цієї монограми. Наприклад, досить поширені в античному світові монограми **AP** та **HP** розкриваються, відповідно, «абстрактними» іменами Ἀριστοκράτης, Ἀριστόκριτος, Ἀρίστων, Ἀριστοδῆμος, Ἀριστοκλῆς тощо та Ἦροσῶν, Ἦρόδοτος, Ἦρόφιλος тощо. Очевидно, що ономастична інтерпретація монограм є багатозначною. Більш того! Трапляються випадки, коли пропонувані до розкриття імена, навіть, не є притаманними для відповідної місцевості. У цьому сенсі традиційний ономастичний принцип дещо удосконалив П. О. Каришковський (*Карышковский, 2003: 131*), розкриваючи скорочення та монограми насамперед іменами, відовими в Ольвії, далі – іменами, відовими в Мілеті, і, нарешті, – загально грецькими іменами. Удосконалення П. О. Каришковського враховує особливості ареалу того чи іншого імені та вказує на таку очевидну властивість скорочення чи монограм як *локальність*. Мається на увазі, що за поширеними в античному світові монограмами, наприклад, **AP**, у кожному полісі стоїть певна історична особа.

Отже, різноманіття ономастичних варіантів розкриття монограм або скорочення визначає, у підсумку, те, що результат такого розкриття перебуває поза історичним контекстом та має умовний, ілюстративний характер. Очевидні разючі відмінності в історичній (просопографічній) інтерпретації монограм, що позначають відомих осіб, наприклад, монархів та монограм, ймовірно, рядових міських чиновників. Будь-яка інформація про останніх у разі застосування традиційних методів є невідомою.

Між тим, потреби сучасної науки диктують необхідність пошуку методів, які, на відміну від формального ономастичного підходу, у змозі врахувати історичний контекст, тобто виконувати ототожнення монограм другої групи із реальними історичними особами. Це і є невирішена раніше частина загальної проблеми, пов'язаної із розкриттям монограм та скорочень⁴⁸.

⁴⁷ З урахуванням нової інформації про кланову боротьбу в Ольвії та причини заснування Неаполя Скіфського ольвіюполітами (див. нижче) на черзі стоїть питання про передатування декретів *IOLb* 24 та *IPE* I² 30, ймовірно, останньою чвертю III ст. до Р. Х.

⁴⁸ Втім, проблема врахування історичного контексту майже аналогічного характеру притаманна й лапідарній, керамічній та магічній епіграфіці. Йдеться про присутність фрагментів імен історичних осіб у, зазвичай,

Отже, за кожною монограмою, скороченням або фрагментом імені стоїть реальна історична постать. У нумізматиці це монарх або епонім чи особа (група осіб), причетна до організації карбування (або фінансування) випуску – монетний магістрат (Туровський, 2015: 342-351). У керамічній епіграфіці (без урахування побутових графіті) – агораном (астином), у магічних написах – особа, що проклинається, в лапідарній епіграфіці – зазвичай, видатний історичний діяч тощо. А взагалі, чи можливо ототожнити фрагмент імені, чи його скорочення або монограму із реальною історичною особою у випадку коли, ця особа є, наприклад, міським чиновником, а не відомим в античному світові монархом? Очевидно, що в цьому випадку для набуття історичного контексту в процесі ототожнення монограми потрібен опис такої особи, принаймні, у двомірному просторі, хронологічному та генеалогічному. Зазначені вимоги певною мірою в змозі забезпечити просопографія – спеціальна історична дисципліна, яка оперує виключно із реальними історичними особами в часі, обмеженому діапазонами активності цих осіб.

Просопографія, через свою відносну «молодість» традиційно вважається вторинною до ономастики, лінгвістики й палеографії. Парадокс полягає в тому, що за досягнення відповідного рівня вивчення конкретної міської громади, наприклад, Ольвії, просопографія стає домівною в дослідженні пам'яток, що містять імена історичних осіб, у тому числі у вигляді фрагментів, скорочень або монограм (Николаев, 2018 : 99). Відповідно, ціллю цього дослідження є розвідка щодо можливості застосування просопографії в розкритті монетних монограм та скорочень з урахуванням історичного (хронологічного) контексту. Зокрема, виконане теоретичне обґрунтування алгоритму просопографічної реконструкції, наведені приклади його практичного застосування, також, запропоновані аргументи, що підвищують надійність хронологічних та просопографічних побудов і переборюють критичні зауваження. Дослідження здійснено на прикладі ольвійської нумізматики другої – третьої чверті IV ст. до Р. Х. Втім, є очевидним, що, навіть, теоретично неможливо претендувати на відновлення всіх скорочень та монограм з урахуванням історичного контексту. Відповідно, далі мова йде лише про вибіркове відновлення. Також, не є темою дослідження технічні нюанси розкриття монограм⁴⁹. До того ж результат відновлення монограми та скорочення ім'ям реальної історичної особи здебільшого є не що інше, як більш чи менш ймовірна гіпотеза⁵⁰.

Виклад основного матеріалу дослідження починаю з очевидного твердження: історія монетної справи є нерозривною частиною загальної соціально-політичної історії, зокрема, Ольвії.

пошкоджених пам'ятках лапідарної епіграфіки, скорочення імен агораномів у керамічних штампах на мірних судинах та гирях, також, імена осіб (зазвичай, без патронімів) у магічних переліках. Однак, у порівнянні із пам'ятками лапідарної, керамічної та магічної епіграфіки, специфікою монетних монограм є значно більша складність їхньої розшифровки. Це обумовлено очевидними обмеженими можливостями монетного поля для розміщення будь-якої репрезентативної інформації.

⁴⁹ За виключенням розкриття окремих монограм.

⁵⁰ Також є очевидним, що монети, які не мають монограм та скорочень імен історичних осіб, взагалі, не є об'єктом просопографічного дослідження, наприклад, легенда **ΟΙ ΕΠΤΑ**.

Отже, у 80-ті роки минулого століття Ю. Г. Виноградовим (*Виноградов, 1981: 131-148*) і, незалежно від нього, В. В. Рубаном (*Рубан, 1982: 39-40*), була висловлена, без перебільшення, революційна гіпотеза про діахронний (епонімний) характер каталогу ольвійських громадян *IPE I² 201*, яка відкривала перспективу відновлення літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії. Практична реалізація цієї гіпотези, проте, унаслідок обмеженості традиційних методів епіграфіки стала можливою лише в останнє десятиліття. І синхронізація і відновлення початкового розміру каталогу епонімів Ольвії IV–I ст. до Р. Х. *IPE I² 201* було досягнуто на базі загально технічних методів системного аналізу та математичного моделювання, які активно проникають у гуманітарну сферу останнім часом (*Ніколаєв, 2014*). Важливо зауважити, що *параметри синхронізованого (тобто, жорстко прив'язаного до абсолютного літочислення) каталогу IPE I² 201 не змінюються з моменту публікації. Більш того, будь-які часткові зміни його, взагалі, неможливі, оскільки каталог є системою, а окремої частини системи, як відомо, не існує*⁵¹. Оскільки календар Ольвії є епонімним, тобто, містить імена та патроніми найвпливовіших осіб полісу за період майже 300 років (з лакунами), одночасно, були розроблені й основи просопографії головних ольвійських родин – *порівняно репрезентативні відомості про сім головних, також, епізодичні відомості про декілька десятків другорядних елітних родів*. Важливою є інформація про те, що майже 92% лапідарного архіву Ольвії, що утримує імена ольвіополітів, стосується представників семи головних елітних родин. Як підсумок, соціально-політична історія ольвійського полісу пізньокласичного-елліністичного періоду (орієнтовно 380-ті рр. до Р. Х. – орієнтовно 94–88 рр. до Р. Х.) отримала, як її творців – реальних історичних осіб, так і надійну хронологічну основу – синхронізований епонімний каталог *IPE I² 201*. Відповідно, створені умови для критичного перегляду з єдиних хронологічних та просопографічних позицій групи традиційних історичних гіпотез, які міцно «закріпилися» в науці та стосуються Ольвії, Херсонесу Таврійського, Неаполя Скіфського тощо. Зокрема, за останні роки запропонована нова хронологічна модель декрету *IPE I² 32* на честь Протогена, що спирається на хронологію активності восьми персонажів декрету⁵², уточнені датування декретів *IPE I² 34* на честь Нікерата та *IOIb 28+29+123+IPE I² 240* на честь синів херсонесця Аполлонія, спростована традиційна «красива легенда» щодо стосунків видатного ольвіополіта Посидея Посидеїва із царем Скілуром, виконана просопографічна інтерпретація десятків інших епіграфічних пам'яток, що містять імена ольвіополітів. Мною вже оприлюднена низка досліджень з ототожнення з реальними історичними особами фрагментів імен в лапідарній епіграфіці (*Nikolayev, 2013: 60-70; Ніколаєв, 2010: 118-125*), скорочень імен

⁵¹ Тобто, всі пропонувані мною датування лапідарних та інших написів є взаємозалежними, оскільки встановлені виходячи з єдиної просопографічної основи – синхронізованого епонімного каталогу *IPE I² 201*; зміна одного з датувань автоматично призведе до зміни всіх інших. Відповідно, до відома шановних критиків: *будь-яка частина датувань не може бути прийнята як така, що «збігається із загальноприйнятими», а інша – відкинута, як така, що «не збігається із загальноприйнятими»; датування можуть бути прийняті цілком або відкинуті цілком на підставі мотивованого висновку.*

⁵² Більш того, окремий розділ цієї монографії присвячений завершенню дискусії щодо хронології подій цього декрету та дати його випуску.

агораномів у керамічній епіграфіці (Ніколаєв, 2017: 12-30) та просопографічної інтерпретації осіб, згадуваних у магічних написах (Ніколаєв, 2019б). Виконані, також, і перші спроби відновлення деяких монетних скорочень та монограм Ольвії (Ніколаєв, 2014; 2018: 10-12). Більш того, останнім часом тенденція до врахування історичного контексту у разі розкриття монограм та скорочень починає викликати інтерес науковців (Туровский, 2015: 342-351; Туровский, Колесниченко, 2016: 542-546; Орлик 2020а)⁵³.

Згідно з античною традицією посада монетного магістрата виконувалася хронологічно близько до посади епоніма (Зограф, 1951: 85); це означає, що застосування епонімного каталогу дає змогу отримати найбільш точну дату випуску монети, що містить ім'я магістрата у разі збігу його з ім'ям епоніма. До того ж згідно з гіпотезою П. О. Каришковського (Карышковский, 1978: 82-88) та В. В. Рубана (Рубан, 1982: 30-40), яка отримала за останні роки переконливе підтвердження, вузька група осіб поперемінно виконувала вищі державні посади, у тому разі, епонімів, архонтів, стратегів, агораномів, монетних магістратів тощо.

Саме серед цієї, кількісно обмеженої спільноти і треба шукати тих осіб, які залишили свої імена в монограмах та скороченнях. Пропоноване дослідження виходить із того, що діяльність впливової історичної особи хронологічно фіксується відповідною ділянкою епонімного каталогу, а за просопографією – групою майже синхронних (тобто, обмежених періодом активності цієї особи) епіграфічних пам'яток: монетних легенд або скорочень, керамічних клейм, графіті, лапідарних написів, магічних переліків тощо.

Останнім часом просопографічна модель доповнена інтуїтивно зрозумілим положенням: чим вище статус історичної особи, тим більшу кількість майже синхронних епіграфічних та нумізматичних пам'яток вона залишає (Ніколаєв, 2021а).

У розвиток досліджень П. О. Каришковського, останніми роками Є. Я. Туровським та Є. О. Колесниченко була проведена велика робота щодо впорядкування та осучаснення читань скорочень імен монетних магістратів Ольвії пізньокласичного періоду. Наприклад, відома легенда **АГОРА** відновлена як **НРАГОРАΣ** тощо (див. нижче). Дослідники цілком слушно загострюють увагу на тезі П. О. Каришковського про те, що кожне нове ім'я на монеті відповідає одному року⁵⁴, а зведення імен магістратів є цінним та об'єктивним джерелом хронологічних побудов (Туровский, Колесниченко, 2016: 542-546). На

⁵³ Так, згадувана вище стаття Є. Я. Туровського (Туровский, 2015: 342-351) присвячена порівняльному дослідженню особистих імен з монетних легенд та керамічних клейм Херсонесу Таврійського. Йдеться вже не про абстрактні імена, а про реальних осіб – носіїв цих імен, котрі виконували функції монетних магістратів, агораномів, астиномів тощо. Мною, також, у розвиток матеріалів статті Є. Я. Туровського, з урахуванням виконаної в першому наближенні синхронізації літочислення Ольвії та Херсонесу, виконано порівняльне хронологічне дослідження реальних історичних діячів – монетних магістратів та астиномів Херсонесу Таврійського (Ніколаєв, 2017а: 55-76).

⁵⁴ Але, що стосується скорочень імен магістратів, які присутні на так званих «чашках» та оболах 380–330 рр. до Р. Х., у мене вже з'являються деякі сумніви відносно принципу «одне ім'я – один рік». Велика кількість імен дає підстави вважати, що в такому випадку застосовувалася відкупна система карбування, тому можливі декілька імен в один рік. Разом з тим, більшість імен магістратів із цих монет виконувала епонімну посаду; це створює підстави для їхнього точного датування.

мою думку, матеріали Є. Я. Туровського та Є. О. Колесниченко треба вважати необхідним та вкрай важливим етапом щодо проведення досліджень скорочень та монограм із сучасних позицій, які враховують історичний контекст.

Далі, у рамках алгоритму просопографічної реконструкції розглянуто декілька практичних гіпотез щодо розкриття скорочень імен монетних магістратів Ольвії другої та третьої чверті IV ст. до Р. Х.

Синхронізований каталог епонімів Ольвії *IPE I² 201* пошкоджений, зокрема, у горішній частині та фактично починається з 357 р. до Р. Х.; у неушкодженому вигляді каталог починався з 380-х рр. до Р. Х. Саме на цей час припадає різке загострення кланової боротьби між двома найпотужнішими олігархічними угрупованнями. Подолавши, не виключено, тиранію Мольпагорів-Аристократидів до влади в Ольвії прийшли Леократиди-Євресибіади-Леопрепида (Євресибій Сірісків), Діонісії (Аристид, син такого-то), Пантакли-Клеомбрати (Гікесій Гекатеонів) та деякі інші другорядні роди (Ніколаєв, 2014). В епонімному літочисленні сталася суттєва зміна: місце айсимнетів мольпів зайняли жерці храму Аполлона (Ніколаєв, 2018а: 73-87) – почалося ведення епонімного каталогу *IPE I² 201*. Ймовірно, першими епонімами – жерцями Аполлона Дельфінія стали саме лідери олігархічного угруповання переможців. Зміна літочислення є синхронною до початку випуску карбованої монети із зображенням Деметри та гербу Ольвії. Отже, є висока ймовірність того, що *перші епоніми в суміжні роки виконували й обов'язки монетних магістратів*. Виходячи саме з цієї гіпотези можливо виконати достатньо обґрунтовану реконструкцію як горішньої хронологічної лакуни першого стовпця епонімного каталогу *IPE I² 201*, так і відновлення деяких монетних скорочень. Методологічно, для проведення просопографічних досліджень у відсутній горішній частині першого стовпця каталогу можливо скористатися такою властивістю полісної громади, як родовий протекціонізм (традиційна передача «у спадок» своїм синам займаної посади через лобіювання) та основним законом генеалогії (тридцятирічний період діяльності особи) (Ніколаєв, 2008; 2014). Отже, *імена монетних магістратів, що хронологічно належать до втраченій частині каталогу, ймовірно, є присутніми у вигляді патронімів тих епонімів, які належать ділянці каталогу, що розташована нижче 357 р. до Р. Х. Очевидно, що датування таких скорочень не є дуже точним, а вірогідність гіпотез не є високою*. Далі розгляну (у форматі довідки) більшість відомих на сьогодні монетних монограм (скорочень) IV ст. до Р. Х.

ЕУ (Анохин, 2011: № 207; 380–360 рр. до Р. Х.): гіпотезу про розкриття цього скорочення ім'ям видатної історичної особи – «тираноборця» Євресибія Сіріскова (Εὐρησιβίος Συρίσκου) запропонували Г. С. Русяєва та М. В. Русяєва (Русяєва, Русяєва, 2004: 80). Гіпотезу дослідниць я сприймаю *лише як один із варіантів тлумачення*. Додам деякі просопографічні відомості про цю історичну особу, яка була, також, стінобудівельником, можливо, тираноборцем та, ймовірно, стала одним із перших епонімів-жерців Аполлона Дельфінія у 380-х рр. до Р. Х. На мою думку, на відміну від традиційних уявлень, скорочення імен на найперших випусках карбованих монет з Деметрою (так званих «чашок»)

були відсутніми. Тобто, ймовірно, початкова емісія цих монет здійснювалася державою. Скорочення з'явилися дещо пізніше. Такої ж думки дотримується Є. Я. Туровський (Туровский, 2015: 428). Ця гіпотеза витікає з простих розрахунків: кількість скорочень не збігається з майже 50-ті річною емісією⁵⁵.

Розрахунковий пік активності Євресибія Сіріскова – 375 р. до Р. Х. Як видно, пік активності цього монетного магістрата потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його запропонував В. О. Анохін, але це не є доказом вірності інтерпретації. Є відомим син Євресибія Сіріскова – Леократ Євресибіїв, ймовірний епонім 360-х рр. до Р. Х. та багато чисельні онуки, у тому числі епоніми 356, 318 рр. до Р. Х. та правнук, епонім 295 р. до Р. Х. тощо. До речі, епонім 356 р. до Р. Х. та онук Євресибія Сіріскова, деякий Εὐρησίβιος Λεωκράτ[ου]ς з більшою ймовірністю може бути магістратом ЕУ. Водночас скорочення ЕУ (малюнок 7) відповідає багатьом іншим іменам та може належати іншим магістратам та іншим хронологічним періодам. Більш того, *представники роду Євресибіадів, аж до часів Мітрідата Евпатора, практично не відомі у якості монетних магістратів*. Також, не виключаю, що аналогічний диферент на «борисфені» ЕУ (№ 67; малюнок 78) є родовим успадкуванням. На жаль, я не можу запропонувати надійну інтерпретацію як цього скорочення, так і його успадкування.

Малюнок 7. Монета невідомого магістрата ЕУ. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΗΡΩ(Ι) (Анохин, 2011: № 208; 380–360 рр. до Р. Х.): на жаль, зіставлення цього скорочення (малюнок 8) з реальною історичною особою майже неможливе⁵⁶.

Малюнок 8. Монета невідомого магістрата ΗΡΩ(Ι) та її варіант(?) ΗΡ (ретроградно). Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

⁵⁵ Але, ця тема потребує подальшого дослідження, у тому разі, через зіставлення просопографічного та нумізматичного матеріалу, зокрема, введення в науковий обіг достатньо великої кількості нових скорочень імен магістратів може привести до перегляду гіпотези про те, що кожне ім'я магістрата відповідає одному року.

⁵⁶ В Північному Причорномор'ї, зокрема, Херсонесі Таврійському поширене ім'я Ἡρώιδας.

ΑΡΙΣΤ (Анохин, 2011: № 198; 380–360 рр. до Р. Х.): у хронологічній лакуні каталогу можлива присутність епоніма, на ім'я Аристид, син такого-то (Ἀριστείδης τοῦ δεῖνος) з роду Діонісіїв. Він – батько епоніма 355 р. до Р. Х. Діонісія Аристидова (Διονύσιος Ἀριστείδου) та, можливо, є одним з учасників олігархічного перевороту. Пік активності Аристида, сина такого-то «тяжіє» до 385 р. до Р. Х. Як видно, розрахунковий пік активності Аристида потрапляє у горішню частину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін для монет зі скороченням **ΑΡΙΣΤ**. Але, як я вже вказував, перші монети-«чашки», ймовірно, не мали скорочень імен магістратів⁵⁷.

Розгляну альтернативний варіант відновлення скорочення **ΑΡΙΣΤ** ім'ям Аристон, син такого-то (Ἀρίστων τοῦ δεῖνος). Цей Аристон був батьком епонімів 344, 343, 333, 331 рр. до Р. Х., відповідно, Ἀριστοκράτης Ἀρίστωνος, Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, Θρασυδάμας Ἀρίστωνος та Ἰκέσιος Ἀρίστωνος з роду Аристократиїв; розрахунковий пік його активності припадає на 373 р. до Р. Х. Історична доля Аристократиїв, які отримали поразку в клановій боротьбі не простежується в ольвійській історії 380 – 360 рр. до Р. Х. Можливо Аристократиї перебували в цей час у вигнанні; одночасно, їхні політичні партнери – Мольпагори – назавжди зникають з ольвійського політичного та релігійного олімпу з 380-х рр. до н. е (Ніколаєв, 2018а: 73-87). Отже, розглянутий альтернативний варіант відновлення скорочення **ΑΡΙΣΤ** ім'ям Аристона з роду Аристократиїв є значно менш вірогідним. Ще одним варіантом відновлення скорочення є ім'я Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου, епоніма 346 р. до Р. Х. з роду Посидоніїв. З урахуванням традицій роду Посидоніїв, пов'язаних з участю в монетній магістратурі, таку інтерпретацію треба вважати найбільш прийнятною.

Втім, загальним підсумком розглянутих варіантів тлумачення скорочень **ΕΥ** та **ΑΡΙΣΤ** є очевидна необхідність відкласти будь-яке їхнє «остаточне» тлумачення.

ΤΙ (Анохин, 2011: № 214; 380–360 рр. до Р. Х.): вважаю, що за цим скороченням приховано ім'я магістрата Тимесіфея, сина такого-то (Τιμησίθεος τοῦ δεῖνος), що, ймовірно, також, був і епонімом приблизно 360 р. до Р. Х. (малюнок 9). Підставою для такої гіпотези є інформація про його сина – монетного магістрата та епоніма 328 р. до Р. Х. Евримона Тимесіфеїва (Εὐρήμων Τιμησιθέου), що зазначився монограмами **Ε, Ε** (Анохин, 2011: № 267, 290). Відомий і онук цього Тимесіфея, епонім 298 р. до Р. Х. Аристокл Евримонів (Ἀριστοκλῆς Εὐρήμωνος). Аристокл Евримонів, як варіант, виконав посаду монетного магістрата **ΑΡ** (Карышковский, 1988: 81. табл. 4. №19. Кінець IV – початок III ст. до Р. Х.). Він був, також, агораномом, залишивши клеймо на мірній судині Ἀριστοκλέ(ους)\Εὐρήμωνος\ ἀγορανό(μου/μοῦντος) – «агоранома Аристокла Евримонова» чи «що виконує обов'язок агоранома, Аристокла Евримонова» (Ніколаєв, 2020а: 12). Окрім того, можливо ця історична особа згадується й на знайденому в ольвійської дикастерії діпінто **ΑΡΙΣΤΟ/ΚΛΕ**, що його оприлюднила О. І. Леві (Леві, 1985: 95)⁵⁸.

⁵⁷ В цьому питанні я згодний з Є. Я. Туровським (Туровский, 2015а).

⁵⁸ Втім, можливе й читання двох скорочених імен, що починаються на Ἀριστό(...) та Κλε(...).

Отже, розрахунки піку активності Тимесіфея за роками виконання епонімії його сином⁵⁹ та, відповідно, онуком⁶⁰ збігаються. Як видно, пік активності цього монетного магістрата потрапляє в нижню частину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

Розгляну близьке до **ТІ** скорочення **ТІМ** (Анохин, 2011: № 187; 400–380 рр. до Р. Х.) на фракції литої монети. Раніше мною були введені в науковий обіг (Николаев, 2014: 152) монети зі скарбу з такою легендою, фасовий горгонейон яких свідчить про їхню належність орієнтовно до 360–350 рр. до Р. Х. Тож, вважаю, що скорочення **ТІМ** є різновидом скорочення **ТІ** та належить воно згадуваному вище Тимесіфею. Водночас я не згодний з датуванням цього скорочення В. О. Анохіним 400–380 рр. до Р. Х., оскільки емісія «чашок» почалася не раніше здійснення олігархічного перевороту та початку ведення епонімного каталогу орієнтовно 385 р. до Р. Х.

Очевидно, що побудова гіпотез про розкриття скорочень та монограм, особливо, таких, що стосуються другорядних елітних родів, навіть за наявності твердої хронологічної основи та деякої просопографічної інформації, є ризикованим та відповідальним процесом. У ньому не повинна бути присутньою будь-яка ейфорія. Так, ще декілька років потому (навіть не зважаючи на менш сприятливі хронологічні співвідношення) мною приймалась, як більш вірогідна, альтернативна гіпотеза про походження магістрата **ТІ(М)** з другорядного роду Батаків (Николаев, 2014: 153). Однак, нова інформація про мірну судину з клеймом агораном Аристокла Евримонова дала змогу вважати більш прийнятним рід Евримонів (втім, про остаточне переборення альтернативи взагалі не йдеться).

Малюнок 9. Ймовірно, як варіант, монета **ТІ** орієнтовно 360-х рр. до Р. Х. магістрата Тимесіфея, батька епоніма 328 р. до Р. Х. Евримона, сина Тимесіфея. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΠΟΣΕΙ (Анохин, 2011: № 213; 380–360 рр. до Р. Х.): магістрат Посидоній, син такого-то (Ποσειδώνιος τοῦ δεῖνος), що, ймовірно, був батьком магістратів та епонімів Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου (**ΑΡΙΣ**, епонім 346 р. до Р. Х.), Ἀλφῖνος Ποσειδωνίου (**ΑΛΦ**, **ΦΛΑ**, епонім 342 р. до Р. Х.), Σωκράτης Ποσειδωνίου (**ΣΩΚΡ**, епонім 335 р. до Р. Х.). Належить Посидоній до роду Посидоніїв. Розрахунок піку активності Посидонія за роками виконання епонімії його синами: $[(346+30)+(342+30)+(335+30)]/3=371$ р. до Р. Х. Як видно, розрахунковий пік

⁵⁹ $(328+30)=358$ р. до Р. Х.

⁶⁰ $(298+30*2)=358$ р. до Р. Х.

його активності потрапляє майже в середину хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін.

ВА (Анохин, 2011: № 200 (380–360 рр. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: № 101 (400–370 рр. до Р. Х.)): З урахуванням великої кількості імен, які починаються на **ВА** (переважно з пам'яток магічної епіграфіці) інтерпретація цього скорочення (малюнок 10) може бути запропонована лише в самій обережній формі. Отже, скорочення **ВА** на «чашці», ймовірно, як варіант, належить до діда епоніма 313 р. до Р. Х. на ім'я Βάτακος Τζοθέου. Відповідно, наявність цього скорочення на монеті зі стрільцем⁶¹ є родовим успадкуванням та пов'язане з епонімом 313 р. до Р. Х. на ім'я Βάτακος Τζοθέου (див. нижче).

Малюнок 10. Монета з легендою ВА. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΕΥΒΙΟ (Анохин, 2011: № 204; 380–360 рр. до Р. Х.): магістрат Євбіот, син такого-то (Εὐβίωτος τοῦ δεῖνος), ймовірно, як варіант тлумачення, є батьком епонімів Δημοκῶν Εὐβιώτου 349 р. до Р. Х. та Горγίας Εὐβιώτου 334 р. до Р. Х. з роду Демоконів. До речі, у 2020 р. мною до наукового обігу було введено дві агораномні гирі з написами (Ніколаєв, 2020а: 12-13) **ГОРГΥ** (малюнок 105) та **ΔΗΜΟΚΟ** (малюнок 106). Тобто, сини Євбіота, Горгій та Демокон, також, виконували обов'язки агораномів. Відповідно, *орієнтовний* розрахунок піку активності Євбіота за роками виконання епонімії його синами: $[(349+30)+(334+30)]/2=371$ р. до Р. Х.) потрапляє в хронологічний діапазон, що його встановив В. О. Анохін.

Також, є підстави вважати, що монетне скорочення **ΕΥΒ** (Анохин, 2011: № 417; 250–240 рр. до Р. Х.) може бути спрощеним успадкуванням скорочення **ΕΥΒΙΟ** роду Демоконів. Як варіант, ймовірно, скорочення **ΕΥΒ** належить магістрату, що був епонімом у 224 рр. до Р. Х. на ім'я Εὐβίωτος Δ[ημοκῶντος?]. З декрету *ΙΡΕ* I² 32 на честь Протогена є відомою історична особа – архонт Δημοκῶν (Εὐβιώτου?), тобто, ймовірно, батько епоніма 224 р. до Р. Х. та магістрата **ΕΥΒ**.

ΑΘΗ (Анохин, 2011: № 196; 380–360 рр. до Р. Х.; № 215; 380–360 рр. до Р. Х.): як варіант, магістрат, що був прадідом епоніма 299 р. до Р. Х. Аментора Афенодорова (Ἀμύντωρ Ἀθηνοδώρου). Аментор належить до другорядного роду Мосхів. Інша просопографічна інформація про нього відсутня. Орієнтовний розрахунок піку активності Афенодора за роками виконання епонімії його правнуком становить приблизно 380 р. до Р. Х. На жаль, велику кількість імен,

⁶¹ Спираюсь на датування монет зі стрільцем за В.Ф. Столбою (330–327 рр. до Р. Х.) з розширенням вниз (Stolba, 2015).

що починаються на **ΑΘΗ**, утримують магичні написи Ольвії, наприклад, *IGDOlb* 103⁶². Приймати гіпотезу про розкриття скорочення **ΑΘΗ** (малюнок 11) ім'ям прадіда епоніма 299 р. до Р. Х. Аментора Афенодорова треба із *застереженнями*. Родові успадкування цього скорочення (батько Аментора?) присутні, ймовірно, на оболах з міською емблемою «істрійського» типу⁶³ (*Анохин, 2011: № 246; орієнтовно 330 р. до Р. Х.*) та, через покоління, на «борисфенах» із диферентом **ΑΘ** (*Карышковский, 1988: № 61; 256–244 pp. до Р. Х.*).

Малюнок 11. Монети зі скороченням **ΑΘΗ**, ймовірно, магистрата Афенодора із роду Мосхів. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Малюнок 12. Дрібні номінали монет зі скороченням **ΑΘΗ**. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΕΥΦ (*Анохин, 2011: № 206*): є відомим епонім Ольвії 323 р. до Р. Х. *Εὐφρόνιος Μητροδώρου*. Пропоную дуже обережну гіпотезу про те, що, виходячи із хронології, скорочення **ΕΥΦ** (малюнок 13) залишив його однойменний дід⁶⁴. Відповідно, скорочення **ΜΗ** (**ΗΜ**) (*Анохин, 2011: № 207; 380–360 pp. до Р. Х.*) залишив батько, зокрема, цього епоніма, *Μητρόδωρος τοῦ δεῖνος* (див. нижче).

Малюнок 13. Монета із легендою **ΕΥΦ**. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

⁶² Див. просопографічну інтерпретацію скорочення **ΞΕΝΩ**.

⁶³ Я не згодний з думкою С. Я. Туровського про те, що скорочення **ΑΘΗ** на «чашках» і на оболах з емблемою «істрійського» типу належить одному магистрату (*Туровский, 2015: 428*). В просопографічній інтерпретації цього скорочення необхідно враховувати велику кількість історичних осіб, що мають відповідне ім'я. Більш того, дрібні монетки **ΑΘΗ** (*Анохин, 2011: № 215*) (малюнок 12), що є синхронними до «чашок» (*Анохин, 2011: № 196*), не могли карбуватися разом з оболами (*Анохин, 2011: № 246*). Ймовірно, у цьому випадку присутнє *родове спадкування скорочень*.

⁶⁴ Але така гіпотеза суперечить уведеному мною принципу просопографії, якій наголошує, що *просопографія оперує тільки з реальними історичними особами*.

МН (НМ) (Анохин, 2011: № 207; 380–360 рр. до Р. Х.): як варіант інтерпретації, магістрат Метродор, син такого-то (Μητρόδωρος τοῦ δεῖνος), ймовірно, батько епонімів Ἦρόδοτος Μητροδώρου та/або Εὐφρόνιμος Μητροδώρου, відповідно, 354 р. до Р. Х. та 323 р. до Р. Х. (малюнок 14). Розрахунок піку активності Метродора за роками виконання епонимії його синами: $[(354+30)+(323+30)]/2=374$ р. до Р. Х. Як видно, цей пік потрапляє приблизно до середини хронологічного діапазону, що його встановив В. О. Анохін. Водночас ім'я Метродор є надзвичайно поширеним та таким, що не несе родової ознаки; треба дуже обережно ставитися до просопографічних розвідок із застосуванням цього імені. Зокрема, диференти на «борисфенах» № 59 та № 84, також, можливо інтерпретувати ім'ям Метродор, але реальні історичні особи, яких можливо ототожнити із цими диферентами невідомі⁶⁵.

Малюнок 14. Монети із легендою МН. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Малюнок 15. Ольвійська монета із зображенням, ймовірно, монети-стрілки та монети-дельфіна⁶⁶. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Малюнок 16. Монета-стрілка та монета-дельфін. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

⁶⁵ На відміну від мого опонента В. П. Яйленка я займаюся історичним (хронологічним) моделюванням за участю тільки реальних історичних осіб.

⁶⁶ Як побічне спостереження, що стосується монетних типів та символіки, пропоную читачеві принагідно ознайомитися зі світлиною дрібної ольвійської монетки із зображенням на реверсі дельфіна, зерна та лука й Аполлона (Деметри) на аверсі (малюнок 15). Але, на мою думку, зображено не зерно, а монета-стрілка. Відповідно, *реверс, ймовірно, є ілюстрацією того, що ці дрібні монетки змінили в обігу монети-стрілки та монети-дельфіни* (малюнок 16): *реверс символізує і монету-стрілку і монету-дельфіна*. Втім, питання потребує спеціального дослідження.

Далі розглядається низка монетних скорочень, які розкриваються безпосередньо іменами епонімів. Такі скорочення дають змогу виконати порівняно точне датування монет:

АН, АНТ (Нечитайло, 2000: № 126): магістрат Антіместор Агатинів (Ἀντιμῆστωρ Ἀγαθίνου), що був епонімом у 357 р. до Р. Х. Антіместор є вихідцем із другорядного елітного роду Агатинів, якій входив в угруповання Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів та Пантаклів-Клеомбротів. Він згаданий у *defixio* (Николаев, 2019б). Датування монет із цим скороченням, встановлене В. В. Нечитайло 400–370 рр. до Р. Х., що, на мою думку, вже є застарілим, адже, карбування монет («так званих «чашок»») із Деметрою та ольвійською емблемою (орел на дельфіні) почалося не раніше запровадження нового літочислення за жерцями Аполлона Дельфінія в 380-ті рр. до Р. Х. Ще більше, є підстави вважати, що монети із Деметрою та ольвійською емблемою отримали додаткові скорочення імен не раніше 370–360-х рр. до Р. Х.⁶⁷ (це питання необхідно ретельно дослідити з одночасним застосуванням просопографічних та нумізматичних методів аналізу. Окрім того, колекціонери повідомляють про існування великої кількості нових скорочень імен на монетах, які поки що не опубліковані). Датування монет зі скороченням **АН, АНТ**, ймовірно, з урахуванням року виконання епонімії Антіместором Агаатиновим належать орієнтовно до 360–355 рр. до Р. Х.

ΔΙΟ (Анохин, 2011: № 201; 380–360 рр. до Р. Х.): магістрат Діонісій Аристидів (Διονύσιος Ἀριστείδου), що був епонімом у 355 р. до Р. Х. (малюнок 17). Рід Діонісіїв. Ця особа згадується, ймовірно, у великій групі лапідарних та магічних написів (Николаев, 2015: 69-83). Є відомими родові успадкування цього скорочення, як на оболах з емблемою «істрійського» типу⁶⁸, так і в диферентах «борисфенів» №№ 36, 42.

Малюнок 17. Монети магістрата ΔΙΟ. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

⁶⁷ Такої ж думки дотримується Є. Я. Туровський. Див.: (Туровский, 2015: 428).

⁶⁸ Я не згодний з думкою Є. Я. Туровського про те, що скорочення **ΔΙΟ** на «чашках» і на оболах з емблемою «істрійського» типу належить одному магістрату (Туровский, 2015: 428). В просопографічній інтерпретації цього скорочення необхідно враховувати особливості роду Діонісіїв – успадкування родових імен не від діда до онука, а від батька до сина (Николаев, 2008). Так само, диференти **ΔΙ** № 36 та № 42 на «борисфенах» є спрощеним наслідуванням скорочень **ΔΙΟ**, та належать, ймовірно, батькові та сину на ім'я Діонісій (див. декрет ВСН 1928:52 орієнтовно 250 р. до Р. Х.).

ΑΡΙΣ (Анохин, 2011: № 244; близько 330 р. до Р. Х.): «класичний» випадок нездоланої альтернативної інтерпретації іменами двох (або більше) реальних історичних діячів, активність яких припадає на суміжні або близькі роки. По-перше, це може бути магістрат Аристокрит Посидоніїв (Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου), що був у 346 р. до Р. Х. епонімом Ольвії. Цей Аристокрит належить до роду Посидоніїв, який репрезентативно представлений як в епонімному каталозі (360-ті, 346, 342, 335, 332, 321, 319 рр. до Р. Х.), так і в монетному карбуванні (**ΠΟΣΕΙ, ΑΛΦ, ΣΩΚΡ**).

Альтернативний варіант, передбачає магістрата, що був епонімом через два роки після Аристокрита, тобто в 344 р. до Р. Х. Це Аристократ Аристонів (Ἀριστοκράτης Ἀρίστωνος). Походить він із могутнього роду Аристократидів, які, згідно із моєю гіпотезою, повернулися із вигнання на рубежі 350–340 рр. до Р. Х. Окрім епонімного каталогу присутність Аристократидів у 340-х рр. до Р. Х. фіксується і двома магічними написами (Николаєв, 2019б). На користь розкриття скорочення ім'ям Аристократа Аристонова свідчить і скорочення **ΘΕΟ**, яке, ймовірно, належить його рідному брату Феоклу Аристонову, епоніму 343 р. до Р. Х. (дивись нижче). Поява Аристократидів із 344–343 рр. до Р. Х. в епонімному каталозі, магічних написах та монетному карбуванні є деяким аргументом із того, що саме в цей час за ініціативи цього роду був втілений декрет *ΙΡΕ Ι² 24* про грошовий обіг, відомий як декрет Каноба Трасидамантова. Адже ім'я та патронім Каноба є характерними для роду Аристократидів (Николаєв, 2008).

Нарешті, не виключений і варіант інтерпретації скорочення **ΑΡΙΣ** як належного до епоніма 346 р. до Р. Х. Аристокрита Посидоніїва, а монограми (Анохин, 2011: № 223; 360–350 рр. до Р. Х.) – до епоніма 344 р. до Р. Х. Аристократа Аристонова (або навпаки). Як видно, *властивість багатозначності, що притаманна ономастиці, інколи присутня й у деяких просопографічних дослідженнях, але тут вона набуває іншого змісту. Зокрема, альтернативні варіанти розкриття скорочення (чи монограми) стосуються двох-трьох реальних історичних осіб. У такому випадку датування скорочення **ΑΡΙΣ** та монограми (Анохин, 2011: № 223, 229) незалежно від їхньої альтернативної просопографічної інтерпретації «тяжіє» приблизно до 348–342 рр. до Р. Х.*

ΘΕΟ (Анохин, 2011: № 209; 380–360 рр. до Р. Х.): магістрат Феокл Аристонів (Θεοκλῆς Ἀρίστωνος), що був у 343 р. до Р. Х. епонімом Ольвії, рідний брат епоніма 344 р. до Р. Х. Аристократа Аристонова (малюнок 18). Належить Феокл до могутнього роду Аристократидів. Пропоноване В. О. Анохіним датування цього скорочення можливо скоригувати та звузити принаймні до 345–341 рр. до Р. Х. Про родові успадкування цього скорочення читач знайде інформацію при розгляді «борисфена» із диферентом **ΘΕ** (№ 37).

~~Малюнок 18. Монета-«чашика» зі скороченням ΘΕΟ-магістрата на ім'я Θεοκλῆς Ἀριστοῦνος, що був, також, епонімом у 343 р. до Р. Х. Рід Аристократиδів. Відоме родове успадкування диференту ΘΕΟ → ΘΕ зі спрощенням на «борисфені» із диферентом ΘΕ (№ 37), що його використовував онук цього Феокла, магістрат на ім'я Θεοκλῆς Θρασυδάμα – голова колегії ситонів (посвята IOlb 72) та, ймовірно, епонім 250-х рр. до Р. Х. Фото з аукціону ΒΙΟΛΠΤΙ.~~

ΚΑΛΛΙ (Анохин, 2011: № 210; 380–360 рр. до Р. Х.): магістрат Калліп Каллініків (Κάλλιπλος Καλλινίκου), що був у 341 р. до Р. Х. епонімом Ольвії. Κάλλιπλος є представником другорядного роду Каллініків. Традиції «сімейної спеціалізації» фіксуються першим випуском «борисфенів» та інших монет (див. диференти «борисфенів» №№ 1,2 Каллініка Євксенова). Датування цього скорочення В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, наприклад, до 344–338 рр. до Р. Х.

ΕΥΠΡ (Анохин, 2011: № 205; 380–360 рр. до Р. Х.; Нечитайло, 2000: №128; 400–370 рр. до Р. Х.): магістрат Євдор Протогенів Εὐδωρος) Πρωτογένους), що був у 340 р. до Р. Х. епонімом Ольвії. Євдор походить із роду Протогенів. Цей епонім та магістрат згаданий, дуже ймовірно, в магічному переліку IGDOlb 104, що датується приблизно 340 р. до Р. Х. Датування цього скорочення В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, принаймні, до 342 – 338 рр. до Р. Х.

На мою думку, побудова скорочення **ΗΡΕΥΦ** (Нечитайло, 2000: № 114) аналогічна скороченню **ΕΥΠΡ**. На жаль, інтерпретувати це скорочення ім'ям реальної особи неможливо.

ΑΔΕΙ: скорочення **ΑΔΕΙ** (малюнок 19) однозначно розкривається ім'ям Αδεΐμαντος (Карышковський, 2003: 132). На жаль, реальна історична особа магістрата, що скрита за цим іменем не є відомою.

Малюнок 19. Монета ΑΔΕΙ. Фото з аукціону ΒΙΟΛΠΤΙ.

ΕΥΕΙ: до розглядаємої групи, ймовірно, належить (малюнок 20) й складене скорочення **ΕΥΕΙ** (Анохин, 2011: № 202; 380–360 рр. до Р. Х.). Залишаю його без коментарів.

Малюнок 20. Монета EYEI. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΛΕONT: скорочення нещодавно уведено до наукового обігу Є. Я. Туровським та Є. О. Колесниченко (Туровский, Колесниченко, 2016: 542-546). Магістрат Леонтомен Гікесійв (Λεοντομένης Ἰκεσίου), що був у 339 р. до Р. Х. епонімом Ольвії належить до роду Пантаклів-Клеомбротів (малюнок 21). Датування цього скорочення можливо встановити приблизно 341–337 рр. до Р. Х. Про ймовірне родове успадкування цього скорочення читач знайде інформацію при розгляді «борисфена» із диферентом № 45 (ΛΕ).

Малюнок 21. Монети ΛΕONT магістрата Леонтомена Гікесіява, що був епонімом у 339 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Є група скорочень, яка не розкривається іменами епонімів, але іменами історичних осіб, відомих з інших епіграфічних пам'яток. Відповідно, датування цих скорочень виконується на основі порівняльних досліджень із іншими джерелами. Мова йде, зокрема, про імена або скорочення **ΗΡΑΓΟΡΑΣ**, **ΚΡΙ**, **ΑΡΤΕ**, **ΜΟΝΙ**, **ΞΕΝΩ**.

ΗΡΑΓΟΡΑΣ: легенда введена в науковий обіг Є. Я. Туровським та Є. О. Колесниченко (Туровский, Колесниченко, 2016: 542-546). Раніше легенда **ΗΡΑΓΟΡΑΣ** внаслідок плохого збереження монет невірно читалась як **ΑΓΟΡΑ** (Анохин, 2011: № 194; 380–360 рр. до Р. Х.). Ймовірно, легенда **ΗΡΑΓΟΡΑΣ** (малюнок 22) пов'язана із магістратом, на ім'я Герагор Праксианактів (Ἡραγόρης Πρα[ξιανακτοῦς?])⁶⁹. Праксианакти – другорядний рід, що входив у клан Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів та Діонісіїв. Окрім монетної легенди відомі ще три епіграфічні пам'ятки, які згадують, ймовірно, цього магістрата. По-перше, це магічні написи IGDOLb 109 та IGDOLb 106, які мають

⁶⁹ «Напрошується» попередня гіпотеза про розкриття, мабуть, аббревіатури **ΣΥΠΡΑ** (Туровский, 2015a) ім'ям Συρίσκος та прізвиськом Πρα[ξιανακτοῦς?] за аналогією з аббревіатурою **ΕΥΠΡ**. Втім, така гіпотеза відповідає науковому стилю мого опонента В. П. Яйленка, якій «клонує» історичних осіб зовсім не маючи реальних доказів їхнього існування.

просопографічне датування (Николаев, 2019б) приблизно 345–335 рр. до Р. Х. Окрім того, Ἡραγόρης Πραξιάνακτος? – один із дедикантів посвяти IOlb 71 жерців Євресибія 328–322 рр. до Р. Х. Але відомо, що на цей час Герагор був вже особою похилого віку (Николаев, 2019б).

Малюнок 22. Монета з легендою ΗΡΑΓΟΡΑΣ, ймовірно, магістрата Герагора Праксианактова, якій згаданий в магічних написах IGDOlb 109 та IGDOlb 106 приблизно 345–335 р. до Р. Х. та посвяти IOlb 71. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Відповідно, датування легенди **ΗΡΑΓΟΡΑΣ** В. О. Анохіним можливо скоригувати та звузити, принаймні, до 345–335 рр. до Р. Х. Ім'я Герагор у монетній легенді має діалектну особливість; на відміну від інших епіграфічних пам'яток цього періоду з іонійським діалектом, передано воно в аттичному діалекті. Але, на цей період припадає лише початок проникнення цього діалекту в Ольвію. Між іншим, присутня в легенді **ΗΡΑΓΟΡΑΣ** діалектна особливість в значно меншій мірі відповідає датуванню В. О. Анохіна 380–360 рр. до Р. Х. (Анохин, 2011: № 194).

ΚΡΙ (Анохин, 2011: № 186; 400–380 рр. до Р. Х.): ймовірно, магістрат Критон Нікератів (Κρίτων Νικηράτου?). Рід Нікератів. Згаданий у *defixio* SEG 50:702, IV орієнтовно 352–347 рр. до Р. Х. (Николаев, 2015: 69–83). Монета зі скороченням **ΚΡΙ** є близьким аналогом монет зі скороченням **ΤΙΜ** та датується, відповідно, 360–350 рр. до Р. Х. Фракцію литої монети із легендою **ΚΡΙ** опублікував В. О. Анохін (Анохин, 2011: № 186).

Треба поінформувати читача про існування достатньо надійного родового успадкування цього скорочення: срібні монети (Анохин, 2011: №№ 441, 443, 447; Нечитайло, 2000: №№ 426, 427, 428) датуються видавцями приблизно 220–200 рр. до Р. Х. та мною інтерпретуються як такі, що належать до реальної однойменної історичної особи – магістрата на ім'я Κρίτος Νικηράτου із роду Нікератів, що був епонімом у 210 р. до Р. Х. Останнім часом, крім агораномної гирі з легендою **ΚΡΙΤΟΒΟΥ** (малюнок 104.4) до наукового обігу введено гирю з легендою **ΚΡΙ** (малюнок 110).

ΑΡΤΕ (Анохин, 2011: № 199; 380–360 рр. до Р. Х.): як достатньо ймовірний варіант інтерпретації, магістрат Артемідор Герофілів (Ἀρτεμίδωρος Ἡροφίλοῦ) із другорядного елітного роду Герофілів. Розрахунковий пік активності Артемідора (Николаев, 2015: 69–83) припадає на 341 р. до Р. Х. Цей Артемідор згаданий у *defixio* IGDOlb 104, поряд з епонімом та магістратом 340 р. до Р. Х. Євдором Протогеновим (див. аббревіатуру **ΕΥΠΡ**).

MONI (Анохин, 2011: № 201; 380–360 pp. до Р. Х.): П. О. Каришковський розкривав це скорочення розповсюдженим в античному світові ім'ям Μόνιμος (Карышковский, 2003: 137). Гіпотеза дослідника підтверджена в наші часи знахідкою надгробка Ἀριστήνωρ Μονίμου (Николаев, 2014: 100). Втім, фрагментарна інформація про другорядний рід Монімів є недостатньою для побудови будь-яких хронологічних та просопографічних висновків.

Скорочення на сріблі **MON** (Нечитайло, 2000: № 106; Николаев, 2014: 275), ймовірно, є родовим успадкуванням скорочення **MONI** (дивись коментар до групи III «борисфенів»). Втім зіставити це скорочення із реальною історичною особою неможливо (малюнок 23).

Малюнок 23. Монета-«чашика» зі скороченням MONI (Анохин, 2011: №211; Нечитайло, 2000: № 106), що її успадкуванням є срібло зі скороченням MON (Нечитайло, 2000: № 355). Другорядний елітний рід Монімів. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΞΕΝΩ (Анохин, 2011: № 212; 380–360 pp. до Р. Х.): скорочення (малюнок 24) розкривається ім'ям Ξένων. Таке ім'я згадано в Ольвії лише в магічному переліку IGDOlb 103: [Ῥ]λυμπο[ς], Ξένων, Ἀθη[v]όδωρος⁷⁰, Ἀθήναιος, Πausαν[ί]ας, Δημήτρ[ι]ο[ς], <Ἀ>σκίος, Ἴπποκλῆς. Рід та статус цієї особи є невідомими. Видавець, Л. Дюбуа, датує перелік раннім IV ст. до Р. Х. (IGDOlb 103). При виконанні просопографічної інтерпретації цього переліку я відмітив, що внаслідок малої кількості осіб та відсутності їхніх патронімів датування переліку має високий ризик та може бути лише одним із варіантів (Николаев, 2016: 258-259).

Малюнок 24. Монета магістрата ΞΕΝΩ, якій, як варіант, згаданий у магічному переліку IGDOlb 103. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Як видно, датування групи монетних скорочень **ΕΥΠΡ**, **ΗΡΑΓΟΡΑΣ**, **ΚΡΙ**, **ΑΡΤΕ** із застосуванням хронологічної та просопографічної основи історії Ольвії,

⁷⁰ Див. вище просопографічну інтерпретацію скорочення **ΑΘΝ**.

на відміну від датувань В. О. Анохіна (380–360 рр. до Р. Х.) припадає на 350–340 рр. до Р. Х.

Далі розгляну просопографічну (хронологічну) інтерпретацію монет із стрільцем⁷¹. На відміну від датувань цих монет В. О. Анохіним та В.В. Нечитайло 370–360 рр. до Р. Х. я погоджуюсь із комплексним дослідженням В. Ф. Столби (Stolba, 2015) про датування цих монет 330–327 рр. до Р. Х., але вважаю, що цей хронологічний діапазон треба розширити на декілька років вниз (тобто, на мою думку, «стрільці» карбувалися синхронно із першою групою «борисфенів» у 330–321 рр. до Р. Х. чи можливо й на декілька років пізніше.

ΣΩΣΤΡΑ (Анохин, 2011: № 222; 360–350 рр. до Р. Х.; Нечитайло, 2000: №151; 370–360 рр. до Р. Х.; Stolba 2015; 330–327 рр. до Р. Х.): ономастична інтерпретація скорочення ім'ям Сострат (малюнок 25) не викликає сумнівів (Карышковский, 2003: 140). Проте просопографічна інтерпретація його на даний час є неможливою.

Малюнок 25. Монета магістрата Сострата. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

HP (Анохин, 2011: № 231; Нечитайло, 2000: №№ 158,159): диферент (малюнок 26, зліва та в центрі) присутній на монетах із стрільцем. В. О. Анохін і В. В. Нечитайло датують згадувані монети приблизно 370–360 рр. до Р. Х. Разом із тим, комплексним дослідженням В. Ф. Столби (Stolba, 2015) датування монет зі стрільцем встановлене приблизно 331–327 рр. до Р. Х. Маючи хронологічні підтвердження (та й успадкування) мої датування практично співпадають із датуваннями В. Ф. Столби (втім, із деякими застереженнями). Так, монограма на монеті зі стрільцем відповідає реальній історичній особі із роду Геродорів на ім'я Ἡρόδορος – батькові епонімів 302 та 301 рр. до Р. Х., відповідно, Теодекта (Θεοδέκτης Ἡροδόρου) та Ленея (Λήναιος Ἡροδόρου) та відноситься близько до 330–325 рр. до Р. Х.

Більш того, до цього ж магістрата належать й дрібні мідні монетки із головою Аполлона (Деметри) та колосом і дельфіном (Нечитайло, 2000: №226 (360–320 рр. до Р. Х.) датування яких або збігається із датуванням монет із стрільцем або ж знаходиться у суміжних роках (малюнок 26, справа).

Надалі, виходячи із хронологічних (генеалогічних) відповідностей я встановив, що диферент № 65 на «борисфені» є родовим успадкуванням

⁷¹ Реальні просопографічні гіпотези щодо інтерпретації скорочень **ΝΟΣ**, **ΠΟΣ** тощо на монетах зі стрільцем відсутні.

аналогічної монограми та відповідає реальній історичній особі – батькові епоніма 212 р. до Р. Х. на ім'я Στάφυλος Ἡροδώρου (див. нижче) із роду Геродорів. Це є відома історична особа із декрету на честь Протогена – жрець-епонім Геродор (див. нижче інтерпретацію диферента № 65 на «борисфені»).

Малюнок 26. Монети магістрата Геродора, що був батьком епонімів 302 та 301 рр. до Р. Х., відповідно, Теодекта та Ленея Геродорових. Рід Геродорів. Успадкуванням монограми є диферент № 65 на «борисфені», якій належить жерцю-епоніму Геродору із декрету на честь Протогена.
Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΠΣ (Stolba, 2015:43-63): цю монограму на монетах із стрільцем ввів до наукового обігу В. Ф. Столба (Stolba, 2015:43-63). Також, дослідник на основі комплексного аналізу датував ці монети 330–327 рр. до Р. Х. На мою думку, монограма відповідає магістрату, на ім'я Протоген Євдорів (Πρωτογένης Εὐδώρου), що був епонімом у 324 р. до Р. Х., відповідно, моє датування практично збігається із датуванням В. Ф. Столби. Походить Євдор із роду Протогенів⁷². Ця монограма, позначаючи одну й ту ж особу, зустрічається й на борисфенах (Анохин, 2011: № 300; 310–290 рр. до Р. Х.; Карышковский, 1988: 81. табл. 4. №9; 331–323 рр. до Р. Х.) Датування П. О. Карішковського, якій помістив ці монети між 331–323 рр. до Р. Х., у найбільшій мірі відповідає просопографічному датуванню. Загалом, зазначу, що незалежно від підходів до датування, досліджувана монограма (малюнок 27) одностайно датується і В. Ф. Столбою і П. О. Карішковським і мною у відносно вузькому хронологічному діапазоні.

Малюнок 27. Монети магістрата Протогена Євдорова, що був епонімом у 324 р. до Р. Х. Також, цей магістрат випускав «борисфени з диферентом № 9. Рід Протогенів. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Ρ (Анохин, 2011: №229): не підлягає сумніву, що монограма (малюнок 28) на монеті зі стрільцем розкривається розповсюдженими іменами, що

⁷² Варіант ономастичного тлумачення монограми ім'ям Πεδιεύς, що його пропонує видавець, на мою думку, не відповідає хронології; епонім з рідким ім'ям та патронімом Ζώϊλος Πεδιέως, що походить з другорядного роду Педейв, виконував свою посаду у 336 р. до Р. Х.

починаються на Ἀρ... Однак, надійній просопографічній інтерпретації цей диферент не піддається. Ймовірно, як варіант, це може бути магістрат та епонім 315 р. до Р. Х. на ім'я Ἀρίστων Θεοκλέους із могутнього роду Аристократидів. Як головний аргумент, на користь Аристократидів та, відповідно, Аристона Феоклова⁷³ свідчить наявність аналогічного диференту на срібних тетрадрахмах (Анохин, 2011: №278; 325–320 рр. до Р. Х.); що їх напевно випускала вища еліта. Диферент цей відомий, також, на «борисфенах» (Карышковский, 1988: 81. № 11). Але, вкотре ігноруючи збіг диферентів або монограм на різних, хронологічно близьких емісіях, за яким стоїть єдина реальна історична особа, В. О. Анохін, датує монети із «стрільцем» 360–350 рр. до Р. Х., тетрадрахми із такими ж монограмами – 325–320 рр. до Р. Х., а «борисфени» із диферентом № 11 (Анохин, 2011: № 302) відносить до 310–280 рр. до Р. Х. (sic!). Належність «стрільців» із цією монограмою до 330–327 рр. до Р. Х. довів В. Ф. Столба через комплексний аналіз (Stolba, 2015). Датування диференту № 11 на «борисфені» за порядком розташування майже 321 р. до Р. Х. Відповідно, я на декілька років розширюю вниз датування «стрільців», що його запропонував В. Ф. Столба; на мою думку, майже 321 р. до Р. Х. датується і «стрілок» (Анохин, 2011: №229) і тетрадрахма (Анохин, 2011: №278) і «борисфен» (Карышковский, 1988: 81. табл. 4. №11). Втім, не виключаю, що «стрілок», тетрадрахма та «борисфен» належать до емісій двох-трьох суміжних років одного магістрата.

Ймовірно, як родове успадкування, через декілька поколінь, аналогічна монограма з'являється на сріблі⁷⁴ (Анохин, 2011: №№455, 463), що його В. О. Анохін датує 210–200 рр. до Р. Х., а В. В. Нечитайло – 180–150 рр. до Р. Х. (Нечитайло, 2000: №№ 490, 510). Важливим історичним фактом, що свідчить на користь інтерпретації срібла (Анохин, 2011: №№455, 463) як належного до Аристократидів, є події кланової боротьби та ймовірного відродження могутності роду Аристократидів на початку другого століття до Р. Х. (Николаев, 2020).

Малюнок 28. Монети, ймовірно, як варіант, магістрата Аристона Феоклова, що був епонімом у 315 р. до Р. Х. Тетрадрахма з аналогічною монограмою (Анохін, 2011: №278; 325–320 рр. до Р. Х.) не показана. Під Аристократидів. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

⁷³ Крім Феокла Аристонова, епонімний каталог утримує «найближчі» в хронологічному плані імена, що починаються на Ἀρ... лише у 346 та 344 рр. до Р. Х. та у 311 р. до Р. Х. Втім, магістратську посаду виконували не тільки епоніми.

⁷⁴ На користь моєї гіпотези про належність цієї монограми до Аристократидів свідчить повне успадкування її форми, зокрема, горизонтальної гasti альфи. Водночас, на цих монетах (Анохин, 2011: №№ 455, 463) присутня ще одна монограма у вигляді альфи, яка, згідно з палеографією рубежу III–II ст. до Р. Х. утримує ламану чи скруглену поперечну гасту.

ВА (Анохи, 2011: № 228 (360–350 рр. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: № 155 (370–360 рр. до Р. Х.)): з урахуванням великої кількості імен, які починаються на **ВА** (переважно із пам'яток магічної епіграфіки) інтерпретація цього скорочення може бути дана лише в самій обережній формі⁷⁵. Отже, скорочення **ВА** на «чашці» (Анохин, 2011: № 200 (380–360 рр. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: № 101 (400–370 рр. до Р. Х.)), ймовірно, належить до діда епоніма 313 р. до Р. Х. на ім'я Βάτακος Τιμοθέου (малюнок 10). Відповідно, наявність цього скорочення на монеті з стрільцем пов'язана з епонімом 313 р. до Р. Х. Βάτακος Τιμοθέου. Але, дещо засмучує хронологічна відстань у датуванні цієї монети за В. Ф. Столбою (331–327 рр. до Р. Х.) та виконанням епонімії (навіть з урахуванням деякого розширення хронології цієї емісії до 330–321 рр. до Р. Х., що я запропонував вище). На мою думку, не виключена й однорічна емісія «стрільців» **ВА** у 313 р. до Р. Х. у зв'язку із потребою у розмінній монеті до «борисфенів» (малюнок 29).

Малюнок 29. Монета, ймовірно, магістрата Батака Тимофіїва, що був епонімом у 313 р. до Р. Х. Рід Батаків. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΑΛΦ, ΦΛΑ, ΑΛ (Анохин, 2011: № 232; Нечитайло, 2000: № 160): слідом за В. Ф. Столбою (Stolba, 2015) беру до уваги рідкісне ім'я Ἀλφῖνος; відповідно, магістратом є Алфін Посидоніїв (Ἀλφῖνος Ποσειδωνίου) із роду Посидоніїв, що був у 342 р. до Р. Х. епонімом. Про ймовірне родове успадкування цього скорочення (малюнок 30) читач знайде інформацію при розгляді «борисфена» із диферентом № 43.

Малюнок 30. Монети ΑΛΦ, ΦΛΑ, ΑΛ, ймовірно, магістрата на ім'я Ἀλφῖνος Ποσειδωνίου, що був епонімом у 342 р. до Р. Х. Рід Посидоніїв. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Разом із тим, монета зі скороченнями **ΑΛΦ, ΦΛΑ, ΑΛ** (одночасно з монетами **ВА** (Анохин, 2011: № 228)), створює деякі хронологічні

⁷⁵ Мої дослідження не стосуються розкриття скорочення **ΒΑΤΩ**. Графіто SEG 30:920 не надає інформації про соціальний статус особи, достатній для виконання посади магістрата. Щобільше, є нові неопубліковані магічні написи зі згадкою імені Батон. Нещодавно на аукціоні був проданий обол з легендою **ΒΑΤΩ**. Відповідно, просопографічний коментар до цієї легенди відсутній.

неузгодженості. Так, я в цілому погоджуюсь із комплексним дослідженням В. Ф. Столби (Stolba, 2015), якій відносить монети зі стрільцем до 331–327 рр. до Р. Х. Втім, я дещо розширив це датування «знизу» до 320 – 319 рр. до Р. Х. тобто синхронізував його із випуском першої групи «борисфенів». Зазначу, що значна частина скорочень, які присутні на цих монетах, за просопографією відповідає такому датуванню, зокрема, йдеться про монети (Анохин, 2011: №№ 223, 229, 231; Нечитайло, 2000: №№ 152, 154, 156, 158, 159). Але інтерпретація скорочення **ΑΛΦ, ΦΛΑ** ім'ям магістрата, що був епонімом у 342 р. до Р. Х., все ж таки, достатньо далеко відстоїть від діапазону 331–327 рр. до Р. Х. (або 331–319 рр. до Р. Х.). При цьому, я, слідом за В. Ф. Столбою (Stolba, 2015), переконаний в тому, що емісія «стрільців» почалася не раніше 331–330 рр. до Р. Х. Більш того, з урахуванням рідкості імені Алфін малоімовірно, що існує ще один представник еліти, з аналогічним ім'ям, здатний виконувати функції монетного магістрата.

Вважаю, що в цьому питанні закладена головна проблема (та / або похибка) побудови хронологічної (просопографічної) моделі карбування монет. Отже, за О. М. Зографом виконання посади магістрата розташоване хронологічно близько до виконання посади епоніма (Зограф, 1951: 85). Але, якій сенс вкладено в термін «хронологічно близько»? Чи то суміжні роки, чи два-три роки, чи навіть в діапазоні активної діяльності історичної особи? Взагалі, а чи можливо це з'ясувати побудувавши відповідні хронологічні моделі. Це задача майбутніх періодів.

Далі розгляну скорочення, які присутні на оболах з емблемою «істрійського» типу.

ΠΑΡ (Нечитайло, 2000: № 199): як варіант⁷⁶, Парміс, син такого-то (Πάρμις τοῦ δεῖνος), є батьком епоніма 310 р. до Р. Х. Τιμόθεος Πάρμιος. Рід невідомий. Згідно із законом генеалогії⁷⁷ монета зі скороченням **ΠΑΡ** орієнтовно «тяжіє» до 340-х р. до Р. Х., що дає змогу дещо звужити хронологічний діапазон (360 – 330 рр. до Р. Х.), запропонований В. В. Нечитайло. Цей Парміс не виконував епонімну посаду. Інша інформація відсутня. Рідкість імені дає змогу стверджувати про високу ймовірність цієї гіпотези. Мабуть, родове успадкування цього скорочення фіксується в диферентах «борисфенів» №№ 39, 40, 41.

ΑΠΟΛΤ (Анохин, 2011: № 248; орієнтовно 330 р. до Р. Х.): разом із професором В. М. Орликом (Орлик, 2020а) ми працюємо над публікацією нової епіграфної агораномної гирі з легендою **ΑΠΑΤΟΥ**. Як побічний матеріал, це дає змогу обґрунтувати гіпотезу про розкриття скорочення **ΑΠΟΛΤ** ім'ям деякого Аполлоніда, сина Тимофія (Ἀπολλωνίδης Τιμοθέου), що мав молодшого брата – епоніма 313 р. до Р. Х. Βάτακος Τιμοθέου.

⁷⁶ В. О. Анохін (Анохин, 2011: № 260; 330 р. до Р. Х.) наводить близьке скорочення **ΛΑΡ**. Будь-які гіпотези про його просопографічну інтерпретацію відсутні, на відміну від скорочення **ΠΑΡ**, за В. В. Нечитайлом. Втім, сподіваюсь, що нові знахідки нададуть змогу подолати альтернативу.

⁷⁷ (310+30)=340 р. до Р. Х.

ВОСПОΡΙ (Столба, 2020: 208-209): нещодавно В. Ф. Столбою⁷⁸ опубліковано унікальну монету з легендою **ВОСПΟΡΙ** (малюнок 31); монета є відомим типом обола із емблемою «істрійського» типу та датується кінцем третьої – початком останньої чверті IV ст. до Р. Х. Скорочення **ВОСПΟΡΙ** має родове успадкування – диферент на «борифені» (№ 68) **ВОΣ** (див. нижче).

Малюнок 31. Обол зі скороченням **ВОСПΟΡΙ**. Фото (Столба, 2020).

ΦΙΛΙ (Анохин, 2011: № 259; орієнтовно 330 р. до Р. Х.): магістрат Філіск Геродорів (Φιλίσκος Ἡροδόρου), що був у 345 р. до Р. Х. епонімом Ольвії. Рід Геродорів. Датування цього скорочення (малюнок 32) близьке до 347–343 рр. до Р. Х. Родовим успадкуванням цього скорочення через покоління стає скорочення **ΦΙΛ** на срібній монеті (Анохин, 2011: № 399; Нечитайло, 2000: № 360), а також, ймовірно, скорочення **ΦΙ** на унікальному екземплярі монети колегії **ΟΙ ΕΠΤΑ** (Алексеев, 2003: 37)⁷⁹.

Малюнок 32. Обол зі скороченням **ΦΙΛΙ** (Анохин, 2011: №259), що належить, ймовірно, магістрату на ім'я Φιλίσκος Ἡροδόρου, епоніму 345 р. до Р. Х. Рід Геродорів. Приватна колекція.

ΣΩΚΡ⁸⁰: магістрат Σωκράτης Ποσειδωνίου, що був у 335 р. до Р. Х. епонімом. Рід Посидоніїв. Цьому епоніму та магістрату, вважаю, належить і фрагментована посвята **ΙΡΕ Ι² 161** (Nikolayev, 2013: 67-70). Датування цього скорочення (малюнок 33) можливо встановити приблизно 337–333 рр. до Р. Х. Про родові успадкування цього скорочення читач знайде інформацію при розгляді «борисфена» із диферентом **ΣΩ** (№ 23).

По відношенню ж до легенди **ΠΟΣΕΙ** (Анохин, 2011: № 213; 380–360 рр. до Р. Х.) ймовірного епоніма (дещо раніше 357 р. до Р. Х.) та магістрата на ім'я

⁷⁸ Також, див. мій коментар до статті. URL: <https://www.academia.edu/44049919>

⁷⁹ Більш того, з'являється можливість подолати альтернативні просопографічні варіанти інтерпретації агораномного клейма Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...](Рубан, 1982: 39; Ніколаєв, 2017: 12-30; 2018: 392-406) та уточнити його датування орієнтовно кінцем першої чверті III ст. до Р. Х. Отже, в цьому клеймі агораном Φι[...] ідентичний магістрату **ΦΙΛ** на срібній монеті (Анохин, 2011: № 399; Нечитайло, 2000: № 360), а також, скороченню **ΦΙ** на унікальному екземплярі монети колегії **ΟΙ ΕΠΤΑ** (Алексеев, 2003: 37).

⁸⁰ Монеты Тавриды. URL: <http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-olvii/246-2462-detail>

Ποσειδώνιος τοῦ δεῖνος, що, ймовірно, був батьком магістратів та епонімів Ἀριστόκριτος Ποσειδωνίου (**ΑΡΙΣ**, епонім 346 р. до Р. Х.), Ἀλφῖνος Ποσειδωνίου (**ΑΛΦ, ΦΛΑ**, епонім 342 р. до Р. Х.) та Σωκράτης Ποσειδωνίου (**ΣΩΚΡ**, епонім 335 р. до Р. Х.) із роду Посидоніїв *спостерігається традиція (не строга!) родового успадкування займаної посади.*

Малюнок 33. Обол магістрата Сократа Посидоніїва, що був епонімом Ольвії у 335 р. до Р. Х. Рід Посидоніїв. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Якщо розглянути деякі скорочення у сукупності, то можливо встановити їхню хронологічну безперервність за окремий період (345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 рр. до Р. Х.), що корелює із відповідною ділянкою епонімного каталогу. Це є доброю ознакою, що вказує на порівняно високу ймовірність пропонованих хронологічних та просопографічних гіпотез, тобто, набуття історичного контексту. Але, чи є вірогідним те, що безперервна низка скорочень імен магістратів, тотожних епонімам 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 рр. до Р. Х., вказує на епонімні дати? Думаю, що це не так, оскільки є відомими інші скорочення імен магістратів, не пов'язані з особами, булими епонімами.

ΑΘΗ (Анохин, 2011: № 246; орієнтовно 330 р. до Р. Х.): як варіант, магістрат, що був батьком епоніма 299 р. до Р. Х. Аментора Афенодорова (Ἀμύντωρ Ἀθηνοδώρου). Аментор належить до другорядного елітного роду Мосхів. Інша просопографічна інформація про нього відсутня. Розрахунок піку активності Афенодора за роками виконання епонімії його сином⁸¹ – 329 р. до Р. Х. Як видно, розрахунковий пік активності Афенодора абсолютно збігається із датуванням монет **ΑΘΗ**, що його встановив В. О. Анохін. Втім, велику кількість імен, що починаються на **ΑΘΗ**, утримують магічні написи Ольвії. Приймати гіпотезу про розкриття скорочення **ΑΘΗ** ім'ям батька епоніма 299 р. до Р. Х. Аментора Афенодорова треба із застереженнями. Вважаю, що скорочення **ΑΘΗ** є родовим успадкуванням – див. (Анохин, 2011: №№ 196, 215). Своєю чергою родовим успадкуванням скорочення на монеті (Анохин, 2011: № 246) є «борисфен» із диферентом **ΑΘ** (№ 61).

ΜΟΣΧ (Анохин, 2011: № 245; орієнтовно 330 р. до Р. Х.): магістрат, що був батьком епоніма 300 р. до Р. Х. Афенодора Мосхова (Ἀθηνώδωρος Μόσχου). Другорядний рід Мосхів. Відоме клеймо **ΜΟΣΧΟ** на місцевій черепиці (Брашинский, 1964: 308). Μόσχος був фабрикантом, але не епонімом. Останнім

⁸¹ (299+30)=329 р. до Р. Х.

часом я ввів до наукового обігу перстень-печатку із ретроградним ім'ям **ΜΟΣΧΟ** та зображенням левеня⁸² (малюнок 34).

Малюнок 34. Клеймо на черепиці (Брашинский, 1964: 308) та печатка з ім'ям Мосха.
Фото з аукціону ВІОЛІТІ. Орієнтовно 330 р. до Р. Х.

Оскільки Ἀθηνόδωρος Μόσχου виконав епонімну посаду в 300 р. до Р. Х., датування клейма та монетного скорочення **ΜΟΣΧΟ**, належить до третьої чверті IV ст. до Р. Х. Орієнтовний розрахунок піку активності Мосха за роком виконання епонімії його сином⁸³ – 330 р. до Р. Х. Як видно, пік активності Мосха абсолютно збігається із датуванням монет **ΜΟΣΧ**, що його встановив В. О. Анохін. Рідкість імені дає змогу стверджувати про високу ймовірність цієї гіпотези.

ΜΟΣΧΙ (Анохин, 2011: № 254; орієнтовно 330 р. до Р. Х.): Μόσχος і Μοσχίων, ймовірно, згідно із традицією, брати із роду Мосхів (Николаев, 2014: 45). П. О. Каришковський зазначив різницю імен Μόσχος і Μοσχίων (Карышковский, 2003: 137). Наведу без коментарів текст нового магічного напису з Ольвії зі згадкою, ймовірно, про цього Мосхіона: Διοσκουρίδης Εὐβούλου, Ἦροσῶν, **Μοσχίων**, Μέγας Λεοντίσκου, Ἐπαμείνων, Ἀγάθων, Διονύσιος, Νίκανδρος Ἄνδρου, Βαστάγων.

ΑΡΧΕ (Анохин, 2011: №№247–257): що стосується цієї (малюнок 35) та інших монет я, на жаль, не маю реальних просопографічних гіпотез щодо їхньої інтерпретації. Традиційне ж ономастичне тлумачення не пов'язане із наявністю історичного (хронологічного) контексту, тому не відповідає завданню цієї монографії; я його опускаю.

Малюнок 35. Обол із легендою ΑΡΧΕ, що не піддається просопографічній інтерпретації. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

⁸² До речі, μόσχος позначає серед іншого, теля або левеня.

⁸³ (300+30)=330 р. до Р. Х.

ΦΟ (Нечитайло, 2000: № 204; 360–330 рр. до Р. Х.): пропоную читачеві інтерпретацію легенди на дрібних монетках із Деметрою та емблемою «істрійського» типу, номіналом ¼ обола, на думку видавця⁸⁴. Отже, магічний напис IGDOlb 104 з Ольвії «Φορμίῳν Ζηνοδότῳ, Μητρόδωρος Δημητρίῳ, Εὐσθένης Πρωτογένης, Εὐδωρος Πρωτογένης, Γοργίας Ἡροκράτης, Ἀρτεμίδωρος Διονυσίῳ, Ἀρτεμίδωρος Δεινομένης, ΠΙΝΑΚ, ΚΑΦΑΚΕΜ» достатньо надійно датується за просопографією завдяки наявності в переліку повного імені епоніма Ольвії 340 р. до Р. Х. Євдора Протогена (Εὐδωρος Πρωτογένης). Відповідно, деякий Φορμίῳν Ζηνοδότῳ, що має рідкісне ім'я та патронім, є сучасником Євдора. Більш того, ймовірно та ж сама особа згадується і в *defixio* SEG 50:702, II «Βατίκων, Απατούριος, Π<ι>τθάκης, Φορμίῳν, Ἀντιάναξ, Σπαλῶ<ν>...». Вважаю, що синхронні монетні легенди **ΦΟ** належать особі на ім'я Φορμίῳν Ζηνοδότῳ із невідомого роду. Пропонуючи *обережну гіпотезу* про те, що легенда **ΦΟ** з'являється як родове успадкування через одне покоління (Анохин, 2011: №№ 416, 420; 250–240 рр. до Р. Х.), я вважаю, що це питання потрібно дослідити більш ретельно⁸⁵. Попередньо, враховуючи рідкісність імені та хронологічні відповідності, належить ця легенда відомій історичній особі – відкупнику Форміону, що згаданий в декреті IPE I² 32 на честь Протогена (малюнок 36, зліва).

Малюнок 36. Ймовірно, монети відкупника Форміона, згадуваного у декреті IPE I² 32 на честь Протогена. Традиційне читання легенди **ΦΟ** потребує додаткового дослідження. Фото з аукціону BIO.LIT.

Отже, я отримав датування групи монет із Деметрою та емблемою Ольвії не пізніше 338–336 р. до Р. Х. Відповідно, датування оболоів із гербом «істрійського» типу починається із 337–336 рр. до Р. Х., (за виключенням скорочення **ΦΙΑΙ**, яке належить магістрату та епоніму 345 р. до Р. Х. на ім'я Φιλίσκος Ἡροδόρου⁸⁶. Чи свідчить це про паралельний випуск деякий час (приблизно 343–337 рр. до Р. Х.) монет із Деметрою та оболоів з емблемою

⁸⁴ Насамперед треба вказати, що монети **ΦΟΒΕ**, **ΦΟΒ** (Анохин, 2011: №№ 216, 217, 218 (380–360 рр. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: №№ 136 (400–370 рр. до Р. Х.)), ймовірно, не мають відношення до монет **ΦΟ**.

⁸⁵ Засмучає, що напис, який традиційно читається як **ΦΟ** (Анохин, 2011: № 420; 250–240 рр. до Р. Х.) на монетах з зображенням бородатого божества та дельфіна (малюнок 36, справа), на мою думку, має несиметричні півкола літери **Φ**. Питання щодо інтерпретації цієї легенди на монетах (Анохин, 2011: № 416; 250–240 рр. до Р. Х.), також, відношу до майбутніх періодів.

⁸⁶ Звертаю увагу читача на статтю (Алексеев, 2008: 6-7) в якій початок емісії оболоів з емблемою істрійського типу віднесено до орієнтовно 346 р. до Р. Х., а завершення – до середини останньої чверті IV ст. до Р. Х.

«істрійського типу? Думаю, що скоріш за все, це явище є наслідком похибки датування року виконання магістратської посади по відношенню до епонімії. Так, за О. Н. Зографом посада магістрата виконувалася хронологічно близько до посади епоніма (Зограф, 1951), вважаю, що термін «хронологічно близько» іноді може дорівнювати 5–6 рокам та навіть більше.

Орієнтовно в 330 р. до Р. Х. відбулося реформування ольвійської монетної справи – повновагові монети були замінені «борисфенами» (Карышковский, 2003). Монограми на «борисфенах» отримали назву *диферентів*. Перший випуск «борисфенів» містить монограму або її графічний варіант (Карышковский, 1988: 81. табл. 4. №1, 2; 331–323 рр. до Р. Х.). Традиційне ономастичне тлумачення цієї монограми П. О. Каришковським передбачало ім'я Гекатеон (Εκατέων) (Карышковский, 2003: 134). У 2012 р. мною було зосереджено увагу на важливому нумізматичному факті: група синхронних (331–329 рр. до Р. Х.) золотих, срібних, свинцевих («облогових») монет та перший випуск «борисфенів» містять спільну монограму . Одночасно була запропонована просопографічна гіпотеза про читання цієї монограми ім'ям реальної історичної особи – видатного державного діяча Каллініка Євксенова (Καλλίνικος Ευξένου) (Ніколаєв, 2012а: 158-167). У такий спосіб, моє тлумачення монограми підтверджувало датування та інтерпретацію П. О. Каришковським та Ю. Г. Виноградовим декрету IPE I² 25+31 на честь Каллініка Євксенова, як пов'язаного із подіями зопіріонової облоги Ольвії в 331 р. до Р. Х. та запровадженням само в цей час Каллініком реформи грошового обігу (Виноградов, Карышковский, 1982: 26-46; 1983: 21-39). На мою думку, попри значний внесок в розвиток античної нумізматики Північного Причорномор'я, Є. Я. Туровський помиляється, ігноруючи факт наявності спільної монограми на золотих, срібних, свинцевих («облогових») монет та першому випуску «борисфенів», зазначаючи, що «...определить начальную дату чеканки «борисфенов» весьма проблематично, поскольку непонятно, от чего отталкиваться...» (Туровский, 2015а: 423)⁸⁷.

Емісію ольвійських свинцевих («облогових») монет дослідив В. О. Анохін (Анохин, 2010: 37-46), визнавши що така фінансова стратегема є традиційною в античному світові під час зовнішньої загрози. Водночас випуск свинцевих монет є точно датованим фактом ольвійської історії, оскільки пов'язується із подіями облоги. Звертаю увагу на суперечності в хронологічних побудовах В. О. Анохіна:

⁸⁷ Ще більше, я не згодний і зі спробою визначення фінальної дати випуску «борисфенів» Є. Я. Туровським (Туровский, 2015а: 423) через аналіз двох (чи трьох) скарбів, які вміщували переважно «борисфени» з включенням монет Боспору початку грошової кризи. Дослідник бере до уваги, що: 1) скарби знайдені поруч з переправою, 2) переправа існувала тут у скіфські часи та з'єднувала Камінське та Капулівське поселення, 3) життя на цих поселеннях завершилося орієнтовно 275 р. до Р. Х. По-перше, монети Боспору періоду кризи знаходилися в обігу аж до часів Мітрідата VI Евпатора, тому не можуть слугувати хроноіндикаторами у скарбах (Шелов, 1982). Більш того, переправа існує незалежно від наявності або відсутності життя на довкілних поселеннях. Об'єктивною ж особливістю скарбу є необхідність доводити існування зв'язку між причиною його тезаврації та історичними подіями, що відбувалися на місці тезаврації. Разом з тим, критичні зауваження стосовно гіпотез Є. Я. Туровського ні в якому разі не порушують мою впевненість у тому, що цей дослідник зробив значний внесок в розвиток, зокрема, ольвійської нумізматики.

дослідник, визнаючи датування золотих, срібних та свинцевих («облогових») монет часом зопіріонової облоги (Анохин, 2011: № 261, 262, 263, 274; 330 – 325 pp. до Р. Х.), чомусь датує аналогічну монограму на першому випуску «борисфенів» 310–290 pp. до Р. Х. (Анохин, 2011: № 295).

Важливо зазначити, що в результаті досліджень ольвійського епонімного каталогу IPE I² 201, зокрема, була визначена його ділянка, що хронологічно відповідає подіям облоги. Йдеться про епонімію 329⁺² р. до Р. Х. Каллініка Філоксенова (Καλλίνικος Φιλοξένου), ймовірно, згідно із традицією, родича магістрата та державного діяча Каллініка Євксенова (Καλλίνικος Ευξένου). Ще більше! Хронологічне визначення ділянки епонімного каталогу, як такої, що належить до подій зопіріонової облоги, дозволило продовжити ідентифікацію іменами реальних історичних осіб групи монетних скорочень та монограм. Зокрема,

☞: просопографічна інтерпретація монограми, яка присутня на тетрадрахмі (Анохин, 2011: № 277; 325–320 pp. до Р. Х.) та диференті №4 на «борисфені» (Карышковский, 1988 : 81. табл. 4. № 4) стикається із необхідністю подолання альтернативи між, як мінімум, трьома вірогідними варіантами. Відповідно, в моїх дослідженнях читач знайде «історіографію» чисельних спроб подолання цієї альтернативи. Нагадаю читачеві про можливі варіанти розкриття цієї монограми:

– магістрат Полімнест Менонів (Πολύμνηστος Μένωνος), епонім 330 р. до Р. Х. Рід невідомий. При цьому, зауважу: оскільки монограма присутня й на тетрадрахмі, до її емісії, ймовірно, мають відношення представники вищої еліти.

– магістрат Посидоній Євкратів (Ποσειδώνιος Ἐπικράτου), що був епонімом у 332 р. до Р. Х. Але ця особа є представником другорядної, а не головної гілки роду Посидоніїв, що залишили скорочення на монетах **ΠΟΣΕΙ, ΑΛΦ, ΣΩΚΡ** (Николаев, 2014: 271).

– батько епоніма 309 р. до Р. Х. Афенея Поликсенова із роду Поликсенів – такий собі Πολύξενος τοῦ δεῖνος. Під час вивчення диференту № 4 я з'ясував, що подібний до нього за графікою диферент № 66 є його родовим успадкуванням. Дуже важливо, що диферент № 66 інтерпретується як належний до батька епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова (Γικέσιος Πολυξένου) із роду Поликсенів. Звідси, цілком реальною є гіпотеза про участь Поликсенів у монетній магістратурі: диференти «борисфенів» № 4 (орієнтовно 328 р. до Р. Х.) та № 66 (орієнтовно середина III ст. до Р. Х.) належать реальним історичним особам – однойменним діду та онуку на ім'я Πολύξενος τοῦ δεῖνος, згідно із законом генеалогії, традиції успадкування родових імен та традиції успадкування професійної діяльності (Николаев, 2018г: 99-104). Останнім часом отримана нова історична інформація про особу цього Поликсена; напис на свинцевій пластинці (із приватної збірки) засвідчує чи то борг, чи то (менш ймовірно) судове рішення про стягування із Поликсена двадцяти золотих

статерів (Ніколаєв, Слінець, 2021)⁸⁸. Ба більше, із нового магічного напису отримана достатньо надійна інформація про те, що *рід Поликсенів був пов'язаний із родом Аристократидів*: представники роду Поликсенів – сини Поликсена (Ἀθήναιος Πολυξένου, Κλειτόμαχος Πολυξένου, Σωσίπατρος Πολυξένου) – отримали прокляття разом із представником Аристократидів (Ἀριστοκράτης Δαμάσου)⁸⁹.

Поряд з монограмою на реверсі тетрадрахми присутня монограма у вигляді ретроградної літери *po* із крапкою в півколі. На мою думку, з урахуванням нової інформації про те, що *півколо в монограмах відбиває, також, й повне коло* (див.: Ніколаєв, 2020: 20) гіпотетичне тлумачення цієї монограми (з урахуванням наявності точці в півколі), можливе літерами *тета* та *ро* тобто **ΘΡ**. Таке скорочення хронологічно відповідає особі епоніма 333 р. до Р. Х. Θρασυδάμας Ἀρίστωνος із могутнього роду Аристократидів⁹⁰. Отже, на тетрадрахмі присутні дві позначки, одна із яких може бути позначкою магістрата, а інша – епоніма (див., наприклад, Анохин, 1989: 43-44). Відповідно, монограма на цій тетрадрахмі, що збігається із диферентом № 4, може бути епонімною датою: епонім 330 р. до Р. Х. Πολύμνηστος Μένωνος. Але, проти такого тлумачення свідчить те, що на «борисфені» із диферентом № 4 ця монограма відбиває не епоніма, а магістрата! Не виключений й варіант двох магістратів. У такому випадку, враховуючи виявлений нещодавно взаємозв'язок Поликсенів та Аристократидів⁹¹ обидві позначці стосуються Аристократидів і Поликсенів. Втім, *альтернатива залишається не переборною*; наведеною інформацією лише надаються деякі переваги гіпотезі про діяльність Поликсена – батька епоніма 309 р. до Р. Х. – у якості монетного магістрата . Додаткову інформацію про тлумачення цієї монограми читач знайде у лемі, присвяченій розгляду диференту № 4 на «борисфені».

ΕΕ (Анохин, 2011: № 267; 330–325 рр. до Р. Х. № 290; орієнтовно 315 р. до Р. Х.): магістрат Евримон Тимесіфеїв ΕΥ(ρήμων) ΤΙ(μησιθέου), епонім 328 р. до Р. Х. На мою думку, розглянуті монограми є графічними варіантами зображення імені та патроніму однієї особи – Евримона Тимесіфеїва та датуються вони близько до 328 р. до Р. Х.

Θ (Анохин, 2011: № 286; 320 – 315 рр. до Р. Х.): епонім Ольвії 326 р. до Р. Х. та магістрат Теокуд Панкратів (Θεοκύδης Παγκράτου) із другорядного елітного роду. «Борисфени» із диферентами №№ 7, 8 (Карышковский, 1988: 81. табл. 4.

⁸⁸ Πολυξένοι ὥφ<ε>λον ἕκοσι χρυσοῦ ἀπὸ τοῦτο ἔχ<ε>ι ἐννέα χρυσοῦ – Поликсену (я) заборгував (або присудив) двадцять золотих, із цих мається дев'ять золотих. Сучасний варіант інтерпретації цього напису з'явився в мене нещодавно та передбачає, що цей напис є практичною реалізацією повідомлення Макробія та декрету IPE I² 25+31 про ліквідацію боргових зобов'язань під час облоги Ольвії Зопіріоном.

⁸⁹ Імена вказані поряд з патронімами.

⁹⁰ Моя інтерпретація цих двох монограм на тетрадрахмі суттєво відрізняється від ономастичної інтерпретації П. О. Карышковського, як літер **ПОР**, що відповідають невідомим в Ольвії іменам (див.: Карышковский, 2003: 139).

⁹¹ Представники цих двох родів стали об'єктом магічного закляття (не видане).

№ 7, 8; 330–320 рр. до Р. Х.) належать до тієї ж особи. Очевидно, відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми.

Δ (Анохин, 2011: № 273; 330–325 рр. до Р. Х.): магістрат Дістєф Гєстїаїв (Διστέφης Έστιαίου), епонім 325 р. до Р. Х. Невідомий другорядний рід. Хронологічні діапазони, що встановлені П. О. Каришковським та В. О. Анохіним для цієї монограми загалом відповідають епонімному каталогу. «Борисфен» із диферентом **Δ** (Карышковский, 1988: 81. табл. 4. № 12; 330–320 рр. до Р. Х.) належать до тієї ж особи. Очевидно, відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми.

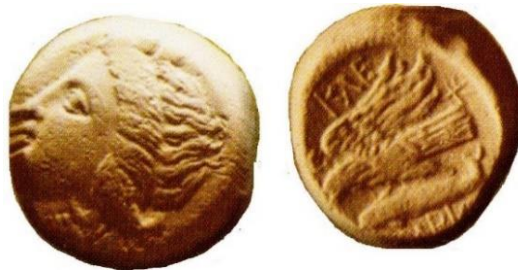
Ж Ж: таку монограму (малюнок 37) на тетрадрахмі (Анохин, 2011: № 287) В. О. Анохін датував 320–315 рр. до Р. Х. Одночасно аналогічний диферент на борисфенах (Анохин, 2011: № 304, 305) В. О. Анохін бездоказово відносить до 310–280 рр. до Р. Х. При цьому, П. О. Каришковський (Карышковский, 1968: 74; 1988: 81. табл. 4. №№ 13, 14) і тетрадрахму і «борисфени» датував 330–320 рр. до Р. Х. Це дає змогу ідентифікувати монограму ім'ям епоніма 320 р. до Р. Х. та магістрата Гекатеона Пантаклова (Έκατέων Παντακλέους) із роду Пантаклів-Клеомбротів. Очевидно, відбувалося поступове спрощення графічного зображення монограми. Наведені матеріали свідчать на користь гіпотези, про те, що однакові монограми та скорочення на різних монетах у хронологічному відрізку, що охоплює декілька років, як правило, належать до однієї особи.

Малюнок 37. Тетрадрахма магістрата Гекатеона Пантаклова, що був епонімом у 320 р. до Р. Х.
Рід Пантаклів-Клеомбротів. Приватна колекція.

ΚΛΕ (Карышковский, 1988: 66. 331–323 рр. до Р. Х.; Анохин, 2011: № 253; Близько до 330 р. до Р. Х.; Нечитайло, 2000: № 196; 360–330 рр. до Р. Х.): найбільш ймовірно, епонім 317 р. до Р. Х. та магістрат Клеомброт (Ι) Пантаклів (Κλεόμβροτος Παντακλέους). Рід Пантаклів-Клеомбротів. Клеомброт, також, був стінобудівельником та присвятив вежу Гераклу (посвята ΙΡΕ Ι² 179) (малюнок 38)⁹².

⁹² Просопографічна інтерпретація скорочення **ΚΛΕ** ім'ям відомої історичної особи, на першій погляд, не викликає сумнівів, проте породжує нумізматичну проблему: присутність цього скорочення на оболах з емблемою «істрійського» типу у зіставленні з роком виконання епонімії Клеомбротом (317 р. до Р. Х.) приводить до, ймовірно, хибного висновку, що такі оболі продовжували карбуватися поряд з першою групою «борисфенів» у 320-ті рр. до Р. Х. (!). З іншого боку (що найбільш реально!), можливо Клеомброт виконав магістратську посаду в 330 рр. до Р. Х. в молодому віці, а посаду епоніма у 317 р. до Р. Х. бувши старим (його однойменний онук, також,

Малюнок 38. Тетрадрахма магістрата Клеомброта Пантаклова (Нечитайло, 2000), що був епонімом у 317 р. до Р. Х. Рід Пантаклів-Клеомбротів.

Скорочення **КΛΕ** має родове успадкування на срібних монетах, яке належить однойменному онуку, епоніму 222 р. до Р. Х., стінобудівельнику (напис *ΙΡΕ Ι² 180*) та магістрату Клеомброту (II) Пантаклову (Анохин, 2011: № 440; 220–210 рр. до Р. Х.).

Повертаюся до розгляду спільної монограми **Ε** на золотих, срібних, (малюнок 39) свинцевих («облогових») монетах та першому випуску «борисфенів» (малюнок 40). У розвиток згаданого раніше застереження О. М. Зографа, з'явилася можливість надати додаткові докази вірності читання монограми ім'ям Каллініка Євксенова. Я ввожу у науковий обіг новий (ускладнений) графічний варіант диференту на «борисфені» першого випуску, який нещодавно був виставлений на вітчизняному нумізматичному аукціоні – **Ε** (малюнок 40, зліва). «Борисфен» має вагу 14,49 г на відміну від сталої ваги монет першої групи приблизно 12 г. З огляду на рідкість примірника, його треба відносити до ранніх, можливо, спробних випусків. Монограма розкривається початковими літерами імені та патроніма магістрата Каллініка Євксенова, відповідно, *Κ* та *Ε* що, за умови сумісного розгляду її зі спрощеним варіантом, безперечно, свідчить проти її розкриття ім'ям Гекатеон.

З урахуванням деяких інших монограм (див. вище) простежується тенденція до послідовного спрощення графічного зображення монограми, що має, на мою думку, загальний характер.

Отже, у поєднанні із розглянутими вище, майже безперервними низками монограм⁹³ епонімів 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до Р. Х., новий варіант диференту підтверджує виконану раніше інтерпретацію диферентів № 1, 2 початковими літерами імені та патроніма

бувши старим, згідно з законом генеалогії виконав посаду епоніма в 222 р. до Р. Х.). Звертаючись до дослідження П. О. Каришковського (Каришковский, 1988: 66) знаходжу інформацію, що однотипні оболі зі скороченнями **ΒΑΤΩ**, **ΠΡΟ ΚΛΕ** були випущені в проміжку між загибеллю Зопіріона (331 р. до Р. Х.) і смертю Олександра (323 р. до Р. Х.). Як варіант, навіть не виключаю, що деякий час в монетній справі Ольвії відбувалися «зустрічні» процеси: тривала емісія «борисфенів» першої групи, при цьому деякі оболі з Деметрою були перекарбовані у «борисфени»; Водночас емісія оболів **ΒΑΤΩ**, **ΠΡΟ ΚΛΕ** (Каришковский, 1988: 66) продовжувалася і лише під час емісії другої групи «борисфенів» зазнала перекарбування. З урахуванням приватного характеру емісій, ця гіпотеза у цілому має право на існування. **Безумовно, «ставити крапку» в цьому питанні зарано.**

⁹³ Без розгляду залишилася ще одна безперервна низка монетних скорочень, що корелює з хронологічною ділянкою епонімного каталогу рубежу IV – III ст. до Р. Х. та підтверджує відповідне датування П. О. Каришковським «борисфенів» другої групи.

видатної історичної постаті – Каллініка Євксенова – та є важливим джерелом, що пов'язується з історичними подіями облоги Ольвії військом Зопіріона (у викладенні П. О. Каришковського, Ю. Г. Виноградова та В. О. Анохіна). Зауважу, що закордонними дослідниками подій зопиринової облоги, наприклад, (Müller, 2010; Pastor, 2018), не завжди враховується нова «місцева» інформація, відповідно, отримані ними висновки не можуть вважатися безспірними.

Малюнок 39. Статер магістрата Каллініка Євксенова. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Втім, надалі необхідно ознайомити читача із тісно пов'язаними із цим розглядом критичними зауваженнями щодо виконуваних мною просопографічних реконструкцій та показати шлях переборення цих зауважень. Отже, у 2017 р. відомим російським епіграфістом В. П. Яйленком (Яйленко, 2017) була опублікована авторська компіляція досліджень минулих років іноді дещо перероблених та доповнених, загальним об'ємом майже 1000 сторінок. Дослідник, як і багато років тому, вважає епонімний каталог *IPE I² 201*, (який фактично формувався впродовж майже трьохсот років), синхронним переліком ольвіополітів останньої чверті III ст. до Р. Х. Така інтерпретація каталогу, як показано в моїх критичних відгуках (Николаев, 2018б: 155-159), можлива лише за застосування антинаукових та хибних методів аналізу, свідомого замовчування низки фактів, ігноруванні хронологічних лакун каталогу тощо та призводить до суттєвого спотворення політичної історії Ольвії. Відповідно, у власних просопографічних побудовах вчений вимушений, як мною передбачалося раніше, використовувати гіпотетичних («клонуваних») однойменних осіб, що є родичами з інших поколінь щодо епонімів каталогу. Наприклад, безперервні низки скорочень імен магістратів, тотожних епонімам 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339 та 330, 329, 328, 326, 325, 324, 320, 317 рр. до Р. Х. в рамках концепції В. П. Яйленка можуть бути інтерпретовані, відповідно, як сім та вісім послідовно розташованих у каталозі однойменних праправнуків із різних родів.

В цілому, монографія В. П. Яйленка є своєрідним антиподом моїх досліджень як з інтерпретації базового документа – епонімного каталогу *IPE I² 201*, так і з визнання алгоритму просопографічної реконструкції, на якому базується відновлення монетних монограм та скорочень. Зокрема, виконана

мною понад 10 років тому просопографічна реконструкція фрагментованої посвяти SEG 58:766 евергета Пантакла (II) Клеомбротова, епоніма 195 р. до Р. Х. за залишками двох літер імені [...]HN (Николаев, 2008) була піддана брутальній за формою критиці В. П. Яйленком (Яйленко, 2017: 484), (з традиційних ономастичних позицій), що, взагалі, є притаманним для цього вченого, у тому разі щодо колег, яких уже немає із нами. Критичні напади В. П. Яйленка були однозначно переборені через поєднання фрагмента SEG 58:766 зі знайденим в 1949 р. на агорі фрагментом IOlb 125 (Николаев, 2019в). Поєднання фрагментів посвяти, що підтверджує виконану мною у 2008 р. реконструкцію, є *фактом, а не гіпотезою. Ще більше! Це є безперечним доказом реальності та дієвості алгоритму просопографічної реконструкції, який застосовується й у розшифровках монетних скорочень та монограм.*

Спотворення політичної історії Ольвії В. П. Яйленком, зокрема, стосується й заперечення факту осади Ольвії Зопіріоном 331 р. до Р. Х. Декрет IPE I² 25+31 на честь Каллініка Євксенова, який пов'язаний з осадю та запровадженням грошової реформи, датується цим вченим III ст. до Р. Х. Дослідник, навіть свинцеві працюючі кулі з ім'ям царя Олександра [B]ΑΣΙΛΕ(ΩΣ) / ΑΛΕΞΑΝ(ΔΡΟΥ), що знайдено поблизу Ольвії, інтерпретує як *свідомство дружніх стосунків сторін* (Яйленко, 2017: 385). Втім, В. П. Яйленко, будуючи свої гіпотези, не бере до уваги розглянуту вище безперервну хронологічну низку скорочень та монограм 330–320 рр. до Р. Х., яка починається із «облогових» свинцевих статерів та є безперечним доказом існування факту навали Зопіріона. *Постає стійке враження, що цьому науковцю бракує як елементарних навичок аналізу даних, так і наукової мужності визнати свої багаторічні просопографічні розвідки тупиковими.*

У відповідних місцях вище курсивом уже виділялися окремі висновки із дослідження та перспективи подальших розвідок. Наразі, сформулюю підсумковий висновок: *маючи на меті набуття історичного контексту, у разі відновлення монограм та скорочень імен монетних магістратів перспективним є застосування ольвійської просопографії, на відміну від традиційної ономастики.* На мою думку, ***подальші дослідження в цьому річизі мають виконуватися в розширеному хронологічному діапазоні та в поєднанні просопографічних і нумізматичних методів, зокрема, у зіставленні просопографії з аналізом штемпелів тощо.*** Ще більше! *Вже є передумови для виконання відповідних просопографічних досліджень не тільки для Ольвії із її синхронізованим епонімним каталогом, а й для Херсонесу Таврійського, Пантікапею тощо.*

Хронологія ольвійських «борисфенів»

Мета дослідження – перша (оцінна) спроба побудови хронологічної схеми карбування «борисфенів» усіх груп (та подолання альтернативи між двома відомими хронологічними схемами П. О. Каршиковського та В. О. Анохіна) через просопографічну інтерпретацію диферентів. **Методика дослідження** – типові наукові методи в поєднанні із власними науковими розробленнями автора з синхронізації епонімного каталогу IPE I² 201 (календаря) та просопографії Ольвії. **Наукова новизна**. У першому наближенні досліджено історичний контекст, який містять диференти на «борисфенах», тобто, виконано ототожнення деяких із них із реальними історичними особами. Відповідно, на цій основі побудована орієнтовна хронологічна модель карбування «борисфенів». **Висновки**. Диференти на «борисфенах» не мають епонімного характеру, однак, приблизно 60 % з них, позначає осіб – монетних магістратів, які згідно з античною традицією в суміжні роки виконували епонімну посаду (це є характерним і для емісії «Деметра-орел, дельфін» 360–330 рр. до Р. Х. тощо). Диференти (монограми, скорочення), як і імена, підпорядковані стійкої в античному суспільстві традиції родового успадкування. Зазвичай, диференти зізнавали спрощення не тільки впродовж року, але і в разі застосування особами із наступних поколінь, пов'язаних родинними зв'язками (наприклад, $\Sigma\Omega\text{KP} \rightarrow \Sigma\Omega\text{K} \rightarrow \Sigma\Omega$ та $\Theta\text{EO} \rightarrow \Theta\text{E}$ або $\text{A}\Theta\text{H} \rightarrow \text{A}\Theta$ або $\text{EYBIO} \rightarrow \text{EYB}$ або $\text{BO}\Sigma\text{POP}\text{I} \rightarrow \text{BO}\Sigma$ тощо). Припущення В. О. Анохіна про належність, що повторюються диферентів із різних груп однієї особи, яка неодноразово брала участь у карбуванні, та відповідно, про тривалість випуску «борисфенів» не більше двох-трьох десятиліть, суперечить античній традиції. Початок емісії «борисфенів» – 331–330 рр. до Р. Х., завершення – орієнтовно 219–217 рр. до Р. Х. Перша група «борисфенів» датується із 330 до 319 рр. до Р. Х. включно, друга – із 307 до 301 рр. до Р. Х. включно; третя – у діапазоні 290 – 271⁺¹² р. до Р. Х.; четверта–шоста (37 рокових випусків) – орієнтовно із 270⁺¹² до 234⁺¹² рр. до Р. Х., включно⁹⁴. Також, отримані орієнтовні датування сьомої–десятої групи в діапазоні 232⁺¹²–219 рр. до Р. Х. Патроніми великої групи епонімів 220–208 рр. до Р. Х. корелюють із диферентами «борисфенів» другої половини випусків п'ятої групи⁹⁵, підтверджуючи, згідно із законом генеалогії, їхнє датування в діапазоні 250–240 рр. до Р. Х. За палеографією альфи із ламаною горизонтальною гастою диферент № 92 не може бути датований раніше останньої третини III ст. до Р. Х.

В. О. Анохін встановив масовий характер зв'язку двох і більше диферентів спільними лицьовими штемпелями, звідси, головним висновком дослідника стало припущення про існування спеціальних колегій магістратів, які для I–VI групи налічували шість осіб, а для останніх груп – двох осіб, відповідно, тривалість випуску «борисфенів» складала не більш двох-трьох десятиліть. Схема В. О. Анохіна має суперечність: збільшення об'єму емісії останніх груп майже в шість разів щодо перших, супроводжувалося зменшенням кількості магістратів із шести до двох. Застосування ж спільних штемпелів упродовж кількох років (не більше чотирьох) мною пояснюється не однорічною емісією групи магістратів, а реалізацією відомої в античній монетній справі технології, яка передбачала використання декількох однотипних лицьових штемпелів, розташованих поряд на ковадлі. Поява такої технології є цілком зрозумілою, з огляду на тривалість та інтенсивність випуску. До того ж спостерігається суттєвий знос штемпелів для груп «борисфенів», починаючи з четвертої, що підтверджує намагання здешевити собівартість їхнього карбування в умовах знецінювання. Мені невідомі принципи, якими керувалися монетарії у разі використання того чи іншого лицьового штемпеля, але, ймовірно, така технологія забезпечувала умовно рівномірний їхній знос; своїм наслідком вона мала появу монет із різними комбінаціями диферентів, пов'язаними спільними лицьовими штемпелями, упродовж декількох років. Отже, із двох найбільш відомих хронологічних схем карбування «борисфенів» (П. О. Каршиковського та В. О. Анохіна) я однозначно віддаю перевагу схемі П. О. Каршиковського (з деякими коригуваннями в нижній частині хронологічного діапазону). Просопографічне дослідження диферентів на «борисфенах» усіх груп виконано вперше, тому його треба сприймати як оцінне та наближене. Очевидною є необхідність подальших досліджень із метою подолання альтернативних варіантів інтерпретації, уточнення та вдосконалення моделі в хронологічній лакуні епонімного каталогу. Необхідною є ревізія інтерпретації скарбів, вивчення нових варіантів диферентів, співвідношення «борисфенів» з іншими монетами, також, подальше дослідження особливостей родового успадкування монограм та зіставлення результатів нумізматичних досліджень із просопографічними.

Останнім часом⁹⁶ дослідники встановили, що поширені на території сучасної України античні монети – ольвійські «борисфени» – окрім Нижнього Подніпров'я та Нижнього Подністров'я трапляються, також, на Середній Наддніпрянщині та, навіть у Центральній Європі (Mielczarek & Orlyk, 2019: 33-

⁹⁴ Мною планується продовження досліджень з метою уточнення хронології III, IV–VI та VII–X груп.

⁹⁵ Наприклад, батько епоніма 217 р. до Р. Х. на ім'я Μύς Βοσπορίχου залишив диферент ΒΟΣ близько 250-х рр. до Р. Х. тощо.

⁹⁶ Подальший розвиток матеріалів, що були опубліковані мною в 2020 р. див.: (Николаев, 2020: 14-42).

39; Орлик, Коцур, Цыганенко, 2020: 37-48)⁹⁷. З огляду на ареал та величезну кількість «борисфенів», дослідження цих монет, безперечно, є складовою проблемою античної нумізматики загалом. Проте, поряд з успіхами, у багаторічному дослідженні «борисфенів», залишається суттєва розбіжність у їхньому датуванні, про що свідчить аналіз останніх досліджень та публікацій (Колибенко, 2011: 4-22). Так, В. О. Анохін (Анохин, 1989: 58) вважав, що «борисфени» належать до 310–280 рр. до Р. Х., а О. Н. Зограф (Зограф, 1951: 131) початок їхнього карбування відносив до другого десятиліття III ст. до Р. Х., а завершення – до 20 рр. III ст. до Р. Х. Своєю чергою П. О. Каришковський⁹⁸ (Карышковский, 1988: 82) датував «борисфени» близько до 325–230 (235) рр. до Р. Х., відповідно, В. В. Нечитайло (Нечитайло, 2000: 37) – 330–270 рр. до Р. Х. Є. Я. Туровський (Туровский, 2015a: 421-430) вважає, що карбування «борисфенів» розпочалося близько середини IV ст. до Р. Х., а закінчилося трохи раніше 275 р. до н. е.⁹⁹ За V. F. Stolba (Stolba, 2019: 525), карбування «борисфенів» відбувалося в 325–275 рр. до Р. Х. Н. О. Фролова та М. Г. Абрамзон вказують, що на думку спеціалістів¹⁰⁰, «борисфени» карбувались із кінця IV ст. до Р. Х. до 220 рр. до Р. Х. (Фролова, Абрамзон, 2005: 31). До того ж якщо звернутися до історіографії, яку читач знайде в перелічених вище працях, датування «борисфенів» фактично виявляється значно ширшим.

Треба зауважити, що мої попередники керувалися переважно традиційними, суто нумізматичними методами хронологічних досліджень «борисфенів», наприклад, аналізом штемпелів тощо. Зокрема, у дослідженні диферентів використовувалася ономастика¹⁰¹. Ономастичні дослідження диферентів, а, втім, й епіграфічних пам'яток, взагалі, відрізняються багатоваріантністю та не передбачають наявності історичного контексту; ономастична розвідка диферентів на «борисфенах» представлена у виконанні майже півстоліття тому, докторської дисертації видатного вітчизняного вченого П. О. Каришковського¹⁰².

Між тим, завдяки синхронізації епонімного каталогу IPE I² 201 (календаря Ольвії) та, відповідно, розбудови основ просопографії, останнім часом у

⁹⁷ Нещодавно V. F. Stolba запропонував гіпотезу про застосування «борисфенів» у зерноторгівлі зі скіфами (переважно водним шляхом), що, як варіант, пояснює ареал і кількість цих монет. Див.: (Stolba, 2019: 530-531).

⁹⁸ В 1968 р. П. О. Каришковським була встановлена нижня дата карбування «борисфенів» як 250 р. до Р. Х. (Карышковский, 1968).

⁹⁹ Дослідник, посилається на те, що П. О. Каришковський, провівши штемпельний аналіз, підрахував кількість магістратів: від 70 до 73. Відповідно, за Є. Я. Туровським (Туровский, 2015a: 422) випуск «борисфенів» тривав від 70 до 75 років. Така тривалість, на жаль, не враховує встановлені П. О. Каришковським (Карышковский, 1988) перерви в карбуванні «борисфенів». Щодо дати завершення карбування «борисфенів» Є. Я. Туровський на мою думку, застосовує хибні розрахунки, які не враховують того, що, наприклад, на Белозерському поселенні знаходять монети майже усього третього століття до Р. Х., зокрема, з легендою ВЗЕ (Рубан, Урсалов 1986: 46). До того ж монети Пантікапею періоду початку кризи (зустрічаються в скарбах разом з «борисфенами») знаходилися в обігу майже 250 років, аж до часів Мітрідатових війн (Шелов, 1982: 48), відповідно, не можуть бути застосованими у якості хроноіндикаторів.

¹⁰⁰ Мається на увазі дослідження О. М. Зографа (Зограф 1951).

¹⁰¹ Втім, й інших монограмах та скороченнях ольвійських монет, за кількома винятками. Див.: (Ніколаєв, 2019: 8-9).

¹⁰² Подальше читання монографії передбачає знайомство із вказаним дослідженням. Див.: (Карышковский, 2003: § 16).

науковий обіг запроваджено низку нових інструментів¹⁰³ дослідження різноманітних епіграфічних пам'яток: просопографічна реконструкція, просопографічна інтерпретація та просопографічне датування. Сутність пропонованих інструментів полягає в дослідженні на хронологічному ґрунті епонімного каталогу IRE I² 201 виключно вузького прошарку реальних історичних осіб – переважно вихідців із вищої та другорядної полісної еліти, – які традиційно, по чергово виконували державні посади (Карышковский, 1978: 87-88; Рубан, 1982: 39; Ставнюк, 2005: 8, 346; Николаев, 2014). Впливова історична особа залишає інформацію щодо своєї діяльності в різноманітних, майже синхронних епіграфічних пам'ятках, у тому разі, епонімному каталозі, лапідарних написах¹⁰⁴, магічних переліках, графіті, агораномних гирях та клеймах, монетних монограмах та скороченнях (диферентах). Чим вище статус історичної особи, тим більше епіграфічних пам'яток вона залишає. Так, наприклад, у декреті IRE I² 32 вказано, що ольвійський евергет Протоу́єνης Προσῶντος неодноразово виконував посади скарбника та члена Дев'яти¹⁰⁵. Згадується Протоген, ймовірно, і в хронологічній лакуні каталогу IRE I² 201, як епонім, оскільки троє його предків та один нащадок виконували цю посаду. Також, не менш двох предків Протогена були монетними магістратами. Послідовне виконання Протогеном посади агоранома та голови колегії агораномів підтверджується двома агораномними клеймами: (ἀγορανομοῦντων) Δαϊκράτους, Ἀλεξάνδρου, Προτογένου та (ἀγορανομοῦντων) Προτογέν(ους), Δη[μητ]ρίου, Δημητρίου; участь Протогена в монетній магістратурі фіксується монетними легендами **ΠΡΩ**, **ΠΡΩΤΗΡ** (Николаев, 2018: 392-406). Отже, така просопографічна та хронологічна інформація і є підґрунтям для уточнення датування монет та отримання історичного контексту у вигляді ідентифікації особи монетного магістрата. Відновлений календар IRE I² 201 та основи просопографії Ольвії і є теоретико-методичною основою цього дослідження. Останніми роками мною вже обґрунтована можливість просопографічних досліджень монетних монограм та скорочень (Николаев, 2019: 8), підсумком яких є поетапне уточнення хронології монетних емісій, переважно другої половини IV ст. до Р. Х. та встановлення участі тої чи іншої історичної особи в карбуванні,

¹⁰³ Див.: (Николаев, 2014). Загалом, обґрунтуванню нових просопографічних інструментів дослідження мною раніше присвячено дві монографії, докторську дисертацію та майже 50 статей. Відповідно, я очікував кваліфіковані критичні зауваження опонентів. На жаль, опубліковані на сьогодні критичні зауваження є викладеною в менторському та / або образливому тоні ревізією отриманих мною просопографічних здобутків з погляду традиційної ономастики 80–90 рр. минулого століття. При цьому, за замовчуванням, ономастика абсолютно не в змозі пояснити отриманий просопографічний результат, оскільки зовсім не передбачає наявності історичного контексту! Ось в чому знаходиться коріння, висловлених в образливій формі, зауважень відомого російського епіграфіста В. П. Яйленка, стосовно моєї просопографічної реконструкції фрагментованого напису SEG 58:766. Взагалі, ці зауваження не мають ніякого сенсу з огляду на реальне підтвердження моєї реконструкції об'єднанням фрагменту SEG 58:766 зі знайденим у 1947 р. фрагментом IOlb 125. Див.: (Николаев, 2019: 149-157).

¹⁰⁴ Майже 90 % лапідарного архіву догетської Ольвії пов'язано з вищою елітою, у яку входило сім родів. Кожному роду притаманні характерні родові імена, епонімні квоти, спеціалізація, пантеон гентильних божеств тощо. Див.: (Николаев, 2014).

¹⁰⁵ Раніше, я вже вказував на таке, що не відповідає сучасним уявленням (Николаев, 2014: 197), датування В. О. Анохіним декрету IRE I² 32 на честь Протогена, також, його помилкову думку про те, що в цьому декреті не згадуються «борисфени». Див.: (Анохин, 1984: 26-29; 1989: 34).

тобто, набуття історичного контексту. Також, епізодично виконувалися дослідження «борисфенів» першої, другої та останньої груп (Ніколаєв, 2014: 159-164; 218-222; 2021а: 290-299). Отже, метою пропонованого дослідження є перша (оцінна) спроба побудови хронологічної моделі карбування «борисфенів» усіх груп через просопографічну інтерпретацію їхніх диферентів, зокрема, у хронологічній лакуні каталогу (290–227 р. до Р. Х.). Іншими словами, мета дослідження полягає в подоланні альтернативи між двома поширеними хронологічними схемами (та схем, наближених до них) карбування «борисфенів» – П. О. Каришковського та В. О. Анохіна.

Результати моїх просопографічних (хронологічних) досліджень оформлені у вигляді більш чи менш ймовірної гіпотези за кожним диферентом¹⁰⁶ (втім, деяка частина диферентів зовсім не піддається просопографічній інтерпретації). Для зручності розгляд «борисфенів» виконується згідно із класифікацією П. О. Каришковського (Каришковский, 1988: 81). Матеріали мають довідковий характер, розрахований на вибіркове читання.

Група I (Каришковский, 1988: 81. № 1-14).

⌚ ⌚ ⌚ (Каришковский, 1988: 81. №№ 1, 2): мною вже неодноразово публікувалися просопографічні дослідження диферентів №№ 1, 2 (Ніколаєв, 2014: 159-164). На відміну від ономастичного тлумачення ім'ям Ἐκατέων (Каришковский, 2003: § 16), присутність на золотих, срібних, свинцевих («облогових») монетах та першому випуску «борисфенів» спільного диференту ⌚ було пояснено його належністю до магістрата на ім'я Καλλίνικος Εὐξένου. Згідно із традицією родового протекціонізму він виконував свою посаду в рік епонімії його родича на ім'я Καλλίνικος Φιλοξένου – 329⁺² р. до Р. Х. Таке тлумачення диференту підтверджує інтерпретацію П. О. Каришковським та Ю. Г. Виноградовим декрету IPE I² 25+31 на честь Каллініка Євксенова подіями облоги Ольвії. Слід зазначити, що цей диферент, як з'ясувалося нещодавно, є родовим успадкуванням: на аверсі (!) унікальної монети – «чашці» попереду обличчя Деметри присутній такий же диферент (малюнок 40, справа). Вважаю, що він належить батькові епоніма Ольвії 341 р. до Р. Х. на ім'я Κάλλιπ[ο]ς Καλλίνικου. Монета орієнтовно датується 360 рр. до Р. Х. Наявність диферента на аверсі, з урахуванням гіпотези проф. В. М. Орлика (Орлик, 2021), слід вважати епонімною датою. На жаль, стан реверсу цієї монети незадовільний; присутній фрагмент диференту, якій не можливо прочитати.

Крім того, останнім часом введено в науковий обіг новий, очевидно, пробний варіант диференту ⌚ на першому випуску «борисфенів», що підтверджує вірність інтерпретації монограм №№ 1, 2 ім'ям Каллініка Євксенова¹⁰⁷ (Ніколаєв, 2020б: 12-15). Датування просопографічне¹⁰⁸: близько 331–330 рр. до Р. Х. Початок емісії «борисфенів» у 331–330 рр. до Р. Х.

¹⁰⁶ Аналогічно розділу «§ 16. Ономастические данные монетных легенд IV–II вв. до н.э.» докторської дисертації П. О. Каришковського. Див.: (Каришковский, 2003: § 16).

¹⁰⁷ Принцип читання монограм: скорочення імені розташовано всередині; прізвище – зовні.

¹⁰⁸ Мої подальші датування виконані на основі просопографії та / або за порядком розташування диферентів у групі.

підтверджується наявністю диференту Φ на точно датованих свинцевих, «облогових» монетах.

Малюнок 40. «Борисфени» магістрата Каллініка Євксенова, родича епоніма 329 р. до Р. Х. Каллініка Філоксенова. Приватна колекція (м. Миколаїв). Справа – аверс (!) унікальної монети-«чашиці» з аналогічною монограмою. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Φ (Карышковский, 1988: 81. № 3): в початковому варіанті інтерпретації диференту Φ я припускав особу епоніма 337 р. до Р. Х. на ім'я Φιλτήρ Λεωνίδου. Втім, дещо засмучувала хронологічна відстань приблизно у 10 років між епонімією та посадою магістрата, що суттєво підвищувало ризик інтерпретації (Ніколаєв, 2020: 19). Дослідження декількох «борисфенів» із диферентом № 3 (малюнок 41, 42), однак, показало, що *ліве та праве півкола літери фі практично ніколи не виконуються симетричними*¹⁰⁹. З урахуванням нової інформації про те, що *півколо в монограмах зображає, також, і повне коло* (Ніколаєв, 2020: 20) пропоную тлумачення диференту № 3 як ΘP , що відповідає скороченому імені Трасидам¹¹⁰. Відповідно, магістратом із диферентом № 3 на «борисфені» може бути історична особа із могутнього роду Аристократидів, епонім 333 р. до Р. Х. Θρασυδάμας Ἀρίστωνος¹¹¹. Датування можливе за порядком розташування: майже 329 р. до Р. Х.

Малюнок 41. «Борисфени» із диферентом № 3, ймовірно, магістрата на ім'я Θρασυδάμας Ἀρίστωνος, що був епонімом у 332 р. до Р. Х. Привертають увагу несиметричні півкола на диференті, не характерні для літери фі. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

¹⁰⁹ Пропоную читачеві порівняти диферент № 3 з диферентом № 21 (ΦΙ), у якому літера *фі* завжди виконується із симетричними півколами.

¹¹⁰ Наявність крапки в півколі, що позначає літеру *тета* є нестабільною. Див. диферент № 5.

¹¹¹ На жаль, я не маю інформації щодо симетричності півкол на тетрадрахмі (Анохин, 2011: № 280), тому робити будь-які висновки щодо їхньої інтерпретації є передчасним.

Малюнок 42. Борисфен із диферентом № 3 із майже симетричними півколами диференту. Приватна колекція.

 (Карышковский, 1988: 81. № 4): в монограмі (малюнок 43) читаються літери *пі* та *омікрон*. Раніше мною були показані вірогідні альтернативні варіанти просопографічної інтерпретації диференту №4 (Ніколаєв, 2020: № 4; 2021: 146). Зокрема, розглядалися імена можливих магістратів: епонім 332 р. до Р. Х. Посидоній Епікратів (Ποσειδώνιος Ἐπικράτου) із роду Посидоніїв, епонім 330 р. до Р. Х. Полимнест Менонів (Πολύμνηστος Μένωνος) із невідомого роду та батько епоніма 309 р. до Р. Х. Афеней Поликсенова із роду Поликсенів – такий собі Πολύξενος τοῦ δεῖνος. Окрім того, під час вивчення диференту № 4 я прийняв гіпотезу про те, що подібний до нього за графікою диферент № 66 є його родовим успадкуванням. Дуже важливо, що диферент № 66 інтерпретується як належний до батька епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова (Ἰκέσιος Πολυξένου) із роду Поликсенів. Звідси, *цілком реальною є гіпотеза про участь Поликсенів у монетній магістратурі*: диференти «борисфенів» № 4 (орієнтовно 328 р. до Р. Х.) та № 66 (орієнтовно середина III ст. до Р. Х.) належать реальним історичним особам – однойменним діду та онуку на ім'я Πολύξενος τοῦ δεῖνος, згідно із законом генеалогії, традиції успадкування родових імен та традиції успадкування професійної діяльності¹¹² (Ніколаєв, 2018г: 99-104).

Малюнок 43. «Борисфени» з різновидами диференту №4 (зліва та в центрі). З правого боку показаний «борисфен» із диферентом № 66, який, ймовірно, є родовим успадкуванням диференту № 4. Крайня ліва монета з приватної колекції. Інші – з аукціону ВІОЛІТІ.

Існують нові варіанти монограм, у яких *омікрон* зображено у вигляді півкола (малюнок 44).

¹¹² Не виключена також участь в монетній магістратурі синів цього Поликсена; див нижче інтерпретацію диференту № 15, та альтернативний варіант інтерпретації диференту № 23.

Малюнок 44. «Борисфени» із рідкісними різновидами диференту №4. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Досліджувана мною монограма зустрічається і на тетрадрахмі, що її В. О. Анохін датує 330–325 рр. до Р. Х. (див.: Анохин, 2011: № 277)¹¹³. Поряд із цією монограмою на реверсі тетрадрахми присутня монограма у вигляді ретроградної літери *ро* із **кранкою в півколі**. На мою думку, з урахуванням нової інформації про те, що *півколо в монограмах зображає, також, і повне коло* (див.: Ніколаєв, 2020: 20) гіпотетичне тлумачення цієї монограми (з урахуванням наявності точці в півколі), можливе літерами *тета* та *ро* тобто **ΘΡ**. Таке скорочення хронологічно відповідає особі епоніма 333 р. до Р. Х. Θρασυδάμας Ἀρίστωνος із могутнього роду Аристократидів та, як попередня робоча гіпотеза, є ще однією позначкою цього магістрата, поруч із зображеною на монеті (Анохин, 2011: 280). Гіпотези щодо інтерпретації другої монограми на цій тетрадрахмі, що збігається із диферентом (№ 4) наведені в розділі **До завершення дискусії щодо хронології декрету на честь Протогена**. Отже, моя інтерпретація цих двох монограм на тетрадрахмі суттєво відрізняється від ономастичної інтерпретації П. О. Карышковського, як літер **ПОР**, що відповідають невідомим в Ольвії іменам (див.: Карышковский, 2003: 139).

Гіпотезу про те, що диферент № 66 є родовим успадкуванням диференту № 4 треба вважати прийнятною. Отже, хронологічно диференти № 4 та № 66 різняться на два покоління та належать, як найбільш ймовірний варіант, двом однойменним діду та онуку, на ім'я Поликсен із другорядного роду Поликсенів. Датування диференту № 4 за порядком розташування: близько 328 р. до Р. Х.

  (Карышковский, 1988: 81. №5): існує достатньо рідкісний різновид, у якому замість *омікрон*, зображена *тета* (малюнок 45, зліва) та відсутня вертикальна гаста (малюнок 45, справа). Відповідно, пропоную *дуже обережну та попередню гіпотезу* про належність диференту до магістрата на ім'я Αγαθῖνος Αντιφῆστωρ, що був епонімом у 327 р. до Р. Х. Основою для гіпотетичної інтерпретації цього досить складного диференту є просопографічна інформація із синхронізованого епонімного каталогу, також, малюнок цього диферента за В. О. Анохіним (див. Анохин, 2011: № 298). Гіпотезу про те, що диференти №№ 70–73 є родовим успадкуванням диференту № 5 треба вважати прийнятною з огляду на закон генеалогії. Датування за порядком розташування: близько 327 р. до Р. Х.

¹¹³ З незрозумілих причин, практично, ігноруючи диференти на монетах, «борисфен» з аналогічним диферентом В. О. Анохін відносить до 310–280 рр. до Р. Х. (Анохин, 2011: №297).

Малюнок 45. «Борисфени» із рідкісними графічними варіантами диференту №5 (замість омікрон зображена тета). Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

В (Карышковский, 1988: 81. № 6): зв'язку з епонімами каталогу IPE I² 201 не виявлено. З огляду на існування свинцевого «борисфену»¹¹⁴ зі спрощеним варіантом диференту В, раніше я пов'язував його інтерпретацію з ім'ям Βρότακος із невідомого роду, що зафіксовано в синхронному магічному переліку (Belousov, Dana, Nikolaev, 2016: 167-177). Але, дещо засмучує, що це ім'я не відноситься до «аристократичних». Останнім часом, з урахуванням практики зображення омікрон у вигляді півкола (див. диференти № 4 і, ймовірно, №№ 28, 29), пропоную більш надійний, втім, гіпотетичний варіант інтерпретації: спрощене скорочення ВО або В імені ΒΟΣΠΟΡΙ(ΧΟΣ), що виявлене на синхронному оболі (Столба, 2020: 208-209). Датування за порядком розташування: близько 326 р. до Р. Х.

ΕΘ (Карышковский, 1988: 81. № 7, 8): в монограмі читаються літери тета та епсилон¹¹⁵. Епонім Ольвії 326 р. до Р. Х. і магістрат Феокід Панкратів (Θεοκίδης Παγκράτου) із невідомого другорядного роду. Зазначається поступове спрощення графічного зображення монограми¹¹⁶ (малюнок 46). Датування монет із розглянутими монограмами, що його запропонував П. О. Каришковський: 330–320 рр. до Р. Х. Тетрадрахму з аналогічним диферентом В. О. Анохін (Анохин, 2011: № 286) з незрозумілих причин відніс до 320–315 рр. до Р. Х., а «борисфен» із аналогічним диферентом – до 310–280 рр. до Р. Х. (Анохин, 2011: № 299). Датування просопографічне майже збігається із датуванням за порядком розташування: близько 325 р. до Р. Х.

Малюнок 46. «Борисфени» магістрата Феокіда Панкратова, епоніма 326 р. до Р. Х. Справа – рідкісний варіант диференту, який можливо прочитати літерами ΘΕΟΚ. Приватні колекції.

¹¹⁴ Див.: URL: <https://www.academia.edu/25981633>

¹¹⁵ Принцип читання монограми: перша літера імені малого розміру та розташована всередині, друга літера імені – велика. Втім, будь-які узагальнення передчасні, це лише окремі випадки. Ймовірно технічних принципів побудови монограм існувало безліч.

¹¹⁶ Поступове спрощення монограм, приналежних одній особі, було виявлено раніше В. О. Анохіним та П. О. Каришковським. Див.: (Анохин, 1984: 22.; Карышковский, 1988: 82).

Π (Карышковский, 1988: 81. № 9): магістрат Прωτογένης Εὐδώρα, епонім 324 р. до Р. Х. з елітного роду Протогенів. В. Ф. Столбою була введена до наукового обігу монета із стрільцем (Stolba, 2015: 43-63) з аналогічною до диференту № 9 монограмою. Відповідно й датування такого «стрільця» збігається із датуванням «борисфена» із диферентом № 9. Просопографічне датування та датування за порядком розташування майже збігаються: близько 324 р. до Р. Х.

В рідкісній монограмі Ι (малюнок 47) читаються літери *пі* та *епсилон*; можливо це є різновид диференту № 9, але й не виключена інтерпретація його як різновид диференту № 10. Альтернатива може бути подолана через дослідження спільних лицьових штемпелів.

Малюнок 47. Новий графічний варіант диференту № 9 (альтернативно – варіант диференту № 10). Потрібен аналіз спільних лицьових штемпелів. Приватна колекція (м. Миколаїв).

Σ (Нечитайло, 2000: № 259; Анохин, 2011: № 307): в монограмі читаються літери *сигма* та *йота*¹¹⁷. Ймовірно, магістрат Гікесій Сократів (Γκέσιος Σωκράτους) із роду Посидоніїв, який виконував епонімну посаду у 319 р. до Р. Х. Датування на основі порядку розташування – близько 323 р. до Р. Х. (Я використовую інформацію В. В. Нечитайла (Нечитайло, 2000: № 259) про порядок розташування цього диферента в групі, однак, на жаль, мені не відомо з якими диферентами він має спільний лицьовий штемпель. З іншого боку, розташування цього «борисфена» останнім в першій групі за В. О. Анохіним, (Анохин, 2011: № 307), дає практичний збіг року виконання епонімії та порядку розташування у групі.

Ι (Карышковский, 1988: 81. № 10): магістрат не виконував епонімну посаду. Найбільш ймовірно, скорочення № 10 (малюнок 48) розкривається ім'ям Ξένων, яке згадується в магічному переліку IGDOlb 103 (Николаев, 2020). Але, внаслідок малої кількості осіб та відсутності їхніх патронімів датування переліку має високий ризик та може бути лише одним із варіантів (Николаев, 2016: 258-259). Новий графічний різновид диференту № 9 має альтернативний характер і може бути інтерпретованим, як новий графічний варіант диференту № 10 (малюнок 47). В цьому випадку для подолання альтернативи потрібно дослідження штемпелів. Диферент № 10 на «борисфені», ймовірно, як варіант, може бути родовим наслідуванням рідкісного скорочення Ξ на монеті «Деметра-

¹¹⁷ Принцип читання такої монограми: скорочення імені розташовано всередині; прізвище – зовні.

орел, дельфін» (малюнок відсутній). Датування за порядком розташування: близько 322 р. до Р. Х.

Малюнок 48. «Борисфен» із диферентом № 10. Приватна колекція.

Р (Карышковский, 1988: 81. № 11). Не підлягає сумніву, що диферент № 11 (малюнок 49) розкривається розповсюдженими іменами, що починаються на Ар... Однак, надійній просопографічній інтерпретації цей диферент не піддається. Ймовірно, як варіант, це може бути магістрат та епонім 315 р. до Р. Х. на ім'я Ἀρίστων Θεοκλέους із могутнього роду Аристократидів. Як головний аргумент, на користь Аристократидів та, відповідно, Аристона Феоклова¹¹⁸ свідчить наявність аналогічного диференту на срібних тетрадрахмах (Анохин, 2011: № 278; приблизно 325–320 рр. до Р. Х.); що їх випускала вища еліта. Диферент відомий, також, на монетах із стрільцем (Анохин 2011: № 229). Але, вкотре ігноруючи збіг диферентів або монограм на різних, хронологічно близьких емісіях, В. О. Анохін довільно датує монети зі стрільцем 360–350 рр. до Р. Х., тетрадрахми із такими ж монограмами – 325–320 рр. до Р. Х., а «борисфени» з диферентом № 11 (Анохин, 2011: № 302) відносить до 310–280 рр. до Р. Х. (sic!). Належність «стрільців» з монограмою № 11 до 330–327 рр. до Р. Х. переконливо довів В. Ф. Столба через комплексний аналіз (Stolba, 2015). Датування диференту № 11 за порядком розташування: близько 321 р. до Р. Х. Звертаю увагу читача на мінімальний хронологічний розрив між моїм датуванням та датуванням В. Ф. Столби. Відповідно, близько 321 р. до Р. Х. датується і «стрілок» (Анохин, 2011: № 229) і тетрадрахма (Анохин, 2011: № 278).

Ймовірно, як родове успадкування, аналогічна монограма з'являється на сріблі (Анохин, 2011: №№ 455, 463), що його В. О. Анохін датує 210–200 рр. до Р. Х., також, і на сріблі (Анохин, 2011: № 478), що датується цим дослідником 190–180 рр. до Р. Х. Аналогічну монограму В. В. Нечитайло датує 180–150 рр. до Р. Х. (Нечитайло, 2000: №№ 490, 510). Важливим історичним фактом, що свідчить на користь інтерпретації диферента № 11 як належного до Аристократидів, є події кланової боротьби та відродження роду Аристократидів на початку другого століття до Р. Х. (див. розділ **Хронологія кланової боротьби в Ольвії IV–раннього II ст. до Р. Х.**)

¹¹⁸ Крім Феокла Аристонова, епонімний каталог утримує «найближчі» в хронологічному плані імена, що починаються на Ар... лише у 346 та 344 рр. до Р. Х. та у 311 р. до Р. Х.

Малюнок 49. Синхронні монети, орієнтовно 321 р. до Р. Х.: «борисфен» із диферентом №11 та монета із стрільцем. Приватна колекція.

Δ (Карышковский, 1988: 81. № 12): магистрат Δυστέρης Έστιαίου, епонім 325 р. до Р. Х. із невідомого другорядного роду (малюнок 50). На синхронних випусках інших монет є відомим варіант монограми Δ, який одночасно утримує ім'я та патронім цього магистрата (Анохин, 2011: № 273; Ніколаєв, 2019: 20). Просопографічне датування диференту Δ близьке до датування за порядком розташування: орієнтовно 320 р. до Р. Х.

Малюнок 50. «Борисфен» з диферентом Δ магистрата на ім'я Δυστέρης Έστιαίου, епоніма 325 р. до Р. Х. Приватна колекція (справа). Монета із аукціону ΒΙΟΛΠΤΙ з легендою ΒΣΕ та унікальним диферентом Δ (зліва). Відсутні підстави вважати диферент Δ на монеті ΒΣΕ родовим успадкуванням¹¹⁹.

Приватний колекціонер ознайомив мене із новим варіантом диференту Ε, який зовні не схожий на дельту, але читається як Δυστέρης Έστιαίου з урахуванням типового принципу: всередині скорочення ім'я, зовні – скорочення прізвища.

Ж Ж: (Карышковский, 1988: 81. №№ 13, 14): епонім 320 р. до Р. Х. та магистрат Έκατέων Παντακλέους із роду Пантаклів-Клеомбротів (малюнок 51). П. О. Каришковський (Карышковский, 1968: 74) помістив ці монети між 330–320 рр. до Р. Х. Водночас В. О. Анохін¹²⁰, датуючи тетрадрахму з відповідною монограмою 320–315 рр. до Р. Х., таку ж монограму на «борисфені» першого випуску бездоказово відносить до 310–290 рр. до Р. Х. У диферентах № 13 та № 14 спостерігається характерне поступове спрощення графічного зображення впродовж року. Датування просопографічне та датування за порядком розташування майже збігаються: орієнтовно 319 р. до Р. Х.

Схожі диференти №№ 75–77 близько 247–235 рр. до Р. Х., очевидно, є прикладом родового успадкування та належать вони до реальної історичної

¹¹⁹ Поряд із диферентом Δ розташована крапка. Чи це випадковість, чи крапка щось позначає мені неясно.

¹²⁰ Пор.: (Анохин, 2011: №№ 304, 305) та (Анохин, 2011: № 287).

особи – батькові епоніма 216 р. до Р. Х. на ім'я Μένανδρος Ἐκατωνύμου (див. нижче). Більш того, ланцюг родового успадкування продовжується і нижче. Так, аналогічна монограма присутня на сріблі (Анохін, 2011: № 452, 458), що його дослідник датує 200–190 рр. до Р. Х. тобто, згідно із законом генеалогії через одне покоління. Реальна історична особа, що може претендувати на посаду магістрата у 200–190 рр. до Р. Х., мені невідома, але цей історичний період пов'язується із набуттям впливу розгалуженим родом Пантаклів-Клеомбротів (Ніколаєв, 2014: 270).

Малюнок 51. «Борисфен» магістрата на ім'я Ἐκατέων Παντακλέους, епоніма 320 р. до Р. Х.
Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Отже, перша група «борисфенів» хронологічно «тяжіє» до 330–319 рр. до Р. Х. включно. Просопографічне датування цієї групи на основі синхронізації епонімного каталогу абсолютно збігається із датуванням П. О. Каришковського. З дванадцяти магістратів, які випускали «борисфени» першої групи, вісім або навіть дев'ять, також, згідно з античною традицією, у суміжні або близькі роки виконували епонімну посаду¹²¹. Тобто, це ще раз підтверджує, що **диференти на «борисфенах» не є епонімною датою**.

Особливої уваги потребує розгляд реальної кількості магістратів першої групи оскільки В. О. Анохін будує свою гіпотезу про одно – або дворічну емісію першої групи за участю шести магістратів кожний рік завдяки тому, що ця кількість ніби то кратна шести (Анохін, 1984: 23).

Отже, починаю зі статті П. О. Каришковського 1968 р. (Карышковский, 1968). Дослідник надає інформацію про одинадцять диферентів першої групи; при цьому два останні диференти Ж Ж (Карышковский, 1988: 81. №№ 13, 14) вважаються приналежними до одного магістрата (Карышковский, 1988: 82 виноска 17; Ніколаєв, 2020). Тобто перша група на той час за П. О. Каришковським налічувала десять магістратів.

Відповідно, у 1984 р. В. О. Анохін для першої групи показує дванадцять магістратів. При цьому, він вводить у науковий обіг нібито новий диферент Ё (Карышковский, 1988: 81. № 7), якій за П. О. Каришковським є графічним різновидом (Карышковский, 1988: 82, виноска 17) розташованого поруч диференту П (Карышковский, 1988: 81. № 7, 8). Обидва диференти Ё П є позначкою магістрата на ім'я Θεοκύδης Παυκράτου, булого епонімом у 326 р. до

¹²¹ Безсумнівно, «борисфени» першої групи мали якийсь особовий статус у порівнянні з іншими групами. Про це свідчить як склад відомих мені трьох скарбів, так і відсутність на них клейм «дельфін–зірка».

Р. Х. (Ніколаєв, 2020: №№ 7,8). Більш того, два останні диференти першої групи   (Карышковский, 1988: 81. №№ 13, 14) які є однорічним послідовним спрощенням, що належить магістрату на ім'я 'Εκατέων Παντακλέους (епонім 320 р. до Р. Х.) В. О. Анохін, також, вважає приналежними двом особам. Тобто, фактично, на час написання статті В. О. Анохіним у 1984 р., також, було відомо десять магістратів першої групи, але дослідник для досягнення кількості у дванадцять магістратів штучно розділив диференти №№ 7,8 та №№ 13,14 поміж двома особами.

Другий етап мого дослідження передбачає аналіз інформації із монографій П. О. Каришковського 1988 р. (Карышковский, 1988) та В. О. Анохіна 1989 р. (Анохин, 1989) стосовно кількості магістратів першої групи. Отже, П. О. Каришковський вводить в науковий обіг новий диферент (Карышковский, 1988: № 6) та новий графічний варіант диференту №1 – диферент № 2. Відповідно, кількість магістратів першої групи за П. О. Каришковським становить одинадцять осіб. Але, В. О. Анохін ігнорує новий диферент та знов показує дванадцять магістратів, нічого не змінюючи відносно своїх побудов 1984 р.

Переходжу до розгляду ситуації із кількістю магістратів першої групи, яка склалася в останні два десятиріччя. Отже, каталог В. В. Нечитайла, відносно схеми П. О. Каришковського, підтверджуючи наявність нового диференту (Карышковский, 1988: № 6; Нечитайло, 2000: № 256) надає інформацію про ще один новий диферент (Нечитайло, 2000: № 259). Якісну світлину «борисфена» із таким диферентом, також, надав у 2009 р. В. Б. Піворович (Піворовіч, 2009: 99). Відповідно, кількість магістратів першої групи становитиме дванадцять осіб. Своєю чергою, В. О. Анохін у каталозі 2011 р. знов ігнорує наявність «борисфену» із диферентом (та показує новий диферент (Анохин, 2011: № 307). Отже, за схемою В. О. Анохіна кількість магістратів становить вже тринадцять осіб (Анохин, 2011: №№ 295-307), але він ігнорує цей факт.

Сучасний погляд на кількість магістратів першої групи – дванадцять осіб – формується через врахування диферентів   та інтерпретації диферентів   як належних до однієї особи ('Εκατέων Παντακλέους), а диферентів   – до іншої (Θεοκύδης Παγκράτου). Відповідно, переконливо показано, що кількість магістратів першої групи склалася історично, немає будь-яких підстав вважати першу групу одно – або дворічною емісією групи магістратів із шести осіб за В. О. Анохіним (Анохин, 1984: 23). Спільні лицьові штемпелі є лише перехідними від суміжних магістратів. Так, спільний лицьовий штемпель до диферентів та (№№ 1, 3) є перехідним, ймовірно, від магістрата на ім'я Καλλίνκος Εὐξένου до магістрата на ім'я Θρασυδάμας Ἀρίστωνος. Відповідно, спільний лицьовий штемпель для групи диферентів та (№№ 3,4) є перехідним від магістрата на ім'я Θρασυδάμας Ἀρίστωνος до магістрата, на ім'я Πολύξενος τοῦ δεῖνος, що був батьком епоніма 309 р. до Р. Х. Ἀθήναιος Πολυξένου (див. диферент № 15). Аналогічна ситуація спостерігається із парою диферентів та (№№ 4,5): Πολύξενος τοῦ δεῖνος та Ἀγαθῖνος Ἀντιμήστορος (?). Диференти   (№№ 8,9) зі спільним лицьовим штемпелем інтерпретуються як послідовне

виконання посади магістрата особами на ім'я Θεοκύδης Παγκράτου та Πρωτογένης Εὐδόρου, що були епонімами в 326 та 324 р. до Р. Х. Всупереч побудовам В. О. Анохіна, завершальний випуск першої групи епоніма 320 р. до Р. Х. та магістрата на ім'я Ἐκατέων Παντακλέους є однорічною емісією **ЖЖ** зі спільними лицьовими штемпелями, що зазнають послідовне спрощення. Читач не може не помітити, що *спільні перехідні лицьові штемпелі достатньо жорстко пов'язані із хронологією виконання епонімної (відповідно, магістратської) посади, тобто, емісія першої групи є багаторічним процесом (330–319 рр. до Р. Х.), а не одно – дворічною подією.*

Група II (Карышковский, 1988: 81. №15-21). Сучасні дослідники, на жаль, залишають без розгляду зауваження П. О. Каришковського *про перерву в карбуванні між I і II групами*; водночас дослідник датує другу групу кінцем IV – початком III ст. до Р. Х. (Карышковский, 1988: 82). Співзвучне цьому й зауваження В. О. Анохіна (Анохин, 1984: 23) про ізольоване положення першої групи, яка не дала перехідних лицьових штемпелів у другу групу. Зіставляючи диференти другої групи з епонімним каталогом здобуваю такі результати:

Ж (Карышковский, 1988: 81. № 15): останнім часом я сформував гіпотезу про розкриття цього, доволі складного диференту¹²². Якщо звернутися до принципу побудови диферентів, можливо з'ясувати, що найчастіше ім'я магістрата розташоване у середині монограми, а патронім – зовні. При цьому літери, що позначають ім'я мають не вертикальне, а горизонтальне розташування. Отже, врахування цього принципу дає змогу у внутрішній частині диференту № 15 бачити початкові літери *альфа* і *тета*¹²³, які зовні обрамляє, ймовірно, літера *пи*. Відповідно, ці літери можливо інтерпретувати історичною особою на ім'я Ἀθήναιος Πολυξένου, що був епонімом 309 р. до Р. Х. та походив із другорядного елітного роду Поликсенів (малюнок 52). З урахуванням найімовірнішої інтерпретації диференту №4 ім'ям Πολύξενος τοῦ δεῖνος, тобто батька цього Афенея¹²⁴, гіпотеза отримує додаткові важелі. Датування за порядком розташування: близько 307 р. до Р. Х. Спільний лицьовий штемпель із наступним диферентом № 16, однозначно, є перехідним.

Малюнок 52. Як варіант інтерпретації, «борисфен» магістрата на ім'я Ἀθήναιος Πολυξένου, епоніма 309 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

¹²² Скорочення імені магістрата за П. О. Каришковським та Н. О. Фроловою й М. Г. Абрамзоном не піддіється читанню (Карышковский, 2003; Фролова, Абрамзон, 2005: 229).

¹²³ На малюнку, що його виконав П. О. Каришковський (Карышковский, 1988: 81. № 15) розташована горизонтально *альфа* має поперечну гасту. Ймовірно, П. О. Каришковський не мав інформації про наявність монограми (малюнок 52) в якій замість поперечної гасту *альфи* зображене коло.

¹²⁴ Нижче читач знайде інформацію про родові успадкування диференту № 4. Мається на увазі подібний до нього диферент № 66, якій належить батькові епоніма 214 р. до Р. Х. Τέσιος Πολυξένου з роду Поликсенів.

№ (Карышковский, 1988: 81. №16): магістрат Νικόστρατος Νικόκλέους – епонім 304 р. до Р. Х. та стінобудівельник із напису IGDOlb 13 (малюнок 53). Ніоккли – потужна гілка роду Пантаклів-Клеомбротів (Николаев, 2014: 276). Датування просопографічне та датування за порядком розташування майже збігаються: близько 306 р. до Р. Х.

Малюнок 53. «Борисфен» магістрата на ім'я Νικόστρατος Νικόκλέους, епоніма 304 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

⌘ (Карышковский, 1988: 81. № 17): я інтерпретую цей диферент дуже обережно та попередньо (Николаев, 2020: 21). Річ у тім, що аналогічна монограма ⌘ зустрічається і в серії, яка хронологічно не відповідає кінцю IV ст. до Р. Х., але достатньо надійно датується 330–325 рр. до Р. Х.; це є мідні монети із Деметрою (Анохин, 2011: №№ 265, 266; Нечитайло, 2000: № 208). Датування В. О. Анохіна добре підтверджується іншою монетою цієї серії; монограма ⌘ (Анохин, 2011: № 267) ототожнюється із відомою історичною особою – епонімом 327 р. до Р. Х. на ім'я Εὐρήμων Τιμησιθέου (Николаев, 2019). Відповідно, монограма ⌘ на дрібних мідних монетах ймовірно, належить магістрату на ім'я Εὐφρόνιος Μητροδώρου, що був епонімом у 323 р. до н. е.¹²⁵ Це лише робоча гіпотеза; наявні певні протиріччя, питання інтерпретації залишається відкритим.

⌘ (Карышковский, 1988: 81. № 18): інтерпретації не піддається. Ймовірно, магістрат не виконував епонімну посаду. Датування за порядком розташування: близько 304 р. до Р. Х.

ΑΡ (Карышковский, 1988: 81. № 19): ймовірно, магістрат – епонім 305 р. до Р. Х. Ἀρίστων Ἀριστοκράτους із потужного роду Аристократидів. Є відомим, також, мармуровий надгробок ΙΡΕ Ι² 277, ймовірно, цієї особи. Існує альтернативний варіант інтерпретації: Ἀριστοκλῆς Εὐρήμωνος, епонім 298 р. до Р. Х. та агораном¹²⁶. Останнім часом виявлено новий різновид диференту (не

¹²⁵ Диферент № 17 збігається з монограмою (Анохин, 2011: №№ 265, 266) на мідних монетах 330–325 рр. до Р. Х. Треба відмітити, що В. О. Анохіним цей диферент на «борисфенах» зовсім не врахований (Анохин, 2011), а В. В. Нечитайло такий «борисфен», (вважаючи його досить рідким), відносить до другої групи (Нечитайло, 2000: № 273). З іншого боку, Б. В. Піворович (Піворович, 2009: 100) надає світліну диференту другої групи, який достатньо близький до диференту (№ 17), але й має значення відмінності (омікрон замість дельти в горішній частині). Отже, не маючи «на руках» такого «борисфена» я утримуюсь від будь-яких висновків.

¹²⁶ Див.: (Николаев, 2019: 14). Взагалі, зазначаю очевидну виняткову складність інтерпретації монограм (скорочень), що пов'язані із розповсюдженими іменами на ΑΡΙΣ...

показаний), що потребує дослідження. Датування просопографічне та датування за порядком розташування майже збігаються: близько 303 р. до Р. Х.

ІК (Карышковский, 1988: 81. № 20): магістрат – епонім 306 р. до Р. Х. Ἰκέσιος Παντακλέους з елітного роду Пантаклів-Клеомбротів (малюнок 55, справа). Цей Гікесій, також, відомий, як голова колегії агораномів із клейма ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μήστωρος), Μενάν(δρου) (Ніколаєв, 2017: 12-30; Ніколаєв, 2018: 392-406). Про співвідношення диференту № 20 із подібним до нього № 49 родовим успадкуванням див. нижче.

Датування з урахуванням порядку розташування майже збігається із просопографічним датуванням: близько 302 р. до Р. Х.

ΦΙ (Карышковский, 1988: 81. №21): магістрат – епонім 303 р. до Р. Х. Φιλόμηλος Διονυσίου із найпотужнішого роду Діонісіїв. Датування просопографічне майже збігається із датуванням за порядком розташування в групі: близько 301 р. до Р. Х. (малюнок 54)

Малюнок 54. «Борисфен» магістрата Філомела Діонісіїва, який був епонімом у 303 р. до Р. Х. Рід Діонісіїв. Фото з аукціону ВЮЛПТІ.

Отже, чотири (або п'ять) із шести (або семи) диферентів другої групи «борисфенів» концентруються у вузький хронологічний ділянці епонімного каталогу за 306, 305(?), 304, 303, 302 рр. до Р. Х. Решта із трьох (або двох) диферентів не ідентифіковано з епонімами. Тим самим, по-перше, підтверджується гіпотеза П. О. Каришковського про перерву між групами I і II. Ця перерва складала приблизно п'ятнадцять років. По-друге, можливо звузити до 306–301 рр. до Р. Х. датування другої групи «борисфенів», яке П. О. Каришковський відносив до кінця IV – початку III ст. до Р. Х. Немає будь-яких підстав за В. О. Анохіним вважати другу групу однорічною емісією із шести магістратів; як варіант, їхня кількість складає сім осіб. Що стосується спільних лицьових штемпелів, то, відмічений дослідником (Анохин, 1984: 21, малюнок 14) спільний лицьовий штемпель до диферентів та **Ν** є перехідним від, ймовірно, магістрата на ім'я Ἀθήναιος Πολυξένου, що був епонімом у 309 р. до Р. Х. до магістрата на ім'я Νικόστρατος Νικοκλέους, якій виконав епонімну посаду в 304 р. до Р. Х. Далі, диференти **ІК** та **ΦΙ** на спільному лицьовому штемпелі пов'язуються із виконанням магістратської посади послідовно магістратами на ім'я Ἰκέσιος Παντακλέους та Φιλόμηλος Διονυσίου, що були епонімами, відповідно, у 306 та 303 рр. до Р. Х. Більш того, пропоную читачеві власні матеріали у розвиток досліджень П. О. Каришковського: спільний (перехідний) штемпель отримали й диференти **ΑΡ** (№ 19) та **ΦΙ** (№ 20) (малюнок 55).

Малюнок 55. «Борисфени з диферентами №№ 19, 20, що мають спільний (перехідний) лицьовий штемпель. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Завершую цей розділ коротким аналізом змісту скарбу «борисфенів», знайденого у 2008 р. в районі Аджигольської балки Очаківського району Миколаївської області (Піворович, 2009: 100). Отже, скарб містив понад сто «борисфенів» першої та другої групи. Звертаю увагу читача, що «борисфени» другої групи представлені у скарбі тільки першими двома випусками (диференти №№ 15, 16)¹²⁷. *Наявність в скарбі монет лише першої групи та перших двох випусків (або трьох(?)) другої групи свідчить про послідовний процес емісії, що не може бути пояснено у рамках гіпотези В. О. Анохіна про однорічний випуск за участю шести магістратів.* Відповідно, цей скарб був прихований близько 304–303 рр. до Р. Х. коли емісія другої групи продовжувалася.

Також, мною отримана інформація про знахідку в районі Широкої балки орієнтовно 2014–2016 рр. до Р. Х. аналогічного за складом скарбу «борисфенів». В скарбі знаходилося понад триста «борисфенів» першої та частково другої групи. Орієнтовно п'ятдесят «борисфенів» були перекарбовані з оболів. Монети з диферентом ІК та подальші були відсутніми, тобто скарб, також, заритий близько 307–306 р. до Р. Х. Деякі монети першої групи мали сліди обігу. Причини тезаврації скарбів у цей час є невідомими¹²⁸.

Група III (Карышковский, 1988: 81. №№ 22–27). Просуваючись нижче й зіставляючи диференти третьої групи «борисфенів» з епонімним каталогом починаючи з 300 р. до Р. Х. аж до 291 р. до Р. Х. (останній рік перед початком хронологічної лакуни) будь-яку кореляцію виявити не вдається. Цим, по-перше, підтверджується гіпотеза П. О. Карышковського про наявність перерви в карбуванні між II та III групами (Карышковский, 1988: 82) і, по-друге, не суперечить гіпотезі цього дослідника про датування «борисфенів» третьої групи кордоном першого та другого десятиліття III ст. до Р. Х. (Карышковский, 1988: 82). Ізольоване положення третьої групи, яка не дала перехідних лицьових штемпелів у суміжні групи, зазначав В. О. Анохін (Анохин, 1984: 23). Отже, з урахуванням епонімного каталогу, хронологічний орієнтир початку карбування третьої групи: *terminus post quem* – 290 р. до Р. Х.

¹²⁷ Б. В. Піворович (Піворович, 2009: 100) надає світлину ще одного диференту, який достатньо близький до диференту (№ 17), але й має значеннєві відмінності (омікрон замість дельти в горішній частині). Не маючи «на руках» такого «борисфена» я утримаюсь від будь-яких висновків.

¹²⁸ Як попередню гіпотезу можливо запропонувати пояснення причини тезаврації ваговими відмінностями поміж першої та другої груп «борисфенів»; відповідно, населення не бажало приймати «борисфени» другої групи рівноцінними «борисфенам» першої.

Головною проблемою мого подальшого дослідження є наявність хронологічної лакуни в епонімному каталозі Ольвії IPE I² 201 в діапазоні 290–227 рр. до Р. Х., тому детально розгляну головні принципи та особливості таких досліджень. Просопографічні дослідження в лакуні є доступними, завдяки спеціальним інструментам, але, безумовно, мають тенденцію до більшої гіпотетичності та зниженню хронологічної точності. Виконання таких досліджень ґрунтується на збережених фрагментах синхронізованого епонімного каталогу (як у нижній, так і в горішній частині), можливості реконструкції стемм головних родів (згідно з законом генеалогії), властивостях теоретичної моделі міської громади (Ніколаєв, 2018г: 99-104) (зокрема, родовий протекціонізм із займаної посади та, відповідно, успадкування монограм, епонімні квоти тощо), застосуванні просопографічної інформації з групи порівняно точно датованих лапідарних написів, агораномних клейм та гир, також, пошуку кореляції з легендами інших монетних випусків, зокрема, на сріблі. Так, на срібних монетах присутня велика кількість скорочень імен магістратів: **ΑΓΑ**, **ΔΗΜΝ**, **ΙΡ**, **ΜΟΙ**, **ΜΟΝ**, **ΦΙΛ**, **ΣΥΜ**, **ΠΟΛΥ**, **ΠΚΡ**, **ΣΙ**, **ΣΤΡ**, **ΧΑΙΡ**, **ΕΡΑ**. На жаль, більшість із них не піддається просопографічній інтерпретації. Втім, є й декілька достатньо виразних примірників: **ΣΥΜ**, **ΑΓΑ**, **ΔΗΜΝ**, **ΧΑΙΡ**, **ΦΙΛ**, **ΠΟΛΥ**, **ΜΟΝ**. Історичні особи, що згадуються в цих пам'ятках, напевно, у суміжні роки виконували епонімну, магістратську та інші посади. Коротко розгляну гіпотези щодо просопографічної (хронологічної) інтерпретації цих скорочень.

Легенду **ΦΙΛ** (Анохин, 2011: № 399) на сріблі вважаю родовим успадкуванням легенди **ΦΙΛΙ**, яка присутня на оболі з емблемою істрійського типу (Анохин, 2011: № 259). Датується цей обол близько до 345 р. до Р. Х. – року виконання епонімії магістратом на ім'я Філіскос 'Νροδῶρου з роду Геродорів¹²⁹. Іншу інформацію про реальну особу, що скрита за скороченням на сріблі **ΦΙΛ**, див. у лемі до диференту №23. Там же читач з'ясує, що скорочення на сріблі **ΠΟΛΥ** (Анохин, 2011: № 395) пов'язане зі скороченням **ΦΙΛ**.

Скорочення на сріблі **ΜΟΝ** (Нечитайло, 2000: № 355), ймовірно, належить другорядному елітному роду Монімів та є спрощеним успадкуванням скорочення на мідній монеті-«чашці» **ΜΟΝΙ** (Нечитайло, 2000: № 106; Ніколаєв, 2014: 275). Більш докладну інформацію про рід Монімів, див.: (Ніколаєв, 2016б).

В дослідженні хронологічної лакуни каталогу є важливою інтерпретація скорочення на сріблі **ΑΓΑ** (малюнок 56), та, відповідно, – датування декрету IOb 28+29+123+IPE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія (Ніколаєв, 2014: 273). В. О. Анохін пов'язує декрет з виникненням фінансової кризи наприкінці першої чверті III ст. до Р. Х. (Анохин, 1989: 41). Відповідно, дослідник інтерпретує скорочення **ΑΓΑ** на сріблі, як пов'язане з ім'ям Ἀγαθῖνος Δηϊμάχου, що згадується в цьому декреті. Але, Ἀγαθῖνος Δηϊμάχου – епонім Ольвії 215 р. до

¹²⁹ «Борисфен» другої групи з диферентом № 21 **ΦΙ** не має відношення до скорочень **ΦΙΛΙ** та **ΦΙΛ**, оскільки хронологічно він розташований між скороченнями **ΦΙΛΙ** та **ΦΙΛ**. Відповідно, це порушує принцип поступового спрощення диферентів у наступних поколіннях.

Р. Х. Ще один жрець, що згаданий в декреті – Κόνων Βα[τάκου] – епонім Ольвії 223 р. до Р. Х. Більш того, *просопографічне датування декрету IOLb 28+29+123+IPE I² 240* здобуло переконливе підтвердження з боку херсонеського амфорного клеймування у варіанті, запропонованим V. F. Stolba (Stolba, 2005; Николаев, 2017a: 55-76). Так, один зі згадуваних в декреті IOLb 28+29+123+IPE I² 240 синів херсонесця Аполлонія, такий собі Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου був астиномом Херсонесу Таврійського близько 230–206 рр. до Р. Х. (Stolba, 2005; Николаев, 2017a)¹³⁰.

Надважливою особливістю хронологічних досліджень декрету IOLb 28+29+123+IPE I² 240 є незалежність від сприйняття каталогу IPE I² 201 чи то діахронним документом (каталогом жерців-епонімів Ольвії (Николаев, 2008; 2014)), чи то переліком громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017)¹³¹. Річ у тому, що обидві моделі каталогу (діахронна та синхронна) «перехрещуються» в останньої чверті III ст. до Р. Х. (малюнок 1). Відповідно, *на сьогоднішній день* декрет на честь синів херсонесця Аполлонія вже не може вважатися епіграфічним свідомством фінансової кризи другої чверті III ст. до Р. Х. (Анохин, 1989: 41)¹³². Декрет є складником грошово-економічної реформи передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х. Що стосується срібних монет зі скороченням АГА, – найбільш вірогідним їхнім датуванням є початок другої чверті III ст. до Р. Х. (Николаев, 2017: 12-30; Николаев, 2018: 392-406). На жаль, просопографічна інформація про цю особу відсутня.

Малюнок 56. Срібло зі скороченням АГА (Нечитайло, 2000).

У зв'язку із розглядом скорочення на сріблі ΧΑΙΡ (Нечитайло, 2000: № 361; Анохин, 2011: № 400) наведу дослідження в хронологічній лакуні каталогу роду Нікератів – одного із семи елітних ольвійських родин. Фрагмент стемми роду III ст. до Р. Х. запропонований В. В. Латишевим (IPE I² С. 209) і з урахуванням сучасних доповнень представлений у монографії (Николаев, 2014: 270-271).

¹³⁰ На жаль, в іншій статті (Stolba, 2005a: 396) В. Ф. Столба надає інформацію про датування декрету IOLb 28+29+123+IPE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія серединою III ст. до Р. Х., що суперечить його ж хронологічним побудовам херсонеського астиномного клеймування (Stolba, 2005), зокрема, Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου виконав астиному посаду у 230–206 р. до Р. Х.

¹³¹ Відповідно, датування цього декрету в моїх працях та працях В. П. Яйленка збігаються (Николаев, 2008; 2014; Яйленко, 2017).

¹³² У світлі найновішої історичної моделі декрет IOLb 28+29+123+IPE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія прийнятий за ініціативи позикодавців одразу після нападу скіро-галатів близько 215 р. до Р. Х. (див. розділ **До завершення дискусії щодо хронології декрету на честь Протогена**) у зв'язку з різким погіршенням фінансової спроможності полісу, завдяки втраті Лівобережної хори.

Одне із поколінь братів – синів Нікерата¹³³ – належить до рубежу першої та другої чверті III ст. до Р. Х. Так, у скороченні на сріблі **ΧΑΙΡ** приховане родове ім'я Нікератів – Χαίρημων I Νικηράτου. Не виключаю, що цей магістрат виконував і епонімну посаду. У всякому разі, його однойменний онук Χαίρημων II Νικηράτου виконав цю посаду через приблизно 60 років у 221 р. до Р. Х. Відповідно, з'являються підстави для побудови хронологічній моделі життєдіяльності Хайримона I – монетного магістрата **ΧΑΙΡ**: у першому наближенні пік активності його належить до 281 р. до Р. Х. Про жерця-епоніма на ім'я Πλείσταρχος (Νικηράτου) згадує декрет *IPE I² 32* на честь Протогена. Розрахунковий період активності реальної історичної особи – Плейстарха¹³⁴: 277–247 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2014: 188–189). Я пов'язую із діяльністю Плейстарха однорічну емісію «борисфенів» із диферентами №№ 62, 63, 64 (див. відповідну лему). Ще одним магістратом і, ймовірно, епонімом був Ἀρίστων I Νικηράτου. Є високою ймовірність того, що скорочення **ΑΡΙ** і **ΑΡ** на «борисфенах» групи IV (Карышковский, 1988: 81. № 33, 34) належить до Аристона I Нікератова, відповідно, датуються вони близько 279–267 рр. до Р. Х. (див. лему до диферентів №№ 33, 34). Графічні аналоги скорочень №№ 33, 34, що з'являються через два покоління (див. диференти №№ 91, 92), ймовірно, згідно із традицією успадкування, ідентифікуються з епонімом 218 р. Аристом II Нікератовим, братом епоніма 221 р. до Р. Х. Хайримона II Нікертова.

Належачи до вищої еліти поліса Нікерати, зокрема, дотримувалися звичаїв виконання епонімії із допомогою епонімних квот: рідні брати з одного покоління роду Нікератів могли виконати цю посаду упродовж 12 років (Ніколаєв, 2014: 94–96). Наприклад, квота Нікератів простежується у 221, 220, 218 і 210 рр. до Р. Х. Аналогічний період у 12 років, близько 280–270–260 рр. до Р. Х., ймовірно, охоплювала епонімія (та різні магістратури) Хайримона I (Нечитайло, 2000: № 361; Анохин, 2011: № 400), Аристона I (Карышковский, 1988: 81. № 33, 34) та Плейстарха Нікератових тощо. Між Аристом I, Хайримоном I та Аристом II, Хайримоном II міститься ще одне покоління Нікератів. Його представником є Εὐβίωτος Ἀρίστωνος із напису *IPE I² 191*. Він є сином Аристона I Нікератова. Але, мало ймовірно, що цей Εὐβίωτος залишив монетне скорочення **ΕΥΒ** (Анохин, 2011: № 417 (250–240 рр. до Р. Х.))¹³⁵. Ще одна особа із цього покоління – батько епонімів 221, 220, 218 і 210 рр. до Р. Х., деякий Νικήρατος, мабуть, магістрат, що ідентифікується зі скороченням Νι... на «борисфені» № 60. Надважливою особливістю хронологічних досліджень роду Нікератів є незалежність від сприйняття каталогу *IPE I² 201* чи то діахронним документом (каталогом жерців-епонімів Ольвії (Ніколаєв, 2008; 2014)), чи то переліком громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017).

¹³³ Ця історична постать згадується у такому, що готується до публікації, новому магічному напису з Ольвії.

¹³⁴ В стадії дослідження знаходиться магічний напис з Ольвії зі згадкою про цього Плейстарха, разом з Аристократом Дамасовим та іншими невідомими особами.

¹³⁵ Скорочення **ΕΥΒ** може бути спрощеним успадкуванням скорочення **ΕΥΒΙΟ**, що належить роду Демоконів; є відомим епонім 349 р. до Р. Х. Δημόκων Εὐβίωτου (див.: Ніколаєв, 2019: 15). Ймовірно, скорочення **ΕΥΒ** належить магістрату, що був епонімом у 224 рр. до Р. Х. на ім'я Εὐβίωτος Δ[ημοκωντος?]. З декрету *IPE I² 32* на честь Протогена є відомою історична особа – архонт Δημόκων (Εὐβίωτου?), тобто батько епоніма 224 р. до Р. Х. та магістрата **ΕΥΒ**.

Важливим допоміжним інструментом досліджень у лакуні каталогу є запропонований П. О. Каришковським відносний щорічний порядок розташування диферентів. Отже, з застосуванням інструментів дослідження в лакуні каталогу розгляну диференти третьої та інших груп:

Α (Каришковский, 1988: 81. № 22): диферент не піддається просопографічному тлумаченню попри наявність надійно таких, що можливо прочитати літер: **Α** та **Κ** (чи то **Λ**).

ΣΩ (Каришковский, 1988: 81. №23): просопографічна інтерпретація є альтернативною.

1. Простежується успадкування зі спрощенням: **ΣΩΚΡ** – магістрат та епонім 335 р. до Р. Х. Σωκράτης Ποσειδωνίου (Николаев, 2019: 18); **ΣΩΚ** – унікальна монета із головою Аполлона та стрільцем (приватна колекція; неопублікована); **ΣΩ** – диферент № 23 (малюнок 57). Деякі паралелі я знайшов в керамічній епіграфіці, зокрема, в агораномному клеймі Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...] орієнтовно першої чверті III ст. до Р. Х. (Рубан, 1982: 39; Николаев, 2017: 12-30; 2018: 392-406). Але, у зв'язку з виконанням просопографічних досліджень «борисфенів» усіх груп (Николаев, 2020) з'являється можливість провести деякі уточнення щодо інтерпретації цього агораномного клейма. Отже, Σωκράτης, очевидно, голова колегії агораномів та магістрат **ΣΩΚ** або **ΣΩ** з роду Посидоніїв. Не виключаю виконання цим Сократом епонімної посади, яка розрахунково «тяжіє» до 282 р. до Р. Х. Другий агораном із клейма, деякий Πολυ[...], ймовірно, є носієм імені Πολύχαρμος або Πολυξενίδης тощо. Цей Πολυ[...], походить із невідомого роду, та, очевидно, відповідає монетному магістрату Πο[...], який позначений диферентом № 24, оскільки утворює безперервну низку диферентів (№№ 23, 24) з ім'ям головного агораномі Σωκράτης. Третє ім'я на агораномному клеймі Φι[...] на відміну від прийнятої мною раніше альтернативній просопографічній інтерпретації (Николаев, 2017: 12-30; 2018: 392-406), ймовірно, належить представнику роду Геродорів та є успадкуванням скорочення **ΦΙΛΙ** (див. вище)¹³⁶. Очевидно, тієї ж особі належить і скорочення **ΦΙΛ** на срібній монеті (Нечитайло, 2000: № 360), а також, скорочення **ΦΙ** на унікальному екземплярі монети колегії **ΟΙ ΕΠΤΑ** (Алексеев, 2003: 37).

2. З іншого боку, можливо припустити, що диферент № 23 (**ΣΩ**) належить особі на ім'я Σωσίπατρος Πολυξένου із такого, що знаходиться в стадії публікації магічного напису. Підставою для такої гіпотези є виконання магістратської посади як його рідним братом на ім'я Ἀθήναιος Πολυξένου, що був епонімом 309 р. до Р. Х. (диферент № 15), так і батьком цього Сосипатра (диферент № 4, статери). У такому варіанті залишається незмінним тлумачення скорочень **ΣΩΚΡ** та **ΣΩΚ** як успадкування зі спрощенням: **ΣΩΚΡ** – магістрат та епонім 335 р. до Р. Х. Σωκράτης Ποσειδωνίου (Николаев, 2019: 18); **ΣΩΚ** – унікальна монета із головою Аполлона та стрільцем (невідомою особою з роду Посидоніїв, згадувана в агораномному клеймі – Σωκράτης).

¹³⁶ Скорочення **ΦΙΛΙ** належить представнику Геродорів, епоніму 345 р. до Р. Х. на ім'я Φιλίσκος Ἡρόδωρου (Николаев, 2019: 16).

Малюнок 57. Обол з міською емблемою «істрійського» типу магістрата ΣΩΚΡ на ім'я Σωκράτης Ποσειδωνίου, що був епонімом у 335 р. до Р. Х. та монети орієнтовно 282 р. до Р. Х. його онука – магістрата та агораномна Σωκράτης τοῦ δεῖνος: унікальна монета «Аполлон-стрілок» зі скороченням ΣΩΚ («борисфен ΣΩ (№23) – альтернативно). Рід Посидоніїв. Ймовірне родове успадкування диференту ΣΩΚΡ → ΣΩΚ → (ΣΩ?) зі спрощенням¹³⁷. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ПО (Карышковский, 1988: 81. №24): як і з попереднім, інтерпретація диференту № 24 (малюнок 58) можлива із застосуванням агораномного клейма Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...]. Більш того, майже синхронне агораномне клеймо (Рубан, 1982: 39; Ніколаєв, 2017: 12-30; Ніколаєв, 2018: 392-406) Πολυξενίδης, Πολύχαρμος, ймовірно, також, має просопографічний зв'язок із диферентом № 24. На жаль, ризик інтерпретації є високим¹³⁸.

Ймовірно, срібні монети (див. нижче) зі скороченням **ПОΛΥ** належать до історичної особи, яка прихована за диферентом № 24 та агораномних клеймах Πολυξενίδης, Πολύχαρμος та Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...].

Малюнок 58. «Борисфен» з альтернативними варіантами інтерпретації імені магістрата. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Ε (Карышковский, 1988: 81. № 25): в монограмі можливо прочитати початкові літери імені Πε... або Ελ.... Отже, у першій варіанті за монограмою, ймовірно, приховано рідкісне в Ольвії ім'я Πεδιεύς (Ζωΐλου). На користь гіпотези свідчить послідовне виконання Педеем посади агораномна та голови колегії агораномів – клейма на мірних судинах (ἀγορανομοῦντων) Ἐκατεων(ύμου), Πεδιέως, [...] та ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) Πεδιέως Ζωΐ(λου) (Ніколаєв, 2017: 12-30; Ніколаєв, 2018: 392-406). Ця особа є сином епоніма 336 р. до Р. Х. на ім'я Ζωΐλος Πεδιέως з другорядного роду Педееїв. Хронологічно більш бажаною є інтерпретація диференту № 25 із застосуванням агораномного клейма ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χαρ(ιναύτου?), що утримує імена роду Нікератів (Рубан, 1982: 30-40). В той самий час, агораномні клейма, як Педеея, так і Епікура мають додаткове анепіграфне клеймо із зображенням восьминого,

¹³⁷ В. О. Анохін, ігноруючи реальних історичних осіб – монетних магістратів, вважав, що об'єднувати в одну хронологічну групу різнотипні монети є неприпустимим (Анохин, 1984).

¹³⁸ Втім, скорочення **ПО** не є успадкуванням скорочення **ΠΟΣΕΙ**. Див.: (Ніколаєв, 2019: 15).

тобто є порівняно синхронними; відповідно, *альтернатива на даний час є незданою*.

Λ (Карышковский, 1988: 81. №26): диферент № 26 (малюнок 59) утримує літери, чи то Λα..., чи то Μα...; на жаль, інтерпретація його є майже неможливою. Нещодавно проф. В. М. Орликом (Орлик, 2020) опублікований подібний диферент (малюнок 82), однак, приналежний до останніх груп. Попередня гіпотеза про існування родового успадкування цього диференту формується з урахуванням того, що наступний диферент № 27 (ΣΥ), також, має родове успадкування у вигляді диферента № 90 (ΣΥΜ). Більш того, диференти №№ 33, 34 (ΑΡΙ, ΑΡ), також, мають родове успадкування у вигляді диферентів №№ 91, 92 (ΑΡΙ, ΑΡ). Тож, щодо інтерпретації диференту №26, є цілком реальною гіпотеза про те, що виявлений В. М. Орликом (Орлик, 2020) новий варіант диференту (№ б/н), приналежний до останніх груп, є родовим успадкуванням диференту № 26 (через проміжне покоління).

Малюнок 59. «Борисфен» з диферентом, що не піддається інтерпретації. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Щобільше, звертаю увагу читача, що такий же диферент присутній й на сріблі, яке В. О. Анохін датує 200–190 рр. до Р. Х., а В. В. Нечитайло – 185–150 рр. до Р. Х. (Анохин, 2011: № 467; Нечитайло, 2000: № 519). На жаль, поки що мої просопографічні дослідження не дають змогу ідентифікувати цей диферент з реальною історичною особою. Втім, відстоювані в цієї монографії положення дають змогу прийняти попередню гіпотезу про родове успадкування і в цьому випадку. Отже, *є відомою низка з трьох різних монет, що мають однаковий диферент та хронологічно охоплюють п'ять поколінь: перше, третє та п'яте*. Відповідно, датування срібла з досліджуваним диферентом, згідно з законом генеалогії (через проміжне покоління), більш ймовірно у варіанті В. В. Нечитайла – близько 170–160 рр. до Р. Х.

ΣΥ (Карышковский, 1988: 81. № 27): до розгляду цього диференту долучаю срібну емісію ΣΥΜ 280–270 рр. до Р. Х. (Анохин, 2011: №№ 387-401) чи навіть 270–240 рр. до Р. Х. (Нечитайло, 2000: №№ 351–363). П. О. Каришковський вважав, що за цим скороченням приховане ім'я Σύμμαχος (Карышковский, 2003: § 16). Це характерне ім'я Діонісіїв; наприклад, є відомим епонім 316 р. до Р. Х. Σύμμαχος¹³⁹ Διονυσίου. ~~Пропоную гіпотезу про синхронність (в межах кількох років або навіть і одного року) срібних монет ΣΥΜ та «борисфенів» ΣΥ, як приналежних одному магістрату. Що стосується мідної монети із Деметрою,~~

¹³⁹ З урахуванням асиміляційних фонетичних явищ Σύμμαχος = Σύμμαχος.

горитом, топором і скороченням **ΣΥΜ** (Анохин, 2011: № 418), яку В. О. Анохін датує 250–240 рр. до Р. Х. такої, на мою думку, не існує¹⁴⁰. Так, В. В. Нечитайло приводить монету (Нечитайло, 2000: № 399) зі скороченням **ΕΥΜ**. Крім того, згідно із традицією успадкування, пропоную гіпотезу про спорідненість магістрата **ΣΥΜ** (**ΣΥ**), якій діяв близько 280–270 рр. до Р. Х. з магістратом «борисфенів» останньої групи **ΣΥΜ** (Карышковский, 1988: 81. № 90). Відповідно, згідно з законом генеалогії датування «борисфену» з диферентом № 90 «тяжіє» до 220-х рр. до Р. Х.

Підсумовуючи дослідження диферентів групи III треба вказати на наближеність датувань: *terminus post quem* – 290 р. до Р. Х., *terminus ante quem* – 271⁺¹² (283–271) рр. до Р. Х. (на ґрунті попередньої хронології груп IV–VI). Саме цей орієнтир створює головну похибку моєї хронологічної моделі в лакуні каталогу та впливає на подальші хронологічні розвідки, зокрема, призводить до ймовірного заниження хронології IV, V, VI груп «борисфенів». Пам'ятаючи, що моє завдання передбачає отримання лише попередньої (оцінної) хронології, можливо сформулювати напрям подальших розвідок, зокрема, пов'язаний з використанням кореляції між патронімами епонімів 220–208 рр. до Р. Х. та монограмами групи V (див. нижче).

Підтверджена В. О. Анохіним (Анохин, 1984: 21, малюнок 14) послідовність із двох диферентів **Α** та **ΣΩ** на спільному лицьовому штемпелі, як і в групах I та II, є перехідною від невідомого магістрата до, ймовірно, магістрата на ім'я Σωκράτης, що був також і агораномом, тобто, охоплює два роки.

Переходжу до інтерпретації чотирьох диферентів **ΠΟ Ε ΛΑ ΣΥ** на спільному лицьовому штемпелі. Як напевно пам'ятає читач, В. О. Анохін вважає цей факт реалізацією однорічної емісії групи магістратів (Анохин, 1984). Але, на мою думку, таке поєднання диферентів виникло завдяки застосуванню в Ольвії відомої в античній монетній справі технології, яка передбачала використання декількох однотипних лицьових штемпелів, розташованих поряд на ковадлі (Зограф, 1951: 31; Карышковский, 2003: 34–35). До речі, П. О. Карышковський повідомляє про існування «борисфена», який підтверджує застосування вказаної технології. До того ж спостерігається суттєвий знос штемпелів для груп «борисфенів», починаючи з четвертої, що підтверджує намагання здешевити собівартість їхнього карбування в умовах знецінювання. Безумовно, мені невідомі принципи, якими керувалися монетарії під час застосування того чи іншого лицьового штемпеля, але така технологія забезпечувала умовно рівномірний їхній знос; своїм наслідком вона мала появу монет із різними комбінаціями диферентів, пов'язаними спільними лицьовими штемпелями, упродовж декількох років, зокрема, у цьому випадку, чотирьох років. Зауважимо, що В. О. Анохін надає приклад існування спільних лицьових штемпелів для монет Тіри упродовж п'яти-восьми років (Анохин, 1989: 91).

Під час дискусії з провідними науковцями (приватне листування), на жаль, не знайшло відповіді питання про те, а в чому ж полягало прискорення процесу карбування монет при застосуванні групи розташованих на ковадлі лицьових

¹⁴⁰ На фото монети (Анохин, 2011: № 418) не можливо прочитати першу літеру.

штемпелів та одночасної подачі на карбування групи заготовин, з'єднаних літниками (смушки)? Більш того, аналіз доступних статей та монографій дозволив лише частково з'ясувати це питання (Зограф, 1951: 130-131). Але, моделювання технологічного процесу виготовлення монет таким способом дозволило прийти до наступних висновків:

– «карбувалися монети одразу після виливання, цілими смушками» (Колибенко, 2011: 5), тобто, подача на карбування не поодиноких монетних заготовин, але з'єднаних літниками, на мою думку, давала змогу уникнути зайвого нагріву кожної із заготовин. Адже, операція розрублення літників займала певний час та призвела б до охолодження заготовин (малюнок 60);

Малюнок 60. Монети з не відрубаними літниками. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

– теоретично, прискорення процесу карбування може бути, якщо одразу всі гарячі монетні кружки (заготовки), з'єднані смушками одночасно поміщалися у заглиблення аверсів на ковадлі. Це можливе у разі збігу довжини литників (смушок) та відстані між заглибленнями аверсів на ковадлі. Але, ймовірно виконати таку умову було складно (технологічно), оскільки для виливки смушки використовувалися глиняні форми, які потрібно було періодично змінювати. Очевидно, що й литники заважали такої операції. Більш того, мені відомий «борисфен» із браком карбування¹⁴¹, якій підтверджує, що смушка цілком не поміщалася у заглиблення аверсів, карбування проходило послідовно для кожного кружка з розворотом смужки, наприклад на 180°, для кожної операції карбування.

– групове розташовання на ковадлі лицьових штемпелів, ймовірно, виконувало, зокрема, й функцію тепловідводу лицьового штемпеля. Адже, використання лише одного лицьового штемпеля приводило б до його перегріву та, відповідно, зниженню твердості та швидкому зносу. При цьому, штемпель реверсу, що знаходився в руці коваля, можливо було періодично та оперативно охолоджувати, наприклад, окунанням в ємність з водою. Безумовно, викладений технологічний процес є гіпотетичним.

Група IV (Карышковский, 1988: 81. №№ 28-40). Переходячи до четвертої групи варто зазначити, що П. О. Карышковським (Карышковский, 1988: 82 прим.) встановлена щорічна емісія четвертої, п'ятої та шостої групи безперервно упродовж 37 років, що датується вченим із кінця 80-х до початку 40-х рр. до Р. Х. Тож, розгляд цих трьох груп можливо виконати, як одне ціле із залученням

¹⁴¹ Готовлю до публікації.

відносних датувань; безперервність треба розглядати, як додатковий інструмент дослідження.

⚭ (Карышковский, 1988: 81. №28, 29): існує багато імен, що відповідають початковим літерам імені Нр... Раніше я вважав, що диференти №№ 28, 29 (малюнок 61) на «борисфенах» групи IV приховують епоніма 294 р. до Р. Х. та дійову особу декрету IPE I² 32 – батька Протогена на ім'я Ἦροσδῶν Προτογένους (Николаев, 2014: 186; 2018б: 155-159). Однак, виконане хронологічне дослідження одночасно усіх груп «борисфенів» (Николаев, 2020) спростовує цю гіпотезу на користь ототожнення диферентів №№ 28, 29 з батьком ситона з посвяти IOlb 72 на ім'я Ναύτιμος Ἦροξένου, якогось Героксена, сина такого-то (Ἦροξένος τοῦ δεῖνος). Підкріплює цю гіпотезу, по-перше, відсутність емісії «борисфенів» у проміжку 300–290 рр. до Р. Х. По-друге, згідно з традицією родинного лобювання та успадкування посади від батька до сина, наступний диферент ΝΑ (№ 30), ймовірно, відноситься до сина цього Героксена – Навтіма (Ναύτιμος Ἦροξένου). Таке ототожнення цілком відповідає і хронології посвяти ситонів (256–245 рр. до Р. Х.).

Малюнок 61. «Борисфен» з диферентом № 28. Ймовірно, той же магістрат залишив епонімну дату (?) на синхронній монеті ОІ ЕПТА (Анохин, 2011: № 404; 270–260 рр. до Р. Х.) майже 282–270 рр. до Р. Х.
Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Втім, ризик ототожнення диферентів №№ 28, 29 достатньо високий. Не виключений варіант інтерпретації й ім'ям Герофіл (Ἦροφίλος τοῦ δεῖνος). Диференти №№ 28, 29 мали спільний лицьовий штемпель, але, безумовно, належать до однорічної емісії. За порядком розташування диференти №№ 28, 29 датуються 270⁺¹² (282–270) рр. до Р. Х. Відповідно, монети ОІ ЕПТА (Анохин, 2011: № 404; 270–260 рр. до Р. Х.) з епонімною датою (?) у вигляді диферента № 28, також, близькі до 270⁺¹² (282–270) рр. до Р. Х.

Треба згадати й про існування родового успадкування диферентів №№ 28, 29: монета (Анохин, 2011: № 436) 230–220 рр. до Р. Х. з легендою ΠΕΕ, також, містить аналогічний диферент.

ΝΑ (Карышковский, 1988: 81. №30): імена з початковими літерами Να..., у догетській Ольвії взагалі є маловідомими¹⁴². Найбільш ймовірна просопографічна інтерпретація скорочення № 30 пов'язується із ситоном на ім'я Ναύτιμος Ἦροξένου з посвяти IOlb 72. Він походить із невідомого роду. З огляду

¹⁴² Так, ім'я Ναυνᾶς належить особі з невідомого роду із двох магічних переліків¹⁴² рубежу IV–III ст. до Р. Х. Див.: (IGDOLb: 110; Belousov, Dana, Nikolaev, 2016: 167-177) з надгробка SEG 42:718 із Кошар 300–250 рр. до Р. Х. відомий деякий Леофант, син Нанніонів (Λεώφαντος Ναννίωνος).

на варіант інтерпретації попереднього диференту № 29 ім'ям батька Навтіма¹⁴³ та хронологічні відповідності, зазначу ймовірність пропонованої інтерпретації. Цієї гіпотезі не заважає навіть те, що Навтім на рельєфі з посвяти ситонів виглядає начебто молодим чоловіком¹⁴⁴ (див. малюнок 74. Навтім зображений другим зліва); посвята ж ситонів датується близько 256–245 рр. до Р. Х. Диферент № 30 за порядком розташування «тяжіє» до 269⁺¹² (281–269) р. до Р. Х.

А (Карышковский, 1988: 81. №31, 32): аналогічна монограма на мідній монеті опублікована В. О. Анохіним (Анохин, 2011: № 283), що її цей дослідник датує 325–320 рр. до н. е.¹⁴⁵. Відповідно, «борисфен» з диферентом № 31 є родовим успадкуванням (через одне покоління). Як варіант, цей диферент відноситься до магістрата на ім'я Ἀθήναιος Κόνωνος з роду Батаків – однієї з дійових осіб посвяти ситонів IOlb 72 (малюнок 62). Батько цього Афенея згаданий у декреті IPE I² 32 на честь Протогена, як відкупник Κόνων (під його активності – 280 р. до Р. Х. (Николаев, 2014: 200)). Відомо, що цей другорядний рід, також, брав участь у монетній справі. Втім, інтерпретація має альтернативний характер та не є подоланою; не виключений й варіант приналежності монограми Аристократидам¹⁴⁶. Отже, у підсумку, датування диферентів №№ 31, 32 за порядком розташування – 268⁺¹² (280–268) р. до Р. Х.

Малюнок 62. «Борисфен», ймовірно, магістрата Афенея Кононова, ситона. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

API, AP, AP (Карышковский, 1988: 81. №№ 33, 34): аналогічна диферентам №№ 33, 34 послідовність представлена й диферентами №№ 91, 92, що, очевидно, є традицією родового успадкування. Згідно із моєю моделлю (Николаев, 2014), диференти №№ 91, 92 можуть бути зіставлені з епонімом 218 р. до Р. Х. на ім'я Ἀρίστων Νικηράτου з роду Нікератів. Водночас згідно з законом генеалогії та традиції успадкування, диференти №№ 33, 34 (API, AP), ймовірно, належать діду цього епоніма. Під активності Аристона – магістрата та епоніма, за спрощеною схемою розрахунку «тяжіє» до 278 р. до Р. Х. Датування монет із диферентами №№ 33, 34 за порядком розташування – 267⁺¹² (279–267) р. до Р. Х.

Ввожу новий варіант диференту з додатковими вертикальними гаслами (малюнок 63). Цей варіант підтверджує патронім Аристона Нікератова.

¹⁴³ Протекція за схемою «батько → син» у якій, безумовно, син за віком – молода особа, є поширеною. Див.: (Николаев, 2014: 64–66).

¹⁴⁴ У всякому разі, так припускають автори науково-популярного видання (Русяева, Русяева, 2004: 130).

¹⁴⁵ Втім «прив'язати» це скорочення до реальної історичної особи поки що не вдається.

¹⁴⁶ Наприклад, диферент на монеті (Анохин, 2011: № 283) може належати магістрату на ім'я Ἀρίστων Θεοκλέους з роду Аристократидів, що був епонімом у 315 р. до Р. Х. Відповідно, диферент № 31 та його спрощений варіант № 32 є, ймовірно, родовим успадкуванням й також належить представнику Аристократидів.

Малюнок 63. Новий варіант диференту № 33 з додатковими гаслами, які можливо інтерпретувати як літеру ню – початкову літеру прізвища Нікєрат. Приватні колекції.

ЕК (Карышковский, 1988: 81. № 35): ймовірно, скорочення розкривається розповсюдженим в Ольвії ім'ям 'Εκατέων, яке притаманне родам Пантаклів-Клеомбротів та Аристократидів¹⁴⁷. Втім, альтернативи не виникає; вище я встановив, що в роду Пантаклів-Клеомбротів вживалися складні монограми з цим іменем, наприклад, (Карышковский, 1988: 81. №№ 13, 14), які позначають епоніма 320 р. до Р. Х. та магістрата на ім'я 'Εκατέων Παντακλέους або його нащадка-онука (Карышковский, 1988: 81. №№ 75-77). Отже, скорочення № 35, ймовірно, належить до Аристократидів. Підтверджують цю гіпотезу й історичні обставини: початок загострення кланової боротьби у 260-ті рр. до Р. Х. між Діонісіями та Аристократидами й подальше домінування Аристократидів в Ольвії упродовж майже двох десятиліть (Николаев, 2018a: 73-87). За порядком розташування скорочення № 35 датується 266⁺¹² (278–266) р. до Р. Х.

ΔΙ (Карышковский, 1988: 81. № 36): скорочення **ΔΙ**, ймовірно, розкривається характерним ім'ям найвпливовішого роду Діонісіїв. Особливістю роду Діонісіїв в догетській Ольвії було успадкування родових імен від батька до сина, а не від діда до онука – Διονύσιος Διονυσίου (Николаев, 2008; 2014). Це ускладнює ідентифікацію скорочення¹⁴⁸. Втім пропоную оптимальний з точки зору генеалогії та хронології варіант тлумачення скорочення **ΔΙ**:

– скорочення на «чашці» **ΔΙΟ** (Анохин, 2011: № 201) належить магістрату, що був епонімом у 355 р. до Р. Х. на ім'я Διονύσιος Ἀριστείδου з роду Діонісіїв;

– скорочення на оболі **ΔΙΟΝ** (Анохин, 2011: № 251) належить батькові епоніма 303 р. до Р. Х. на ім'я Φιλόμηλος Διονυσίου. Відповідно, обол зі скороченням **ΔΙΟ(Ν)** розрахунково датується приблизно 333 р. до Р. Х.

– своєю чергою, диферент **ΔΙ** (Карышковский, 1988: 81. № 36) є спрощеним успадкуванням скорочень **ΔΙΟ**, **ΔΙΟΝ**. Розглядаючи подібні та хронологічно близькі диференти **ΔΙ** (№36 та № 42), можливо запропонувати гіпотезу про їхнє тлумачення на основі декрету ВСН 1928: 52 Дельфійського святилища Аполлона на честь, зокрема, проксена та евергета, ольвіюполіта Діонісія, сина Діонісія¹⁴⁹, що датується 252–251 рр. до Р. Х. Водночас скорочення № 36 належить до батька, а скорочення № 42, відповідно, до сина¹⁵⁰ позначаючи ольвійський етап

¹⁴⁷ Наприклад, епонім Ольвії 292 р. до Р. Х. на ім'я 'Εκατέων Ἀριστ[ок]ράτ[ου]ς.

¹⁴⁸ Моя початкова модель помилково передбачала, що скорочення на оболі з емблемою «істрійського» типу **ΔΙΟ(Ν)** (Николаев, 2019: 16) залишив епонім 355 р. до Р. Х. Διονύσιος Ἀριστείδου з роду Діонісіїв.

¹⁴⁹ Відомою особливістю роду Діонісіїв є успадкування родових імен не тільки від діда до онука, але й від батька до сина (Николаев, 2008).

¹⁵⁰ Втім, можливий варіант віднесення обох диферентів до батька чи до сина.

діяльності Діонісіїв (малюнок 64). З урахуванням подій кланової боротьби та тимчасової поразки Діонісіїв від Аристократидів (Николаев, 2018а: 73-87), датування «борисфенів» із диферентами № 36 та № 42, «тяжіє» до 270–260 рр. до Р. Х. Безумовно, це лише одна з гіпотез, яка відповідає хронології. Диференти №№ 36,42 за порядком розташування датуються 277–261 рр. до Р. Х.

Малюнок 64. Ілюстрація родового успадкування диферента ΔΙΟ. I. Монета-«чашка» з легендою ΔΙΟ, ймовірно, магістрата на ім'я Διονύσιος Ἀριστείδου, що був епонімом у 355 р. до Р. Х. II. Обол з емблемою «істрійського» типу та скороченням ΔΙΟ(N) орієнтовно 333 р. до Р. Х., ймовірно, магістрата, що був батьком епоніма 303 р. до Р. Х. на ім'я Φιλόμηλος Διονυσίου. III. Проміжне покоління не представлено у монетному карбуванні. IV/V. Скорочення (зі спрощенням) на «борисфені» ΔΙ (№№ 36, 42) близько 277–261 рр. до Р. Х. Ідентифікується з реальними історичними особами (батько та / або син) з декрету ВСН 1928: 52 Дельфійського святилища Аполлона на честь, зокрема, проксена та евергета, ольвіополіта Діонісія, сина Діонісія. Рід Діонісіїв. Приватні колекції.

ΘΕ (Карышковский, 1988: 81. № 37): ймовірно, диферент є спрощеним успадкуванням скорочення ΘΕΟ (малюнок 18), що належить епоніму 343 р. до Р. Х. та монетному магістрату на ім'я Θεοκλῆς Ἀρίστωνος з могутнього роду Аристократидів (Николаев, 2019: 17). Відповідно, магістрат – голова колегії ситонів Θεοκλῆς Θρασυδάμα з роду Аристократидів (посвята IOLb 72, орієнтовно 256–245 рр. до Р. Х.). З огляду на традицію перевищення віку голови колегії на 10–15 років щодо рядових членів (Николаев, 2018г: 99-104), така гіпотеза відповідає хронології. Диферент № 37 за порядком розташування датується 264⁺¹² (276–264) р. до Р. Х. (малюнок 65).

Малюнок 65. «Борисфен» з диферентом ΘΕ (№ 37) магістрата на ім'я Θεοκλῆς Θρασυδάμα – голови колегії ситонів (посвята IOLb 72) та, ймовірно, епоніма 250-х рр. до Р. Х. Рід Аристократидів. Родове успадкування диференту ΘΕΟ → ΘΕ зі спрощенням. (Дід цього Феокла, магістрат на ім'я Θεοκλῆς Ἀρίστωνος, був епонімом у 343 р. до Р. Х. та мав диферент ΘΕΟ, присутній на монеті-«чашці» (малюнок 18)). Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

У підсумку, мною запропоновані гіпотези про інтерпретацію диферентів №№ 28–29, 30, 31–32 та 37 (тобто, у межах діяльності одного покоління) іменами дійових осіб колегії ситонів із посвяти IOLb 72 та їхніх батьків.

НГ Н (Карышковский, 1988: 81. № 38): ввожу новий різновид диференту з розділеними літерами **Н** та **Г**. Як варіант, у монограмі читається рідкісне в Ольвії ім'я **Νηήμων**. Просопографічна інтерпретація диференту неможлива. Диферент № 38 за порядком розташування датується 263⁺¹² (275–263) р. до Р. Х.

Г В В В (Карышковский, 1988: 81. №№ 39, 40, 41): ймовірно, монограми (малюнок 66) є успадкуванням скорочення **ΠΑΡ** (Ніколаєв, 2019: 15), що згідно з моєю гіпотезою приховує батька епоніма 310 р. до Р. Х. Тимофія Пармісова (Τιμόθεος Πάρμιος) з невідомого роду на ім'я Πάρμις. Відповідно, слідом за П. О. Карышковським (Карышковский, 2003: § 16), пропоную обережну гіпотезу про те, що в монограмах №№ 39, 40, 41, також, приховане ім'я Πάρμις¹⁵¹. Всупереч тенденції до поступового спрощення монограм, у випадку з послідовністю №№ 39, 40, 41 спостерігається їхнє поступове ускладнення. Безумовно, причини такого ускладнення мені невідомі; втім, здогадки, як вважав В. В. Латишев (ІРЕ І²), можуть знайтися в кожного. Датування диферентів №№ 39, 40, 41 за порядком розташування – близько 262⁺¹² (274–262) р. до Р. Х.

Малюнок 66. «Борисфен» магістрата, ймовірно, Парміса. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

У підсумку, спільні лицьові штемпелі, зокрема, **Α**, **Α**, **ΕΚ**, **ΔΙ**, **ΑΡ** та **ΑΡΙ**, **ΘΕ**, **НГ** належать до чотирирічних емісій, відповідно, послідовність **ΕΚ**, **ΔΙ**, **ΑΡΙ**, **ΑΡ** – до трирічної.

Група V (Карышковский, 1988: 81. №41-68). Важливим інструментом просопографічних досліджень у хронологічній лакуні каталогу за 290–227 рр. до Р. Х. є використання патронімів епонімів другого стовпця епонімного каталогу за 226–200 рр. до Р. Х. Розгляну один із прикладів реалізації цього інструменту. Отже, каталог ІРЕ І² 201 згадує епоніма 217 р. до Р. Х. Міса Боспорихова (Μῦς Βοσπορίχου). З огляду на рідкісність імені Боспорих в Ольвії скорочення **ΒΟΣ** (диферент № 68 групи V) може бути інтерпретовано, як Βοσπόριχος τοῦ δεῖνος (Карышковский, 2003: § 16) і оформлено, як хронологічний (просопографічний) факт: пік активності ймовірного епоніма та магістрата **ΒΟΣ** орієнтовно «тяжіє» до 247 р. до Р. Х.

Звертаю увагу читача на новий факт: включно із магістратом Боспорихом, патроніми великої групи епонімів 220–208 рр. до Р. Х., також, корелюють із диферентами «борисфенів», компактно охоплюючи другу половину випусків п'ятої групи. Зокрема, це диференти №№ 57, 59, 60, 65, 66, 68, 69, 75–76, які й

¹⁵¹ Як підтвердження, нещодавно на вітчизняному аукціоні був проданий «борисфен» з наведеним вище варіантом монограми, у якому читається ще й літера **Τ**. Це свідчить на користь деякого Парміса Тимофієва (Πάρμις Τιμοθέου).

розгляну за порядком їхнього розташування¹⁵². Найважливішою особливістю хронологічних досліджень «борисфенів» другої половини випусків п'ятої групи є незалежність від сприйняття каталогу IPE I² 201 чи то діахронним документом (каталогом жерців-епонімів Ольвії (Николаев, 2008; 2014)), чи то переліком громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017). Річ у тому, що обидві моделі каталогу (діахронна та синхронна) «перехрешуються» в останній чверті III ст. до Р. Х.

ΔΙ (Карышковский, 1988: 81. № 42): ще одне спрощене успадкування скорочення ΔΙΟ(N) (Николаев, 2019: 16) (див. інтерпретацію скорочення № 35). Датування диференту № 42 (малюнок 67) за порядком розташування – близько 261⁺¹² (273–261) р. до Р. Х.

Малюнок 67. «Борисфен», магістрата, імовірно, Діонісія. Рід Діонісій. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΑΛ (Карышковский, 1988: 81. № 43): згідно з пропонованою мною моделлю, є цілком ймовірною інтерпретація диференту (малюнок 68), як успадкування скорочень ΑΛΦ, ΑΛ, що належать епоніму 342 р. до Р. Х. на ім'я Ἀλφῖνος Ποσειδωνίου із роду Посидоніїв (Нечитайло, 2000: № 160; Николаев, 2019: 17). Проте, мною введений принцип просопографічного дослідження – оперувати тільки з реальними історичними особами. Саме тому, за браком інформації про реальних діячів з роду Посидоніїв на початку другої чверті III ст. до Р. Х., гіпотеза про інтерпретацію диференту № 43 ґрунтується на рідкісному в Ольвії догетського часу імені Ἀλέξανδρος. Це ім'я зафіксовано лише у двох пам'ятках; серед них – клеймо часів Протогена, у якому другий агораном має ім'я Ἀλέξανδρος із невідомого роду: [ἀγορανομούντων?] Δαῖκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου (Книпович, 1956: 132; Николаев, 2014: 275). Як варіант інтерпретації, цей Олександр, крім посади агораном, був ще й монетним магістратом, про що свідчать хронологічні відповідності. За допомогою простих генеалогічних розрахунків маю можливість виконати просопографічне датування цього клейма (Николаев, 2018: 402) одразу за двома історичними особами, Дайкрату з роду Дайкратів-Аристодимів та Протогену з роду Протогенів; піки активності цих осіб майже збігаються, складаючи, відповідно, 262 та 258 рр. до Р. Х. Отже, диферент за просопографією датується близько 260 р. до Р. Х.; інтерпретація його має деяку вірогідність, проте, «порушує» пропонований мною принцип родового успадкування монограм. Датування диференту № 43 за порядком

¹⁵² Для оптимізації моєї хронологічної схеми надалі бажано виконати, зокрема, прості математичні дії з мінімізації відхилень теоретичних років, що отримано внаслідок генеалогічних розрахунків, відносно дат, отриманих за порядком розташування безперервної емісії групи V. Подібний алгоритм мною вже використовувався при обчисленні кількості рядків епонімного каталогу. Див.: (Николаев, 2014: част. I).

розташування, також, приймаю орієнтовно 260⁺¹² р. до н. є¹⁵³. З огляду на безперервну емісію четвертої – шостої груп можливо обчислити, що четверта–шоста група «борисфенів» карбувалася від 282–270 до 246–234 рр. до Р. Х. Відповідно, умовну (але, наближену до реальної) дату за порядком розташування, отримують всі інші диференти четвертої–шостої груп.

Малюнок 68. «Борисфен», ймовірно, магістрата та агоранома Олександра. Невідомий рід. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΘΕΥ (Карышковский, 1988: 81. № 44): скорочення **ΘΕΥ** збігається з одним зі скорочень серії **ΘΡΑ** й **ΘΕΥ(Π)** (Нечитайло, 2000: №№ 364–371; 260–250 рр. до Р. Х.; Анохин, 2011: №№ 402–406; 270–260 рр. до Р. Х.). Приймаю, що «борисфени» та монети **ΘΕΥ** (або **ΘΕΥΠ**) належать до одного магістрата на ім'я Θεύπροπος (або, менш ймовірно, Θεύπομπος) з роду, пов'язаного з Аристократидами¹⁵⁴. Датування скорочення № 44 за порядком розташування – 259⁺¹² (271–259) р. до Р. Х.

ΛΕ (Карышковский, 1988: 81. № 45): є відомим скорочення **ΛΕΟΝΤ**, яке позначає магістрата та епоніма 339 р. до Р. Х., на ім'я Λεοντομένης Ἰκεσίου з роду Пантаклів-Клеомбротів (Ніколаєв, 2019: 18). Пропоную проміжну гіпотезу про те, що диферент № 45, також, належить до особи з роду Пантаклів-Клеомбротів, на ім'я Леодамас¹⁵⁵. Відповідно, епоніми 213, 204 та 202 рр. до Р. Х., Παντακλῆς Λεωδάμαντος, Φιλτῆς Λεωδάμαντος та Ἰκέσιος Λεωδάμαντος є синами магістрата на ім'я Λεωδάμας. Пік активності його «тяжіє» до 262 р. до Р. Х. Датування диференту № 45 за порядком розташування близьке до просопографічного датування – 258⁺¹² р. до Р. Х.

¹⁵³ Зазначу, що це припущення є слабкою ланкою моєї хронологічної моделі та створює одну з головних похибок: датування четвертої–шостої групи в моїй схемі може бути децю занижене (максимально до 12 років). Але моє головне завдання для цього дослідження полягає в подоланні альтернативи між такими, що суттєво різняться, хронологічними схемами П. О. Карышковського та В. О. Анохіна. У подальших дослідженнях я планую повернутися до інтерпретації скорочення **ΑΛ** як родового наслідування скорочення **ΑΛΦ** та оптимізації оцінної хронологічної моделі. Шляхи для такої оптимізації існують. Втім, рекомендую читачеві на даному етапі використовувати, як більш прийнятне, горішнє датування, наприклад, для дати 259⁺¹² (271–259) більш прийнятною є 271 р. до Р. Х., а не 259 р. до Р. Х. тощо.

¹⁵⁴ Треба згадати декрет V ст. до Р. Х. IGDIb 5 на честь сінопського тирана Тимесілея та його брата Теопрота із гілки Мольпагорів, яких прийняли близькі їм, мабуть, за родинним зв'язком, ольвійські Мольпагори-Аристократиди. (див.: Ніколаєв, 2018а: 76 (з покликанням на працю Ю. Г. Виноградова)). Скорочення **ΘΡΑ**, також, ймовірно належить до характерного імені Аристократидів – Θρασυδάμας. Реальна історична особа, що відповідає цьому скороченню, згадується в посвяті IGDIb 72 колегії ситонів близько 256–245 рр. до Р. Х. у вигляді патроніма голови колегії на ім'я Θεοκλῆς Θρασυδάμα, вихідця із роду Аристократидів. Безумовно, згідно з традицією, Θεοκλῆς Θρασυδάμα був старше рядових членів колегії на 10–15 років. (див.: Ніколаєв, 2018г: 99–104). Отже, не виключаю, що близько 280–260 рр. до Р. Х. батько голови колегії ситонів, якийсь Θρασυδάμος із роду Аристократидів виконав посаду магістрата **ΘΡΑ**.

¹⁵⁵ Родові імена Пантаклів-Клеомбротів Λεοντομένης та Λεωδάμας співзвучні.

NOY, NO (Карышковский, 1988: 81. №№ 46, 47): скорочення **NOY, NO** підтверджують тенденцію до поступового спрощення впродовж року та позначають ім'я Νουμήνιος. До речі, агораномне клеймо Νουμηνίο(υ) ἄγοραν(όμου/ομοῦντος) (Николаев, 2018: 401), може належати тієї ж особі. Ім'я Невменій, (а втім, Ленеї, Анфестерій тощо) не містить родових ознак і, як правило, не є об'єктом просопографічної інтерпретації¹⁵⁶. Датування диферентів №№ 46, 47 за порядком розташування – близько 257⁺¹² р. до Р. Х.

AK (Карышковский, 1988: 81. № 48): не піддається тлумаченню. За відносним датуванням диферент № 48 «тяжіє» до 256⁺¹² р. до Р. Х.

IK (Карышковский, 1988: 81. № 49): цей диферент (малюнок 69) збігається з диферентом № 20. Зі свого боку, диферент № 20 позначає магістрата на ім'я Ἰκέσιος Παντακλέους, що був епонімом у 306 р. до Р. Х.; відповідно, його онуком є епонім 211 р. до Р. Х. Ἰκέσιος Παντακλέους¹⁵⁷. Втім, рід Пантаклів-Клеомбротів є розгалуженим; ім'я Ἰκέσιος є присутнім у проміжному поколінні (Николаев 2014: 270). Пік активності магістрата на ім'я Ἰκέσιος – 258 р. до Р. Х. Просопографічне датування диференту № 49 майже збігається з датуванням за порядком розташування – 255⁺¹² (267–255) р. до Р. Х.

Малюнок 69. «Борисфен» магістрата, ймовірно Гікесія з роду Пантаклів-Клеомбротів. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

AP (Карышковский, 1988: 81. № 50): ймовірно, під цим диферентом скритий Ἀριστοκράτης із роду Аристократидів, який, разом із Протогеном брав участь у посольстві до царя Сайтафарна (див. декрет IPE I² 32 на честь Протогена). Пік активності Аристократа – 255 р. до Р. Х. (Николаев, 2014: 200). Останнім часом отримані відомості про молоді роки цієї особи з *defixio* орієнтовно першої чверті III ст. до Р. Х. (не опубліковане); його повне ім'я – Ἀριστοκράτης Δαμάσου¹⁵⁸. (З іншого боку, збіг диферентів № 34 й № 50, може бути свідченням повторного виконання магістратської посади деяким Аристоном Нікератовим із роду Нікератів. Хронологічна відстань між емісіями – 13 років і альтернатива не переборна). Диферент № 50 за порядком розташування датується 254 р. до Р. Х. Це майже збігається з його просопографічним датуванням – 255⁺¹² р. до Р. Х.

¹⁵⁶ З іншого боку, існує хронологічна відповідність з епонімією 203 р. до Р. Х. деякого Невменія Гікесієва (Νουμήνιος Ἰκεσίου) з розгалуженого роду Пантаклів-Клеомбротів (203+60=263).

¹⁵⁷ Одне з формулювань закону генеалогії: на сто років припадає діяльність трьох поколінь.

¹⁵⁸ Епонімна квота могутнішого роду Аристократидів (втім, як і Діонісіїв) складала 14 років; є відомим двократне її застосування (Николаев, 2014: 94-96). Вважаю, що виконання епонимії (та / або магістратських посад) Аристократом Дамасовим близько 255 р. до Р. Х. та інших представників роду (Феокла, Трасидама, Теопрота тощо), також, регулювалося ще однією квотою. Це означає, що скорочення **ΘΡΑ**, **ΘΕΥ(Π)**, **ΘΕ** розташовані в хронологічному відрізку 14 років.

ΜΟΙ, ΜΟ (Карышковский, 1988: 81. № 51): додаю новий спрощений варіант диференту **ΜΟ**. Інтерпретація цих диферентів є складною. Синхронною до «борисфенів» є, ймовірно, срібна монета зі скороченням **ΜΟΙ** (Нечитайло, 2000: № 354; Анохин, 2011: № 393); вважаю, як варіант, що обидві монети карбувались одним магістратом із невідомого роду. На жаль, мені не зовсім зрозуміло зауваження П. О. Карышковського (Карышковский, 1988: 83) про те, що ті, зі срібних монет, скорочення на яких можливо без натяжки зіставити з деякими диферентами на «борисфенах», розташовані в абсолютно іншій послідовності. Датування скорочення **ΜΟΙ** за порядком розташування – близько 253⁺¹² (265–253) р. до Р. Х.

ΦΩ (Карышковский, 1988: 81. № 52): в Ольвії ім'я, що починається на Φω..., зафіксовано лише одного разу в посвяті ситонів IOlb 72, яка за просопографією датується близько 256–245 рр. до Р. Х. Тому, просопографічна інтерпретація диференту № 52 (малюнок 70) з достатньо високою ймовірністю можлива як Φώκριτος; належить диферент № 52 до реальної історичної особи – батька ситона Деметрія Фокритова (Δημήτριος Φωκρίτου) зі вказаної посвяти.

Малюнок 70. «Борисфен» магістрата, Фокріта, що був батьком ситона Деметрія Фокритова. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Звертає на себе увагу агораномне клеймо (ἀγορανομούντων) Πρωτογέν(ους), Δη[μητρί]ου, Δημητρίου, у яким головою колегії є найвідоміша в Ольвії особа – Протоген. Рядовими агораномами є дві особи на ім'я Δημήτριος, ймовірно, пов'язані родинними тенетами. Один із них, ймовірно, бувши сином магістрата з диферентом Φω..., деякий Δημήτριος Φωκρίτου з невідомого роду¹⁵⁹, ситон із посвяти IOlb 72, також, напевно, був магістратом, що випускав срібні монети з легендою ΔΗΜΗ (Нечитайло, 2000: № 352). Датування диференту № 52 за порядком розташування – 252⁺¹² (тобто 264–252) р. до Р. Х.

Ε (Карышковский, 1988: 81. № 53): у монограмі № 53 читаються літери ΕΠ... або ΠΕ.... Зовні монограма нагадує монограму № 25. Інтерпретації не піддається. Датування диференту № 53 за порядком розташування – 251⁺¹² (263–251) р. до Р. Х.

Μ (Карышковский, 1988: 81. № 54): диферент **Μ** не піддається просопографічній інтерпретації. Датування диференту № 54 за порядком розташування – 250⁺¹² (262–250) р. до Р. Х.

¹⁵⁹ Другий агораном Деметрій, очевидно, є батьком епоніма 196 р. до Р. Х. на ім'я Εὐρησίβιος Δη[μητρί]ου. Див. лему до диференту № 79.

主主 (Карышковский, 1988: 81. №№ 55, 56): диференти не піддаються просопографічній інтерпретації. Датування диферентів № № 55, 56 за порядком розташування – 249⁺¹² (261–249) р. до Р. Х.

IA (Карышковский, 1988: 81. № 57): магістрат, ймовірно, – батько епонімів 211 та 222 рр. до Р. Х. на ім'я, відповідно, Ἰκέσιος Παντακλέους та Κλεόμβροτος Παντακλέους, до речі, магістрат срібної емісії ΚΛΕ та стінобудівельник (див. напис ΙΡΕ Ι² 180) з роду Пантаклів-Клеомбротів. Отже, розрахунковий пік активності цього Пантакла, що залишив диферент № 57 – 246 р. до н.е.¹⁶⁰. Просопографічне датування диференту № 57 (малюнок 71) майже збігається з датою за порядком розташування – 248⁺¹² (260–248) р. до Р. Х.

Малюнок 71. Магістрат, ймовірно, Παντακλῆς τοῦ δεῖνος, батько епонімів 211 та 222 рр. до Р. Х. на ім'я, відповідно, Ἰκέσιος Παντακλέους та Κλεόμβροτος Παντακλέους. Фото з аукціону ΒΙΟΛΠΤΙ.

Родове успадкування диференту № 57 зустрічається на монеті з легендою ΒΣΕ (Анохин, 2011: №№ 486, 487), що, ймовірно, належить епоніму 195 р. до Р. Х. Пантаклу Клеомбротову (малюнок 72). Це є підтвердженням просопографічної інтерпретації диференту № 57.

Малюнок 72. Монета ΒΣΕ (Анохин, 2011: № 486; 180–170 рр. до Р. Х.; Нечитайло, 2000: № 537; 180–150 рр. до Р. Х.). Родове успадкування диференту № 57. Магістрат, ймовірно, Παντακλῆς Κλ[εομβρότου], епонім Ольвії 195 р. до Р. Х. Фото з аукціону ΒΙΟΛΠΤΙ.

¹⁶⁰ Втім, не виключаю, що цей же магістрат залишив скорочення ΠΑΝ (Нечитайло, 2000: № 401) на монетах серії «Деметра (Афіна) – скіфська зброя» (див. леми до диферентів № 67 та № 82). Як традиція успадкування, близьким до диференту № 57 є, мабуть, знак епоніма (?) на серії ΒΣΕ (Анохин, 2011: № 486; Нечитайло, 2000: № 537), що дає змогу датувати ці монети роком епоніма 195 р. до Р. Х. на ім'я Παντακλῆς Κλ[εομβρότου]. Своєю чергою, монети серії ΒΣΕ (Анохин, 2011: №№ 485, 483) зі знаками Α та Η, ймовірно, датуються роками епонімів Ἀρτεμίδωρος Τ[ι]κέου? та Ἡρόφιλος τοῦ δεῖνος, відповідно, 198 та 191 рр. до Р. Х. Додам, що монети серії ΒΣΕ з рідкісними диферентами Α, ΔΙ гіпотетично належать до епоніма 200 р. до Р. Х. на ім'я Διονύσιος Ἀγρότου, чи то 194 р. до Р. Х. на ім'я Демокон (Δημοκῶν τοῦ δεῖνος), чи то до епоніма 189 р. до Р. Х. на ім'я Дамас Аристократів (?) (Δάμασος Ἀριστοκράτους?). Втім, на відміну від довільних побудов В. О. Анохіна (Анохин, 1989: 49), це лише хронологічно узгоджені із календарем Ольвії гіпотези. Водночас, нездолані перешкоди в інтерпретації додаткових знаків на монетах ΒΣΕ становить літера Χ, яку неможливо пов'язати з іменами епонімів.

МЕ (*Карышковский, 1988: 81. № 58*): скорочення, ймовірно, відповідає родовим іменам розгалужених родів Пантаклів-Клеомбротів або Аристократидів: Μένανδρος, Μενεκράτης. Датування диференту № 58 за порядком розташування – 247⁺¹² р. до Р. Х.

МН (*Карышковский, 1988: 81. № 59*): в диференті, найімовірніше, читаються початкові літери імені Μητρόδωρος, яке, на жаль, складно піддається просопографічній інтерпретації внаслідок свого поширення. По-перше, диферент може бути родовим успадкуванням аналогічного скорочення (*Анохин, 2011: № 207*), яке належить ймовірно, магістрату та епоніму – батькові епонімів Ἡρόδοτος Μητροδώρα та/або Εὐφρόνιμος Μητροδώρα, відповідно, 354 р. до Р. Х. та 323 р. до Р. Х. (*Ніколаєв, 2019: 16*). По-друге, згідно з моєю моделлю, магістрат – батько епоніма 208 р. до Р. Х. на ім'я Εὐβίотος Μητροδώρα з невідомого роду. Відповідно, пік активності Метродора (238 р. до Р. Х.) приблизно відповідає датуванню диферента № 59 за порядком його розташування – 246⁺¹² (258–246) р. до Р. Х.

ΝΙ (*Карышковский, 1988: 81. № 60*): як головний варіант, виразно читаються перші літери імені Νικήρατος, характерного для Нікератів. Ймовірно, магістрат – батько епоніма 210 р. до Р. Х. на ім'я Κρίτος Νικηράτου. Крит, також, є магістратом (*Ніколаєв, 2014: 218; Анохин, 2011: № 411 (260–250 pp. до Р. Х.)*) срібної емісії **ΚΡΙ** та агораномом **ΚΡΙΤΟΒΟΥ** (*Ніколаєв, 2018: 404–405*). Втім, розрахунок піку активності магістрата має враховувати й епонімію всіх синів Нікерата, зокрема, Херімона, Καλλικράτα, Аристона та Крита, відповідно 221, 220, 218 та 210 pp. до Р. Х. Згідно з генеалогічними розрахунками пік активності Нікерата – 247 р. до Р. Х., що збігається з датуванням диференту № 60 за порядком його розташування – 245⁺¹² (257–245) pp. до Р. Х.

Родове успадкування диференту № 60 зафіксовано на срібній монеті (*Анохин, 2011: № 442*) 220–210 р. до Р. Х. Це успадкування гіпотетично пов'язується мною з магістратом на ім'я Νικήρατος Εὐρησ[ιβίου] (з роду Нікератів?), що був епонімом в 197 р. до Р. Х.

ΑΘ (*Карышковский, 1988: 81. № 61*). Скорочення є родовим успадкуванням скорочення **ΑΘΗ**, найстаріші примірники якого зафіксовані на мідних монетах першій половині IV ст. до Р. Х. (*Анохин, 2011: № 196 (380–360 pp. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: №№ 121, 134*). На жаль, вище 357 р. до Р. Х. починається горішня хронологічна лакуна першого стовпця епонімного каталогу. Тому ідентифікувати реальну історичну особу, що скрита за цією монограмою не можливо. Згідно з законом генеалогії, аналогічне скорочення фіксується через покоління (*Анохин, 2011: № 246; орієнтовно 330 р. до Р. Х.*). Магістрат, ймовірно, був батьком епоніма 299 р. до Р. Х. Аментора Афенодорова (Ἀμύντωρ Ἀθηνοδώρα). Аментор належить до другорядного роду Мосхів. Інша просопографічна інформація про нього відсутня. Орієнтовний розрахунок піку активності Афенодора за роками виконання епонімії його сином: [(299+30)=329 р. до Р. Х.]. Як видно, пік активності Афенодора абсолютно збігається з датуванням монет **ΑΘΗ**, що його встановив В. О. Анохін.

Отже, за моєю гіпотезою, диферент № 61 (ΑΘ) на «борисфені», є спрощеним успадкуванням (через покоління, згідно із законом генеалогії) скорочення ΑΘΗ, та, як варіант, належить він до реальної історичної особи на ім'я Ἀθηνόδωρος Δημαγόρου, що згадується в посвяті ситонів IOlb 72 (малюнок 73). Відповідно, цей Ἀθηνόδωρος є нащадком роду Мосхів. Гіпотезу добре підтверджують хронологічні міркування. Особа, що залишила диферент ΑΘ, також, ймовірно, залишила синхронні скорочення ΑΘΗ на сріблі (Анохин, 2011: № 411) та на міді (Нечитайло, 2000: № 382). Датування диференту № 61 за порядком розташування – 244⁺¹² (256–244) р. до Р. Х. Але, згідно з традицією родового успадкування, через покоління фіксується ще одне, аналогічне скорочення на сріблі (Анохин, 2011: № 461; Нечитайло, 2000: № 504), що датується В. О. Анохіним 200–190 рр. до Р. Х., а Нечитайло – 185–150 рр. до Р. Х.

Малюнок 73. Родове успадкування скорочення ΑΘΗ. Зверху: (Анохин, 2011 №№ 196, 215; 380–360 рр. до Р. Х.). Знизу: «борисфен» з диферентом № 61. Гіпотетично: рід Мосхів. Фото з аукціону ВІОЛПІ.

Отже, мною пропонується гіпотеза, що більшість членів колегії ситонів, перелічених в посвяті IOlb 72 (малюнок 74), включно з їхніми батьками¹⁶¹, виконували посаду монетного магістрата. Це цілком зрозуміло, адже ситони входили до «економічного блоку» міської громади, так, наприклад, агораномні клейма, також, підтверджують, що деякі ситони виконували посаду агоранома (Николаев, 2018: 404-405).

Малюнок 74. Посвята колегії ситонів IOlb 72. (Фото В. Крапівіної)

¹⁶¹ За винятком батька ситона Афенія Кононова, відкупника Конона.

⌚ ⌚ ⌚ (*Карышковский, 1988: 81. №№ 62, 63, 64*): раніше я відмовлявся від просопографічної інтерпретації цього диференту (малюнок 75) і його різновидів (*Ніколаєв, 2020: №№ 62, 63, 64*). Однак, при сумісному розгляді з наступним диферентом (№ 65) можливо запропонувати достатньо обережну гіпотезу¹⁶² про зв'язок диферентів з ім'ям магістрата Плейстарха (Πλειστάρχος τοῦ δεῖνος), булим, також, епонімом (див. декрет *ΙΡΕ Ι² 32* на честь Протогена). Датування за порядком розташування в групі – 243⁺¹² (255–243) рр. до Р. Х. потрапляє у розрахунковий період активності реальної історичної особи – Плейстарха: 277–247 рр. до Р. Х. (*Ніколаєв, 2014: 188-189*).

Малюнок 75. Один з різновидів диференту № 65. Приватна колекція.

⌚ (*Карышковский, 1988: 81. № 65*): на перший погляд, в просопографічній інтерпретації диференту № 65 присутня альтернатива (*Ніколаєв, 2020: 32-33*), пов'язана з великою кількістю імен, що починаються на 'Нр... Однак, при сумісному розгляді з диферентом № 64, з урахуванням інформації про те, що епонімія Плейстарха та Геродора з декрету *ΙΡΕ Ι² 32* на честь Протогена, ймовірно, виконувалася у суміжні роки (*Латышев, 1887: 100*), як варіант, в диференті № 65 (малюнок 76) читаю перші літери імені 'Нρόδωρος τοῦ δεῖνος. Реальною історичною особою, що відповідає такому диференту може бути батько епоніма 212 р. до Р. Х. Стафіла Геродорова (Στάφυλος 'Ηροδόρου) з роду Геродорів. У такому разі спрощений розрахунок піку активності Геродора – 242⁺¹² (254–242) р. до Р. Х., абсолютно збігається з датуванням диференту № 65 за порядком його розташування¹⁶³. Більш того, датування монет зі стрільцем, встановлене на основі комплексного аналізу В. Ф. Столбою (*Stolba, 2015*) відповідає реальній історичній особі – батьку епонімів 302 та 301 рр. до Р. Х., відповідно, Теодекта (Θεοδέκτης 'Ηροδόρου) та Ленея (Λήναιος 'Ηροδόρου) з роду Геродорів на ім'я 'Ηρόδωρος та хронологічно підтверджує наявність родового успадкування. Відповідно, диферент № 65 є родовим успадкуванням аналогічної монограми, що присутня на монетах зі стрільцем з луку.

¹⁶² На мою думку, в диферентах №№ 62, 63, 64 присутні літери *πι, лямбда, епсилон та сигма*).

¹⁶³ Див.: (*Ніколаєв, 2014: 200, 272*). При цьому, видаляю неточність і вказую вірний фрагмент стемми роду Геродорів: жрець Геродор з декрету на честь Протогена є батьком епоніма 212 р. до Р. Х. Стафіла Геродорова (видаляю необґрунтовано уведене покоління та, відповідно, коригую на зниження період активності жреця Геродора). В такому варіанті стемма Геродорів буде відповідати закону генеалогії: Θεοδέκτης 'Ηροδόρου, епонім 302 р. до Р. Х. та Λήναιος 'Ηροδόρου, епонім 301 р. до Р. Х. → 'Ηρόδωρος τοῦ δεῖνος, жрець-епонім з декрету на честь Протогена → Στάφυλος 'Ηροδόρου, епонім 212 р. до Р. Х.).

Малюнок 76. Диферент на «борисфені» № 65 як родове успадкування монограми на монеті зі стрільцем. Ймовірно однойменні дід та онук *Ἡρόδορος* тобто *δεῖνος* з роду Геродорів. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

☐ (Карышковский, 1988: 81. № 66): виразно читаються початкові літери імені, що починається на По... (малюнок 77). «Історіографія» подолання альтернативи в інтерпретації цього диференту наведена в статті (Ніколаєв, 2020), також, в лемі до диференту № 4 (див. вище). Згідно з моєю хронологічною моделлю, магістрат – батько епоніма 214 р. до Р. Х. на ім'я *Ἰκέσιος Πολυξένου*. Відповідно, розрахунковий пік активності магістрата Поліксена «тяжіє» до 244 р. до Р. Х. Не виключаю виконання цим Поликсеном у суміжні роки й посади епоніма (в хронологічній лакуні каталогу епонімів).

Диферент ☐ (№ 66) є подібним до диференту № 4, тобто є його родовим успадкуванням. Звертаю увагу читача на відмінності у графічному зображенні диферентів № 4 (орієнтовно 328 р. до Р. Х.) та № 66 (орієнтовно середина III ст. до Р. Х.), зокрема, в диференті № 66 літера *ni* є широкою, а вертикальні гасти її виконані короткими. Це є палеографічною ознакою того, що хронологічно диференти № 4 та № 66 істотно різняться (через покоління) та належать двом однойменним діду та онуку, на ім'я Поликсен з роду Поликсенів. Датування монет із диферентом № 66 за порядком розташування – 241⁺¹² (253–241) р. до Р. Х. Це достатньо близько до просопографічного датування.

Малюнок 77. «Борисфени» з диферентом № 66 середини III ст. до Р. Х., ймовірно, магістрата Поліксена, що був батьком епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поліксенова. Приватні колекції.

ΕΥ (Карышковский, 1988: 81. №67): також, див., мабуть синхронні монети «Деметра-голова Афіни» (Нечитайло, 2000: № 402) із легендою ΕΥ (малюнок 78). Скорочення є родовим успадкуванням, оскільки зустрічається на «чашці»

(див. малюнок 7). Існує багато альтернативних варіантів інтерпретації. На жаль їхнє подолання на даному етапі досліджень є майже неможливим. Датування за порядком розташування – 240^{+12} (252–240) р. до Р. Х.

Малюнок 78. Монета-«чашка» із легендою ΕΥ (зліва) та, ймовірно, її родове успадкування – «борисфен» із диферентом № 67 (справа). Інтерпретація є майже неможливою. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ВОΣ (Карышковский, 1988: 81. № 68): починаючи розгляд групи V я вже зазначав, що з огляду на рідкісність імені в Ольвії, монетне скорочення **ВОΣ** приховує батька епоніма 217 р. до Р. Х. на ім'я Μῦς Βοσπορίχου із роду Боспорихів (малюнок 79). (До речі, таку ж інтерпретацію цього скорочення надавав в рамках ономастики й П. О. Каришковський, навіть не маючи хронологічної основи (Карышковский, 2003: 133)). Нещодавно В. Ф. Столбою¹⁶⁴ опубліковано унікальну монету із легендою **ΒΟΣΠΟΡΙ**, яка належить, ймовірно, діду цього Боспориха; монета є відомим типом обола з емблемою «істрійського» типу та датується кінцем третьої – початком останньої чверті IV ст. до Р. Х. Отже, датування монети із диферентом **ВОΣ** отримало підтвердження не тільки знизу (Μῦς Βοσπορίχου, епонім 217 р. до Р. Х.), а й згори (легенда **ΒΟΣΠΟΡΙ**, кінець третьої – початок останньої чверті IV ст. до Р. Х.). Розрахунковий пік активності Боспориха – 247 р. до Р. Х., – приблизно відповідає датуванню диференту № 68 за порядком розташування – 239^{+12} (251 – 239) р. до Р. Х.

Малюнок 79. Обол із легендою ΒΟΣΠΟΡΙ (Столба, 2020) та його родове успадкування ВОΣ на диференті № 68. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Отже, внаслідок виявленої кореляції деяких диферентів із патронімами епонімів 220–208 рр. до Р. Х., друга частина «борисфенів» п'ятої групи за законом генеалогії має абсолютні дати в діапазоні 250–240 рр. до Р. Х. Найважливішою особливістю пропонованих хронологічних досліджень є незалежність від сприйняття каталогу IPE I² 201 чи то діахронним

¹⁶⁴ Див.: (Столба, 2020: 208–209). Також, див. мій коментар до статті: <https://www.academia.edu/44049919>

документом (каталогом жерців-епонімів Ольвії (Николаев, 2008; 2014)), чи то переліком громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017). Справа в тому, що обидві моделі каталогу (діахронна та синхронна) «перехрещуються» в останньої чверті III ст. до Р. Х. (Николаев, 2018б) (малюнок 1).

Завершуючи розгляд четвертої–пятої групи, також, зазначу, що дослідниками встановлене використання спільного лицьового штемпеля (Карышковский, 1968; Анохин, 1984: 3-35) впродовж двох років; перший рік магістрат **ΛΕ**, згодом, впродовж наступного року, другий магістрат із двома варіантами диферентів **NOY** та **NO** тобто **ΛΕ**, **NOY**, **NO**. П'ята група, також, утримує декілька чотирирічних спільних штемпелів, зокрема, **ΑΛ**, **ΘΕΥ**, **ΛΕ**, **NOY**, **NO**, також, **ΠΡ**, **ΕΥ**, **ΒΟΣ** тощо.

Група VI (Карышковский, 1988: 81. №69-78).

 (Карышковский, 1988: 81. №69): ономастичній інтерпретації не піддається (Фролова, Абрамзон, 2005: 227). Пропонована мною раніше гіпотеза про читання монограми рідкісним ім'ям **Αγρότας**, що належить відомій історичній особі – Агрота, сину Діонісія із роду Діонісіїв, дедиканту посвят **IOlb** 68, **IOlb** 70 та одного із дедикантів посвяти **ΙΡΕ Ι² 189** Аполлону свого батька Діонісія близько 230–220 рр. до Р. Х. не підтвердилася¹⁶⁵.

 (Карышковский, 1988: 81. №№ 70-73): диференти не піддаються інтерпретації (малюнок 80). Гіпотеза про родове успадкування диференту №5 є прийнятною з огляду на закон генеалогії¹⁶⁶. Але, на жаль, я не можу запропонувати реальних історичних осіб, на ім'я Агатин із роду Агатинів, яких можливо ототожнити із цими диферентами¹⁶⁷. Датування диферентів №№ 70–73 за порядком розташування – 237⁺¹² р. до Р. Х. (249–237 рр. до Р. Х.).

Малюнок 80. «Борисфен» із диферентом, що не піддається просопографічній інтерпретації. Фото з аукціону ВЮЛІТІ.

¹⁶⁵ Ці посвяти знаменують новий етап кланової боротьби в Ольвії (Николаев, 2018: 73-87), повернення (мабуть, із вигнання) до влади Діонісіїв, наругу над декретом Аристократидів SEG 34:758 на честь Антестерія, що її виконав молодший брат Агрота, Посидей. (Молодший брат Посидей не ідентифікується з магістратом, що залишив диферент № 66; відомо, що в ранньому другому столітті до Р. Х. він був вже старий (декрет IG 813).) Спрощений розрахунок піку активності Агрота – 230–220 рр. до Р. Х., виконано через застосування патроніма сина Агрота, епоніма 200 р. до Р. Х., деякого Діонісія Агрота (Διονύσιος Αγρότ[ο]υ). Але, датування диференту № 69 за порядком розташування – 238⁺¹² (250–238) р. до Р. Х. не відповідає спрощеному розрахунку піку активності Агрота – 230 р. до Р. Х. Відповідно, моя гіпотеза не є дієздатною. З іншого боку, декрет на честь Протогена, який прийнятий орієнтовно 222 р. до Р. Х., ще не утримує згадок про Діонісіїв.

¹⁶⁶ Одне з формулювань закону генеалогії: на сто років припадає діяльність трьох поколінь.

¹⁶⁷ Вище мною була запропонована дуже обережна та попередня гіпотеза про інтерпретацію диференту № 5 ім'ям Агатина Антиместорова, епоніма 327 р. до Р. Х.

4d (Карышковский, 1988: 81. №74): просопографічній інтерпретації не піддається (малюнок 81). Гіпотетично – літери **Δ, Ι, Ω**. Датування диференту № 74 за порядком розташування – 236⁺¹² (248–236) р. до Р. Х.

Малюнок 81. «Борисфен» з диферентом № 74, що не піддається просопографічній інтерпретації. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Ε Ε Ε (Карышковский, 1988: 81. №75–77): впадає в око схожість диферентів №№ 75–77 з диферентами №№ 13 – 14 магістрата та епоніма 320 р. до Р. Х. на ім'я 'Εκατέων Παντακλέους з розгалуженого роду Пантаклів-Клеомбротів. Це є фактом родового успадкування. Реальна історична особа, епонім 216 р. до Р. Х. Μένανδρος 'Εκατωνύμου з гілки роду Пантаклів-Клеомбротів має патронім, що відповідає диферентам №№ 75–77. Більш того, наприкінці 220 рр. до Р. Х., ймовірно, сам епонім 216 р. до Р. Х. Μένανδρος 'Εκατωνύμου, також, виконав посаду монетного магістрата, залишивши диферент № 88 (див. нижче). Спрощений розрахунок піку активності батька цього Менандра – Гекатеоніма – «тяжіє» до 246 р. до Р. Х. Датування диферентів № 75–77 за порядком розташування – 235⁺¹² р. до Р. Х. (247–235 рр. до Р. Х.).

Звертаю увагу на те, що ланцюг родового успадкування імені Гекатеон продовжується й нижче. Так, аналогічна (але дещо спрощена) монограма присутня на сріблі (Анохин, 2011: № 452), що його дослідник датує 200–190 рр. до Р. Х. Цей історичний період пов'язується, зокрема, з підйомом розгалуженого роду Пантаклів-Клеомбротів (Николаев, 2014: 270). В підсумку, родове успадкування характерного імені 'Εκατέων роду Пантаклів-Клеомбротів фіксується тричі, при цьому, згідно з законом генеалогії, через одне покоління, тобто від діда до онука.

ΙΟΜ (Карышковский, 1988: 81. № 78): імена, що починаються на Ιοϋ... відсутні. Інтерпретація скорочення **ΙΟΜ**, на противагу думці П. О. Каришковського (Карышковский, 2003: 136), як варіант, може бути ретроградним відбиванням диференту (№ 51) **ΜΟΙ**. Втім, про ідентичність осіб **ΙΟΜ** та **ΜΟΙ** стверджувати не можливо. Датування диференту № 78 за порядком розташування – 234⁺¹² (246–234) р. до Р. Х.

Група VII (Karyshkovskij, 1988: 81. №79–81). Починаючи із сьомої групи мої дослідження будуть враховувати встановлену П. О. Каришковським (Карышковский, 1968: 72) можливість перерви між групами вісім-дев'ять-десять та, за В. О. Анохіним (Анохин, 1984: 17–19), існування перехідних (або спільних)

штемпелів лицьової сторони для двох диферентів з однієї групи та відсутність перехідних штемпелів до сусідніх груп.

ΔΗ (Карышковский, 1988: 81. № 79): з вірогідністю, наближеною до реального історичного факту, диферент є спрощенням родового успадкування скорочення **ΔΗΜΗ** (Анохин, 2011: № 391; 280–270 pp. до Р. Х.) на сріблі, яке відновлюється іменем Δημήτριος. Відповідно, оцінне датування скорочення № 79 – 220 pp. до Р. Х. З іншого боку, оскільки патроніми більшості епонімів 220–208 pp. до Р. Х. корелюють із диферентами «борисфенів», охоплюючи другу половину випусків п'ятої групи, переходячи за стовпцем епонімного каталогу нижче, маю можливість знайти згадку про цього Деметрія в епонімному каталозі у вигляді його патроніму. Дійсно, виявляю епоніма 197 р. до Р. Х. на ім'я Εὐρησίβιος Δημητρίου, як варіант, зокрема, згаданого в посвяті IPE I² 187. Його батько, Δημήτριος τοῦ δεῖνος, ймовірно, і був магістратом, що прихований за диферентом № 79. Очевидно, будучи молодим цей Деметрій виконав посаду третього агораном за головного агораном Протогена (Див. лему до диференту № 52). Орієнтовний розрахунок піку активності Деметрія – 227 р. до Р. Х.

ΑΙΑ (Карышковский, 1988: 81. №№ 80, 81): диференти не піддаються просопографічній інтерпретації. Втім, мені відомий новий графічний варіант диференту №81 (не опублікований); у ньому досить виразно читаються літери **ΑΡΙ**, що гіпотетично дає змогу віднести його до діяльності епоніма 225 р. до Р. Х. на ім'я Ἀριστο[δήμος? Δαϊκράτου?]. Батько цього Аристодима відомий участю в колегії агораномів разом із Протогеном (див. лему до диференту № 43). Втім, ризик просопографічної інтерпретації є високим. Орієнтовне датування сьомої групи з диферентами №№ 79, 80, 81 – 232–231 pp. до Р. Х.

Групи VIII, IX, X (Karyshkovskij, 1988: 81. №82-93). Перш ніж переходити до дослідження VIII, IX, X груп, нагадаю читачеві про встановлений мною раніше зв'язок срібних монет 220–190 pp. до Р. Х. **ΚΛΕ, ΚΡΙ, ΝΙ, ΣΙ** (Нечитайло, 2000: №№ 425-431; Анохин, 2011: №№ 440-448), із горішньою частиною другого стовпця епонімного каталогу IPE I² 201 та деяких лапідарних написів, агораномних клейм та гир (див.: Николаев, 2014: 218-219). Зокрема, скорочення **ΚΛΕ, ΚΡΙ, ΝΙ** розкриваються іменами епонімів 222, 210 та 197 (?) pp. до Р. Х., відповідно, Κλεόμβροτος Παντακλέους, Κρίτος Νικηράτου та Νικήρατος Εὐρησ[ιβίου](?) з впливових родів Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів. Інформація ж про магістрата **ΣΙ** присутня в майже синхронному агораномному клеймі, але, на жаль, не піддається просопографічній інтерпретації (див.: Николаев, 2018: 405).

Α (Орлик, 2020): цей диферент не врахований П. О. Каришковським та В.О. Анохіним; він введений до наукового обігу лише у 2020 р. проф. В. М. Орликом (малюнок 82). Диферент є родовим успадкуванням диференту № 26 на «борисфені» третьої групи, що датується не раніше 290 р. до Р. Х., та, відповідно, не пізніше 283–271 pp. до Р. Х. На жаль, просопографічна інтерпретація цього диференту та його успадкувань не можлива. Своєю чергою, родовим успадкуванням цього нового диференту є срібні монети (Анохин, 2011: № 467; 200–190 pp. до Р. Х. Нечитайло, 2000: № 519; 185–150 pp. до Р. Х.).

Малюнок 82. «Борисфен» останньої групи з родовим успадкуванням диференту № 26. (Фото В. Орлика).

Отже, що стосується груп VIII, IX, X, різке, майже в шість разів, зростання об'єму емісії можливо призвело до відмінних від попередніх організаційних або технологічних умов карбування. Тож, пропоную лише попередні, робочі гіпотези. Найбільш реальним варіантом емісій вказаних груп, на мою думку, є дворічна емісія з застосуванням перехідних лицьових штемпелів, яка виконувалася чотири-п'ять разів за період від 244–232 до приблизно 219–217 рр. до Р. Х. До речі, не виключаю й можливість емісій груп VIII, IX, X за участю двох магістратів, як це вважає В. О. Анохін (Анохин, 1984). Але це може стосуватися лише цих останніх груп. В цілому, складається враження, що протягом достатньо тривалого періоду (від 244–232 рр. до Р. Х. до орієнтовно 219–217 рр. до Р. Х.) групи VII, VIII, IX, X були випущені чотирма-п'ятьма ізольованими емісіями чи то дворічними, чи то однорічними за участю двох магістратів (за В.О. Анохіним).

ⲁⲓ ⲁⲓ (Карышковский, 1988: 81. №№ 82, 83): диференти №№ 82, 83 пов'язуються мною з ім'ям Пантаклῆς Λεωδάμαντος, що був магістратом та епонімом 213 р. до Р. Х. з роду Пантаклів-Клеомбротів (Николаев, 2014: 218–219). Диференти №№ 82, 83 мають спільні графічні риси з диферентом ⲁⲓ (№57; близько 248⁺¹² (260–248) р. до Р. Х.), який, також, належить реальній історичній особі з розгалуженого роду Пантаклів-Клеомбротів – батьку епонімів 222 та 211 рр. до Р. Х.

ⲙⲏ, ⲙⲏ, ⲙⲓ, ⲙ (Карышковский, 1988: 81. №№ 84, 85): з урахуванням нових диферентів ⲙⲏ та ⲙⲓ, на відміну від раніше пропонованої мною гіпотези (Николаев, 2014: 220)¹⁶⁸, інтерпретація диферентів №№ 84, 85 ускладнюється. Втім, застосовуючи принцип тлумачення монограм, подібний №№ 86, 87, 89, можлива гіпотеза про інтерпретацію таких, що послідовно спрощуються монограм, як належних особі, ім'я якої починалося на М, а патронім на І, наприклад, Μ(ένανδρος) τ(ου) Ι(κεσίου) (малюнок 83). Підтвердженням патроніму цього магістрата є, ймовірно, скорочення ΙΚ приблизно 255 р. до Р. Х. При інтерпретації імені виникають складнощі. Диференти №№ 84, 85 мають деякі спільні риси із диферентами Μ, ΜΗ (№№ 59, 54). Можливо у такому випадку я, також, як і в диферентах №№ 82, 83 стикаюсь зі збіжними іменами розгалуженого роду Пантаклів-Клеомбротів із суміжного покоління. Орієнтовне датування восьмої групи (диференти №№ 82, 83, 84, 85) – 228–227 р. до Р. Х. Останнім часом виявлено ще один різновид диференту.

¹⁶⁸ Існування диференту з літерою Ρ не підтвердилося. Також, див.: (Карышковский, 2003: §16).

Малюнок 83. «Борисфен» з диферентом, що не піддається інтерпретації. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

МтВ, М-В, МВ (Карышковский, 1988: 81. №№ 86, 87, 89): В. О. Анохін (Анохин, 1984: 19) слушно вважав, що ці три монограми належать до однієї особи та ілюструють послідовне спрощення (малюнок 84). Просопографічна інтерпретація монограм обґрунтована мною раніше та має статус, наближений до реального історичного факту (Николаев, 2014: 219): М(ῦς) τ(ου) Β(οσπορίχου) – магістрат та епонім 217 р. до Р. Х. Майже тридцять років тому, батько цього Міса, деякий Βοσπορίχος τοῦ δεῖνος, залишив диферент ΒΟΣ (№68) на «борисфені» п'ятої групи. Цей факт, підтверджуючи спадкоємність виконання посади магістратів в роду Боспорихів, також є аргументом на користь ідентифікації монограм №№ 86, 87, 89.

Малюнок 84. Ймовірно, магістрат Μῦς Βοσπορίχου, що був епонімом у 217 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ME (Karyshkovskij, 1988: 81. № 88): диферент № 88 пов'язується мною з ім'ям Μένανδρος Ἐκατωνύμου (Николаев, 2014: 218-219), що був епонімом у 216 р. до Р. Х. Диферент № 88 (малюнок 85) має деякі спільні графічні риси з диферентом **ME** (№58). Зіставлення диферентів № 88 та № 58 дозволяє сформулювати особливе теоретичне положення щодо інтерпретації монетних монограм та скорочень: отже, диферент № 88 у якому літери **М** та **Е** зображені в лігатурі вміщує ім'я та патронім магістрата; диферент **ME** (№ 58) – лише перші літери імені магістрата. Можливо у такому випадку, також, як і в диферентах №№ 82, 83 я стикаюся зі збіжними іменами із суміжного покоління розгалуженого роду Пантаклів-Клеомбротів. Дев'ята група, в яку входять диференти №№ 86, 87, 88, 89, орієнтовно датується 225–218 рр. до Р. Х.

Малюнок 85. Ймовірно, магістрат Μένανδρος Ἐκατωνύμου, що був епонімом у 216 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΣΥΜ (Карышковский, 1988: 81. № 90): згідно з традицією успадкування монограм, цілком реальна гіпотеза про спорідненість цього магістрата з магістратом, що залишив диферент на «борисфені» № 27 (ΣΥ) та одночасне йому скорочення **ΣΥΜ** на срібній монеті (Анохин, 2011: № 398), як діда з онуком. Відповідно, датування «борисфену» з диферентом № 90 орієнтовно «тяжіє» до 220–210 рр. до Р. Х. Магістрат не виконував посаду епоніма (малюнок 86).

Малюнок 86. «Борисфени» з диферентом № 90 невідомого магістрата, що є родовим успадкуванням диференту № 27. Ймовірно, рід Діонісій. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΑΡΙ, ΑΡ (Карышковский, 1988: 81. №№ 91, 92): хронологічний період, що розглядається, в історії Ольвії характеризується домінуванням Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів (Николаев, 2014). Скорочення (малюнок 87), найімовірніше, ілюструють виконання посади монетного магістрата епонімом Ольвії 218 р. до Р. Х. з роду Нікератів на ім'я Ἀρίστων Νικηράτου. Цей Аристон, також, виконав посаду голови колегії агораномів, про що свідчить агораномне клеймо на мірній судині Ἀρίστων, Εὐμένεος, Ποσίδεος (Николаев, 2018: 404). Підтвердженням патроніму цього магістрата є скорочення **ΝΙ** близько 257–245 рр. до Р. Х. Зі скороченнями №№ 91, 92 підтверджуючи традицію успадкування монограм, пов'язані скорочення №№ 33, 34, що датуються 279–267 рр. до Р. Х.

Диферент № 92 утримує яскраву палеографічну особливість: *уперше в Ольвії застосована альфа з ламаною поперечною гастою*. В ольвійській лапідарній палеографії така альфа є відомою з кінця III ст. до Р. Х. (Николаев, 2014: 305-306). *Отже, за палеографією датування «борисфенів» зі скороченням № 92 не може бути ранішим останньої чверті III ст. до Р. Х.*

Малюнок 87. Ймовірно, магістрат Аристон Нікератів, що був епонімом у 218 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΕΠΙ (Карышковский, 1988: 81. № 93): прикінцевий випуск «борисфенів» згідно з моєю робочою гіпотезою, також, знаходить просопографічний зв'язок з одним із братів роду Нікератів на ім'я Ἐπικράτης Νικηράτου. Він не був епонімом,

але згаданий у двох монументальних посвятах IPE I² 190 та IPE I² 191, котрі датуються орієнтовно 217–198 рр. до н. е (Николаев, 2014: 303)¹⁶⁹.

Орієнтовні датування прикінцевих випусків «борисфенів» з диферентами №№ 90, 91, 92, 93 – 222–219–217 рр. до Р. Х. Сподіваюсь на появу нумізматичних досліджень останніх груп «борисфенів», зокрема, аналіз спільних штемпелів лицьової сторони, що дасть змогу уточнити запропоновані просопографічні (хронологічні) гіпотези.

Висновки. 1. З застосуванням синхронізованого епонімного каталогу та основ просопографії Ольвії пропонується гіпотеза про початок емісії ольвійських «борисфенів» 331–330 рр. до Р. Х., завершення – орієнтовно 220–218 рр. до Р. Х. чи навіть 217–216 рр. до Р. Х. (Николаев, 2014). Тобто, разом з великими перервами емісія продовжувалася майже 110 років. Перша група «борисфенів» датується з 330 до 319 рр. до Р. Х., включно, друга – з 307 до 301 рр. до Р. Х., включно, третя – у діапазоні 290 – 271⁺¹² рр. до Р. Х., четверта – шоста (37 рокових випусків) – орієнтовно з 270⁺¹² до 234⁺¹² рр. до Р. Х., включно¹⁷⁰. Звертаю увагу, що патроніми великої групи епонімів 220–208 рр. до Р. Х. корелюють з диферентами «борисфенів» другої половини випусків п'ятої групи, підтверджуючи, згідно з законом генеалогії, їхнє датування в діапазоні 250–240 рр. до н. е¹⁷¹. Найважливішою особливістю хронологічних досліджень «борисфенів» другої половини випусків п'ятої групи є незалежність від сприйняття каталогу IPE I² 201 чи то діахронним документом (каталогом жерців-епонімів Ольвії (Николаев, 2008; 2014)), чи то переліком громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017). Річ у тому, що обидві моделі каталогу (діахронна та синхронна) «перехрещуються» в останньої чверті III ст. до Р. Х., тобто, за другим стовпцем каталогу.

Отримане мною просопографічне датування груп «борисфенів» з першої до шостої, включно, суттєво суперечить схемі В. О. Анохіна та дає змогу подолати альтернативу на користь схеми, наближеної до досліджень П. О. Каришковського (з необхідністю подальшого уточнення датувань окремих груп «борисфенів»). Також, отримані орієнтовні датування сьомої–десятої групи в діапазоні 244⁻¹²–219 (тобто, від 244–232 до 220–218 (або 217–216) рр. до Р. Х. Не виключаю, що сьома-десята група реалізована у цьому часовому проміжку чотирма або п'ятьма незалежними однорічними емісіями за участю двох магістратів (за В. О. Анохіним), втім, більш ймовірно, що емісії були дворічними, а спільні лицьові штемпелі є перехідними.

Не протистоять отриманим хронологічним рамам карбування «борисфенів» й результати багаторічних досліджень поселення Кошари (Бодзек, Редина, 2012: 12-13). Отже, «борисфени» є самою репрезентативною групою монетних знахідок кошарського поселення. Краще усього представлені монети I та V груп,

¹⁶⁹ Член колегії Семи Ἐλιχάρης Διονυσιοφάνους з декрету IPE I² 76 про жертвоприносини не створює альтернативного варіанту інтерпретації диференту № 93 оскільки відноситься до невідомого другорядного роду, участь якого в монетній справі не доведено. До того ж згідно із сучасним алгоритмом датування декрету IPE I² 76 (з урахуванням віку голови колегії) дата цього декрету «тяжіє» до останніх років III ст. до Р. Х. Див.: (Николаев, 2018г: 99-104).

¹⁷⁰ Побудована мною хронологічна модель для четвертої-шостої групи є оцінною та потребує подальшого вдосконалення; зокрема, теоретично датування можуть бути заниженими не більш ніж на 12 років.

¹⁷¹ Саме ця кореляція, зокрема, є основою для подальшої оптимізації моєї хронологічної моделі.

лише два екземпляри віднесені до останніх груп (VIII–X). Так А. Бодзек, з орієнтацією на датування П. О. Каришковського, повідомляє про знахідку «борисфена» 250–240 рр. до Р. Х. (Bodzek, 2008). При цьому, найпізніші матеріали з комплексу інших археологічних джерел представлені двома клеймами Сінопи, у яких фігурує ім'я астинома IV групи, активного у межах 50-х рр. III ст. до Р. Х. (на мою думку, ці клейма треба вважати не хроноіндикаторами завершення існування поселення, але лише як *terminus post quem* цієї події). Відповідно, вважаю, що знахідки малої кількості «борисфенів» останніх груп в Кошарах ілюструють поступовий занепад поселення в третій чверті III ст. до Р. Х. аж, ймовірно, до остаточного припинення його існування орієнтовно в 215 р. до Р. Х. (див наступний розділ).

2. У диференті № 92 *вперше в Ольвії застосована альфа з ламаною гастою, тобто, за палеографією датування «борисфенів» з диферентом № 92 прикінцевої групи не може бути раніше останньої чверті III ст. до Р. Х.*

3. Нікерати та Пантакли-Клеомбрати близько 220–219–217 рр. до Р. Х., завершили випуск «борисфенів», та, ймовірно, розпочали емісію срібла **КЛЕ, КРІ, ПІ**, яка добре датується та ідентифікується з відомими історичними особами. У цей час, вважаю, «борисфени» здобули клейма «дельфін–зірка»¹⁷².

4. П. О. Каришковський (Карышковский, 1968: 71) залишав відкритим питання про приналежність диферентів міським епонімам або магістратам. В. О. Анохін (Анохин, 1984: 23) відхилив гіпотезу про епонімний характер диферентів. Мною, завдяки синхронізації епонімного каталогу Ольвії IPE I² 201, встановлено реальний історичний факт: *диференти на «борисфенах» не мають епонімного характеру, однак, деяка частина з них, орієнтовно 60 %¹⁷³, позначає осіб – монетних магістратів¹⁷⁴, які згідно з античною традицією в суміжні роки виконували епонімну посаду (зазначене співвідношення притаманне й іншим магістратурам, зокрема, агораномів) (Ніколаєв, 2018: 392-406). До речі, аналогічний принцип використовувався і в скороченнях монет з Деметрою 360–330 рр. до Р. Х. Це відкриває перспективу виконання датувань диферентів. Так, диференти групи I №№ 1–2, 5, 7–8, 9, 12, 13–14 та № 307 (Анохин, 2011: № 307), ймовірно, позначають імена магістратів Καλλίνικος Εὐξένου (Φίλοξένου), Ἀγαθῖνος Ἀντιμήστορος, Θεοκύδης Παγκράτου, Δυστέφης Ἑστιάιου, Πρωτογένης Εὐδώρου, Ἐκατέων Παντακλέους, Ἰκέσιος Σωκράτους, які були епонімами, відповідно, в 330, 327, 326, 325, 324, 320, 319 рр. до Р. Х.*

За В. О. Анохіним збіг окремих диферентів не може слугувати доказом одночасності монет (Анохин, 1984: 4). Це твердження безсумнівне, коли стосується значних хронологічних відрізків, наприклад, покоління діда та покоління онука, що носив таке ж ім'я. Але, коли йдеться про декілька років, збіг диферентів є ознакою того, що вони позначають одну й ту ж історичну особу монетного магістрата. Втім, я не виключаю, що між майже синхронними

¹⁷² Я не є прихильником гіпотез, які базуються на унікальних монетах, проте, не можливо проігнорувати інформацію П. О. Каришковського про «борисфен» із випадковим клеймом «Геліос–протоми коней», на якому згодом був накладений штамп «дельфін–зірка». Див.: (Карышковский, 1968: 78).

¹⁷³ Звертаю увагу на те, що фактично це число вище 60%, оскільки деяка частина диферентів не піддається просопографічній інтерпретації.

¹⁷⁴ Я не даю вичерпного визначення терміну «монетний магістрат». Орієнтовно, це є особа, організаційно або фінансово пов'язана з випуском тої чи іншої серії монет.

різномісними монетами з однаковим диферентом може бути мінімальна хронологічна відстань один-два-три роки. На жаль, В. О. Анохін, прийшовши до вірного висновку у тому, що, зокрема, диференти на «борисфенах» не мали епонічного характеру (Анохін, 1984), навіть не допускає думки про те, що вони здебільшого належали магістратам, які були епонімами у суміжні або близькі роки (Зограф, 1951: 85 ; Ніколаєв, 2020).

5. Диференти (монограми, скорочення), як і родові імена, підпорядковані стійкої в античному суспільстві традиції родового успадкування. Такі, що повторюються, диференти на «борисфенах» різних груп позначають належність до пов'язаних родинними тенетами однойменних осіб з наступних поколінь. Отримано матеріали, що іноді у разі застосування особами з наступних поколінь, пов'язаних родинними тенетами, диференти зізнавали спрощення (наприклад, $\Sigma\Omega\text{KP} \rightarrow \Sigma\Omega\text{K} \rightarrow \Sigma\Omega$ та $\Theta\text{EO} \rightarrow \Theta\text{E}$ або $\text{A}\Theta\text{H} \rightarrow \text{A}\Theta$ або $\text{EYBIO} \rightarrow \text{EYB}$ або $\text{BO}\Sigma\text{ΠOPH} \rightarrow \text{BO}\Sigma$ тощо), проте, це є лише тенденцією. Саме тому, припущення В. О. Анохіна (Анохін, 1984: 25-26) про належність, що повторюються, диферентів однієї особі, яка неодноразово брала участь у карбуванні, та відповідно, про тривалість випуску «борисфенів» не більше двох-трьох десятиліть, повинно бути відхилено; це припущення суперечить стійкої античної традиції успадкування. Відповідно й інші хронологічні моделі випуску «борисфенів», які базуються на гіпотезі про існування колегій магістратів та одно-дворічні емісії та, відповідно, тривалості випуску «борисфенів» не більш як п'ятдесят-шістьдесят років не підтверджуються виконаним дослідженням.

Встановлена П. О. Каришковським наявність перерви близько 15 років між групами I та II, й не менше 10 років між групами II та III підтверджується високою кореляцією з епонічним каталогом. Також, отримані орієнтовні датування сьомої-десятої групи в діапазоні від 244–232 до 220–219–217 рр. до Р. Х. (Саме в цьому полягає певна відмінність запропонованої мною моделі, від моделі П. О. Каришковського). При цьому датування «борисфенів» із диферентами №№ 86–93 має більш високу точність, виявляючи прямий взаємозв'язок з епонічним каталогом.

З огляду на тривалий період карбування «борисфенів» паралельно з ними (чи в проміжках) карбувалася та оберталася інша мідь (Пор.: Фролова, Абрамзон, 2005: 31). Не піднімаючи такі, що виходять за рамки мого дослідження питання про співвідношення номіналів та статус окремих емісій, зазначу: збіг диферентів на «борисфенах» та інших, хронологічно близьких мідних монетах, позначає їх приналежність до одного магістрата. Наприклад, диферент ΠE (№ 9) відомий, також, на монеті «Деметра в стінній короні-стрілець» (Stolba, 2015: 43-63) позначає магістрата, епоніма 324 р. до Р. Х. Протогена Євдорова (Πρωτογένης Εὐδόρου). Диферент $\Sigma\Omega$ (№23, група III, 290–271 рр. до Р. Х.) збігається з унікальним скороченням $\Sigma\Omega\text{K}$, а диферент ΘEY (№44, група V) – з аналогічним скороченням на монетах середнього номіналу «Аполлон-стрілок» (270–260 рр. до Р. Х.) (Анохін, 2011: № 406). Також, диферент (№28, група IV) збігається з монограмою на монеті «Борисфен (вправо) – горит і парадна сокира, $\text{OI EP}\text{T}\text{A}$ » 270–260 рр. до Р. Х. (Анохін, 2011: № 404) тощо. В цілому, обережно припускаю: наявність на реверсі групи монет III ст. до Р. Х. зображень горита і сокири позначає їх синхронність «борисфенам». В тому числі наприклад, монети

«Деметра, Афіна-горит, сокира, **ΠΡΩ, ΠΡΩΤΗΡ** тощо» (Анохин, 2011: №№ 426–432) є синхронними до «борисфенів», що належать до часів Протогена (декрет *IPE* I² 32); це підтверджує скарб з долини р. Кучурган (Каришковський 1959а: 138–142; Карышковский 1984: 111–119).

8. Важливим аргументом, який підтверджує хронологічну модель П. О. Каришковського, є публікація унікальної легенди **ΒΟΣΠΟΡΙ** на ольвійському оболі з гербом «істрійського» типу (Столба, 2020: 208–209), що в рамках епонімного каталогу дозволило відтворити фрагмент стемми другорядного роду Боспорихів, який, зокрема, займався монетним карбуванням: Βοσπορίχος I τοῦ δεῖνος (скорочення **ΒΟΣΠΟΡΙ**; кінець третьої – початок останньої чверті IV ст. до Р. Х.) проміжне покоління Βοσπορίχος II τοῦ δεῖνος (диферент **ΒΟΣ** (№ 68); 252–240 рр. до Р. Х.) Μῦς τοῦ Βοσπορίχου (диференти **ΜτΒ, Μ-Β, ΜΒ** (№№ 86, 87, 89); 220 рр. до Р. Х.; епонім 217 р. до Р. Х.)¹⁷⁵. Дотримуючись хронологічних рамок карбування «борисфенів» близько 325–275 рр. до Р. Х. видавець В. Ф. Столба припустив приналежність до однієї особи скорочення **ΒΟΣΠΟΡΙ** і його спрощений варіант **ΒΟΣ** на «борисфені» групи V. Така хронологічна модель карбування «борисфенів» близька до моделі В. О. Анохіна, та не «підтримується» епонімним каталогом *IPE* I² 201. Відповідно, для обґрунтування своєї гіпотези дослідник, слідом за В. П. Яйленком, прийняв альтернативний варіант інтерпретації каталогу *IPE* I² 201, як синхронний перелік осіб останньої чверті III ст. до Р. Х. Зауважу, проте, що діахронна модель каталогу *IPE* I² 201 «перетинається» (Ніколаєв, 2018б: 155–159) із синхронною моделлю в останній третині (чверті) III ст. до Р. Х. Відповідно, при будь-якому варіанті інтерпретації каталогу, наведена вище стемма Боспорихів залишається незмінною і відсутні будь-які хронологічні підстави пов'язувати скорочення **ΒΟΣΠΟΡΙ** і **ΒΟΣ** з однією особою.

6. Висновки В. О. Анохіна (Анохин, 1984: 23) про обмежену кількість різьбярів (один чи два), які виготовляли штемпелі для будь-якої групи «борисфенів» відповідають фактичній тривалості емісії такої групи, тобто, щорічному супроводу емісії одним-двома різьбярами (наприклад, першої – з 330 до 319 рр. до Р. Х., чи другої – з 307 до 301 рр. до Р. Х. тощо) з відповідними наслідками щодо збереження лицьових штемпелів. Проаналізувавши художні особливості зображень річкового божества, В. О. Анохін (Анохин, 1984: 5–16) досить надійно обґрунтував загальну кількість різьбярів, які працювали на монетному дворі за весь період карбування «борисфенів»; різьбярів було близько десяти й кожна група «борисфенів» супроводжувалася одним, рідше двома різьбярами. Однак встановлена В. О. Анохіним кількість різьбярів вступає в явне сперечання із запропонованою цим дослідником загальною тривалістю карбування «борисфенів» у 20–30 років. Так, при періоді активності різьбяра близько 30 років (згідно з основним законом генеалогії), *схема В. А. Анохіна передбачає ні чим не обґрунтовану заміну різьбярів в середньому один раз у два-три роки (!)*. Аналогічне сперечання виникає і для хронологічних схем, близьких до схеми В. О. Анохіна, що передбачають тривалість карбування в 50–60 років (Нечитайло, 2000; Туровский, 2015: 421–430; Stolba, 2019: 530–531). *З іншого*

¹⁷⁵ URL: <https://www.academia.edu/44049919>

боку, хронологічна схема П. О. Каришковського бездоганно відповідає встановленій В. О. Анохіним кількості різьбярів і такому, що спостерігається розвитку (деградації) художнього стилю, припускаючи багаторічні перерви в карбуванні «борисфенів».

7. Пропоную читачеві розглянути найпростішу відносну «кількісну» модель карбування «борисфенів». Отже, спостереження за відносною кількістю монет, що виставляються на вітчизняному аукціоні свідчить: *кількість «борисфенів» серед всієї сукупності круглих карбованих монет Ольвії досягає від 40% до майже 65%!* Приймаючи період їхнього карбування на протязі п'ятдесяти-шестидесяти років (я вже не враховую модель В. О. Анохіна, яка передбачає двадцяти-тридцятирічний період емісії) *отримуємо абсолютно парадоксальний та нереальний висновок: близько половини, що вироблено екземплярів монет Ольвії за весь період їхнього карбування (з 380-х рр. до Р. Х. до перших століть, тобто, понад триста років) приходить на 330–270 (або 325–375) рр. до Р. Х. тобто лише на п'яту частину цього періоду (sic!).*

8. Під час вивчення скарбу 1978 р. В. О. Анохіним (з урахуванням досліджень П. О. Каришковського) встановлений масовий характер зв'язку двох і більше диферентів спільними лицьовими штемпелями, звідси, *головним висновком дослідника стало припущення про існування спеціальних колегій магістратів, які для першої-четвертої групи налічували шість осіб, а для останніх груп – двох (Анохин, 1984: 23), відповідно, тривалість випуску «борисфенів» складала не більше двох-трьох десятиліть. Головна гіпотеза В. О. Анохіна ґрунтується на вагомій розбіжності між об'ємами емісій, кількістю магістратів та кількістю спільних лицьових штемпелів для перших та останніх груп. Так, за моделлю дослідника, об'єми емісії останніх груп, які зросли майже в шість разів, стосовно перших, супроводжувалися зменшенням кількості магістратів із шести до двох, що є абсолютно нелогічним. Критичні зауваження до схеми В. О. Анохіна були сформульовані П. О. Каришковським¹⁷⁶. Проте, схема В. О. Анохіна набула деякого поширення¹⁷⁷. У світлі отриманих просопографічних даних мною виконаний подальший критичний аналіз схеми В. О. Анохіна. Зокрема, встановлений зв'язок 50–60% магістратів з епонімним каталогом «розводить» монети в часі й спростовує гіпотезу дослідника про однорічну емісію за участю шістьох магістратів для першої-шостої групи. Що стосується останніх груп, за умови різкого збільшення об'єму емісій, не виключена, **як варіант**, за гіпотезою В. О. Анохіна, участь двох магістратів¹⁷⁸.*

Надам пояснення факту наявності спільних лицьових штемпелів для перших шести груп. Отже, я показав, що в перших двох групах спільні штемпелі (не більше двох) мають характер перехідних. *Застосування спільних штемпелів*

¹⁷⁶ Див.: (Каришковский, 1988: 82) (також, з покликанням на статтю В. М. Урсалова). Приєднуюсь до зауважень П. О. Каришковського.

¹⁷⁷ Вважаю, що поширення хронологічної схеми В. О. Анохіна насамперед сталося завдяки передчасній смерті П. О. Каришковського.

¹⁷⁸ В. О. Анохін надає ще один аргумент – спостереження за ступенем зносу двох лицьових штемпелів VIII групи (див.: Анохин, 1984: 16-18). На мою думку, це явище зафіксоване одноразово та може бути наслідком суб'єктивного бачення, або ступеня збереженості монети чи випадковим збігом обставин, наприклад, завершенням об'єму емісії одного відкупника за умови вже початку емісії другого тощо. Вибірка (скарб 1978 р.), яку дослідив В. О. Анохін, з огляду на об'єм емісії останніх груп, є не репрезентативною. Необхідно залучення нових матеріалів про спільні лицьові штемпелі. Нарешті, можливий й випуск одночасно двома магістратами.

впродовж декількох років (не більше чотирьох) не є однорічною емісією групи магістратів, а реалізацією відомої в античній монетній справі технології, яка передбачала використання декількох однотипних лицьових штемпелів, розташованих поряд на ковадлі (Зограф, 1951: 31; Карышковский, 2003: 34-35). Поява такої технології є цілком зрозумілою, з огляду на тривалість та інтенсивність випуску¹⁷⁹. (Особливістю випуску «борисфенів» середніх та останніх груп є, також, максимальне використання штемпелів; наявні пошкоджені та суттєво зношені штемпелі). Мені невідомі принципи, якими керувалися монетарії у разі використання того чи іншого лицьового штемпеля, але, ймовірно, така технологія забезпечувала умовно рівномірний їхній знос; своїм наслідком вона мала появу монет з різними комбінаціями диферентів, пов'язаними спільними лицьовими штемпелями, впродовж декількох років. Зауважимо, що В. О. Анохін в іншій праці надає приклад існування спільних лицьових штемпелів для монет Тіри упродовж п'яти- восьми років (Анохин, 1989: 91).

9. В. О. Анохін (Анохин, 1989: 41) вважав, що разом з останніми групами «борисфенів» в обігу знаходилися срібні монети «Деметра–дельфін» (Анохин, 2011: №№ 387–401; 280–270 pp. до Р. Х.). Відповідно, саме ці монети мали б знаходитися в скарбі 1978 р. (Анохин, 1984). Присутність же в ньому двох статерів (Анохин, 1984: 23) останньої чверті IV ст. до Р. Х. свідчить про те, що, ймовірно вони, потрапили у цей скарб, (якій я датую орієнтовно 220–215 pp. до Р. Х.), перебуваючи в обігу до цього часу (Карышковский, 1988: 88 виноска 22; Ніколаєв, 2020: 37)¹⁸⁰.

10. Ономастичним дослідженням притаманна багатоваріантність тлумачення диферентів без наявності історичного контексту. Але, і моє просопографічне дослідження іноді стикається як із повною неможливістю інтерпретації, так і з наявністю двох іноді й трьох варіантів тлумачення, але, на відміну від ономастики, ці варіанти мають історичний складник. Завдання стоїть лише в поступовому переборенні альтернативного варіанту, що, також, не завжди є можливим.

11. Просопографічне дослідження диферентів на «борисфенах» усіх груп виконано вперше, тому його треба сприймати як оцінне та наближене. З огляду на складність завдання, очевидною є необхідність подальших досліджень з метою подолання альтернативних варіантів інтерпретації, уточнення та отримання нових аргументів (зокрема, спільним розглядом з агораномними клеймами) щодо запропонованих гіпотез. Необхідною є ревізія інтерпретації скарбів «борисфенів», також, розгляд нових варіантів диферентів на «борисфенах», співвідношення «борисфенів» з іншими монетами, родове успадкування диферентів, також, порівняння результатів нумізматичних досліджень із просопографічними, зокрема, аналіз вагомості аргументів дослідників, які пропонують альтернативні варіанти хронології «борисфенів» тощо. Осібним напрямком подальших розвідок є удосконалення запропонованої

¹⁷⁹ Згідно з матеріалами (див.: Анохин, 1984: 14) максимальний строк існування спільного лицьового штемпеля склав чотири роки лише у декількох випадках, відповідно, емісія цих проміжних груп «борисфенів», у порівнянні з останніми групами, була порівняно невеликою.

¹⁸⁰ Раніше, (Ніколаєв, 2020) я помилково вважав, що срібні монети потрапили в скарб як високоякісний метал.

оцінної хронологічної моделі карбування «борисфенів», оскільки ця модель містить недоліки (похибку +12 років) у датуванні третьої – шостої груп, розташованих в хронологічній лакуні каталогу ІРЕ І² 201.

Таблиця 2.

ХРОНОЛОГІЯ ОЛЬВІЙСЬКИХ «БОРИСФЕНІВ»						
Група І. 330–319 рр. до Р. Х.						
№ 1, 2 330 	№ 3 329 	№ 4 328 	№ 5 327 	№ 6 326 	№ 7, 8 325 	№ 9 324
б/н 323 	№ 10 322 	№ 11 321 	№ 12 320 	№ 13, 14 319 		
Група ІІ. 307–301 рр. до Р. Х.						
№ 15 307 	№ 16 306 N	№ 17 305 	№ 18 304 	№ 19 303 	№ 20 302 IK	№ 21 301 ΦI
Група ІІІ. Не раніше 290 р. до Р. Х., не пізніше 283–271 р. до Р. Х.						
№ 22 	№ 23 ΣΩ	№ 24 ΠΟ	№ 25 	№ 26 	№ 27 ΣΥ	
Групи ІV, V, VI. Не раніше 282–270 рр. до Р. Х., не пізніше 246–234 рр. до Р. Х.						
№ 28, 29 282-270 	№ 30 281-269 NA	№ 31, 32 280-268 	№ 33, 34 279-267 API AP AP	№ 35 278-266 EK	№ 36 277-265 ΔI	№ 37 276-264 ΘE
№ 38 275-263 HΓH	№ 39, 40, 41 274-262 	№ 42 273-261 ΔI	№ 43 272-260 AA	№ 44 271-259 ΘEY	№ 45 270-258 AE	№ 46, 47 269-257 NOY NO
№ 48 268-256 AK	№ 49 267-255 IK	№ 50 266-254 AP	№ 51 265-253 MOI MO	№ 52 264-252 ΦΩ	№ 53 263-251 	№ 54 262-250 M
№ 55, 56 261-249 	№ 57 260-248 	№ 58 259-247 ME	№ 59 258-246 MH	№ 60 257-245 NI	№ 61 256-244 AO	№ 62, 63, 64 255-243
№ 65 254-242 HP	№ 66 253-241 	№ 67 252-240 EY	№ 68 251-239 BOΣ	№ 69 250-238 	№ 70-73 249-237 	№ 74 248-236
№ 75-77 247-235 	№ 78 246-234 IOM					
Групи VII, VIII, XI, X. Не раніше 244–232, не пізніше 219 -217рр. до Р. Х.						
№ 79 244-232 ΔH	№ 80–81 244-232 	№ 82–83 	№ б/н, 84–85 	№ 86, 87, 89 MтB, M-B, MB	№ 88 	б/н
№ 90 ΣYM	№ 91–92 219-217 API AP	№ 93 219-217 EΠI				

Хронологія ольвійських «борисфенів». Номери диферентів на «борисфенах» відповідають таблиці (Карышковский, 1988: 82). Додано абсолютні дати, згідно з запропонованою хронологічною моделлю.

Тезаврація скарбів «борисфенів» на території Ольвійської хори: хронологічний контекст

Мета – дослідження хронології та історичних обставин загибелі Правобережної хори Ольвії в III ст. до Р. Х., що супроводжувалася масовою тезаврацією скарбів «борисфенів». **Методика дослідження** – типові наукові методи, також, порівняльний палеографічний аналіз у поєднанні з власними науковими розробленнями автора із синхронізації епонімного каталогу IPE I² 201 (календаря) та просопографії Ольвії. **Наукова новизна.** На ґрунті просопографії та порівняльної палеографії вперше запропоновано уточнену до декількох років дату видання декрету IPE I² 32 на честь Протогена. Уточнено дату загибелі Правобережної хори Ольвії внаслідок навали скіро-галатів, яка супроводжувалася тезаврацією скарбів «борисфенів». Підтверджена хронологія карбування «борисфенів», пропонується мною у 2014–2020 р. через дослідження їхніх диферентів на ґрунті синхронізації епонімного каталогу IPE I² 201. **Висновки.** 1. Традиційна, така, що домінує в науці, дата загибелі Правобережної хори Ольвії (середина – початок третьої чверті III ст. до Р. Х.) встановлена В. В. Рубаном на ґрунті хронологічної схеми карбування «борисфенів» П. О. Каришковського 1968 р. Водночас відсутні будь-які інші хронологічні індикатори загибелі ольвійської хори в середині III ст. до Р. Х., крім хронології карбування «борисфенів» за П. О. Каришковським. 2. Провідні науковці пов'язують загибель Правобережної хори з навалою скіро-галатів, що про їхню загрозу згадує декрет IPE I² 32 на честь Протогена. Ще за часів В. В. Латишева відомо, що цей декрет є абсолютним палеографічним аналогом стінобудівельного напису IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова. Згідно із синхронізацією епонімного каталогу IPE I² 201 Клеомброт Пантаклів виконав епонімію у 222 р. до Р. Х. Отже, датування декрету на честь Протогена та стінобудівельного напису Клеомброта Пантаклова «тяжисі» до 222 р. до Р. Х. Обидві пам'ятки описують загрозу скіро-галатської навали (напис IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова – побічно), яка і сталася декілька років згодом. Пропонується мною дата припинення карбування «борисфенів» (220–218 рр. до Р. Х. чи навіть 217–216 рр. до Р. Х.) на декілька років передує скіро-галатській навалі, відповідно, у складі скарбів «борисфенів» присутні монети й останніх груп. Мій головний висновок є таким: **загибель Правобережної хори Ольвії та тезаврація скарбів «борисфенів» (з останніми групами включно) спричинила, згадувана в декреті на честь Протогена, така, що відбулася близько середини передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х. (а не середині III ст. до Р. Х.!) навала скіро-галатів** 3. Існування скарбів, сформованих із «борисфенів» переважно першої групи, підтверджує наявність хронологічної перерви в карбуванні першої та другої групи. 4. Наявність срібних статерів кінця IV ст. до Р. Х. у складі скарбу «борисфенів» не є хронологічним індикатором, а лише свідомством їхнього обігу аж до передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х., як вважав П. О. Каришковський. 5. Присутність у деяких скарбах «борисфенів» монет Пантикапею кінця IV – першої чверті III ст. до Р. Х. не є хронологічним індикатором, оскільки ці монети перебували в обігу не менш як 250 років, аж до часів Мітрідата VI Евпатора. 6. Знахідки скарбів «борисфенів» на території або окрузі населеного пункту не є однозначним свідченням дати їхньої тезаврації датою загибелі цього пункту. Зокрема, скарби «борисфенів», тезавровані поблизу переправ (Капулівка, Руська коса) датуються після 220–218 р. до Р. Х., а не 275 р. до Р. Х., як вважають їхні публікатори. 7. Підвищений знос монет ранніх груп у скарбах у порівнянні з новим станом «борисфенів» останніх груп (див., наприклад, скарби з Капулівки, Руської коси), свідчить про тривалість процесу емісії «борисфенів».

Попри традиційне уявлення щодо достатньо високого рівня вивченості ольвійських «борисфенів», все ще залишається нерозв'язаною найважливіша проблема їхньої хронології. У найбільшій мірі вона стосується дати припинення карбування цих монет. Так, за О. М. Зографом (Зограф, 1951: 131) чотири останні легковагові групи «борисфенів» карбувалися у 30–20 рр. III ст. до Р. Х. П. О. Каришковський (Каришковский, 1968) спочатку відносив завершення карбування цих монет до 250-х рр. до Р. Х., згодом – до 240–230-х рр. до Р. Х. (Каришковский, 1988: 82). За В. О. Анохіним (Анохин, 1984: 3–36; Анохин, 2011: №№ 295–386) карбувати «борисфени» завершили у 280 рр. до Р. Х. Є. Я. Туровський¹⁸¹ відносить цю подію до 270 рр. до Р. Х., а В. Ф. Столба (Stolba,

¹⁸¹ Горішня дата початку карбування «борисфенів» за Є. Я. Туровським – 350 рр. до Р. Х. – є унікальною та не підтверджується ні просопографічними, ні історичними обставинами. Попри значний вклад шановного колеги в античну нумізматику Північного Причорномор'я спростовую цю дату на користь 331–330 рр. до Р. Х. завдяки наявності високої кореляції між іменами монетних магистратів та епонімів 350–319 рр. до Р. Х., також, спільних диферентів на золотих, срібних, свинцевих («облогових») статерах та першій групі «борисфенів». (Див.: Ніколаєв 2020б: 12–15; Ніколаєв, 2020: 14–42 тощо).

2019: 530-531) – до 275 р. до Р. Х. (Туровский, 2015а: 421-430). Виконане мною у 2020 р. просопографічне дослідження диферентів на «борисфенах» усіх груп, (тобто їхня інтерпретація іменами реальних історичних осіб на ґрунті синхронізованого епонімного каталогу (Николаев, 2020: 14-42)), підтвердило раніше пропоновану хронологію¹⁸² та дозволило здобути схему, що збігається зі схемою П. О. Карішківського щодо перших груп, та за О. М. Зографом (Зограф 1951: 131) – в хронології останніх чотирьох груп. Згідно з моїм дослідженням карбування «борисфенів» відбувалося з 331–330 р. до Р. Х. упродовж не менш 110 років зі значними перервами; завершення їхньої емісії належить до 220 – 218 рр. до Р. Х. (Николаев, 2020: 14-42), чи навіть до 217–216 р. до н. е (Николаев, 2014: 218-220). Загалом, пропонована модель як у частині хронології, так і за просопографією монетних магистратів є наслідком моєї базової дослідницької платформи – синхронізованого епонімного каталогу IPE I² 201 – та складає єдину взаємозалежну систему з лапідарними написами, графіті, легендами агораномних гир та керамічних клейм, магічними написами, монетними легендами тощо¹⁸³.

Водночас на сьогодні опубліковані, пов'язані із загибеллю ольвійської хори, скарби «борисфенів»¹⁸⁴, (які мають у своєму складі, зокрема, монети останніх груп), що їх видавці датують не пізніше 250–240 рр. до Р. Х., або навіть 280–275 рр. до Р. Х.¹⁸⁵. В інших випадках датування скарбів прив'язуються до нібито синхронних (300–275 рр. до Р. Х.) монет Пантикапею, які присутні разом із «борисфенами» (Фатеев, 2014: 365-368). Отже, виявлено значні хронологічні неузгодженості між датуванням скарбів «борисфенів», що їх оприлюднено останніми роками та побудованою мною хронологічною моделлю карбування (Николаев, 2020: 14-42), яка є складником єдиної хронологічної та просопографічної системи Ольвії IV–I ст. до Р. Х. Відповідно, запропонована мною хронологічна модель потребує додаткового історичного обґрунтування; ціллю цього розділу є дослідження хронології та історичних обставин загибелі великої ольвійської хори в III ст. до Р. Х., що супроводжувалося масовою тезаврацією скарбів «борисфенів» (Николаев, 2021в). Зауважу, що я не мав наміру виконувати дослідження скарбів «борисфенів», що їх знайдено на значній відстані від меж великої ольвійської хори (Mielczarek & Orlyk, 2019: 33-39; Орлик, Коцур, Цыганенко, 2020: 37-48), за браком інформації щодо історичної долі таких регіонів. З іншого боку, збіг складу скарбів «борисфенів» з різних регіонів може свідчити про спільність історичних обставин та синхронності їхньої тезаврації.

Вчені, однак, різно оцінюють як причини колапсу хори Ольвії, так і її хронологію. Не переслідуючи мету відносної повноти огляду, досліджу деякі

¹⁸² Дослідження 2014 р. було виконане мною в рамках збереженої частини епонімного каталогу IPE I² 201 та стосувалося двох перших та декількох останніх груп «борисфенів» (Николаев, 2014: 218-220).

¹⁸³ Це означає, що, будь-яка частина здобутих мною хронологічних параметрів не може бути прийнята як така, що «збігається із загальноприйнятими», а інша – відкинута, як така, що «не збігається із загальноприйнятими»; датування можуть бути прийняті цілком або відкинуті цілком на підставі мотивованого висновку.

¹⁸⁴ Див. нижче.

¹⁸⁵ В такому випадку мова йде, зокрема, про датування скарбу із Капулівки (Фатеев, Третьяков, 2012: 183-191).

наукові праці з цього питання. Так, Ю. Г. Виноградов з покликанням на статтю В. В. Рубана (*Рубан, 1985: 26-46*) зазначає, що «... вивчення ольвійської хори ... незаперечно довело: близько середини III ст. до Р. Х. практично всі численні поселення колись великої сільськогосподарської території полісу гинуть, при цьому знайдені в них шари руйнувань і пожеж красномовно свідчать про насильницький характер їхнього зникнення» (*Виноградов, 1989: 188, виноска 49*). Водночас в іншому місті Ю. Г. Виноградов зазначає, що «...факт навали галатів не поодинокі, а в союзі зі скірами, може свідчити, на користь того, що їхній запланований (чи доконаний?) похід припадає на часи, коли могутність їхнього царства хилилася до занепаду, тобто, незадовго до 213 р. до Р. Х. Отже, порівняння наведених вище тез Ю. Г. Виноградова вказує, що дослідник не пов'язує загибель великої хори з подіями, що описуються в декреті на честь Протогена (за Ю. Г. Виноградовим¹⁸⁶ цей декрет виданий у 20–10 рр. III ст. до Р. Х.).

Однопрізвищник Ю. Г. Виноградова, російський дослідник Ю. А. Виноградов (*Виноградов, 2006*) у своїй монографії 2006 р. вважає, що припинення життя на сільських поселеннях Боспору, Ольвії, Херсонесу наприкінці першої третини III ст. до Р. Х. мало насильницький характер. Ю. А. Виноградов (*Виноградов, 2006: 128*) піддає сумніву реальність походу галатів. Декрет на честь Протогена, у якому змальовано події, що передують скіро-галатський навалі, дослідник (*Виноградов, 2006: 124*)¹⁸⁷, слідом за Ю. Г. Виноградовим, відносить до 220–210 рр. до Р. Х.

В. М. Отрешко (*Отрешко, 1982: 34-46*) систематизував свідчення, що стосуються, зокрема, загибелі поселень Дністровського Правобережжя, Дністровського Лівобережжя та Правобережної хори Ольвії близько середини III ст. до Р. Х. та дійшов висновку про вирішальну роль у цьому скіро-галатських племен протогенівського декрету.

Звертаючись до археологічної мапи античних поселень Нижнього Побужжя (*Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990: 44-75*), виданої в 1990 р., також, знаходжу десятки згадок про припинення існування поселень та «вілл» Правобережної хори близько середини III ст. до Р. Х. Сумарно автори зазначають, що порівняно стабільний розвиток хори кінця IV – першої половини III ст. до Р. Х. переривається галатською навалою близько середини III ст. до

¹⁸⁶ (*Виноградов, 1989: 188, виноска 49*). В датуванні цього декрету 20–10 рр. III ст. до Р. Х. Ю. Г. Виноградов використав нові нумізматичні матеріали П. О. Каришківського, який відніс до передостаннього десятиліття унікальну монету з аббревіатурою **ΠΡΩ**(τοῦ ἐνός) **ΗΡ**(οὐδὲντος). (Див.: *Каришковский, 1984: 111-119*). Це свідчить про те, що дослідник вважав синхронними події, що змальовані в декреті та дату його прийняття. З іншого боку, сучасні дослідження О. Аврама переконливо доводять, що між подіями, змальованими в цьому декреті й датою його прийняття могло пройти 10–20 років. (Див.: *Avram, 2016a: 27-76*). Сучасне датування монет **ΠΡΩ**(τοῦ ἐνός) **ΗΡ**(οὐδὲντος) 250–240–230 рр. до Р. Х. добре узгоджується із хронологічною моделлю життєдіяльності Протогена, що побудована мною (Див.: *Николаев, 2014: 200*). Покликання Ю. Г. Виноградова на палеографію декрету, яка нібито «...прекрасно узгоджується із такою, що тут відстоюється датою декрету...» не є некоректним, з огляду на дослідження Т. Н. Кніпович, П. О. Каришківського, В. П. Яйленка (Див.: *Книпович, 1966: 142-149; Каришковский, 1968: 95-105* тощо). З огляду на наведені матеріали, проте, датування декрету на честь Протогена, що його запропонував Ю. Г. Виноградов, відповідає сучасним уявленням, у тому разі, й моєї хронологічної моделі.

¹⁸⁷ Втім, вчений, ймовірно, не досліджував хронологію подій декрету, оскільки помилково зазначає, що Протоген працював на благо Вітчизни із середини III ст. до Р. Х.

Р. Х. Усі населенні пункти хори на захід від Бугського лиману, зокрема, на правому березі, припиняють своє існування (*Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990: 76*).

В 1999 р. світ побачила фундаментальна праця колективу провідних вчених-археологів, яка, на їхню думку, мабуть, підбивала підсумки дослідженням Ольвії в XX столітті (*Крыжицкий та інші, 1999*). Дослідники наголошують на тому, що «...загибель поселень ольвійської великої хори в другій половині III ст. до Р. Х. сталася в наслідок дії не яких не будь чинників внутрішнього розвитку, а із-за різкого погіршення військово-політичної ситуації й, зокрема, галатської навали» (*Крыжицкий та інші, 1999: 193*). Звертаю увагу на дату загибелі хори, що її наводять дослідники – друга половина, а ні «традиційна» середина III ст. до Р. Х. В іншому місті, відповідаючи на запитання, внаслідок чого загинули поселення великої хори дослідники обґрунтовано виключають навалу сарматів та зазначають, що «...головна воєнна загроза виходила, ймовірно, від галатів, згадуваних у декреті на честь Протогена, хвиля яких рухалася із заходу» (*Крыжицкий та інші, 1999 : 221*). Вчені приймають дату видання протогенівського декрету останньою чвертю –рубіжом III–II ст. до Р. Х.

З мого короткого огляду випливає, принаймні, одне найважливіше питання хронологічного змісту: *звідки в науковому обігу з'явилася дата колапсу поселень та сільськогосподарських «вілл» Правобережної хори Ольвії, як середина III ст. до н. е?* З урахуванням факту масових покликань на В. В. Рубана, у дослідженні цього питання звернуся до праць цього видатного українського вченого, та в сутності, першовідкривача значної частини археологічних об'єктів Правобережної хори. Так, на початковому етапі досліджень вчений зазначив, що археологічний матеріал є єдиним джерелом відтворення загальної історичної картини, насамперед це стосується встановлення хронології пам'яток, яка є вихідним пунктом для подальших досліджень (*Рубан, 1978: 66*). Виконавши огляд джерел та в сукупності з новими матеріалами вчений наголосив на необхідності перегляду традиційної хронології сільських поселень Нижнього Побужжя, яка раніше передбачала їхнє існування аж до II ст. до Р. Х. Дослідження керамічних та нумізматичних матеріалів надало змогу В. В. Рубану сформулювати гіпотезу про загибель деяких поселень Правобережної хори в 331 р. до Р. Х. внаслідок походу Зопіріона, подальше відродження й розвиток хори та остаточну її загибель близько середини III ст. до Р. Х. *Треба зазначити, що хронологія остаточної загибелі поселень та «вілл» Правобережної хори Ольвії була визначена дослідником на підставі знахідок «борисфенів», завершення карбування яких, з покликанням на схему П. О. Каршиковського (Карышковский, 1968), на той час належало до 250 рр. до Р. Х.* Надалі В. В. Рубан (*Рубан, Урсалов, 1978: 82-88*), на підставі уточнення хронологічної схеми карбування «борисфенів», разом із В. Н. Урсаловим, знизив приблизно на десять років дату загибелі сільськогосподарських «вілл», віднісши її до 250–240-х рр. до Р. Х. *Я дослідив переважну більшість статей В. В. Рубана 70–80-х рр. минулого століття, як осібних, так і в співавторстві. На жаль, я не знайшов згадок щодо наявності інших хронологічних індикаторів загибелі великої*

ольвійської хори у середині III ст. до Р. Х. крім хронології карбування «борисфенів» за схемою П. О. Каришковського.

Отже, використання, що існувала на той час, хронологічної моделі карбування «борисфенів» для уточнення дати загибелі хори утворює замкнуте коло: пізні групи «борисфенів» за моделлю П. О. Каришковського 1968 р. датуються 250 рр. до Р. Х., відповідно, ця хронологія використовується у якості хронологічного індикатора загибелі хори. Своєю чергою, П. О. Каришковський, захищаючи свою хронологічну схему карбування та критиці В. О. Анохіна покликається на датування В. Н. Урсаловим дати загибелі хори (*Карышковский, 1988: 82*), не маючи можливості покликання на статті В. В. Рубана, які своєю чергою, містять покликання на статтю П. О. Каришковського 1968 р.

Відповідно, моє подальше завдання – пошук об'єктивного хронологічного індикатора загибелі Правобережної хори Ольвії. З урахуванням загальноприйнятої гіпотези про загибель хори внаслідок навали галатів звернувся до видатної історичної пам'ятки – декрету IPE I² 32 на честь Протогена, де йдеться про загрозу цієї навали. Втім, зазначу, що загальноприйнята дата видання декрету (остання чверть – рубіж III–II ст. до Р. Х.) хронологічно різниться від чверті до пів віку з традиційною датою загибелі Правобережної хори (середина II ст. до Р. Х.). Як зазначають дослідники (*Emilov, 2005: 326; Отрешко, 2009: 128*), палеографічні, археологічні та історичні підстави датування декрету на честь Протогена практично не погоджуються. Насамперед ця обставина підтверджує, що дослідження цього документу повинно йти двома паралельними напрямками – встановлення хронології подій декрету та уточнення дати його видання. Саме такий підхід до вивчення декрету застосовується мною вже багато років (*Николаев, 2008: 101*). Отже, для досягнення поставленої цілі виникає необхідність проаналізувати як хронологічну інформацію з декрету на честь Протогена, так і дату його видання.

З урахуванням таких, що періодично надходять нових матеріалів¹⁸⁸, декрет цей постійно займає достойне місце в моїх дослідженнях. На сьогодні вже побудовано декілька варіантів, що розрізняються ступенем деталізації (за умови збігу хронологічних параметрів) просопографічних (хронологічних) моделей подій декрету, які враховують хронологію діяльності аж семи історичних осіб, згадуваних у ньому (*Николаев, 2008; Николаев, 2012: 26-41; Николаев, 2011: 342-348; Николаев, 2014*).

Як вказано вище, у дослідженнях декрету на честь Протогена я розрізняю два взаємопов'язані завдання: встановлення хронології подій, змальованих у декреті та дату фіксації декрету (*Николаев, 2014: 184*). Хронологія подій, яка наведена на лицьовій стороні декрету (А), зокрема, евергесія батька Протогена, епоніма 294 р. до Р. Х. на ім'я Геросон, придбання дешевого вина (архонт Демокон), «перший» голод, прихід саїв (жрець-епонім Геродор), діяльність відкупників (Конон та Форміон), «другий» голод, ситонія та ситометрія (жрець-епонім Плейстарх), амбасада до царя саїв Сайтафарна (Аристократ) віднесена до другої чверті – початку третьої чверті III ст. до Р. Х. Ці події стосуються молодих

¹⁸⁸ Маються на увазі магічні написи, монетні легенди, керамічні клейма тощо.

років та середнього віку Протогена (Николаев, 2014: 193); опис заслуг Протогена в декреті починається приблизно з 263 рр. до Р. Х. (Николаев, 2008: 116). Останнім часом отримані підтвердження хронології подій, змальованих на стороні А¹⁸⁹.

Між тим, треба вказати на деякі обмеження в моєму дослідженні, на яких я вже неодноразово наголошував:

– моя хронологічна модель стосується лише подій, змальованих в першій частині декрету (сторона А). Інформація зі зворотного боку (сторона Б), у якій розповідається переважно про події, що передували скіро-галаській навалі, не містить імен історичних осіб, крім Протогена; саме тому, побудувати хронологічну модель для сторони Б декрету неможливо (Николаев, 2014: 193). Я вважав, що ці події належали до завершального періоду життя Протогена (розрахунково близько/або після 243–233-ті рр. до Р. Х. чи то близько/або після 240–230 рр. до Р. Х.) (Николаев, 2014: 193, 199);

– в рамках просопографії завдання зі встановлення дати декрету не може бути строго вирішено, оскільки тривалість життя Протогена нам невідома (Николаев 2014: 199). Теоретично рік видання декрету лежить у нижній частині діапазону активної діяльності Протогена (розрахунково близько/або після 243–233-ті рр. до Р. Х. чи то близько /або після 240–230 рр. до Р. Х.) (Николаев, 2012: 38; Николаев, 2014: 193, 199);

– моє дослідження не стосувалося зовнішньополітичних аспектів декрету, зокрема, походження та пересування племен (Николаев, 2014: 184);

Водночас новітні дослідження видатного французького епіграфіста румунського походження О. Аврама (Avram, 2016a: 27-76), що стосуються інтерпретації декрету Істрії SEG 52, 724 на честь Меніска Феодорова (зі згадкою про Скирів) обґрунтовано визначають дату видання декрету на честь Протогена не раніше 230 р. до Р. Х., що, як видно, збігається з моєю хронологічною моделлю. Ще більше, О. Аврам, посилаючись на мою працю (Николаев, 2012: 26-41), зазначив, що запропонований (через генеалогічні розрахунки) для Геросона, батька Протогена, період активної діяльності приблизно 298–268 рр. до Р. Х. з виконанням епонимії у 294 р. до Р. Х. дає змогу припустити, що Протоген народився орієнтовно 294 р. до Р. Х. або незабаром після цього. Відповідно, близько 230 р. до Р. Х. Протоген мав би вік 60 років та 70 років – близько 220 р. до Р. Х., що є цілком реальним (Avram, 2016a 55; Николаев, 2014: 197). Окрім того, дослідник обґрунтовано зазначає, що декрет на честь Протогена міг бути

¹⁸⁹ Із магічних написів Ольвії отримані додаткові відомості щодо дійових осіб декрету, зокрема, громадянина Аристократа. Повне ім'я Аристократа – Αριστοκράτης Δαμάσσοῦ. Його батьком є епонім 293 р. до Р. Х. Δάμασος Αριστοκράτους. (Див.: Николаев, 2020: 223). Також, в стадії дослідження перебуває магічний напис, який згадує, зокрема, жерця-епоніма на ім'я Πλείσταρχος. Ще більше, підтверджена діяльність жерців-епонімів Геродора, Плейстарха та відкупника Форміона, також, у якості монетних магістратів. Що стосується Протогена, підтверджена гіпотеза П. О. Каришковського, на яку до речі посилається Ю. Г. Виноградов, про виконання Протогеном посади монетного магістрата. Однак, сучасне датування цих монет відноситься до 240–230 рр. до Р. Х. (Див.: Анохин, 2011. №№ 426, 427; Фролова, Абрамзон, 2005: №№ 1427-1429; Николаев, 2020: 14-42). Також, обґрунтована діяльність Протогена у 260–230 рр. до Р. Х. у якості як пересічного агораном, так і голови колегії агораномів. (Див.: Николаев, 2017: 12-30). Я також надав переконливі критичні зауваження щодо датування цього декрету 180–170 рр. до Р. Х. російським епіграфістом В. П. Яйленком. (Див.: Николаев, 2018б: 155-159).

виданим й через деякий час після подій, тобто, тоді, коли громадянами було прийняте рішення вшанувати свого благодійника. Після обговорення цієї дати з О. Аврамом (*Avram, 2016a: 55, прим. 74*) у 2014 р. мною була прийнята дата видання протогенівського декрету як орієнтовно 230 р. до Р. Х. (*Николаев, 2014*).

Отже, констатуючи вичерпання можливостей просопографічного напрямку визначення дати видання декрету *IPE I² 32* ми, майже, через сім років, я повертаюся до його розгляду та пропоную новий, удосконалений підхід до уточнення датування цієї пам'ятки. Він полягає в поєднанні просопографічного алгоритму з порівняльним палеографічним алгоритмом. Поясню, що ж мається на увазі. Насамперед звернуся до спостереження, що його зробив ще в 1887 р. В. В. Латишев (*Латышев, 1887: 84*), щодо разючого збігу палеографії декрету *IPE I² 32* на честь Протогена та стінобудівельного напису *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова, (до речі, згідно з синхронізованим епонімним каталогом – епоніма Ольвії 222 р. до Р. Х.)¹⁹⁰. Дослідник, навіть не виключає виконання обох документів одним різьбярем. Ця обставина може бути інтерпретована як ознака синхронності (в межах декількох років) виготовлення згадуваних лапідарних пам'яток¹⁹¹, тобто, *дата фіксації декрету IPE I² 32 на честь Протогена «тяжіє» до 222 р. до Р. Х.* Понижуючи на декілька років (в межах похибки (*Николаев, 2014: 193*)) пропоновану мною у 2014 р. орієнтовну дату видання цього декрету, в підсумку, здобуваю повну хронологічну узгодженість. Мається на увазі, що лицьова сторона декрету згадує про життєдіяльність Протогена, починаючи з його молодих років (орієнтовно з 263 р. до Р. Х.) (*Николаев, 2014: 116*) та досягнення середнього віку (з другої чверті III ст. до Р. Х. до 240-х рр. до Р. Х. включно). На другій стороні (Б) декрету *IPE I² 32* наведена інформація про зрілі роки Протогена, *про загрозу скіро-галатської навали й ремонту міських стін та веж, що їх одноосібно фінансував Протоген («...ніхто, не пропонував своїх послуг...» крім Протогена).* Загроза зі сторони, зокрема, скірів та галатів, мабуть, існувала не один рік. Чергове загострення ситуації змусило ольвіюполітів, зокрема, ініціювати випуск декрету на честь Протогена, ймовірно, як стимул для інших благодійників щодо укріплення міських стін та веж. І такий евергет знайшовся: в майже синхронному до декрету на честь Протогена стінобудівельному напису *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова (малюнок 88) йдеться про будівництво пілона та прясла стіни. Як відомо, ремонт фортець виконувалися, як правило, перед загрозою навали ворогів (*Виноградов, 1989: 159-160; Лейпунська, 1990: 117-122*). Очевидно, що видання декрету на честь Протогена та стінобудівельного напису Клеомброта Пантаклова передують скіро-галатській навалі та хронологічно близькі епонімії Клеомброта Пантаклова

¹⁹⁰ В монографії 2008 р. я виявив хронологічні неузгодженості в роду Пантаклів-Клеомбротів у другій половині III ст. до Р. Х. та висловлена необхідність уточнення родовідної гілки (див.: *Николаев, 2008: 142, прим. 7*). Вже в 2011 р. я знайшов та виправив помилку в родовідній гілці Пантаклів-Клеомбротів та увідповів їй до основного закону генеалогії: *Κλεομβροτος Παντακλέους* із п'ятої стрічки другого стовпця каталогу, одночасно є й персонажем стінобудівельного напису *IPE I² 180*. Ще більше, я висловив побажання врахувати це виправлення в подальших дослідженнях (див.: *Николаев, 2011: 211-215*). На жаль, це виправлення мною було фактично проігнороване.

¹⁹¹ Раніше я вважав стінобудівельний напис Клеомброта Пантаклова своєрідним продовженням декрету на честь Протогена. Див.: (*Николаев, 2014: 197*).

222 р. до Р. Х. Не можна не помітити, що навала галатів та скірів, що, ймовірно, сталася через декілька років, практично збігається з пропонованою мною датою припинення карбування «борисфенів» останніх груп (220–218 рр. до Р. Х. чи навіть 217–216 рр. до Р. Х.). Таке хронологічне узгодження є підставою для висунування історичної (хронологічної) гіпотези: *традиційне датування колапсу великої ольвійської хори близько середини III ст. до Р. Х., що його запропонував В. В. Рубан, базується на єдиному хронологічному індикаторі – такої, що існувала на той час моделі карбування «борисфенів П. О. Каришковського. З іншого боку, видання декрету IPE I² 32 на честь Протогена, згідно з датуванням його абсолютного палеографічного аналога – стінобудівельного напису IPE I² 180 епоніма 222 р. до Р. Х. Клеомброта Пантаклова – «тяжкіє» до 222 р. до Р. Х. Очікувана в цьому декреті навала галатів та скірів, відбулася, ймовірно, через декілька років після фіксації в мармурі цих документів. Навала супроводжувалася, ймовірно, загибеллю Ніконія, поселення Кошари, поселень Придністровського регіону, Правобережної хори Ольвії та тезаврацією скарбів «борисфенів» у тому числі пізніх груп. Хронологічно навала «тяжкіє» до 215 р. до Р. Х.¹⁹², тобто, сталася через деякий час після припинення карбування «борисфенів» відповідно до моєї хронологічної моделі.*

Малюнок 88. Абсолютний палеографічний аналог декрету на честь Протогена – стінобудівельний напис Клеомброта Пантаклова, епоніма Ольвії 222 р. до Р. Х. Напис передус розгрому великої хори Ольвії галатами та скірами орієнтовно в середині передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х. та відповідно, масовою тезаврацією скарбів «борисфенів» усіх груп. Переклад напису: «Клеомброт Пантаклів подбав про будівництво пілона та прясла стіни». Одеський Археологічний Музей. Фото автора.

Далі надано коротку інтерпретацію деяких характерних та нехарактерних (Коцур, 2017: 15-32) за вмістом скарбів «борисфенів» з огляду на запропоновану мною модель їхнього карбування (Ніколаєв, 2020: 14-42). Отже, на сьогоднішня на хорі Ольвії відомі знахідки «борисфенів», як окремо, так і в складі скарбів. Очевидно, що поодинокі знахідки «борисфенів», у тому разі, за межами хори (наприклад, див.: (Колибенко, 2011: 4-22)), можуть бути датованими з застосуванням хронологічної таблиці, що я її обґрунтував у 2020 р. (Ніколаєв, 2020: 39). Своєю чергою, скарби «борисфенів» знайдені в межах великої

¹⁹² Навала скіро-галатів близько 215 р., що супроводжувалася колапсом ольвійської хори, безсумнівно погіршила фінансові можливості поліса. Це, ймовірно, стало відповідним стимулом зі сторони позикодавців для вимоги боргу та прийняття декрету IOlb 28+29+123+IPE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія. Декрет, що був прийнятий в рік епоніма Агатины Деймахова (215 р. до Р. Х.), визначає умови повернення трьох тисяч золотих статерів, що їх заборгувала Ольвія.

ольвійської хори в залежності від свого складу мають деякі особливості в датуванні.

Скарб, сформований із монет лише першої групи (з додаванням одного–двох випусків другої групи) проаналізую на основі публікації В. Б. Піворовича (скарб знайдений у 2008 р. в районі Аджигольської балки Очаківського району Миколаївської області) (Піворович, 2009: 100). Скарб містив понад сто «борисфенів» першої та другої групи. «Борисфени» другої групи представлені тільки першими двома випусками (диференти №№ 15, 16)¹⁹³. Наявність у скарбі монет лише першої групи та перших двох випусків (або трьох(?)) другої групи свідчить про послідовний процес карбування, із щорічною зміною магістрата. Склад скарбу не може бути пояснений у рамках гіпотези В. О. Анохіна про однорічний випуск за участю шести магістратів (Анохин, 1984: 3–36). Відповідно, цей скарб був прихований приблизно 304–303 рр. до Р. Х. коли емісія другої групи продовжувалася.

Також, мною отримана інформація про знахідку в районі Широкої балки орієнтовно 2014–2016 рр. до Р. Х. аналогічного за складом скарбу «борисфенів». У скарбі містилося понад 300 «борисфенів» першої та частково другої групи. Орієнтовно п'ятдесят «борисфенів» були перекарбовані з оболів з Деметрою. Монети з диферентом ІК та подальші є відсутніми, тобто скарб тезаврований орієнтовно 307–306 р. до Р. Х. Деякі монети першої групи мали сліди обігу. Порівнювання цих скарбів з іншими, які не мали у своєму складі «борисфенів» першої групи, дає змогу визначати, що *перерва між емісіями першої та другої групи дійсно існувала*¹⁹⁴. На жаль, історичні обставини, що спонукали до тезаврації розглянутих скарбів мені невідомі. У якості попередньої гіпотези можливо запропонувати ймовірне зниження вартості монет подальших груп щодо монет першої групи з відповідними наслідками для їхнього обігу.

Скарби, сформовані з монет від другої групи до майже кінцевий (без наявності або з наявністю додаткових клейм) трапляються найчастіше, (див., наприклад, (Орлик, 2018: 13–14)), у тому разі, знайдених за межами ольвійської хори (Mielczarek & Orlyk, 2019: 33–39; Орлик, Коцур, Цыганенко, 2020: 37–48). Історичні причини масової тезаврації скарбів «борисфенів» на території, яка не входила в ольвійську округу, мені не відомі. І хоча я не маю підстав ототожнювати історичні обставини тезаврації скарбів в межах хори Ольвії та за ними, хронологічна інтерпретація таких скарбів майже не розрізняється. Так, у складі скарбу «борисфенів» із Білозерського поселення (Былкова, 1996: 18–19) трапляються монети третьої, четвертої, п'ятої та восьмої групи (№№ 24, 36, 70, 93 (Карышковский, 1988)). Думка В. П. Билкової (Карышковский, 1988: 19) про те, що цей скарб фіксує припинення життя на поселенні у першій третині III ст. до Р. Х., (що, ніби то, збігається з датуванням керамічного комплексу з поселення), не є коректною, оскільки сама дослідниця наводить відомості про

¹⁹³ Автор (Піворович, 2009: 100) надає світліну ще одного диференту, який достатньо близький до диференту (№ 17), але й має значні відмінності (омікрон замість дельти в горішній частині). Не маючи «на руках» такого «борисфену» я утримаюся від будь-яких висновків.

¹⁹⁴ Ця гіпотеза П. О. Каришківського (Карышковский, 1988: 82) знайшла підтвердження в моїх дослідженнях, зокрема, високою кореляцією з епонімним каталогом.

знахідки монет другої половини III ст. до Р. Х. та, навіть, першої половини II ст. до Р. Х., з покликанням на працю В. Рубана та В. Урсалова (*Рубан, Урсалов, 1978: 46*) (маються на увазі знахідки «борисфена із клеймом у вигляді дельфіна та восьмипроменевої зірки, що традиційно датується другою половиною III ст. до Р. Х. та двох монет із легендою **ΒΣΕ** рубежу III–II ст. до Р. Х. Отже, згідно з моєю хронологією скарб з Білозерського поселення складений з «борисфенів» 290–218 рр. до Р. Х.

Особливої уваги заслуговують скарби, сформовані з монет від другої групи до майже кінцевий з додаванням мідних монет Пантикапею періоду кризи. Втім насамперед необхідно навести інформацію Д. Б. Шелова (*Шелов, 1982: 45-50*): «...дослідження декількох скарбів монет Боспорського царства дає змогу вважати, що деяка частина монет IV–III ст. до Р. Х., попри численні перекарбування, знаходилася в обігу майже 250 років. Це, своєю чергою, ставить запитання про те, у якій мірі поодинокі знахідки цих монет можуть слугувати хронологічними індикаторами для археологічних комплексів, у яких вони трапляються». Майже сорок років, що минуло із часів публікації цієї статті надало величезну кількість переконливих доказів, того, що монети Пантикапею, зокрема, кінця IV–першої чверті III ст. до Р. Х., були в обігу аж до часів мітрідатових війн¹⁹⁵.

Треба прокоментувати із сучасних позицій склад скарбу «борисфенів» із Кам'янки-Дніпровської (*Волчкова, 1956: 55-56*). Судячи із представлених світлин переважна більшість із монет належить останнім та передостаннім групам (диференти №№ 93, 80, 84, 86, 69, 66, 58, 57, 50) та одна монета із диферентом № 24. Також присутні дві монети Пантикапею із головою безбородого сатира та лева з осетром на реверсі. Монети ці мають накарбування у вигляді дванадцяти кінцевої зірки та горита з луком. Згідно із пропонованою хронологічною схемою вважаю, що цей скарб був тезаврований в другій половині передостаннього десятиліття II ст. до Р. Х. Відповідно, інтерпретація скарбів, які вміщують одночасно «борисфени» та монети Пантикепею кінця IV–першої чверті III ст. до Р. Х., мусить враховувати період обігу останніх.

Осібний скарб сформований із монет від другої групи до майже кінцевий із додаванням срібних статерів кінця IV ст. до Р. Х. (*Анохин, 1984: 3-36*). Згідно із матеріалами П. О. Каришковського (*Каришковский, 1988: 88. виноска 22*) статери знаходилися в обігу довгий час, аж до 220 р. до н. е.¹⁹⁶ Також, поодинокий скарб сформовано із «борисфенів» із накарбуванням і монет Геракл-зброя та Деметра-зброя (*Каришковський, 1959а: 138-142; Каришковский, 1984: 111-119*). Раніше я показав, що монети Геракл-зброя та Деметра-зброя карбувалися у проміжках між карбуванням «борисфенів» (*Ніколаєв, 2020: 14-42*).

На заключення, для порівняльного дослідження ступеню зносу ранніх та пізніх груп «борисфенів» скористаюся публікаціями деяких скарбів, у яких або

¹⁹⁵ Кількість таких скарбів вимірюється сотнями. Читач без утруднень знайде відповідні покликання.

¹⁹⁶ У попередньому дослідженні цього питання я вважав, що срібні статери присутні в складі скарбу як високоякісне срібло (*Ніколаєв, 2021а: 290-299*).

безпосередньо приділено увагу цьому питанню (Смирнов, Олейниченко, 2011: 451-456) або світлини «борисфенів» оприлюднені на високому поліграфічному рівні, що дає змогу визначити зношені та / або нові примірники монет (Фатеев, Третьяков, 2012: 183-191). Водночас необхідно окреслити деякі методичні обмеження щодо проведення такого дослідження. Оскільки є очевидним, що процес зносу монети визначається не тільки часом її обігу, а й багатьма іншими чинниками, які мають імовірнісний характер, порівняльне дослідження зносу потребує репрезентативної вибірки, у всякому разі, не менш сотень примірників.

Отже, звернуся до публікації скарбу із 275 «борисфенів», знайденого місцевими мешканцями у 2010 р. між Волошською косою та північним окрайком с. Парутине (Смирнов, Олейниченко, 2011: 451-456). Цей скарб був врятований для подальшого наукового дослідження миколаївським колекціонером Сергієм Шередекою, який повністю викупив його та офіційно звернувся до лабораторії археології та етнології Навчально-наукового Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського із пропонуванням консервації, реставрації, експонування та публікації цього скарбу. Видавці скарбу зазначають, що «...ранні групи монет більш зношені, а пізні практично не були в обігу» (Смирнов, Олейниченко, 2011: 454). Сергій Шередека вважає, що прив'язка цього скарбу до садиби кінця IV – початку III ст. до Р. Х. є умовною, оскільки поряд із місцем тезаврації, ймовірно, знаходилася переправа; скарб можливо був тезаврований іногороднім торгівцем, а не місцевим мешканцем. Колекціонер надав мені якісні світлини монет пізніх груп зі скарбу, що підтверджують їхній гарний стан. Згідно із моєю хронологічною моделлю цей скарб сформовано з «борисфенів», які були випущені в обіг із 304 р. до Р. Х. до орієнтовно 218 р. до Р. Х. Відповідно, таким достатньо великим часовим діапазоном і пояснюється зношеність монет перших груп.

Відома, також, публікація скарбу з Капулівки (Фатеев, Третьяков, 2012: 183-191), яка характеризується високоякісними світлинами «борисфенів». Із розгляду цих світлин випливає, що майже всі «борисфени» (Фатеев, Третьяков, 2012: 183-191, малюнок 1) другої, третьої та четвертої групи (№№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27) мають значні сліди зносу поверхні. Ситуація із наявністю зносу поступово поліпшується на «борисфенах» четвертої, п'ятої, шостої (Фатеев, Третьяков, 2012: 183-191, малюнок 3) та сьомої, восьмої та дев'ятої груп (Фатеев, Третьяков, 2012: 183-191, малюнок 4). Датування цього скарбу необхідно прив'язувати до переправи, що існувала поруч, а не до загальноприйнятої дати загибелі поселення Капулівка.

Втім, переконливі порівняльні дослідження ступеню зносу ранніх та пізніх груп «борисфенів» дають матеріали скарбу, знайденого біля Херсону у 2014 (або 2015 р.). Скарб складався із 965 «борисфенів», що його порівняно якісні світлини виставлені пошуковиком на каналі Youtube (<https://reibert.info/threads/skarbi-znajdeni-forumchanami-i-rozpovidi-pro-nix.100942/page-25>). Отже, світлини 24 примірників «борисфенів» другої групи з диферентом ІК (№ 20), також,

двадцяти «борисфенів» другої групи із диферентом **ΦΙ** (№ 21) – найстаріші монети скарбу, що датуються згідно із моєю моделлю орієнтовно 302–301 рр. до Р. Х. – практично в повному складі мають значний знос поверхні. Порівняно значний знос поверхні мають і монети четвертої групи із диферентом **ΔΙ** (№№ 36, 42), відповідно, близько 277–265 рр. до Р. Х. та 273–261 рр. до Р. Х. Разючим є порівняння в одній світлині ступеню зносу монет із диферентом **ΑΡ**, які згідно зі моєю моделлю належать представникам роду Нікератів на ім'я Ἀρίστων? τοῦ δεῖνος, відповідно, діду (диферент № 34; близько 279–267 рр. до Р. Х.) та онуку (диферент № 92; орієнтовно 220–218 рр. до Р. Х.), тобто, хронологічно різняться майже на 60 років. Достатньо переконливою є світлина, на якій представлені тридцять три монети із диферентом **ΕΠΙ** (№ 93) 220–218 рр. до Р. Х., переважна більшість яких практично не була в обігу. Також, рекомендую читачеві виконати порівняння світлин, на яких зображені монети другої групи із диферентами **ΙΚ** та **ΦΙ** з монетами десятої групи із диферентом **ΕΠΙ**, які, за моєю моделлю, хронологічно різняться майже на вісімдесят років.

Висновки.

1. Традиційна, така, що домінує в науці, дата загибелі Правобережної хори Ольвії (середина – початок третьої чверті III ст. до Р. Х.) встановлена В. В. Рубаном на ґрунті хронологічної схеми карбування «борисфенів», запропонованої в 1968 р. П. О. Каришковським. Немає будь-яких інших хронологічних індикаторів загибелі ольвійської хори в середині III ст. до Р. Х., крім хронології карбування «борисфенів» за П. О. Каришковським.

2. Провідні науковці пов'язують загибель Правобережної хори із навалою скіро-галатів, що про їхню загрозу згадує декрет *IPE I² 32* на честь Протогена. Ще за часів В. В. Латишева відомо, що цей декрет є абсолютним палеографічним аналогом стінобудівельного напису *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова. Згідно із синхронізацією епонімного каталога *IPE I² 201* Клеомброт Пантаклів виконав епонімію у 222 р. до Р. Х. Отже, датування декрету на честь Протогена та стінобудівельного напису Клеомброта Пантаклова «тяжіє» до 222 р. до Р. Х. Обидві пам'ятки описують загрозу скіро-галатської навали (напис *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова – побічно), яка і сталася декілька років згодом. Пропонована мною дата припинення карбування «борисфенів» (220–218 рр. до Р. Х. чи навіть 217–216 рр. до Р. Х.) на декілька років передуює скіро-галатській навалі. Відповідно, мій головний висновок є таким: *загибель Правобережної хори Ольвії та тезаврацію скарбів «борисфенів» (з останніми групами включно) спричинила, згадувана в декреті на честь Протогена, така, що відбулася близько середини передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х. навала скіро-галатів (Ніколаєв, 2021б: 17-19).*

3. Існування скарбів, сформованих із «борисфенів» переважно першої групи, підтверджує наявність хронологічної перерви в карбуванні першої та другої групи.

4. Наявність підвищеного зносу монет ранніх груп у скарбах у порівнянні із новим станом «борисфенів» останніх груп (див., наприклад, скарби із Капулівки, Руської коси), свідчить про тривалість процесу емісії «борисфенів».

5. Присутність у деяких скарбах «борисфенів» монет Пантикапею кінця IV – першої чверті III ст. до Р. Х. не є хронологічним індикатором, оскільки ці монети перебували в обігу не менш як 250 років аж до часів Мітрідата VI Евпатора.

6. Знахідки скарбів «борисфенів» на території або окрузі населеного пункту не є однозначним свідченням дати їхньої тезаврації датою загибелі цього пункту. Зокрема, скарби «борисфенів», тезавровані поблизу переправ (Капулівка, Руська коса) датуються після 220–218 р. до Р. Х., а не 275 р. до Р. Х., як вважають їхні публікатори.

7. Наявність срібних статерів кінця IV ст. до Р. Х. у складі скарбу «борисфенів» не є хронологічним індикатором, а лише свідомством їхнього обігу аж до передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х., як вважав П. О. Каришковський.

До завершення дискусії щодо хронології декрету на честь Протогена

Численні взаємозалежні просопографічні відомості про історичних осіб декрету на честь Протогена, а також їхніх предків, нащадків і сучасників, отримані ... із пам'яток керамічної, магічної епіграфіки та нумізматики, підтверджують пропоновану раніше хронологію подій декрету другою-третьою чвертю III ст. до Р. Х. Декрет на честь Протогена прийнятий одночасно зі стінобудівельним написом епоніма 222 р. до Р. Х. Клеомброта Пантаклова, бувши його абсолютним палеографічним аналогом. Загроза навали скіро-галатів, згадувана в декреті, реалізувалася орієнтовно 215 р. до Р. Х. (а не в середині III ст. до Р. Х.!). Супроводжувалася вона загибеллю, у тому числі Правобережної хори та масовою тезаврацією скарбів «борисфенів».

До теперішнього часу кількість статей, присвячених декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена, обчислюється десятками, відповідно, внесення гідного внеску в його подальше вивчення є досить проблематичним; висока ймовірність того, що цей внесок, так чи інакше, виявиться простим оглядом та / або компіляцією досліджень попередників, на тлі, що продовжує існувати двоєдиної проблеми хронологічної інтерпретації подій декрету та його датування¹⁹⁷. Треба, однак, зауважити, що згадування великої групи історичних осіб визначає декрет *IPE* I² 32, як виключно благодатний об'єкт для просопографічних (хронологічних) досліджень. Маючи у своєму розпорядженні потужні інструменти¹⁹⁸, отримані завдяки відновленому літочисленню Ольвії IV–I ст. до Р. Х., пильну увагу приділяв декрету на честь Протогена й автор цих рядків. Так, у 2008–2014 рр.

¹⁹⁷ Так, російським епіграфістом В. П. Яйленком у 2017 та 2021 рр. (Яйленко, 2017: 498-510; 2021) для обґрунтування застарілого датування цього декрету застосовувалася, навіть, маніпулятивна технологія – замовчування відомої інформації; дослідник датує декрет на честь Протогена 180–170 рр. до Р. Х., а події декрету – кінцем III – першою чвертю II ст. до Р. Х. Див. нижче.

¹⁹⁸ У 2008–2014 рр. на базі системного аналізу та математичного моделювання практично реалізована, висловлена в 1980-х рр. Ю. Г. Виноградовим і В. В. Рубаном, ідея про діахронний (епонімний) характер каталогу *IPE* I² 201, тобто синхронізовано літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х. Це дало змогу ввести в науковий обіг нові ефективні інструменти досліджень: просопографічну реконструкцію, просопографічне датування і просопографічну інтерпретацію (Ніколаєв, 2014: 103; 2018a: 74-75).

мною введена до наукового обігу хронологічна модель подій декрету¹⁹⁹, у декількох варіантах, що розрізняються ступенем деталізації подій та враховують хронологію діяльності історичних осіб – Геросона, Протогена, Аристократа, Геродора, Плейстарха²⁰⁰. Водночас зазначені особи ідентифіковані як представники групи елітних родів (Николаев, 2008: 101-120; 2011: 342-348; Николаев, 2012: 26-41; Николаев, 2014: 184-200).

Тим часом важливо звернути увагу на деякі обмеження в моєму дослідженні, про які неодноразово згадувалося:

- не розглядалися зовнішньополітичні аспекти декрету, зокрема, походження та пересування племен;

- хронологічна модель стосується тільки подій, описаних у першій частині декрету (сторона А). Інформація із другої частини (сторона Б), у якій розповідається переважно про події, що передували скіро-галатський навалі, не містить імен історичних осіб, крім Протогена; саме тому, побудувати реальну хронологічну модель для другої частини декрету неможливо. Мною ці події віднесені до завершального періоду життя Протогена (на підставі генеалогічної моделі – близько чи після 243–233 (або 240–230) рр. до Р. Х.;

- у рамках просопографії завдання із встановлення дати видання декрету не може бути строго вирішене, оскільки тривалість життя Протогена невідома. Теоретично (на основі моделювання життєдіяльності Протогена за датами виконання епонімії його предками й нащадками) рік видання декрету лежить в нижній частині діапазону активної діяльності Протогена (близько чи після 243–233 (або 240–230) рр. до Р. Х.). Водночас дослідження видатного французького епіграфіста румунського походження О. Аврама, що стосуються інтерпретації декрету Істрії SEG 52: 724 на честь Меніска Феодорова (зі згадуванням *скірів*) обґрунтовано визначають дату видання декрету на честь Протогена не раніше 230 р. до Р. Х. (Avram, 2016a: 53-55). До того ж О. Аврам, посилаючись на мою статтю, зазначив, що отриманий через генеалогічні розрахунки період активної діяльності для Геросона, батька Протогена приблизно 298–268 рр. до Р. Х. із виконанням епонімії у 294 р. до Р. Х. (Николаев, 2012: 33) дає змогу припустити, що Протоген народився орієнтовно у 294 р. до Р. Х. або незабаром після цього. Відповідно, орієнтовно у 230 р. до Р. Х. вік Протогена становив 60 років і орієнтовно у 220 р. до Р. Х. – 70 років, що є цілком реальним (Avram, 2016a: 55). Крім того, дослідник зазначив, що *декрет на честь Протогена міг бути виданий і через деякий час після подій, тобто, тоді, коли громадяни прийняли рішення вшанувати свого благодійника*. Після обговорення з О. Аврамом у 2014 р. мною була прийнята дата видання протогенівського декрету як орієнтовно 230 р. до Р. Х. (Николаев, 2014: 199; Avram, 2016a: 54-55);

¹⁹⁹ Хронологія подій, викладених на лицьовій стороні декрету (А), зокрема, евергесія батька Протогена, епоніма 294 р. до Р. Х. Геросона, придбання дешевого вина (архонт Демокон), «перший» голод, прихід саїв (жрець-епонім Геродор), діяльність відкупників (Конон і Форміон), «другий» голод, ситонія й ситометрія (жрець-епонім Плейстарх), посольство до царя саїв Сайтафарна (Аристократ) віднесена до другої чверті – початку третьої чверті III ст. до Р. Х. Ці події стосуються молодих років і середнього віку Протогена; опис заслуг самого Протогена в декреті починається приблизно з 263 р. до Р. Х. (Николаев, 2008: 116).

²⁰⁰ Демокон, Конон та Форміон належать до групи другорядних елітних родів (Николаев, 2014: 190-192).

Констатуючи вичерпання можливостей просопографічного напрямку визначення дати видання декрету *IPE* I² 32 я, через сім років повертаюся до розв'язання його хронологічних проблем, проте, на новому рівні (Ніколаєв 2021б). Попереджаю своє дослідження деякими важливими положеннями: із накопиченням досвіду просопографічних (хронологічних) досліджень лапідарного архіву Ольвії на основі відновленого літочислення IV–I ст. до Р. Х., стало можливим приступити до аналогічних досліджень, дуже складних для інтерпретації, монетних легенд (монограм, диферентів, скорочень), легенд агораномних клейм на мірних судинах і гирях, також, написів різного характеру на свинцевих пластинках тощо. Як встановлено, в цих пам'ятках згадуються, в тому числі історичні особи – епоніми суміжних років та / або їхні родичі. Водночас була підтверджена така, що інтуїтивно сприймається аксіома просопографії: чим вище статус історичної особи, тим більшу кількість різнорідних епіграфічних пам'яток вона залишає (Ніколаєв, 2021а).

Так, свого часу О. М. Зограф сформулював умови ефективної інтерпретації монетних легенд (монограм, диферентів, скорочень): «...історичну цінність (інтерпретація імені монетного магістрата – *М.Н.*) набуває лише в тому випадку, якщо вдасться це ім'я ідентифікувати як належне історичній особі, діяльність якої у відповідному місці та часу засвідчена й іншими джерелами» (Зограф, 1951: 91). В останнє десятиліття практична реалізація такого напрямку отримала розвиток в працях низки дослідників нумізматики Північного Причорномор'я (Орлик, 2020: 5-13; Туровский, 2015: 342-351; Чореф, 2016: 523-562; 2020: 94-103 та ін.). В тому числі мною (з поетапним виключенням альтернативних варіантів) виконується просопографічна інтерпретація великої групи монетних легенд IV–III ст. до Р. Х., зокрема, завершено об'ємне дослідження диферентів на «борисфенах» усіх груп. При цьому сформульований один із найважливіших висновків: більш ніж половина монетних магістратів Ольвії IV–III ст. до Р. Х. виконувала епонімну посаду; з урахуванням інформації О. М. Зографа про традиційне виконання магістратської й епонімної посади в суміжні роки (Зограф, 1951: 85), це створює перспективу щодо точного датування монет²⁰¹ (Ніколаєв, 2019: 5-27; 2020: 14-42).

Особливо складними є просопографічні дослідження легенд агораномних керамічних клейм на мірних судинах та гирях, що пов'язано із цілою низкою чинників. Так, на більшості цих пам'яток відсутні патроніми агораномів. Також, деякі агораноми, ймовірно, походили з еліти «середньої ланки», для якої не побудовані реальні фрагменти родоводів. Такі, що мають місце скорочення імен спричиняють появу альтернативних варіантів їхнього читання. Ускладнює попереднє датування і знахідка більшості клейм і гир у міських шарах. Суб'єктивним ускладнювальним чинником досліджень є дуже короткий опис деяких клейм видавцями. Проте перші спроби просопографічної інтерпретації

²⁰¹ З іншого боку, що згадуються в декреті *IPE* I² 32 на честь Протогена, роки епонімів Геродора та Плейстарха потрапляють у хронологічну лакуну каталогу *IPE* I² 201, однак, з урахуванням можливого виконання цими особами посади монетних магістратів існує перспектива уточнення дат виконання епонімії (див. нижче).

агораномних клейм і гир вже виконані; водночас ряд їхніх інтерпретацій поки ще має альтернативний характер (Николаев, 2017: 12-30; 2020a: 12-13).

Такий, що спостерігається в останні десятиліття розвиток стихійного металопошуку супроводжується різким збільшенням кількості виявлених пам'яток малої, зокрема, магічної епіграфіки на свинцевих носіях, проте, позбавлених археологічного контексту (Belousov, Dana, Nikolaev, 2016: 167). Безумовно, такі написи, як і інші пам'ятки малої епіграфіки, належать до багатопланових документів, які містять історичну, просопографічну, хронологічну, філологічну, формульну, ономастичну, палеографічну складову (Николаев, 2019б: 276-277). При цьому публікація магічних написів традиційно обмежена філологічною, формульною, палеографічною й ономастичною складовими. Тим часом ще у 2002 р. видатний вчений С. Р. Тохтасьєв (Тохтасьев, 2002: 97) сформулював перспективне завдання – *навчитися перетворенню ономастичного матеріалу в повноцінне історичне джерело в умовах, коли традиційних джерел знань або не вистачає, або їх бракує зовсім*. На жаль, реалізувати поставлену задачу С. Р. Тохтасьєву, не було призначено. Проте через якийсь час мною була зроблена перша спроба використання синхронізованого епонімного каталогу IPE I² 201 для вивчення магічних написів Ольвії. На сьогодні вже опубліковані кілька написів на свинці, наприклад, (Николаев, 2019б), які показали значні можливості нового, історичного спрямування в вивченні цих пам'яток малої епіграфіки Ольвії. Треба зазначити, що пропонований напрямок не є якимось протиставленням традиційним філологічним дослідженням магічних написів (Kazarov, Petrechko, 2019).

Отже, до теперішнього часу вже отримано деякий досвід історичної (просопографічної, хронологічної) інтерпретації пам'яток малої епіграфіки й нумізматики Ольвії, у тому числі *окреслено низку артефактів, так чи інакше пов'язаних з особами, які згадуються в декреті на честь Протогена, а також їхніми предками, нащадками та сучасниками. Це і відкриває можливість для продовження досліджень декрету на честь Протогена. Однак такі дослідження не стосуються безпосередньо декрету IPE I² 32, але передбачають введення в науковий обіг нових просопографічних (хронологічних) відомостей з інших пам'яток лапідарної, керамічної, магічної епіграфіки й нумізматики, пов'язаних як з історичними особами цього декрету, так і з їхніми предками, нащадками та сучасниками*. Велика кількість відомостей, хронологічно узгоджених із раніше відомими, дає змогу порівняно надійно обґрунтувати хронологію подій декрету і його датування, а також, уточнити деякі особливості історичного процесу на території Правобережної хори Ольвії, Дністровського Лівобережжя і Дністровського Правобережжя у другій – четвертій чверті III ст. до Р. Х. Реалізація пропонованого алгоритму надає підстави для висунення досить амбітної мети цього дослідження: *завершення багаторічної дискусії щодо хронології подій і дати випуску декрету на честь Протогена*²⁰². Безумовно, інші

²⁰² Починаючи роботу над цим матеріалом, я планував як побічну його мету, виконати детальний аналіз помилок та оман (з 1980-х рр.) мого опонента, д.і.н. В. П. Яйленко в оцінці хронології подій і датуванні декрету IPE I² 32 (Яйленко, 2017: 481-498; 2021). В. П. Яйленко залишається єдиним ученим, який, ігноруючи лавину нових фактів, що з'являється, датує декрет на честь Протогена 180–170 рр. до Р. Х., а події декрету – кінцем III – першою

аспекти декрету на честь Протогена, зокрема, ідентифікація та пересування племен варварів та ін. підлягають подальшому дослідженню.

У якості одного із завдань ольвійської просопографії раніше я згадував необхідність уточнення та доповнення родоводів головних елітних родів (Ніколаєв, 2014: 100; 2018а: 74-75). Поетапно це завдання реалізується. У матеріалі, що розглядається нижче, взяті за основу побудовані мною у 2008–2014 рр. фрагменти родоводів групи елітних родів, що згадуються в декреті. Однак, у деякі із них внесені необхідні виправлення, уточнення і доповнення, обумовлені появою нових матеріалів.

1. Фрагмент родоводу Протогенів, до якого належить Протоген Геросонтів (Πρωτογένης (III) Ἡροσώντους) і його батько Геросон Протогенів (Ἡροσών

чвертю II ст. до Р. Х. Наріжним каменем всіх хронологічних побудов В. П. Яйленко останні сорок років залишається уявлення про каталог *IPE* I² 201 як синхронний документ. Хід міркувань дослідника свідчить про наявність проблем аналізу інформації і зводиться до наступного: каталог *IPE* I² 201 в першій колонці містить рядок з ім'ям батька Протогена (Геросона Протогенова), а в другій – з ім'ям Діонісія Агровта. На думку В. В. Латишева, Діонісій Агровт – *батько* Посидея й Агровта, які поставили своєму батьку статую – *посвяту* *IPE* I² 189. (Ця гіпотеза В. В. Латишева застаріла, оскільки була висловлена до виявлення декрету *BCH* 1928:52 Дельфійського святилища на честь Діонісія Діонісієва. Фактично Діонісій Агровт – *не батько, а син* Агровта Діонісієва з посвяти *IPE* I² 189 (Ніколаєв, 2019а: 72)). Відповідно, з урахуванням датованих делоських декретів на честь Діодора Агровта та Посидея Діонісієва весь каталог *IPE* I² 201 В. П. Яйленко відносить до останньої чверті III ст. до Р. Х. Така гіпотеза, як я вже показував в інших статтях, можлива лише за ігнорування (замовчування) великої кількості фактів у тому числі багато разів підтвердженого епонімного характеру каталогу *IPE* I² 201, синхронних монетних емісій, хронологічних лакун каталогу *IPE* I² 201, епонімії внука Протогена Євніка Євдорова, несуперечливого родоводу Діонісіїв (декрет *BCH* 1928:52), ігноруванні думки В. В. Латишева про декрет на честь Протогена та стінобудівельний напис *IPE* I² 180 як абсолютних палеографічних аналогів тощо. Треба зауважити, що для підтримки «в робочому стані» хронологічної системи В. П. Яйленко з кожним роком кількість ігнорованих фактів зростає. За схемою В. П. Яйленко, що розглядаються нижче стемми елітних родів, підкріплені десятками датованих пам'яток нумізматики й епіграфіки, не існують; всі представники родів з каталогу *IPE* I² 201 оголошуються, переважно, племінниками, дядьками, братами – сучасниками, що жили в останній чверті III ст. до Р. Х. і так далі. Ще більше, своєю новою публікацією В. П. Яйленко (Яйленко, 2021) відверто уразив. Я навіть не беру до уваги його традиційні, витончені (єзуїтські) спроби принизити опонента (цитати зі статті В. П. Яйленка: «Розділ XII – потішний приклад реконструкції напису М. І. Ніколаєвим – читачеві для відпочинку», «... запропонований увазі читача матеріал складний, важкий для читання. Як розвантаження, завершимо його потішним прикладом, тільки що опублікованої реконструкції ольвійської посвяти...» (Яйленко, 2021: XII)). В. П. Яйленко (без покликання на назву) тут іронізує з приводу моєї статті «Просопографічна реконструкція скорочених і фрагментованих імен історичних осіб (на прикладі Ольвії)». *Йдеться про статтю* (Ніколаєв, 2019в: 149-157), яку такий авторитетний фахівець як А. І. Іванчик при розробці навчального курсу «Антична епіграфіка і нумізматики» додав у список «Рекомендована основна література» (<https://www.hse.ru/edu/courses/480299645>). Отже, що ж пропонує В. П. Яйленко читачеві як контраргументи до мого підтвердження виконаної 12 років тому реконструкції напису *SEG* 58: 766 (через об'єднання його з фрагментом *IOlb* 125)? Для отримання «доказів» він *спотворює світлинку* (sic) напису *IOlb* 125 (Яйленко, 2021: малюнок 87), при цьому *омікрон* стає овальним. Читачеві не важко зіставити цей малюнок з аналогічним малюнком, наведеним у збірнику «Написи Ольвії (*IOlb* 125)». Згадак про те, що обидва уламки (маються на увазі написи *IOlb* 125 (... MBPOT ...) і *SEG* 58: 766 (... HN / GETHN)) містять «... одні і ті ж літери О та Р ...» взагалі знаходиться за межею реальності. Цитата: «Рядки уламка М. І. Ніколаєва рівні, відстань між буквами однакова, форми А, Е, К, Λ, Ν, Ρ, Τ, Υ пізньокласичні; що найважливіше, немає жодної прогнуті лінії і немає апексів, так що загалом шрифт позбавлений декоративізму». Вчений тут *аналізує палеографію виконаного мною схематичного малюнка з відновленням букв* (sic). Водночас повністю проігнорована сутність нашого наукового спору, яка стосувалася *принципових відмінностей в просопографічній і ономастичній реконструкції написів*. Абсолютно непереконливі й хронологічні побудови В. П. Яйленка, викладені в інших розділах його статті. Наприклад, те, що більшість написів, що традиційно відносяться вченими до IV ст. до Р. Х., дослідник передатував кінцем III–II ст. до Р. Х. не є наслідком виконаного їм в тому числі порівняльного палеографічного аналізу (як намагається представити В. П. Яйленко). За схемою, що використовується В. П. Яйленко, переважна більшість написів Ольвії буде датуватися кінцем III–II ст. до Р. Х. *завжди!* Це – наслідок його помилкового уявлення про каталог *IPE* I² 201, яке, своєю чергою, визначається відсутністю елементарних навичок критичного аналізу інформації (при більш ніж піввіковому досвіді роботи в галузі епіграфіки (sic)). Про це я вже багато разів згадував раніше (Ніколаєв, 2018: 73-81; 2019: 74; 2020: 220 тощо). *Жалюгідні спроби фальсифікації наукових результатів для виходу з наукового тупика, які використовує В. П. Яйленко, недостойні вченого.*

Πρωτογένους) із декрету *IPE* I² 32 вперше представлений мною у 2008 р. (Николаев, 2008: 111-116); на сьогодні відсутні будь-які підстави для зміни родоводу (малюнок 89).

Малюнок 89. Фрагмент родоводу Протогенів.

Родоначальником роду Протогенів є Протоген (Πρωτογένους (Ι) τοῦ δαῖνος). Один із його синів, Євдор (Εὐδωρος (Ι) Πρωτογένους), епонім 340 р. до Р. Х. разом зі своїм братом Євстеном (Εὐσθένης Πρωτογένους) згадується в магічному напису *IGDOlb* 104. Цьому ж Євдору належить і монетна легенда **ΕΥΠΡ** → Εὔ(δωρος) Πρ(ωτογένους), що містить, як показано нижче, характерне для монетних магистратів роду Протогенів скорочення імені та патроніму. Датування напису *IGDOlb* 104 і легенди **ΕΥΠΡ** «тяжіє» до 340 р. до Р. Х. Євдор Протогенів, епонім 340 р. до Р. Х. – прадід Протогена із декрету *IPE* I² 32 (Николаев, 2019: 17).

Наступний представник роду Протогенів, епонім 324 р. до Р. Х. Протоген Євдорів (Πρωτογένους (ΙΙ) Εὐδώρου) залишив «борисфен» із рідкісним диферентом Π (№ 9), в якому, безперечно, читаються літери Π та Ε: → Π(ρωτογένους) Ε(ὐδώρου) (Николаев, 2020: 20). Аналогічну монограму Π на монетах із стрільцем (малюнок 90) ввів у науковий обіг В. Ф. Столба; на основі комплексного аналізу дослідник датує ці монети 330–327 pp. до Р. Х. (Stolba, 2015: 43-63). Незалежно від підходів до датування, досліджувана монограма одноставно віднесена і П. О. Каришковським і В. Ф. Столбою і мною до відносно вузького хронологічного діапазону (Stolba, 2015: 43-63 (330–327 pp. до Р. Х.); Карышковский, 1988: 81 табл. 4. №9; (331–323 pp. до Р. Х.); Николаев, 2020: 20 (орієнтовно 324 р. до Р. Х.)). На підставі фрагмента родоводу (малюнок 89) епонім 324 р. до Р. Х. Протоген Євдорів є дідом Протогена із декрету *IPE* I² 32.

Малюнок 90. Монети зі стрільцем магістрата Протогена Євдорова, епоніма 324 р. до Р. Х. Цей магістрат, також, випускав «борисфени» із диферентом № 9. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

До четвертого покоління Протогенів належить Геросон Протогенів (Ἡροσὼν Πρωτογένους), епонім 294 р. до Р. Х. Ця історична особа вже згадується в декреті на честь Протогена. Раніше, обмежуючись вивченням перших двох і останньої групи «борисфенів», я вважав, що диференти $\pm$ та $\mp$ (№№ 28, 29) на «борисфенах» групи IV відбивають участь Геросона в монетній магістратурі (Ніколаєв, 2014: 186). При формуванні цієї гіпотези мною була взята до уваги традиція участі в монетній магістратурі предків і нащадків Геросона: легенди **ΕΥΠΡ**, **Π**, **ΠΡΩΤΗΡ** (див. нижче). Однак, результати хронологічного дослідження одночасно всіх груп «борисфенів» (Ніколаєв, 2020: 26) спростовують цю гіпотезу на користь ототожнення диферентів №№ 28, 29 (малюнок 91) із батьком ситона Навтіма Героксенова (Ναύτιμος Ἡροξένου) з посвяти *IOlb* 72, якогось Героксена (Ἡρόξενος τοῦ δεῖνος)²⁰³. Отже, нові відомості про особу Геросона відсутні.

Малюнок 91. «Борисфен» із диферентом $\pm$, що, імовірно, інтерпретується ім'ям Героксена, батька ситона Навтіма Героксенова. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Унікальна монета з легендою **ΠΡΩΤΗΡ**, що датується П.О. Каришковським передостаннім десятиліттям III ст. до Р. Х., майже п'ятдесят років тому зіставлена цим дослідником з відомою легендою **ΠΡΩ** та інтерпретована як така, що належить Протогену Геросонтову (Πρωτογένος (III) Ἡροσόντου) із декрету *IRE* I² 32 (Каришковський, 1959а: 138-142). Сучасними дослідниками

²⁰³ Підкріплює цю гіпотезу, по-перше, відсутність емісії «борисфенів» у 300–290 рр. до Р. Х. По-друге, згідно з традицією сімейного лобювання та успадкування посади від батька до сина, наступний диферент **ΝΑ** (№ 30), ймовірно, належить синові цього Героксена – Навтіму (Ναύτιμος Ἡροξένου) з посвяти ситонів *IOlb* 72. (Звертаю увагу читача на рідкість в догетській Ольвії імен із початковим складом **Να...**). Вважаю, монети **ΟΙ ΕΠΤΑ** (Анохин, 2011: № 404; 270–260 рр. до Р. Х.) з епонімною датою (?) у вигляді диферента № 28, також, близькі до 270 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2020: 27). Зауважу, що диференти №№ 28, 29 мають родові спадкування; зустрічаються ці диференти на монетах з легендою **ΠΕΕ** 230–220 рр. до Р. Х. (Анохин, 2011: № 436). Можливо лише обережно припустити, що вони відносяться до сина ситона Навтіма Героксенова; просопографія, однак, оперує тільки з реальними історичними особами.

В. О. Анохіним, Н. О. Фроловою та М. Г. Абрамзоном, В. В. Нечитайло, В. Б. Пиворовичем ці монети датуються 250–240–230–220 рр. до Р. Х., що повністю відповідає пропонованій тут хронології подій декрету (Николаев, 2014: 197).

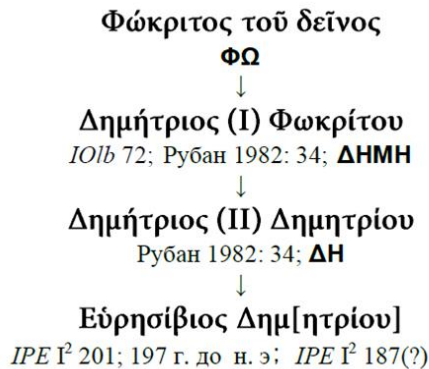
Агораномне клеймо на мірній судині ΔΑΙΚΡΑΤΟΥΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥ (Книпович, 1956: 132) я інтерпретував як таке, що належить до початкової діяльності Протогена, оскільки його ім'я вказано останнім: «[ἀγορανομοῦντων?] Δαϊκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου – агораномів Дайкрата, Олександра, Протогена». Колегію агораномів очолює виходець із другорядного роду Дайкратів. Фрагмент родоводу Дайкратів побудований мною раніше (Николаев, 2014: 198, 275). Що стосується другого агораноміа, на ім'я Олександр, останнім часом диферент ΑΛ на «борисфені» № 43, що датується 272–260 рр. до Р. Х., як варіант, був зіставлений із цим, досить рідкісним в Ольвії ім'ям. Зауважу, що така гіпотеза відповідає хронологічній моделі декрету IPE I² 32 (Николаев, 2020: 29).

Агораномне клеймо на мірній судині ΠΡΩΤΟΓΕΝ, ΔΗ[ΜΗΤΡΙΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Рубан, 1982: 34; Николаев, 2020: 31, 34) реконструюється як «(ἀγορανομοῦντων) Πρωτογέν(ους), Δη[μητ]ρίου, Δημητρίου – агораномів Протогена, Деметрія, Деметрія». Клеймо відбиває наступний етап участі Протогена в колегії агораномів, де він уже є головою колегії. Пропоную просопографічну інтерпретацію двох рядових членів колегії агораномів на ім'я Δημήτριος, які, ймовірно, за традицією, пов'язані родинними тенетами. Так, другий агораном, Δημήτριος (Φωκρίτου?)²⁰⁴ – представник невідомого роду, ситон із посвяти IOlb 72 орієнтовно 256–245 рр. до Р. Х. (Николаев, 2014: 300). Також, можливо, він був монетним магістратом, який випускав срібні монети із легендою ΔΗΜΗ (Анохин, 2011: № 391 (280–270 рр. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: №352 (270–240 рр. до Р. Х.)).

Родинний зв'язок обох Деметріїв підтверджується традицією успадкування монетних монограм (Николаев, 2020: 37; п. 5). Так, з імовірністю, наближеною до реального історичного факту, диферент № 79 (ΔΗ) на «борисфені» 244–232 рр. до Р. Х. є спрощеним варіантом родового успадкування скорочення ΔΗΜΗ на срібній монеті; відновлюється скорочення ім'ям Δημήτριος. З урахуванням кореляції патронімів епонімів 220–200 рр. до Р. Х. із диферентами «борисфенів» другої половини випусків п'ятої групи (Николаев, 2020: 36; п. 1), можливо знайти згадку про цього Деметрія в епонімному каталозі у вигляді його патроніму. Дійсно, йому відповідає епонім 197 р. до Р. Х. Εὐρησίβιος Δημ[ητρίου], (зі свого боку, як варіант, згаданий у посвяті IPE I² 187). Батько цього Євресибія, якийсь Δημήτριος τοῦ δεῖνος, ймовірно, і був магістратом, прихованим за диферентом № 79 (244–232 рр. до Р. Х.); будучи в молодому віці, Деметрій виконав посаду третього агораноміа під головуванням Протогена (малюнок 92). Як видно,

²⁰⁴ Ім'я, котре починається на Φω в Ольвії зафіксовано тільки в посвяті ситонов IOlb 72 близько 256–245 рр. до Р. Х.: Δημήτριος Φωκρίτου. Отже, просопографічна інтерпретація диферента на «борисфені» ΦΩ (Карышковский, 1988: 81 № 52) з високою ймовірністю можлива як Φωκρίτος; належить цей диферент реальній історичній особі – батькові ситона з посвяти IOlb 72 Деметрія Фокритова (Николаев, 2020: 31).

просопографічна інтерпретація осіб, пов'язаних із Протогеном хронологічно узгоджена²⁰⁵.

Малюнок 92. Фрагмент родоводу другого і третього агораномів – сучасників Протогена.

Про сина Протогена Євдора (Εὐδωρος (ΙΙ) Πρωτογένους) відсутня будь-яка просопографічна інформація, за винятком недовідного припущення про його участь в епонімії (проте, з урахуванням хронологічної лакуни епонімного каталогу, не пізніше 227 р. до Р. Х.). Онук Протогена Євнік (Εὐνίκος Εὐδώρου), епонім 193 р. до Р. Х., є дедикантом посвяти SEG 42: 716 190-х рр. до Р. Х. своєму дідові.

2. В. В. Латишев вважав, що епонімія Геродора і Плейстарха, що згадуються в декреті IPE I² 32, виконувалася в суміжні роки (Латишев, 1887: 100). Відповідно, хронологічно близьким повинно бути й виконання посади монетного магістрата цими історичними особами. В цьому плані привертає увагу просопографічна інтерпретація тандему диферентів на «борисфенах» №№ 62, 63, 64, 65).

Раніше я відмовлявся від інтерпретації диференту № 62 і його однорічних спрощених різновидів №№ 63, 64 (Ніколаєв, 2020: 32) через їхню складність. Однак, при спільному розгляді із наступним диферентом № 65) можливо запропонувати досить обґрунтовану гіпотезу про зв'язок цих диферентів з ім'ям магістрата Плейстарха (Πλειστάρχος τοῦ δεῖνος), булого, згідно із декретом IPE I² 32 епонімом Ольвії. Так, у складному диференті № 62) можливо прочитати розгорнуті один щодо одного на 180° літери Π, Λ, Ε, Ι, Σ, Τ, Α, Ρ. Наступний, спрощений варіант диференту № 63) містить тільки літери Π, Λ, Ε, Ι, Σ і, нарешті, останній варіант № 64) містить лише дві літери Π та Λ, повернені на 180° відносно одна одної (малюнок 93). Датування «борисфенів» із диферентами №№ 62, 63, 64 (на основі порядку розташування в групі) орієнтовно 255–243 рр. до Р. Х. перетинається із розрахунковим періодом

²⁰⁵ Просопографічні матеріали, які стосуються представників другорядних родів – відкупників Конона і Форміона – розглядалися мною раніше (Ніколаєв, 2014: 186-192); нової інформації щодо відкупників не надійшло. Що стосується архонта Демокона, останнім часом уточнено (в горішніх поколіннях) фрагмент складного для вивчення його родоводу (Ніколаєв, 2014: 190). На основі інтерпретації групової знахідки агораномних гир встановлено, що епоніми Ольвії Демокон Євбіотів (Δημοκῶν Εὐβιότου) та Горгій Євбіотів (Γοργίας Εὐβιότου), відповідно, 349 та 334 рр. до Р. Х. були рідними братами (Ніколаєв, 2020a: 13).

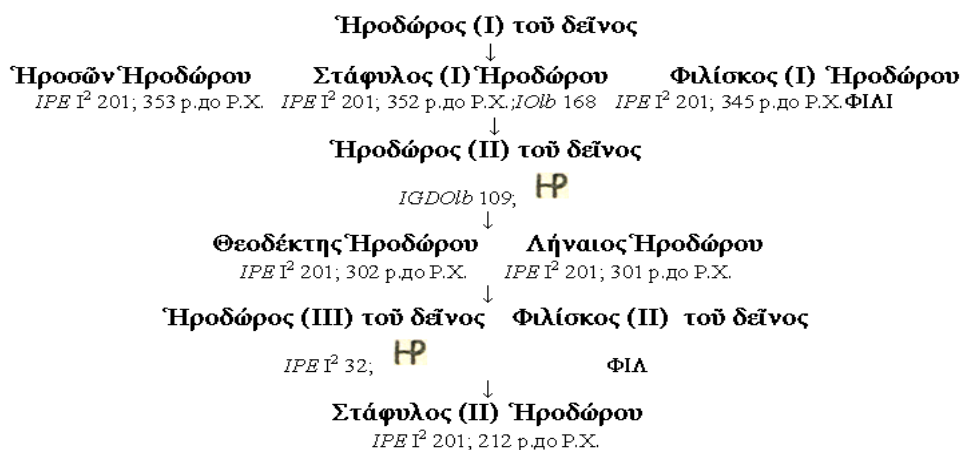
активності реальної історичної особи – Плейстарха: 277–247 рр. до Р. Х. (Николаєв, 2020: 32, 39; Николаев, 2014: 188-189).

Малюнок 93. «Борисфени» з диферентами №№ 62, 63 орієнтовно 255–243 рр. до Р. Х., що інтерпретуються ім'ям магістрата Плейстарха, який згадується в декреті на честь Протогена як жрець-епонім. Фото з приватної колекції та аукціону ВІОЛІТІ.

Крім розглянутих вище, що послідовно спрощуються «диференти» на «борисфенах» №№ 62, 63, 64, мною також, виявлена інформація про жерця-епоніма Плейстарха в новому магічному напису (не опублікований). Одна зі сторін свинцевої пластини містить два імені: ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΗΣ ΔΑΜΑΣΟΥ (див. нижче) і ΠΛΕΙΣΤΑΡΧΟΣ, після яких розташована магічна формула заклання; сумнівів в інтерпретації імені не виникає.

3. Фрагмент родоводу Геродорів²⁰⁶ представлений в низці моїх робіт (Николаєв, 2008: 118; 2014: 272). Пропонується до розгляду їхній родовід з уточненням за нижнім поколінням і з новими матеріалами про участь представників Геродорів у монетній справі (малюнок 94).

Малюнок 94. Фрагмент родоводу Геродорів.

Родоначальник Геродорів – хтось Геродор (*Ἡροδόρος (I) τοῦ δεῖνος*), батько трьох епонімів, Геросона, Стафіла та Філіска (*Ἡροσῶν Ἡροδόρου, Στάφυλος (I) Ἡροδόρου, Φιλίσκος (I) Ἡροδόρου*), відповідно, 353, 352 і 345 рр. до Р. Х. Є відомою участь Філіска в монетній магістратурі – легенда **ΦΙΑΙ** (малюнок 95) на оболі із гербом істрійського типу (Анохин, 2011: № 259; орієнтовно 330 р. до

²⁰⁶ Рід Геродорів фактично є гілкою роду Протогенів-Геросонів-Геродорів (Николаєв, 2014: 272).

Р. Х.; Ніколаєв, 2019), і ймовірно, магічному переліку SEG 50: 702, IV (Ніколаєв, 2014: 294).

Малюнок 95. Монета ФІІІ епоніма 345 р. до Р. Х. Філіска Геродорова. Приватна колекція.

Бувши в похилому віці Стафіл згадується у лапідарному напису – фрагментованому переліку громадян *IOlb* 168 орієнтовно 327–322 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2014: 295; 2019б: 298).

Наступне, третє покоління роду Геродорів представлено магістратом Геродором (Ἡροδόρος (II) τοῦ δεῖνος) із монограмою на монетах із стрільцем (Stolba, 2015; Анохин, 2011: № 231; Нечитайло, 2000: №№ 158, 159). Цьому ж магістрату належать і дрібні мідні монети із головою Аполлона (Деметри) і колосом та дельфіном датування яких або збігається з датуванням монет із стрільцем або міститься в суміжних роках (Нечитайло, 2000: №226. 360–320 рр. до Р. Х.).

Четверте покоління роду, як один із варіантів інтерпретації, представлено монетним магістратом, очевидно, Філіском (Φιλίσκος (II) τοῦ δεῖνος) із легендою на сріблі **ΦΙΑ** (як родове успадкування зі спрощенням) й агораномним клеймом Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...]²⁰⁷ (Ніколаєв, 2020: 23-24).

З огляду на хронологічні (генеалогічні) відповідності диферент **HP** (№ 65) на «борисфені» є родовим успадкуванням і належить до реальної історичної особи – Геродору – батькові епоніма 212 р. до Р. Х. Стафіла Геродорова (Στάφυλος (II) Ἡροδόρου) із роду Геродорів. Це відома історична особа із декрету на честь Протогена – жрець-епонім Геродор (Ἡροδόρος (III) τοῦ δεῖνος). На перший погляд, в просопографічній інтерпретації диференту **HP** (№ 65) присутня альтернатива (Ніколаєв, 2020: 32-33), пов'язана з великою кількістю імен, які починаються на **HP**. Втім, послідовне розташування диферентів №№ 62, 63, 64, 65 з урахуванням уже згадуваної інформації про виконання епонімії Плейстархом та Геродором із декрету *ΙΡΕ* I² 32 в суміжні роки (Латишев, 1887: 100), дає змогу в диференті № 65 прочитати перші літери імені Геродор (Ἡροδόρος (III) τοῦ δεῖνος). Більш того, як підтвердження такої просопографічної гіпотези, відповідно до традиції успадкування монетних монограм (Ніколаєв, 2020), датування монет із стрільцем, що встановлено на основі комплексного аналізу В. Ф. Столбою як 330–327 рр. до Р. Х. (Stolba, 2015), відповідає реальній історичній особі – батькові епонімів Ольвії 302 і 301 рр. до Р. Х., відповідно,

²⁰⁷ Інтерпретація керамічного клейма не є остаточною.

Теодекта (Θεοδέκτης Ἡροδόρου) та Ленея (Λήναιος Ἡροδόρου) із роду Геродорів, якого звали Ἡρόδορος (II) τοῦ δεῖνος. Це хронологічно підтверджує, що диферент № 65 на «борисфені» є родовим спадкуванням аналогічної монограми, присутньої на монетах із стрільцем. Зазначений факт дає змогу видалити помилково введені покоління в родоводі Геродорів (Николаев, 2014: 200, 272) і надати уточнений її фрагмент: *жрець Геродор із декрету IPE I² 32 на честь Протогена є батьком епоніма 212 р. до Р. Х. Стафіла Геродорова*. Відповідно, відкоригований на зниження пік (з 267 до 260 рр. до Р. Х.) та період активності жерця Геродора (з 282–252 до 275–245 рр. до Р. Х.). У такому варіанті родовід Геродорів буде відповідати основному закону генеалогії (малюнок 96). Уточнений розрахунок хронологічного діапазону активності жерця Геродора (275–245 рр. до Р. Х.) перетинається із датуванням диференту № 65 на основі порядку його розташування в групі – 254–242 рр. до Р. Х. (Николаев, 2020: 32, 33, 39).

Малюнок 96. Зліва: монета із стрільцем 330–327 рр. до Р. Х. (Stolba, 2015) магістрата Геродора (Ἡρόδορος (II) τοῦ δεῖνος), батька епонімів 302 і 301 рр. до Р. Х., відповідно, Феодекта й Ленея Геродорових. Справа: аналогічний диферент на «борисфені» № 65 орієнтовно 254–242 рр. до Р. Х., який є родовим успадкуванням і належить онукові – однойменному магістрату Геродору (Ἡρόδορος (III) τοῦ δεῖνος), жерцю-епоніму із декрету на честь Протогена. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

4. Переходячи до просопографічних матеріалів роду Аристократидів, розгляну спочатку ще один доказ вірності просопографічної інтерпретації диференту № 65; такий доказ надає наступний диферент ☐ (№ 66).

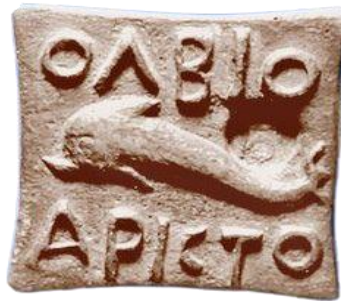
При публікації, ймовірно, боргової розписки позикодавцеві Поликсену на двадцять золотих від боржника, ім'я якого приховано за скороченням «А» (Николаев, Слінець, 2021a), запропонована гіпотеза про інтерпретацію збіжних диферентів ☐ (№ 4 і № 66) на «борисфенах» як родового успадкування. Відповідно, диферент № 4 орієнтовно 328 р. до Р. Х. належить Поликсену (Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος) – батькові епоніма 309 р. до Р. Х. Афенея Поликсенова (Ἀθήναιος Πολυξένου), а подібний до нього диферент № 66 – до його однойменного онука Поликсена (Πολύξενος (II) τοῦ δεῖνος), батькові епоніма Ольвії 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова (Ἰκέσιος Πολυξένου) із роду Поликсенів (малюнок 97). Очевидна аналогія із попереднім «борисфеном» у хронологічній і просопографічній інтерпретації²⁰⁸.

²⁰⁸ Більш того, аналогічні просопографічні побудови були представлені мною раніше для легенди **ΒΟΣΠΟΡΙ** близько 330 р. до Р. Х. і диференту **ΒΟΣ** (№ 68) близько 252–240 рр. до Р. Х. тощо. (Николаев, 2020: 33).

Малюнок 97. Зліва: «борисфен» з диферентом № 4 орієнтовно 328 р. до Р. Х. магістрата Поликсена (Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος), батька епоніма 309 р. до Р. Х. Афенея Поликсенова (Ἀθηναῖος Πολυξένου). Справа: аналогічний диферент на «борисфені» № 66 орієнтовно 253–241 рр. до Р. Х., який є родовим успадкуванням диферента № 4 та належить онукові – однойменному магістрату Поликсену (Πολύξενος (II) τοῦ δεῖνος), батькові епоніма Ольвії 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова (Ἰκέσιος Πολυξένου) з роду Поликсенів. Фото з приватної колекції та аукціону ВІОЛІТІ.

Розглянутий вище диферент, також, присутній як додаткове клеймо на агораномній гирі (малюнок 98) із легендою **ΟΛΒΙΟ \ ΑΡΙΣΤΟ** (Крапивина, 2004а). Відповідно, клеймо потребує інтерпретації. Видавець гирі припустила, що клеймо позначає ім'я Посидей; спочатку я також прийняв цю гіпотезу (Ніколаєв, 2017: 20).

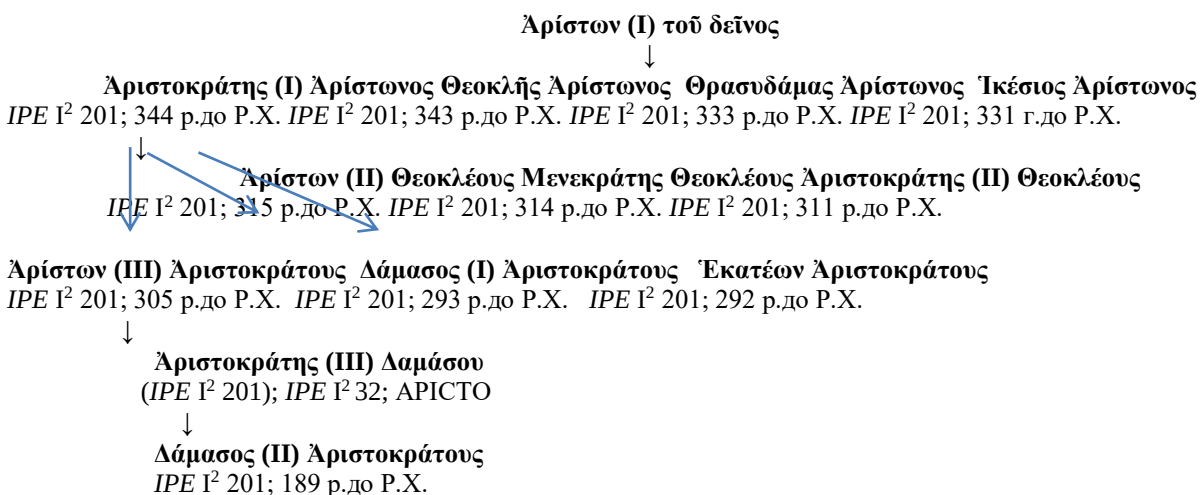
Малюнок 98. Гиря, ймовірно, агоранома Аристократа Дамасова, що згадується в декреті на честь Протогена. На гирі присутнє контрольне клеймо агоранома і монетного магістрата, ймовірно, Поликсена, батька епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова. (Фото В. Крапівіної)

Тим часом представлені вище матеріали по диферентах №№ 4, 66 свідчать на користь інтерпретації клейма як належного Поликсену – батькові епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова (Ἰκέσιος Πολυξένου). Отже, агоранома **ΑΡΙΣΤΟ**, ймовірно, із роду Аристократидів змінив агораном Πολύξενος (II) τοῦ δεῖνος із роду Поликсенів²⁰⁹, який підтвердив вагу гирі своїм клеймом із монограмою , а

²⁰⁹ Ще більше, зв'язок Аристократидів та Поликсенів фіксується в монетному карбуванні останньої третини IV ст. до Р. Х. Так, магістрата з роду Аристократидів, епоніма 333 р. до Р. Х. Трасидама Аристонова (Θρασυδάμας Ἀρίστωνος) змінив Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος, батько епоніма 309 р. до Р. Х. Афенея Поликсенова (диференти на «борисфенах» №3 → №4) (Ніколаєв, Слінець, 2021: 10, 28). Також, досліджувана мною монограма зустрічається і на тетрадрахмі (Анохин, 2011: № 277; 330–325 рр. до Р. Х.). Поряд з цією монограмою на реверсі тетрадрахми присутня і монограма у вигляді ретроградної літери *po* з точкою в півколі. Оскільки *півколо в монограмі позначає, також, повне коло* (Ніколаєв, 2020: 20; № 4) інтерпретація цієї монограми, можлива літерами *тета* і *ро*, тобто **ΘΡ**. Такі літери, як варіант, хронологічно відповідають епоніму 333 р. до Р. Х. Трасидаму Аристонову (Θρασυδάμας Ἀρίστωνος) з могутнього роду Аристократидів; вони можуть позначати епонімну дату. Відповідно, друга монограма на тетрадрахмі, що збігається з диферентом № 4, ймовірно, є іменем магістрата – Πολύξενος (I) τοῦ δεῖνος з роду Поликсенів. Моя інтерпретація монограм на тетрадрахмі істотно відрізняється від ономастичної

в суміжні роки виконав обов'язок монетного магістрата із диферентом Ϝ (№ 66). Легенда ж **ΑΡΙΣΤΟ** може належати Аристократу (Ἀριστοκράτης τοῦ δεῖνος), відомому за декретом *IPE I² 32* на честь Протогена. До того ж новий магічний напис свідчить про зв'язок Аристократиїв та Поликсенів (Николаєв, Слінець, 2021: 9, виноска 20), що підтверджується й розглянутою вище наступністю у виконанні агораномної посади.

Останнім часом із двох нових магічних написів Ольвії мною отримана інформація про патронім цього Аристократа: Ἀριστοκράτης Δαμάσου із могутнього роду Аристократиїв, син епоніма 293 р. до Р. Х. Дамаса Аристократова (Δάμασος Ἀριστοκράτους) (Николаєв, 2020: 223). Знахідка магічного напису (Николаєв, 2020: 223; Николаев, Слінець, 2021a) зі згадуванням в тому числі Аристократа Дамасова (Ἀριστοκράτης (III) Δαμάσου) дала змогу уточнити родові зв'язки Аристократиїв у другому-четвертому поколіннях. Раніше я вважав, що батьком Аристона, Дамаса та Гекатеона Аристократових (Ἀρίστων (III) Ἀριστοκράτους, Δάμασος (I) Ἀριστοκράτους, Ἑκατέων Ἀριστοκράτους, відповідно, епонімів Ольвії 305, 293, 292 рр. до Р. Х.) є епонім 311 р. до Р. Х. Аристократ Феоклів (Ἀριστοκράτης (II) Θεοκλέους). Треба сказати, що такий зв'язок незадовільно відповідав закону генеалогії; *проводячи генеалогічні обчислення я змушений був вводити додаткове коригування у 10 років* (Николаєв, 2008: 110-111; табл. 5.14). Фактично, перелік осіб, згаданих в новому магічному напису (Николаєв, 2020: 223) дав змогу встановити, що батьком епонімів Аристона, Дамаса й Гекатеона Аристократових є епонім 344 р. до Р. Х. Ἀριστοκράτης (I) Ἀρίστωνος (малюнок 99).

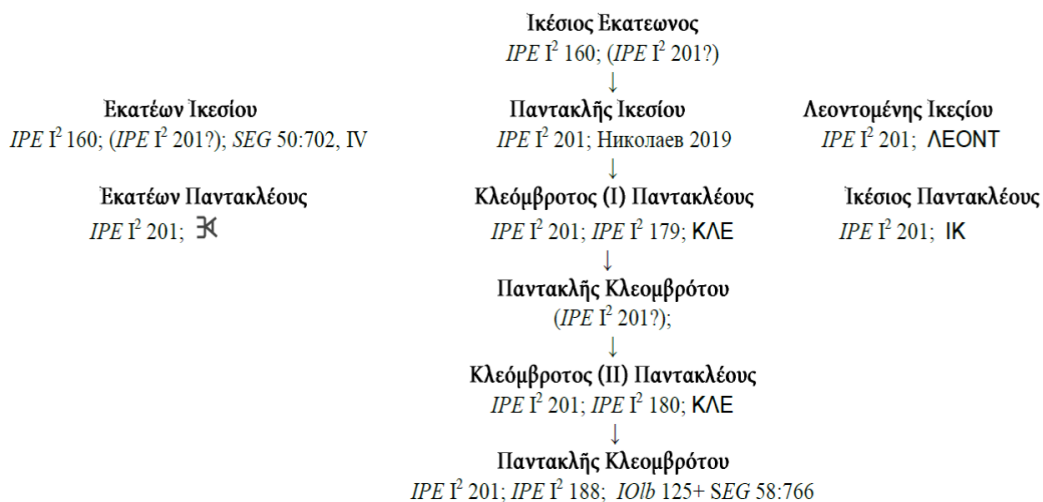
Малюнок 99. Фрагмент родоводу Аристократиїв.

Характерною особливістю епонімного каталогу *IPE I² 201* є розташування епоніматів Геросона Протогена й Дамаса Аристократова в суміжні роки, відповідно, 294 та 293 рр. до Р. Х. Такий факт зазвичай трактується мною як своєрідне «лобіювання» у разі призначення на епонімну посаду представника,

інтерпретації П. О. Каришківського, як літер **ПОР**, що відповідають невідомим в Ольвії іменам (Карышковский, 2003:139).

що входить в єдиний клан (Николаев, 2008; 2018: 75). Це створює підстави для висунення гіпотези про виконання епонімії синами Геросона й Дамаса – послами до царя Сайтафарна, Протогеном Геросоновим і Аристократом (Дамасовим), також, у суміжні, або принаймні, найближчі роки.

5. Переходжу до просопографічної інтерпретації Пантаклів-Клеомбротів. Цей рід – один із найпотужніших елітних ольвійських родів, репрезентативно представлених як в епонімному каталозі, так і в лапідарному архіві, пам'ятках малої епіграфіки й нумізматики. На сьогодні доступна інформація про понад три десятки історичних осіб – вихідців із цього роду і його гілок (Николаев, 2014: 270, 276). Прямих згадок в декреті *IPE* I² 32 про Пантаклів-Клеомбротів немає, проте, розгляну сучасний, уточнений фрагмент його родоводу, що охоплює кількох історичних осіб, так чи інакше пов'язаних із декретом на честь Протогена (малюнок 100).

Малюнок 100. Фрагмент родоводу Пантаклів-Клеомбротів.

Родоначальником Пантаклів-Клеомбротів є Гікесій Гекатеонів (Ἰκέσιος Ἐκατεωνος), ймовірно, «тираноборець», епонім дещо раніше 357 р. до Р. Х. (Николаев 2018а: 78). З трьох синів Гікесія зазначу такого собі Леонтомена (Λεοντομένης Ἰκεσίου), епоніма 339 р. до Р. Х. На відомій серії монет «Деметра-орел на дельфіні» Леонтомен залишив легенду **ΛΕΟΝΤ** (Николаев, 2019: 19), як і роком раніше правнук Протогена із декрету *IPE* I² 32, епонім 340 р. до Р. Х. Εὐδωρος Πρωτογένους – легенду **ΕΥΠΡ** (див. п.1).

Наступне покоління Пантаклів-Клеомбротів представлено братами – епонімами 320, 317 і 306 рр. до Р. Х., відповідно, Гекатеоном, Клеомбротом та Гікесієм. Усі вони також були монетними магістратами. у тому числі Гікесій, епонім 320 р. до Р. Х. практично синхронно із дідом Протогена із декрету *IPE* I² 32 Протогеном Євдоровим, епонімом 324 р. до Р. Х. (див. п.1.; диферент № 9) залишив диферент Ζ (№ 13, 14) на «борисфені» групи I. Заслужовує на увагу просопографічна інформація про епоніма 317 р. до Р. Х. Клеомброта Пантаклова

(Κλεόμβροτος (I) Παντακλέους). Ця історична особа також є дедикантом вотивно-будівельного напису IPE I² 179 і монетним магістратом **КЛЕ** (Анохин, 2011: № 253; *орієнтовно 330 р. до Р. Х.*). Особливий інтерес для мого дослідження становить онук цього Клеомброта, однойменний Клеомброт Пантаклів (Κλεόμβροτος (II) Παντακλέους), епонім, стінобудівельник (напис IPE I² 180) і монетний магістрат **КЛЕ** (Анохин, 2011: № 440; 220–210²¹⁰ рр. до Р. Х.). Ще в 1887 р. В. В. Латишев зазначив вражаючий збіг палеографії декрету IPE I² 32 на честь Протогена і стінобудівельного напису IPE I² 180 Клеомброта Пантаклова (Латишев, 1887: 84). Дослідник не виключав виготовлення обох документів одним різьбярем. Зауважу, що згідно із синхронізованим епонімним каталогом IPE I² 201 – Κλεόμβροτος (II) Παντακλέους – епонім Ольвії 222 р. до Р. Х. Отже, така, що абсолютно збігається палеографія декрету IPE I² 32 та стінобудівельного напису IPE I² 180 може бути інтерпретована як ознака синхронності (в межах декількох років), тобто, дата фіксації декрету IPE I² 32 на честь Протогена «тяжіє» до 222 р. до Р. Х. Очевидно, **це і є найбільш точна на сьогодні дата випуску декрету на честь Протогена**. Синхронність декрету IPE I² 32 і напису IPE I² 180 зумовлена, ймовірно, й історичними причинами. Так, на зворотному боці декрету IPE I² 32 наведена інформація про загрозу скіро-галатської навали й, у тому числі про ремонт міських стін і башт, які одноосібно фінансував Протоген («...ніхто, не пропонував своїх послуг...» крім Протогена). Із декрету IPE I² 32 випливає, що загроза із боку, зокрема, скирів і галатів, існувала, мабуть, не один рік. Чергове загострення ситуації, ймовірно, змусило ольвіополітів ініціювати випуск декрету на честь Протогена, як стимул для інших благодійників щодо зміцнення міських стін і башт. І такий евергет знайшовся: у синхронному до декрету IPE I² 32 стінобудівельному напису IPE I² 180 Клеомброта (II) Пантаклова мова йде про будівництво пілона і прясла стіни. Як відомо, ремонт фортених стін виконувалися, як правило, перед загрозою навали ворогів (Виноградов, 1989: 159-160; Лейпунська, 1990: 117-122). Очевидно, як видання декрету, так і синхронного йому, стінобудівельного напису Клеомброта Пантаклова передують на кілька років скіро-галатській навалі та хронологічно збігається з епонімією Клеомброта Пантаклова 222 р. до Р. Х.

На закінчення треба ознайомити читача із нещодавно виконаним мною дослідженням хронології тезаврації скарбів «борисфенів» на території Правобережної хори Ольвії, результати якого підтверджують зазначену вище дату видання декрету IPE I² 32 (Николаев, 2021).

Просопографічними (хронологічними) дослідженнями «борисфенів» я займаюся із 2014 р.; зокрема, перший етап їхнього дослідження стосувався лише перших двох та останньої груп, тобто в межах збереженої частини епонімного каталогу (Николаев, 2014: 159-164). У 2020–2021 рр. мною вперше запропонована хронологічна модель карбування «борисфенів» усіх груп, яка відповідає синхронізованому епонімному каталогу та іншим епіграфічним та

²¹⁰ Бажане датування монет **КЛЕ** – 220 рр. до Р. Х. виходячи з огляду на історичні умови та закону генеалогії. Див. нижче.

нумізматичним пам'яткам (Ніколаєв, 2020; 2021). На відміну від наявних хронологічних моделей (див. огляд (Ніколаєв, 2020)), встановлено, що карбування «борисфенів» тривало не менше 110 років зі значними перервами; емісію їхню розпочато Каллініком Євксеновим в 331–330 рр. до Р. Х., завершальні групи випущені братами із роду Нікератів орієнтовно 219–217 рр. до Р. Х. Не можна не помітити, що навала скіро-галатів (див. вище) практично збігається із запропонованою мною датою припинення карбування «борисфенів» останніх груп. При цьому, характерною особливістю скарбів «борисфенів», тезаврація яких традиційно пов'язується зі скіро-галатською навалою, є практична відсутність слідів обігу на монетах останніх груп (Ніколаєв, 2021 (з покликаннями)).

Більш того, в цьому році мені вдалося подолати й важливе сперечання в хронологічній інтерпретації декрету на честь Протогена, що його згадував В. М. Отрешко: *палеографічні, археологічні та історичні підстави датування декрету на честь Протогена практично не погоджені* (Отрешко, 2009: 128). Мова йде про традиційне датування серединою III ст. до Р. Х. розгрому скіро-галатами Правобережної хори Ольвії. При цьому, сам декрет більшість вчених відносить до останньої чверті III ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2021). На підставі огляду досліджень 1970–1980-х рр. я встановив: *традиційне датування колапсу Правобережної хори Ольвії серединою III в. до Р. Х., введено в науковий обіг В. В. Рубаном у 1980-х рр. Хроноіндикаторами цієї події за В. В. Рубаном є знахідки «борисфенів», припинення карбування яких на той період із покликанням на П. О. Каришковського належало до 250-х рр. до Р. Х. (Інші хроноіндикатори розгрому Правобережної хори Ольвії відсутні!)* (Рубан, Урсалов, 1978; Ніколаєв, 2021). Представлені матеріали дають змогу сформулювати підсумковий історичний висновок: численні нові просопографічні (хронологічні) відомості із пам'яток керамічної, магічної епіграфіки та нумізматики, що відносяться до історичних осіб декрету на честь Протогена і їхніх сучасників, предків і нащадків, хронологічно відповідають раніше побудованій моделі подій декрету (на основі відновленого літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х.). Декрет на честь Протогена описує історичні події другої-третьої чверті III ст. до Р. Х. Згідно з абсолютним палеографічним аналогом – стінобудівельним написом Клеомброта Пантаклова – декрет прийнятий орієнтовно 222 р. до Р. Х. Нашестя скіро-галатів, про загрозу якого повідомляє декрет, реалізувалося орієнтовно 215 р. до Р. Х., тобто, практично відразу після завершення карбування «борисфенів» у 219–217 рр. до Р. Х. Нашестя призвело до загибелі Правобережної хори Ольвії (включно із Дністровським Правобережжям та Дністровським Лівобережжям, Ніконія²¹¹ та поселення Кошари тощо) та масової тезаврації скарбів «борисфенів».

²¹¹ Поза моєю увагою залишилося питання щодо історичної долі Тіри у зазначений історичний період.

Нове епіграфічне джерело з історії грошового обігу Ольвії

Наукові студії з античної нумізматики передбачають не тільки безпосереднє дослідження монет, але й епіграфічних пам'яток, які із тієї чи іншої причини згадують про грошові знаки. Цим розділом до наукового обігу введено напис на свинцевій пластині з Ольвії зі згадкою про золоті статери. Методика дослідження – типові наукові методи в поєднанні з моїми власними науковими розробленнями із синхронізації епонімного каталогу IRE I² 201 (календаря) та просопографії Ольвії. Уперше оприлюднено різновид ольвійського побутового або арбітражного документа на свинцевому носії – мабуть, боргової розписки чи то судового рішення про стягування (або надання в борг) із відомої історичної особи – мешканця Ольвії – двадцяти золотих статерів. Зворотний бік свинцевої пластинки має ознаки персоналізованого документу – містить позначку у вигляді великої літери альфа, що ймовірно, вказує на ім'я боржника або судді. Позначка ця виконана способом лиття заздалегідь (до нанесення написів на пластинку). До цього часу лише Ю. Г. Виноградовим у 1994 р. було оприлюднено дві свинцеві пластинці з Ольвії, які мали відповідні позначки на одній зі сторін (API та NIK). Дослідник залишив відкритим питання про інтерпретацію цих літер та й загалом призначення пластинок із літерами (чи то тессера, чи то пінакіон дикаста). Завдяки застосуванню просопографічного методу ідентифіковано особу на ім'я Πολύζενος, що її згадано в написі. Цей Поликсен є батьком трьох синів, один із яких – Αθήναιος Πολύζενου – виконав посаду епоніма Ольвії в 309 р. до Р. Х. Поликсен – виходець із другорядного ольвійського роду Поликсенів. Відповідно, просопографічне датування досліджуваної пластинки зі згадкою про Поликсена, ймовірно, припадає на 330 рр. до Р. Х. Золоті монети, що згадані в напису, можливо є кізикськими статерами, але більш ймовірно – македонським золотом. Досліджуваний напис є новим типом фінансових (або арбітражних) документів з Ольвії – чи то судовим рішенням, чи то борговим зобов'язанням, в якому йдеться про золоті монети. Як варіант, літера альфа на зворотному боці пластинки є позначкою або імені судді або імені боржника. Останнім часом в мене з'явилася гіпотеза про зв'язок цього напису (та інших «заготовок», що містять скорочене ім'я на лицьовому боці) із повідомленням Макробія та декрету IRE I² 25+31 на честь Каллініка про ліквідацію боргових зобов'язань за часи Зопіріонової облоги. Підставою для такої гіпотези є не зовсім зрозуміла згадка про наявність дев'яти статерів «ἀπὸ τοῦτο ἕχ<ε>1 ἐννέα χρυσοῖς». Загалом, для більш надійної інтерпретації цього документу потрібно оприлюднення аналогічних документів та відповідні дискусії.

Цілком зрозуміло, що наукові студії з античної нумізматики передбачають не тільки безпосереднє дослідження монет, але й епіграфічних пам'яток, які із тієї чи іншої причини згадують про грошові знаки. Щодо географічних меж мого дослідження – стародавнього Північного Причорномор'я – згадки про гроші трапляються в групі пам'яток лапідарної та малої, зокрема, епістолярної епіграфіки. Так, ольвійським декретом IRE I² 24 Каноба Трасидамантова врегульовано обіг іноземних грошей, зокрема, кизиків та встановлено курс місцевої грошової одиниці. У декреті Ольвії IRE 25+31 на честь Каллініка Євксенова орієнтовно 327–322 рр. до Р. Х., зокрема, йдеться про безпрецедентну нагороду Каллініка однією тисячею золотих та про грошову реформу, яка, напевно, пов'язується із початком емісії «борисфенів»²¹². У декреті IRE I² 32 на честь Протогена, зафіксованого орієнтовно 222 р. до Р. Х., згадується про тисячі золотих статерів (χρυσοῖς) та вказаний їхній пільговий курс до «борисфенів»²¹³ – 1:400. Декрет IOIb 28+29+123+IRE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія (прийнятий в рік епоніма Агатины Деймахова – 215 р. до Р. Х.) визначає порядок повернення трьох тисяч золотих статерів, що їх заборгувала Ольвія. Посвята IOIb 68 Афродіті Понтії жерця Агроса, сина Діонісія орієнтовно 230 р. до Р. Х., вказує на вартість золотого вінця – п'ять золотих. Про вінець вартістю тридцять золотих йдеться в декреті Ольвії IOIb 34. Очевидно, сумами до декількох десятків золотих щоденно оперувала вища еліта Ольвії. Зауважу, що під золотими

²¹² Про це свідчить, зокрема, монограма з ім'ям Каллініка на першому випуску «борисфенів». До речі, новий графічний варіант цієї монограми підтвердив її інтерпретацію ім'ям Каллініка (Николаев, 2019: 19).

²¹³ Декрет IRE I² 201 на честь Протогена, згідно із синхронізованим епонімним каталогом Ольвії IRE I² 201, змальовує події, що відбувалися в полісі упродовж другої-третьої чверті III ст. до Р. Х. (Николаев, 2014: 184-200). Згідно з представленою мною хронологією «борисфенів» (Николаев, 2020: 14-42) вважаю, що курс 1:400 стосується «борисфенів» лише середніх груп.

статерами у порівняно синхронних документах *IOlb* 34, *IOlb* 68, *IOlb* 28+29+123+*IPE* I² 240 та *IPE* I² 32, найбільш ймовірно, маються на увазі золоті монети Олександра та / або Лісімаха. Декрет *IPE* I² 76 колегії Семи про скарбницю та тарифи на жертвоприносини був виданий в останні роки III ст. до Р. Х. (ця гіпотеза П. О. Каришковського (*Карышковский, 1988: 87; Николаев, 2018a: 99-104*) знайшла підтвердження синхронізацією епонімного каталогу Ольвії *IPE* I² 201). У цьому декреті зазначена вартість у мідних монетах жертвних тварин та шкіри. Водночас мова може йти як про «борисфени», які, ймовірно, продовжували перебувати в обігу, так і про монети **ВΣΕ**²¹⁴.

Декрет із Кітею *CIRB* 942 згадує про посвяту дванадцяти золотих, проценти із яких мали щорічно поступати у священну скарбницю тощо.

Трапляються згадки про гроші й у пам'ятках керамічної епіграфіки. Так, в остраконі з Ніконія (*Awianowicz, 2011: 237-239*) йдеться про гемігекти, а в напису на плечиках лагіносу з Пантикапею (*Толстой, 1953: 97*) – про десять мін срібла, які, ймовірно, були положені в цей посуд. Графіто з Фанагорії (*Виноградов, 1971: 64-76*), на думку видавця, містить звернення торговця зерном до бога Гермеса про продаж медімна пшениці дорожче, ніж за тремігекту. Багатострічкове графіто *SEG* 40:643 на фасоській амфорі з поселення на мису Зюк (*Vinogradov, 1990: 556. № 593*) орієнтовно 400 р. до Р. Х. трактується різними дослідниками на свій власний розсуд, зокрема, Ю. Г. Виноградов вважав його борговою розпискою. Додам, що є відомою достатньо велика кількість графіті з Північного Причорномор'я, які вміщують поодинокі літери чи то набір літер. Не наводячи прикладів, зазначу, що видавці, як варіант інтерпретації таких пам'яток, вважають деякі із них обліковими або борговими фінансовими документами.

Аналогічного характеру інформація іноді присутня й у приватних листах на свинцевих пластинках. Так, лист із Ніконія (*Dana, Bruyako, Sekerskaya, 2018: 113-120*) містить інформацію про чотири, напевно, кизікських статера, які приніс Посидей, син Калістрата. Ольвійський лист (*Dana, 2004: 1-14*) кінця VI ст. до Р. Х. Апатурія до Леонакта розповідає, зокрема, про вилучене майно, вартістю двадцять сім статерів. Фрагментований лист на свинцевій пластинці з ділянки Т-3 з Ольвії (*Митина, 2017: 159-162; Орлик, 2020b: 5-15*) згадує про фракції кизікінів – гекти. Про сплату послуг та матеріальних цінностей у вагових грошових одиницях – талантах, ймовірно, йдеться в листі з Пантикапею (*Сапрыкин, Федосеев, 2010: 50-58*). В листі ж із Патрею (*Завойкина, Павличенко, 2016: 230-249*), зокрема, йдеться про віддачу боргів та згадуються грошові одиниці – золоті статери та гемістатери. Зі знахідок останнього часу привертає увагу фрагмент листа стилю *бустрофедон* на свинцевій пластині з Березані (*Chistov, Pavlichenko, 2019: 259-277*), що датується другою чвертю VI ст. до Р. Х. та повідомляє, ймовірно, про придбання за гроші судового вантажу.

²¹⁴ До речі, останніми роками в наукових працях Ж. М. Нюґте, В. Ф. Stolba, О. Л. Габелко та інших вчених обґрунтовується нова дата декрету *IPE* I² 402 громадян Херсонесу Таврійського та Фарнака I – замість 179 р. до Р. Х. пропонується 158–157 рр. до Р. Х. Зауважу, що виконане мною порівняння локальних хронологій Ольвії (епонімний каталог *IPE* I² 201) та Херсонесу Таврійського (астиномне амфорне клеймування) однозначно свідчить на користь хронологічної моделі В. Ф. Stolba та датування декрету *IPE* I² 402 орієнтовно 158–157 рр. до Р. Х. (*Николаев, 2017a: 55-76*). З урахуванням виняткового значення цього документу не тільки для Херсонесу Таврійського, а і для історичної долі усього Північного Причорномор'я, зокрема, Ольвії (*Виноградов, 1989: 229-230*), з'являються теоретичні підстави дещо понизити період обігу як «борисфенів», зокрема до кінця III ст. до Р. Х., так, відповідно, що слідують за «борисфенами», монет **ВΣΕ** та інших.

Загалом, як видно, написи Північного Причорномор'я, які згадують гроші та їхній обіг є порівняно *нечисленними*. До того ж як правило, кожен із таких написів після його публікації стає об'єктом подальших дискусій, тлумачень та уточнень. Про це свідчить наявність великої кількості досліджень, які супроводжують згадані написи. З урахуванням значення таких документів для вивчення, зокрема, грошових систем на теренах Північного Причорномор'я *ціллю дослідження є введення до наукового обігу нової епіграфічної пам'ятки на свинцевій пластині, яка згадує про золоті статери*. Відомо, що написи на свинцевих пластинках як епістолярного, так і магічного характеру є «багаторівневими», тобто вміщують безпосередньо такі складники, як історичний, хронологічний, ономастичний, просопографічний, палеографічний, формульний, філологічний²¹⁵ тощо. Відповідно, перша публікація такого напису, традиційно, може претендувати лише на попереднє ознайомлення з пам'яткою та формулювання запитань, які виникають унаслідок її інтерпретації.

Малюнок 101. Фото (приватна колекція) та факсиміле зворотної (1, 2) та лицьової сторони (3, 4) пластинці.

Отже, вводиться до наукового обігу нова епіграфічна пам'ятка, знайдена в окрузі Ольвії. Носій – свинцева пластинка прямокутної форми розмірами 6,7 см х 3,1 см х 0,2 см. Пластинка знайдена в складеному стані (див. нижче). На жаль, археологічний контекст²¹⁶ знахідки її є відсутнім. Нині вона зберігається в приватній колекції.

²¹⁵ Загалом, розбір філологічних особливостей напису не є моїм завданням. Про співвідношення історичного та філологічного напрямку, наприклад, в класичних дослідженнях, див. (Kazarov, Petrechko, 2019: 8-15).

²¹⁶ Видатна дослідниця Ольвії В. В. Кравівіна дійшла висновку: аналіз умов знахідки переважної кількості написів показує, що зазвичай вони знайдені не *in situ*, а у випадковому положенні. Таким чином, ольвійські лапідарні написи найчастіше були знайдені в переміщеному стані, яке не характеризує час їхнього первинного

Завдяки наявності ливарних уклонів на всіх гранях пластинці можливо зробити висновок, що її отримано способом індивідуального лиття у відкриту форму. Про це, також, свідчить достатньо велика літера *альфа* (висота – 16 мм, ширина (що збереглась) – 13 мм, висота над плоскістю поверхні – майже 0,5 мм), розташована біля правої грані зворотної сторони пластинки (малюнок 101. 1, 2). Для отримання цієї літери у формі був вирізаний її дзеркальний відбиток. Поверхня літери піддалася незначній деформації внаслідок подальшого складення (пластинка була складена один раз за вертикаллю так, що літера була скрита).

Напис із чотирьох стрічок розташований на лицьовій (очевидно, підготовленої до нанесення літер, по допомогу вигладжування) значно більш гладкої поверхні носія. Напис вирівняний відносно лівої грані. Висота епіграфічних берегів – 2,5 см, ширина – від 6 до 4 см. Загалом, напис виконано дещо неохайно, хоча стрічки достатньо рівні. Наявне деяке композиційне оформлення – виділені у відокремлені стрічки тексти, що стосуються кількості золотих: *ἔκοσι χρυσοῦ* та *ἐννέα χρυσοῦ* (малюнок 101. 3, 4). Форми літер не мають стабільного написання, але стилус достатньо глибоко проникає в поверхню носія. Борозна від літер на поверхні носія свідчить про те, що стилус був заточений з усіх боків. Розміри літер 4–5 мм, *омікрон* – 3 мм. *Пи* має коротку праву вертикаль та нестабільну довжину горизонтальної гasti, *хи* нестабільна – від архаїчного хреста до двох перехрещених гasti із нахилом 45°, горизонтальні гasti *епсілон*, загалом, мають близьку довжину та виконані з похилом як у гору, так і вниз, чотирьохчасна *сигма* має широко розкриті зовнішні гasti, *ксі* із вертикаллю тощо. Палеографічною особливістю напису насамперед є поєднання в тексті лунарної та чотирьохчасної *сигми*. Водночас застосування чи то лунарної, чи то чотирьохчасної літери має випадковий характер. Про це свідчить те, що у слові *χρυσοῦ*, яке два рази трапляється в тексті, є присутньою як лунарна, так і чотирьохчасна *сигма*. Палеографічні особливості напису, зокрема, зменшений розмір *омікрон* та наявність лунарної *сигми* визначають *terminus post quem* – 350 рр. до Р. Х. Напис є таким:

Πολύξενοι ὥφ<ε>ίλον
ἔκοσι χρυσοῦ
ἀπὸ τοῦτο ἔχ<ε>ι²¹⁷
ἐννέα χρυσοῦ

Переклад: **Поликсену (я) заборгував (або присудив)²¹⁸ двадцять золотих, із цих мається дев'ять золотих.**

Поки що, відкладу інтерпретацію тексту та встановлю порівняно вузьке датування пластинці через виконання просопографічної інтерпретації історичної особи на ім'я Πολύξενος, що її згадано в тексті. Насамперед звертаю увагу, що *належність Поликсена до чисельно обмежених елітних кіл Ольвії виявляється не тільки за тим, що він є носієм двокомпонентного, так званого*

побутування. Тому, більше значення має не контекст знахідки напису, а контекст загальної історії Ольвії, відновлюваний в основному за всією сукупністю археологічних джерел (Крапивина, 2009: 283-284). У розвиток цього висновку, додаю, що, навпроти, для написів, носієм яких є свинцеві пластини, археологічний контекст знахідки є значно більш важливим.

²¹⁷ На думку О. В. Білоусова, що він її виклав у приватному листі до мене, дієслово *ἔχ<ε>ι* може читатися як *ἔχω*. Відповідно, варіант читання тексту: «Поликсену (я) заборгував двадцять золотих, із цих маю дев'ять золотих».

²¹⁸ Нижче розглядаються лише головні значеннєві варіанти перекладу тексту.

аристократичного імені, характерного для відомого раніше, другорядного роду Поликсенів (Николаев, 2014: 275), але й за його фінансовими обладнаннями в десятки золотих. До речі, рід Поликсенів не входив у коло семи елітних родин Ольвії та не залишив лапідарних написів; обмежена інформація про цей рід у вигляді фрагменту родовідної гилки наведена в моїй монографії (Николаев, 2014: 275).²¹⁹ Проте, останнім часом інформація про рід Поликсенів суттєво доповнилася завдяки такій, що готується до публікації, нової пам'ятки магічної епіграфіки²²⁰ – цей Поликсен є батьком трьох синів, один із яких – Ἀθήναιος Πολυξένου – виконав посаду епоніма²²¹ Ольвії в 309 р. до Р. Х. Відповідно, просопографічне датування²²² досліджуваної мною пластинки зі згадкою про Поликсена припадає на початок останньої третини IV ст. до Р. Х. Це, до речі, надає можливість орієнтовно визначити про які саме золоті монети йдеться в пластинці. Відомо, що словом χρυσοῦς позначалися золоті статери. Ймовірно, це можуть бути кизикські статери, обіг яких, принаймні в Афінах, у 327/326 рр. до Р. Х. продовжувався (Захаров, 2011: 152-159), а нові золоті монети Олександра ще не дістали значного поширення. Разом із тим, у тридцять років IV ст. до Р. Х. в Ольвію вже почали поступати золоті монети Філіпа та Олександра (Карышковский, 1988: 65-66). Така локальна особливість Ольвії дає змогу прийняти більш ймовірну гіпотезу про те, що в пластинці йдеться саме про македонські золоті статери. На цей час припадає і власна емісія Ольвією золотих монет, але ця емісія, як відомо, була незначною за об'ємом, ймовірно,

²¹⁹ До речі, про складності в дослідженні другорядних ольвійських родин йдеться в моїй статті (Николаев, 2014a: 156-164). Там же вказано, що подальша розбудова ольвійської просопографії, зокрема, складається з пошуку та впорядкування уривчастої інформації про другорядні елітні родини; про пересічних громадян мова не йде взагалі.

²²⁰ В цій пам'ятці, частина тексту якої виконана засобами магічного тайнопису, міститься закликання груп історичних осіб, що знаходилися в родинних стосунках із Поликсеном, зокрема, йдеться про трьох його синів. Згадуються повні імена Афенея Поликсенова (Ἀθήναιος Πολυξένου) та двох його, ймовірно, молодших братів, Клейтомаха Поликсенова (Κλειτόμαχος Πολυξένου) та Сосипатра Поликсенова (Σωσίπατρος Πολυξένου). Згідно з наявною інформацією з синхронізованого епонімного каталогу IPE I² 201 старший син Поликсена – Ἀθήναιος Πολυξένου – виконав посаду епоніма Ольвії в 309 р. до Р. Х. Це, до речі, є деяким підтвердженням моєї гіпотези про те, що ім'я Ἀθήναιος без наявності патроніма в магічних написах рубежу IV–III ст. до Р. Х. може належати до цього епоніма (див.: Николаев, 2019b: 303). У цьому закликанні, також, міститься інформація про, напевно, молоді роки ще однієї широко відомої історичної особи, згадуваної в декреті IPE I² 32 на честь Протогена. Це Аристократ Дамасів (Ἀριστοκράτης Δαμάσου) з могутнішого роду Аристократидів, син епоніма 293 р. до Р. Х. Дамаса Аристократова (Δάμασος Ἀριστοκράτου[ς]) (Николаев, 2020: 223). Наявність просопографічних свідчень, зокрема, повних імен, про двох відомих історичних діячів підкріплює надійність просопографічного датування пам'ятки магічної епіграфіки першою чвертю–початком другої чверті III ст. до Р. Х. (До речі, моє попереднє спостереження про відсутність ольвійських магічних написів після раннього III ст. до Р. Х. що, мабуть, відповідає афінській магічній практиці (судові закликання), має бути відхилено (Николаев, 2016: 266). Відповідно, отриманий матеріал дає змогу сформулювати гіпотезу про те, що активність батька трьох синів, досліджуваного мною Поликсена (Πολύξενος τοῦ θεῖνος), припадає на одне покоління вище, тобто, на останню третину IV ст. до Р. Х. Розглянутий алгоритм просопографічної інтерпретації та датування є практичною реалізацією, зокрема, встановленого мною раніше генеалогічного зв'язку деяких магічних написів (дід, батько, онук тощо) та такої, що виходить із цього, необхідності одночасного вивчення декількох написів (Николаев, 2016: 268).

²²¹ Не виключене виконання цієї особою у суміжні роки й посади монетного магістрата (диферент № 15) орієнтовно 307 р. до Р. Х. Див. розділ **Хронологія ольвійських «борисфенів»**.

²²² На зворотному боці цієї платівки присутня рельєфна літера *альфа*. Вочевидь, ця літера свідчить про скорочене ім'я боржника. Водночас нам стала доступною ще одна платівка, яка має рельєфні літери з іншим скороченим ім'ям, але без напису. Яскрава палеографічна особливість однієї з літер дає змогу віднести цю платівку до періоду, не раніше другої половини III ст. до Р. Х. Понад те, одна з літер на нашій опублікованій, мабуть, торговій розписці, також, «тяжіє» до часу від середини III в. до Р. Х. Отже, констатуємо появу характерної для просопографії, альтернативної інтерпретації цього напису: дід Поликсен (Πολύξενος (I) τοῦ θεῖνος) або його однойменний онук Поликсен (Πολύξενος (II) τοῦ θεῖνος). Подолання цієї альтернативи потребує спеціальних досліджень.

переслідуючи суто політичний, демонстраційний характер (*Карышковский, 1988: 66*).

На мою думку, як один із варіантів інтерпретації, має право на існування гіпотеза і про діяльність цього Поликсена у якості монетного магістрата, що залишив, зокрема, диферент № 4 на першому випуску «борисфенів» (*Карышковский, 1988: 81. Табл. 4*). Обґрунтую цю гіпотезу. Отже, раніше я показав деякі вірогідні альтернативні варіанти просопографічної інтерпретації диференту №4. Зокрема, розглядалися імена можливих магістратів: епонім 332 р. до Р. Х. Посидоній Епикратів (Ποσειδώνιος Ἐπικράτου) з роду Посидоніїв²²³, епонім 330 р. до Р. Х. Полимнест Менонів (Πολύμνηστος Μένωνος) з невідомого роду та батько епоніма 309 р. до Р. Х. Афеней Поликсенова з роду Поликсенів – досліджуваний мною Поликсен (*Ніколаєв, 2020: 19*). Окрім того, під час вивчення диференту № 4 я прийняв гіпотезу про те, що подібний до нього за графікою диферент № 66 є його родовим успадкуванням. Дуже важливо, що диферент № 66 інтерпретується як належний до батька епоніма 214 р. до Р. Х. Гікесія Поликсенова (Ἰκέσιος Πολυξένου) з роду Поликсенів. Звідси, *цілком реальною є гіпотеза про участь Поликсенів у монетній магістратурі: диференти «борисфенів» № 4 (орієнтовно 328 р. до Р. Х.) та № 66 (орієнтовно середина III ст. до Р. Х.) належать реальним історичним особам – однойменним діду та онуку*²²⁴ на ім'я Πολύξενος тоῦ δεῖνος, згідно із законом генеалогії, традиції успадкування родових імен, традиції успадкування професійної діяльності та традиції успадкування родових монограм (*Ніколаєв, 2018г: 99-104*).

Безумовно, найважливішим моїм завданням є інтерпретація тексту пластинці; на жаль, у деталях вона спричиняє певні складнощі²²⁵. Отже, ім'я Поликсена (Πολυξένοι) наведено у давальному відмінку (*dativus*). Для розуміння напису є визначальною інтерпретація дієслова ὥφ<ε>ῖλον. Це дієслово минулого часу, доконаного виду (*aorist*) вказує на те, що подія вже відбулася. Походить воно від дієслова ὀφείλω, що має декілька значень; втім, з контексту напису, що досліджується переважає тлумачення «бути винним, заборгувати». У всякому разі, віднесення напису до магічних є мало реальним²²⁶, попри його виконання на свинці, складений стан носія та згадуване вище, що готується мною до публікації, закляття, яке дістали нащадки Поликсена – його сини. Не можливо відносити досліджувану платівку й до епістолярного жанру, зокрема, за браком інформації про відправника й отримувача та інших характерних ознак листування. Отже, як головний варіант тлумачення, вважаю, що Поликсену заборгували двадцять золотих статерів. У такому варіанті це, ймовірно, документ, що містить особні елементи *хірографи* – боргового зобов'язання²²⁷. Дехто, ім'я якого невідомо, заборгував такому собі Поликсену двадцять золотих, але має лише дев'ять золотих. Перше питання, яке виникає: відсутність імені особи, яка заборгувала Поликсену не дає змогу вважати досліджуваний напис повноцінною борговою розпискою. Однак, залучивши інформацію зворотної

²²³ Малоймовірно, оскільки цей епонім належить до другорядної гілки роду Посидоніїв. Всі відомі скорочення, (ΠΟΣΕΙ, ΑΛΦ, ΣΩΚΡ тощо) належні Посидоніям головної гілки роду (*Ніколаєв, 2019: 15; Орлик 2020а: 5-13*).

²²⁴ Ймовірно, цієї ж особі належить і контрольне клеймо на гирі.

²²⁵ Поза темою мого дослідження знаходиться інтерпретація філологічних (чи то граматичних) особливостей напису, зокрема, дієслів з пропуском літер ὥφ<ε>ῖλον та ἔχ<ε>ι та помилково нанесені гаси (див. фото).

²²⁶ Безумовно, брак археологічного контексту створює значні перешкоди в інтерпретації цієї пам'ятки.

²²⁷ Хірографа – згідно з тлумачними словниками, поширене в стародавній Греції та Римі боргове зобов'язання, яке не потребувало присутності свідків.

сторони пластинці – велику літеру *альфа* – можливо припустити, що саме за цією літерою і приховано ім'я боржника. Тобто, маю такий собі варіант боргової розписки, яка виконана на особистому «фірмовому» бланку боржника. Отже, розглянутий варіант інтерпретації тексту *визначає необхідність пошуку та вивчення аналогів зворотної сторони пластинці*. Згідно з моєю інформацією в 1994 р. Ю. Г. Виноградов (Vinogradov, 1994: 103-104) опублікував подібну, як він її назвав, чи то тессеру, чи то пінакіон дикаста з Ольвії. Дослідник зазначив, що під час розкопування некрополя Ольвії знайдено свинцеву пластинку у середині якої вилиті ретроградно літери **API** заввишки 8 мм. На думку Ю. Г. Виноградова, як *вторинне застосування*, з обох боків пластинці було вирізано магічний напис у вигляді групи імен (див. *IGDOLb* 106 = *SEG* 44: 669). Близькі паралелі напису **API** дослідник вбачає, також, в прямокутній пластинці (нині загубленої) із написом **NIK** з Ольвії; але вказує, що взагалі призначення таких платівок не зовсім ясне (Vinogradov, 1994: 103-104). Отже, врахування інформації дослідника створює питання про взаємозв'язок великої літери *альфа* та напису на зовнішній стороні пластинці: *малоймовірно, але не виключене остаточно її вторинне застосування*²²⁸; *втім, на відміну від опублікованого Ю. Г. Виноградовим, напис не містить ознак магічної епіграфіки*.

Розгляну ще один варіант тлумачення тексту, на цей раз із застосуванням дієслова, що походить від *ὀφλοῦμαι*. Воно має декілька значень, але з огляду на контекст, найбільш ймовірно застосування його як «бути присуджено» (у минулому часі та доконаному виді це дієслово – *ᾔφλον*). Тобто, не виключений й варіант судового рішення про стягування двадцяти золотих з Поликсена, *Водночас він має лише дев'ять. Це рішення, як варіант, може належати судді, ім'я якого приховано за літерою альфа на зворотній стороні пластинці*. При цьому, пластинка не є пінакіоном дикаста, а літера *альфа* не є позначкою відділення дикастерію (Виноградов, 1987: 10-16; Liddel, 2020: 77-80).

У підсумку, інтерпретація епіграфічної пам'ятки останньої третини IV ст. до Р. Х. як боргової розписки або, менш ймовірно, судового рішення про стягування двадцяти золотих, що стосується вихідця з другорядного елітного роду, громадянина Ольвії Поликсена, монетного магістрата (диферент №4 на «борисфені») є найбільш прийнятною гіпотезою на початковому етапі дослідження. Не виключений альтернативний варіант просопографічної інтерпретації: епіграфічна пам'ятка належить до громадянина Поликсена-онука, монетного магістрата (диферент № 66 на «борисфені») близько середини III ст. до Р. Х.

Останнім часом в мене з'явилася гіпотеза про зв'язок цього напису (та інших «заготовок», що містять скорочене ім'я на лицьовому боці) із повідомленням Макробія та декрету *IRE* I² 25+31 на честь Каллініка про ліквідацію боргових зобов'язань за часи Зопіріонової облоги. Підставою для такої гіпотези є датування пам'ятки близько до 330 р. до Р. Х. та не зовсім зрозуміла згадка про наявність дев'яти статерів «*ἀπὸ τοῦτο ἔχ<ε>1 ἐννέα χρυσοῦ*». Але для детального обґрунтування такої гіпотези потрібні відповідні дослідження.

²²⁸ Втім, існують деякі перспективи у продовженні дослідження цього питання оскільки я готую до публікації *майже п'ять* (!) платівок із приватної збірки, які мають різні літери на зворотній стороні та, у більшості випадків, підготовлену до нанесення тексту, старанно відшліфовану лицьову поверхню.

Ольвія Понтійська у II ст. до Р. Х.

Відновлення літочислення Ольвії Понтійської IV – I ст. до Р. Х. дозволило суттєво уточнити датування великої групи епіграфічних пам'яток. Це відкриває перспективи перегляду соціально-політичної історії, зокрема, II ст. до Р. Х. з єдиних хронологічних позицій. Декрет на честь Нікерата Папієва датується ранньоримським часом, декрет на честь Стефана Олександрова, смірнійця, належить до часів Мітрідата VI Евпатора. У першій чверті II ст. до Р. Х. видана велика група приватних посвят. У другій чверті століття Посідеєм Діонісійним встановлено стіно будівельний напис, який інтерпретується як захід з укріплення оборони міста від нападу. Період активності видатного ольвіополіта Посідея Посідейва: 218 – 188 рр. до Р. Х. Саме на цей час припадає найвищий етап розвитку торгівлі Ольвії з Родосом, також, встановлення чотирьох посвят Посідея Посідейва в Неаполі Скіфському та однієї в Ольвії. Водночас, видано два декрета Ольвії на честь родосців та декрети Коса та Тенедоса на честь Посідея. Відповідно, всупереч сталим уявленням, Посідей не був радником царя Скілура. Відповідно, в Ольвії II ст. до Р. Х., аж до часів Мітрідата, не є відомими почесні декрети. Традиційне читання монетних легенд ВΣΕ, ΒΑΕΙΡΗ кінця III – першої половини II ст. до Р. Х. іменами варварських царів є лише варіантом тлумачення.

На сьогодні вже завершені багаторічні міждисциплінарні розвідки з відновлення літочислення Ольвії Понтійської (синхронізація епонімного каталогу *IPE I² 201*) і, відповідно, побудовані основи просопографії цього полісу (Ніколаєв, 2008; 2014; 2016; 2017а; 2022). Ці дослідження, відкривають перспективи обґрунтованого перегляду соціально-політичної історії ольвійського полісу з єдиних хронологічних та просопографічних позицій. Метою пропонованої розвідки є, як приклад, перегляд соціально-політичної історії Ольвії, мабуть, найсуперечливішого, II ст. до Р. Х. Перегляд здійснюється в співставленні з матеріалами монографії Ю. Г. Виноградова (*Виноградов, 1989*), яка справедливо вважається найвищим досягненням у розробці проблем історії Ольвії.

Щодо політичної історії найзначнішого античного поліса Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії Понтійської – проблема хронології є вельми актуальною. Нескінченні дискусії, пов'язані з наявними альтернативними варіантами датування лапідарних пам'яток, насичених історичними подіями: декрети на честь Протогена (*IPE I² 32*), Нікерата Папієва (*IPE I² 34*), синів херсонесця Аполлонія *IOIb 28+29+123+IPE I² 240* тощо. Навіть, не позбавлене сенсу твердження про вичерпання можливостей традиційних методів датування написів у подальшому просуванні досліджень.

Мною поетапно розроблено декілька близьких варіантів хронологічної моделі подій декрету *IPE I² 32* на честь Протогена з опорою на синхронізований календар Ольвії. Один з останніх варіантів моделі оперує з вісьмома дійовими особами декрету. Модель дає підстави стверджувати, що події декрету не стосуються II ст. до Р. Х. та відбувались у 270 – 240 рр. до Р. Х. У тому разі, активність царя саїв Сайтафарна припадає на 260–250 рр. до Р. Х. Відголосом подій, що їх згадує декрет *IPE I² 32* на честь Протогена, в II ст. до Р. Х. є лише посвята *SEG 42:716* Аполлону Дельфінію, встановлена онуком Протогена Євніком Євдоровим, епонімом Ольвії 193 р. до Р. Х. Декрет *IPE I² 32* зафіксовано орієнтовно 222 р. до Р. Х. (Ніколаєв, 2021б). Своєрідним продовженням декрету на честь Протогена в частині історичних подій є стіно будівельний напис *IPE I² 180* Клеомброта Пантаклова (II) – епоніма 222 р. до Р. Х. (до речі, шрифт цього напису має абсолютний збіг зі шрифтом декрету на честь Протогена, що зазначив В. В. Латишев. Це є ознакою синхронного прийняття обох пам'яток). Посвята *IOIb 72* колегії сітонів Герою Доброзичливому, яку видавці датують не раніше

кінця III – першої половини II ст. до Р. Х., також, декрет *SEG* 34:758 на честь Антестерія є синхронними подіям декрету на честь Протогена в частині зображення голоду. Вони достатньо надійно датуються серединою III ст. до Р. Х., як, до речі, вважав і Ю. Г. Виноградов (*Виноградов, 1989*). Датування декрету *IPE* I² 32 другим століттям до Р. Х. в наш час притаманне, переважно, найстарішому поколінню дослідників, зокрема В. П. Яйленко.

На основі відновленого літочислення Ольвії декрет *IOlb* 28+29+123+*IPE* I² 240 на честь синів херсонесита Аполлонія датується роком жерця на ім'я Ἀγαθῖνος Δηϊμάχου – 215 р. до Р. Х. Надгробок *IPE* I² 226 Мойродора, що утримує неоднозначне тлумачення фрази чи то про Скіфське місто Ольвію, чи то Ольвію – місто в Скіфії, не має точного датування (II – перша чверть I ст. до Р. Х.). В. А. Анохіним (*Анохин, 1989: 51*) датування надгробка (*IPE* I² 223) Дідзасельма Севтова, гегемона дізурів віднесено до середини II ст. до Р. Х. Але Ю. Г. Виноградовим (*Виноградов, 1989*) датування нагробка (*IPE* I² 223) більш переконливо віднесено до часів Мітрідата VI.

У сучасному антикознавстві прийнято датування декрету *IPE* I² 34 на честь Нікерата Папіїва першими двома десятиліттями II ст. Р. Х., що його запропонував Ю. Г. Виноградов (*Виноградов, 1989: 186*). Але, просопографічної кореляції між цим декретом та відповідною хронологічною ділянкою ольвійського календаря *IPE* I² 201 виявлено не було (*Николаев, 2008: 89*). Це й послужило приводом для проведення розвідки. На жаль, Ю. Г. Виноградов, виконуючи аналіз цього документу, проігнорував системний підхід та обмежився кількома випадковими прикладами. До того ж, у своїх останніх статтях дослідник відмовився від деякої частини наведених аргументів. У той же час, геометричні параметри (ширина) декрету *IPE* I² 34, сюжет, застосування окремих мовних форм та фраз тощо є характерними лише для перших століть Р. Х. Наприклад, ім'я Νιέκῆρατος (з дифтонгом) застосовувалося виключно в перші століття Р. Х. тощо. Події, що зображені в цьому документі, відбувалися на початку другої половини I ст. Р. Х., тобто, пізніше загально прийнятого часу майже на 230 – 250 років. До речі, пропоноване мною датування декрету *IPE* I² 34 підтримав А. Аврам (*Avram, 2017: 441*).

Декрет *IOlb* 26 на честь херсонесита Діонісія Тагонова має альтернативне датування: чи то близько до 230 рр. до Р. Х., чи то близько до 170 рр. до Р. Х. Мною проведено відповідні розвідки та альтернатива подолана на користь 230 рр. до Р. Х. (*Николаев, 2017a: 68*).

Останнім часом А. І. Іванчиком, як варіант, запропоноване датування декрету *IOlb* 27⁺ на честь Стефана, сина Олександрова, смірнійця, часом Скілура. Однак, дослідник вказує, що мова йде не про твердо встановлений факт, а лише про гіпотезу, яка базується на двох реконструкціях (*Ivantchik, 2007: 109*). Датування цього декрету часом Мітрідата VI Евпатора мною було підтверджене пізніше інтерпретацією складної монограми на срібних монетах ім'ям Стефана (*Николаев, 2014: 233*).

Ольвійський лапідарний архів утримує фрагментований перелік імен *IOlb* 128, виконаний курсивним шрифтом. Видавці вважають, що «...як і каталог громадян *IPE* I² 201, даний напис належить до II ст. до Р. Х.». Але, я встановив, що одноразова фіксація каталогу *IPE* I² 201 – епонімного календаря Ольвії –

відбулася, вірогідно, у 94–88 рр. до Р. Х. та пов'язана з переходом підвладних Мітрідату VI Евпатору полісів на єдину віфінсько-понтійську еру (Николаєв, 2017а: 65). На мою думку, на сьогоднішня відсутність можливості інтерпретації переліку імен *IOlb* 128. До того ж, час появи курсивного шрифту в Ольвії є невідомим. Ю. Г. Виноградов, не маючи реальних підстав, вважав, що цей шрифт утвердився з другої половини II ст. до Р. Х. (Виноградов, 1989: 184).

Вітчизняне антикознавство базується на традиційній даті декрету *IPE* I² 402 про дружбу і взаємну допомогу поміж громадянами Херсонеса Таврійського й царем Понта Фарнаком I – 179 р. до Р. Х. Цей декрет, поміж інших, мав безсумнівний вплив на політичну історію Північного Причорномор'я в першій половині II ст. до Р. Х. Він є реакцією греків на посилення загрози зі сторони Кримської Скіфії. На переконливу думку Ю. Г. Виноградова (Виноградов, 1989: 230) є перспектива виявлення аналогічного декрету і для Ольвії. Але, останніми десятиліттями датування декрету *IPE* I² 402 є предметом невгамовної дискусії серед закордонних антикознавців. Виявилася альтернатива в ідентифікації династичної ери, що її застосовує цар Фарнак I: ... ἐν τῷ ἑβδόμῳ καὶ πεντηκοστῷ καὶ ἑκατοστῷ ἔτει, μηνὸς Δαισίου... – «...сто п'ятдесят сьомий рік, місяць даїсій...»: чи то 179 (Avram, 2016), чи то 155 (або 157) (Николаєв, 2017а) рр. до Р. Х. Ця альтернатива подолана на основі відновленого літочислення Ольвії. Зіставленням ольвійських декретів *IOlb* 28+29+123+*IPE* I² 240 та *IOlb* 26 на честь громадян Херсонеса й херсонеського амфорного клейміння отримано дату декрету *IPE* I² 402 155 (або 157) рр. до Р. Х. Перевагу віддаю 157 р. до Р. Х., що його запропонував О. Л. Габелко. Окрім іншого, така дата частково враховує зауваження А. Аврама (Avram, 2016), про те, що в разі прийняття дати декрету 155 р. до Р. Х. зовсім мало часу залишається на правління Мітрідата IV Філопатора Філадельфа.

Важливе значення для відновлення подій політичної історії елліністичної Ольвії має уточнення датувань декретів *IPE* I² 30 і *IOlb* 24 на честь родосців, відповідно, Гелланіка та, вірогідно, Гагесікла (чи Гагесарха?), сина Гагесандрова. Так, декрет *IPE* I² 30 містить історичну інформацію про сплату данини місцевим царям. Видавець В. В. Латишев, також і Ю. Г. Виноградов (Виноградов, 1989: 181), датували декрет III ст. до Р. Х. Раніше мною була запропонована гіпотеза: *terminus post quem* для цього документу – 230 р. до Р. Х. (Николаєв, 2014: 231). Для уточнення датувань декретів на честь родосців можливо запропонувати деякі просопографічні міркування.

Так, напрямом уточнення датування декрету *IPE* I² 30 на честь Гелланіка може бути не ольвійська, а родоська просопографія. Адже, згідно з просопографічною моделлю полісної громади, впливова історична особа, зазвичай, згадується в декількох різномірних синхронних епіграфічних документах (Николаєв, 2014). Наприклад, ім'я евергета Протогена присутнє в декреті *IPE* I² 32, двох різних агораномних клеймах на мірних посудинах, монетних легендах ΠΡΩΤΗΡ, ΠΡΩ та, вірогідно, епонімному каталозі *IPE* I² 201. Отже, з огляду на відносну рідкість імені Ἑλλάνικος в елліністичному Родосі (згадано лише у двох написах), також, безперечну впливовість цієї особи, пропонуємо таку гіпотезу: родосець Ἑλλάνικος з ольвійського декрету *IPE* I² 30 та хтось Ἑλλάνικος Ἀγήμωνος з родоського напису (*Tituli Camirenses*, 41)

орієнтовно 210 р. до Р. Х. , а, також, хтось Ἐλλάνικος, дедикант посвяти (*Clara Rhodos* 2, 1932: 237,145) Зевсу Атабірію, вірогідно, першого врожаю (вінограда?) є однією особою.

Декрет *IOIb* 24 на честь, вірогідно, Гагесікла (чи Гагесарха?), сина Гагесандрова, родосця, видавці датують другою половиною III ст. до Р. Х. Мною, з урахуванням досліджень П. О. Каришковського (*Каришковський, 1959*) та синхронізованого календаря Ольвії, було запропоноване датування цього документу орієнтовно роком епоніма на ім'я Νουμήνιος Ἰκεσίου – 203 р. до Р. Х. (*Николаев, 2014: 223*) або часом, близьким до цього.

З часів В. В. Латишева, вже традиційно вважається, що активні торговельні відносини Ольвії з Родосом здійснювалися та контролювалися видатною історичною особою з найвпливовішого ольвійського роду Діонісіїв – Посідеєм, сином Посідея (на мою думку, дискусію щодо ольвійського походження Посідея Посідеїва вже вичерпано). Так, у розвиток гіпотези В. В. Латишева, Ю. Г. Виноградов (*Виноградов, 1989: 241*) вважав цього Посідея володарем торговельного флоту, організатором інтенсивної торгівлі з Родосом, переможцем піратів – сатархеїв та радником царя Скілура в Неаполі Скіфському. Цей Посідей встановив у Неаполі чотири посвяти: Зевсу Атабірію (*IPE* I² 670) (чи не під впливом Гелланіка? (див. вище)), Афіні Ліндійської (*IPE* I² 671), Ахіллу щодо перемоги над піратствующими сатархеями (*IPE* I² 672) та богині Родос *NE* 3 (1962) 41). Окрім того, той же Посідей встановив у Ольвії посвяту Афродіті Євплої (*IPE* I² 168). Отже, згідно з хронологією життєдіяльності царя Скілура вказані чотири посвяти Посідея (як і його ольвійська посвята) датувалися орієнтовно 145 – 115 рр. до Р. Х. Раніше ми неодноразово покликалися на інтерпретацію Ю. Г. Виноградовим (та іншими дослідниками, наприклад, П. Й. Каришковським (*Каришковський, 1959*)) матеріалів про радника царя Скілура Посідея Посідеїва, оскільки ця особа добре вписувалася в стемму Діонісіїв. Цей Посідей, син Посідея (II) хронологічно міг бути онуком Посідея Посідеїва (I) (див. декрети рубежу III – II ст. до Р. Х. *IPE* I² 77 та *IPE* I² 78) та сином Посідея Діонісіїва, стіно будувача (*SEG* 40:633) середини II ст. до Р. Х. До речі, рід Діонісіїв чи не єдиний в елліністичній Ольвії, який застосовував передачу родового імені, також, від батька до сина (*Николаев, 2008: 175*).

З іншого боку, динаміка родоського імпорту в Причорноморські поліси, зокрема, Ольвію, суттєво протирічить традиційним уявленням, адже, найвищий її рівень спостерігався не за часи Скілура (тобто, у другій половині II ст. до Р. Х.), а наприкінці III – перших десятиліттях II ст. до Р. Х. (імпорт із Родосу 140 – 110 рр. до Р. Х. переважає лише в такому локальному об'єкті, як Південний палац у Неаполі Скіфському) (*Зайцев, 2003; Каришковський, 1959; Крыжицкий та інші. 1999; Матера, 2016*). Активні торговельні відносини Ольвії з містами Середземномор'я, зокрема, Родосом, досить активно тривали до середини II століття до Р. Х. , після чого переживають значний спад (*Крыжицкий та інші. 1999: 215*). Це підтверджується, також, статистикою родоського імпорту в інші поліси Причорномор'я (Херсонес, Боспорське царство) (*Матера, 2016*). Взагалі, а чи можливі були активні стосунки Ольвії з Родосом після 166 р. до Р. Х. з урахуванням складних політико-економічних взаємин Родоса з Римом. А чи

потрібен був торговельний флот Посідея, щоби постачати продукцію Родосу виключно до Південного палацу Неаполя Скіфського. Отже, спостерігається явна суперечність у традиційній хронологічній інтерпретації історичних подій, що потребує нових гіпотез.

З урахуванням змальованої зовнішньоекономічної ситуації та з опорою на стемму роду Діонісіїв та відновлене літочислення Ольвії пропонується така історична гіпотеза: найвищий рівень торговельних відносин Ольвії та Родосу, досягнутий наприкінці III – у перші десятиліття II ст. до Р. Х., пов'язується з діяльністю реальної історичної особи – Посідея Посідеїва. Період активності цієї особи згідно з законом генеалогії: 218 – 188 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2008) (місце цієї особи в стеммі Діонісіїв визначається досить надійно. Він є сином Посідея Діонісіїва, одного з дедикантів посвяти *IPE I² 189* орієнтовно 230 р. до Р. Х. Аполлону Дельфінію). На честь Посідея Посідеїва були прийняті декрети Коса та Тенедоса, відповідно, *IPE I² 77* та *IPE I² 78* рубежу III– II ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2008; 2014). Безумовно, активну міжнародну діяльність проводили й інші представники роду Діонісіїв, що підтверджується декретами *IG 813* та *IG 814* рубежу III – II ст. до Р. Х. на честь проксенів та евергетів дельфійського святилища Аполлона, відповідно, Посідея Діонісіїва (до речі, батька Посідея) та Діодора Агрота (двоюрідного брата Посідея. Другий двоюрідний брат Посідея, Діонісій Агрота, був епонімом Ольвії у 200 р. до Р. Х.). Інші ольвійські родини, також, мали стосунки з Родосом. Про це свідчить, зокрема, надгробок із Родосу (*Maiuri, NSER: 95*) Гейдеї Аристокритової, борисфенітки. Посідеєм Посідеївим під час заснування Неаполя, вірогідно, у перші десятиліття II ст. до Р. Х. були встановлені посвяти Зевсу Атабирію (*IPE I² 670*), Афіні Ліндійської (*IPE I² 671*), Ахіллу щодо перемоги над піратствующими сатархеями (*IPE I² 672*) та богині Родос (*NE 3* (1962) 41). Цей же Посідеос Посідеїв, також, є дедикантом встановленої в Ольвії посвяти *IPE I² 168* Афродіті Євплої. Відповідно, Посідей Посідеїв хронологічно аж ніяк не міг бути радником Скілура в Неаполі. Слід, також, зазначити важливу обставину: ольвійські декрети *IPE I² 30* і *IOIb 24* на честь родосців датуються видавцями III ст. до Р. Х. Мною уточнено датування цих декретів рубежом III – II ст. до Р. Х., що збігається з найвищим періодом активності торговельних взаємовідносин між Ольвією та Родосом.

Я вже неодноразово вказував на входження найвпливовіших ольвійських родин Леократидів-Евресибіадів, Діонісіїв до єдиного клану, вірогідно, з часів повалення тиранії (близькими до цього клану були, також, Нікерати та Пантакли-Клеомбрати) (Ніколаєв, 2008; 2014). Наприклад, їхні імена присутні в одному магічному заклятті *SEG 50:702, IV* (Ніколаєв, 2016), угруповання [ἱερείς] Λεω[κратου?] – «жерці Леократа», очолив виходець із роду Діонісіїв Διονύσιος Ἀρίστείδου. Окрім того, епоніматі 356 – 355, 201 – 200 рр. до Р. Х. виконано «попарно» зазначеними родами тощо. Введене в науковий обіг В. В. Крапівіною у 2004 р. агораномне клеймо Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος ще раз підтвердило існування цього клану: головою колегії агораномів є епонім Ольвії 218 р. до Р. Х. Ἀρίστων Νικηράτου (походить із родини Нікератів). Рядовими агораномами виступають епонім 201 р. до Р. Х. Εὐμένης Συρίσκου (походить із родини

Леократидів-Евресибіадів) та особа, що нас цікавить – Посідеос Посідеїв (походить із родини Діонісіїв). До речі, він є двоюрідним братом епоніма 200 р. до Р. Х. Діонісія Агрота. Раніше ми звернули увагу на те, що в збереженому фрагменті другого стовпця ольвійського календаря *IPE I² 201* (226 – 185 pp. до Р. Х.) дуже рідко трапляються епонімати Діонісіїв та Леократидів-Евресибіадів. Ця обставина була пояснена участю цих родів у заснуванні Неаполя (*Николаев, 2008: 217*) та, вірогідно, їхньою активною міжнародною діяльністю. З боку Леократидів-Евресибіадів гіпотеза про заснування Неаполя підтверджується знайденою в цьому місті посвятою Матері богів (чи Деметрі?) (*Соломоник, 1962*), дедикантом якої є, вірогідно, уже згадуваний епонім Ольвії 201 р. до Р. Х. Εὐμένης Συρίσκοῦ (*Николаев, 2014: 304*). Про участь же Діонісіїв у заснуванні Неаполя свідчать посвяти Зевсу Атабирію (*IPE I² 670*), Афіні Ліндійської (*IPE I² 671*), Ахіллу щодо перемоги над піратствующими сатархеями (*IPE I² 672*), богині Родос (*NE 3 (1962) 41*), що їх встановив цей Посідеос Посідеїв. Він, також, є дедикантом встановленої в Ольвії посвяти *IPE I² 168* Афродіті Євплої. Уся перерахована група пам'яток датується не пізніше перших двох десятиліть II ст. до Р. Х. , відображаючи ранній, «ольвійський» етап існування Неаполя. З огляду на те, що декілька посвят Посідея, наприклад, *IPE I² 670*, *IPE I² 671* виконано з граніту, вони належать до групи приватних посвят, що їх було, майже синхронно, у першій чверті II ст. до Р. Х., встановлено в Ольвії: посвята евергета та епоніма 195 р. до Р. Х. Пантакла Клебровта (*SEG 58:766*), посвята онука Протогена та епоніма 193 р. до Р. Х. Євніка Євдорова (*SEG 42:716*), посвята 178–160 (?) pp. до Р. Х. Гікесія статуї сина Філта Гікесієва (*SEG 42:717*), посвята приблизно 188 р. до Р. Х. Леона Гераклідова (*SEG 42:715*), фрагмент гранітної посвяти (*SEG 42:717, comm*). Не суперечить такому висновку й палеографія згаданих посвят, яка охоплює широкий хронологічний діапазон: від кінця III ст. до Р. Х. до I ст. Р. Х., включно (датування лапідарних пам'яток за палеографічними ознаками має точність не менш століття (*Николаев, 2016; 2017a*)). Намагання розробити будь які системи уточненого датування на базі виключно палеографії, на нашу думку, є безпідставними та ризикованими).

Отже, Посідей Посідеїв не був радником царя Скілура, оскільки, жив майже на два покоління раніше. Водночас, не виключено, що цар Скілур мав якогось радника-грека, згідно з відомою практикою (*Виноградов, 1989: 241*).

Гіпотезу, у деяких моментах близьку до нашої, навіть не маючи хронологічної опори, запропонували в науково-популярному виданні Г. С. Русяєва та М. В. Русяєва (*Русяева, Русяева, 2004*)²²⁹. Дослідниці вважають, що Посідей Посідеїв встановив посвяти в Неаполі та в Ольвії ще до нападу Скілура та майже відразу, як тільки були зведені перші культові споруди та поставлені статуї, Неаполь був захоплений Скілуром. Не можливо встановити долю засновників Неаполя на чолі з Посідеєм: залишилися вони на службі в Скілура, загинули чи перебралися знов в Ольвію (*Русяева, Русяева, 2004*). Водночас, гіпотеза дослідниць про вигнання Діонісіїв з Ольвії в цей період (та

²²⁹ Звісно, за умови виключення неаргументованої художньої деталізації подій, як відомо, притаманній науково-популярному жанру.

деякі інші міркування) не є аргументованими на, навіть, суперечать історії цього роду. Гіпотеза А. С. Русяєвої та М. В. Русяєвої, також, суттєво (майже на півстоліття) не погоджена хронологічно; адже, Посідей жив на два покоління раніше Скілура.

Розглянувши сучасні датування найвідоміших лапідарних написів, тобто, образно кажучи, «розчистивши» історичне поле від традиційних, але застарілих датувань, приходимо до такого висновку: з другої чверті II ст. до Р. Х. Ольвія не представлена будь-якими державними актами (останнє десятиліття II ст. до Р. Х., також, не розглядаємо, оскільки воно пов'язане з іншим етапом політичної історії Ольвії – протекторатом Мітрідата VI Евпатора). Теза ж Ю. Виноградова (Виноградов, 1989: 241) про те, що в другій половині II ст. до Р. Х. Ольвія продовжує видавати проксенічні постанови, що нібито підтверджує автономні права міста, була частково спростована дослідником у його останніх статтях.

Відсутність державних актів Ольвії II ст. до Р. Х. збільшує питому вагу монетних легенд в історичних розвідках. Прийнято вважати, що перша половина II століття до Р. Х. характеризується відносною стабілізацією й деяким економічним зростанням поліса (Виноградов, 1989: 228). Але, початок цього процесу, вірогідно, був пов'язаний із фінансово-економічною реформою передостаннього десятиліття III ст. до Р. Х. Отже, цією статтею ми пропонуємо гіпотезу про проведення економічної реформи в Ольвії з орієнтовно 218 – 216 рр. до Р. Х. По-перше, реформа передбачала припинення майже неконтрольованої емісії суттєво змізернілих «борисфенів». Тут прийнято багаторазово підтверджений ольвійською просопографією факт завершення карбування «борисфенів» приблизно 218 – 216 рр. до Р. Х. (останнім часом до групи вже опублікованих аргументів на користь цієї гіпотези (Николаев, 2014: 218), додалися нові, що їх належить оприлюднити). Диференти на передостанніх «борисфенах» вказують на магістратів з родів Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів. Реформою, також, введено в обіг срібло (монети КЛЕ, КРІ, у скороченнях яких, також, проглядають імена магістратів із родів Нікератів та Пантаклів-Клеомбротів (Николаев, 2014: 218). Реформа, вірогідно, передбачала й остаточне розчищення міста від боргів (процес цей, згідно із декретом *IPE I² 32*, започатковано ще Протогеном). Про це свідчить декрет *IOLB 28+29+123+IPE I² 240* на честь синів херсонесита Аполлонія 215 р. до Р. Х. Окрім того, був введений податок на жертвоприносини, згідно із декретом *IPE I² 76* 217 – 207 рр. до Р. Х. Економічному зростанню, вірогідно, сприяла й зовнішньополітична ситуація. Окрім, вірогідно, стабілізації стосунків з головними політичними силами Причорномор'я, відносини із місцевими племенами, мабуть, набули більш помірного та порівняно цивілізованого стану. Про це свідчить фраза з декрету *IPE I² 30*, вірогідно, кінця III ст. до Р. Х.: ...καὶ τὰ [δῶρα λαμβάνουσιν οἱ τ]ῆς χώρας βασιλεῖς ἐνκαίρως... – «...й дари отримують місцеві царі вчасно...». (Зіставлення цієї інформації декрету *IPE I² 30* з аналогічною інформацією декрету *IPE I² 32* на честь Протогена, що змальовує події 260 – 240 рр. до Р. Х., є красномовним). Але, що є головним: в умовах практичної загибелі хори

ольвійська держава наприкінці III ст. до Р. Х. обрала новий та ефективний напрям розвитку – міжнародну торгівлю, зокрема, з Родосом. Не виключена можливість існування якогось договору між Ольвією та Родосом. Адже, занадто велику роль почав відігравати Родос і в релігійній і в торгово-економічній і в нумізматичній сфері Ольвії. Керівництво внутрішньополісним реформуванням узяли на себе Нікрати та Пантаклі-Клеомбрати. Діонісії та Леократиди-Евресибіади, вірогідно, як уже зазначалось, сконцентрувалися на побудові Неаполя та міжнародній торгівлі.

Останнім часом мною введено в науковий обіг ще одне свідцтво відносного економічного добробуту полісу: на рубежі III – II ст. до Р. Х. (не пізніше першої чверті II ст. до Р. Х.) відбувся третій, прикінцевий етап клейміння мірних посудин колегією агрономів (серед агораномів присутній епонім 191 р. до Р. Х. на ім'я 'Hρόφιλος τοῦ δεῖνος з родини Анаксименів-Герофілів). Цей етап клейміння хронологічно збігається з аналогічним у Херсонесі Таврійському (Николаев, 2017a). Хронологічний збіг свідчить на користь гіпотези М. Ф. Федосєєва про існування відповідного економічного договору сторін (Федосеев, 1991).

Як зазначалося вище, в умовах відсутності державних актів Ольвії II ст. до Р. Х. тлумачення монетних легенд набуває важливого значення. Нижче викладено сучасні погляди на інтерпретацію монетних легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ (кінець III – середина II ст. до Р. Х.), у порівнянні з традиційними уявленнями, що їх дослідники пов'язували з місцевими царями (малюнок 102). Отже, П. Й. Каришковським (Карышковский, 1971) виконано зіставлення подій істрійського декрету IScM I 15 рубежа III – II ст. до Р. Х. на честь Агафокла, сина Антифіла та декрету IPE I² 32 на честь Протогена, з огляду на таку, що домінувала на той час, гіпотезу щодо синхронності обох документів. Тим не менш, дослідником зроблено важливий історичний висновок: цар Ремакс (Ρημαζος) з декрету IScM I 15, царство якого, ймовірно, містилося в південній частині Дунайсько-Дністровського межиріччя, грав набагато більш значну роль для територій Північно-Західного Причорномор'я на рубежі III – II ст. до Р. Х., ніж це передбачається (Карышковский, 1971). Цей висновок може бути використаний для одного з варіантів інтерпретації легенд ВΣΕ і ΒΑ ΕΙ ΡΗ. Відома гіпотеза В. О. Анохіна (Анохин, 1989: 48) про інтерпретацію аббревіатури ВΣΕ ім'ям згадуваного в декреті на честь Протогена царя саїв як βασιλέος Σαῖταφάρνου εἰρήνης, тобто «Світу царя Сайтафарна» (є близькі гіпотези інших дослідників). Окрім того, дослідник пропонує гіпотезу про читання окремих літер (Α, Η) та монограми (Αнохин, 1989: 49 (№62)) на монетах серії ВΣΕ іменами епонімів декрету IPE I² 32 на честь Протогена, Геродора та Плейстарха. Але, серія ВΣΕ відстоїть майже на півстоліття від подій, змальованих у декреті на честь Протогена. Пропонуємо, безумовно, як варіант тлумачення, хронологічно погоджену гіпотезу про віднесення додаткових літер Δ, ΔΙ, Α, Η та монограми □ на серії ВΣΕ до епонімів Ольвії 200, 198, 195 та 191 рр. до Р. Х., відповідно, Διονύσιος Ἀγρότου (Δ, ΔΙ), Ἀρτεμίδωρος Τ[ιμέου] (Α), Παντακλῆς Κλ[εομβρότο]υ (□), 'Hρόφιλος τοῦ δεῖνος](Η) (Николаев, 2014). З іншого боку, монети серії ВΣΕ

утримують скорочення Х, яке в рамках епонімного каталогу не знаходить пояснення.

Малюнок 102. Монета ΕΙ ΡΗ ΒΑ. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

Що стосується скорочення ΒΑ ΕΙ ΡΗ, то В. О. Анохін відносив його до царя Акроси (Анохин, 1989: 48), а П. Й. Каришковський – до міського царя (згадки про такого відсутні в елліністичній Ольвії; церемоніальна (річна) посада царя відома в Херсонесі). Отже, розглянемо фразу з декрету *IScM* I 15 ...τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς [Ἑ]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα?]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥημαξον... – «...Скіфію та грецькі міста, підвладні царю Ремаксу...», яка свідчить про могутність царя Ремакса. За аналогією з іншими царями, ця фраза не виключає можливість здійснення Ремаксом монетних емісій. До речі, емісія ΒΣΕ є майже синхронною до декрету *IScM* I 15. Це, у розвиток гіпотез В. А. Анохіна, дозволяє запропонувати варіант розшифровки ΒΣΕ = βασιλέος τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων – «цар скіфів та еллінів» (маючи на увазі Ремакса чи його попередника (?) або наступника (Фра... ?)). Відповідно, ΒΑ ΕΙ ΡΗ = βα[σιλέος] εἰ[ρήνης] Ῥη[μαξου], тобто «Світу царя Ремакса». Ця гіпотеза добре підкріплюється антропонімією, оскільки в Ольвії відсутні імена, що починаються на «Р». Також, вона є співзвучною гіпотезі В. О. Анохіна (Анохин, 1989: 48), відповідає історичному висновку П. Й. Каришковського (Карышковский, 1971: 55), до того ж, має історичну аналогію (контрольовані скіфським царем Скілом території майже 250 років тому), також, є хронологічно погодженою. Тим не менш, гіпотеза потребує більш обґрунтованого підтвердження. Відомо, що монети царів Малої Скіфії є дуже рідкими. Дослідниками неодноразово засвідчена їхня належність не для обслуговування торгівлі, а лише для демонстративних цілей. Монети ж ΒΣΕ та ΒΑ ΕΙ ΡΗ відрізняються своєю кількістю. Окрім того, «захоплюватися» розшифровками скорочень та лігатур треба дуже обережно. Адже, ні один із відомих в Ольвії варварських царів не карбував монети з застосуванням аббревіатур, лігатур чи скорочень у легендах. Не менш реальним варіантом є відновлення легенд іменами монетних магістратів, які вірогідно, об'єдналися в групу, що існувала декілька років (Анохин, 1989). На користь цієї гіпотези маю абсолютно правдиве свідчення про порушення річного строку виконання магістратської посади. Це фраза з більш раннього декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена ...χειρίσας ... τρία ἔτη συνεχῶς... – «... керував ... три роки безперервно ...». До того ж, лігатура ΡΗ може означати скорочення імені Гераклід на відміну від Ῥ – Геродор²³⁰. У побудові відповідної гіпотези звертає

²³⁰ Див. інтерпретацію диференту № 65 на «борисфені» у відповідному розділі монографії.

на себе увагу присутність на політичних та релігійних теренах Ольвії осіб із роду Гераклідів. На їхню появу вже вказує декрет *IPE* I² 76 про податок на жертвоприносини (наймолодший член колегії Семи Ἡρακλείδης Εὐβίου) та алтар зі згадкою про цю особу, також, посвята *SEG* 42:715 орієнтовно 188 р. до Р. Х. Леона Гераклідова за сина Геракліда. На мій погляд, на рівні наявних матеріалів, на сьогоднішній доцільно зберегти оба альтернативних варіанти інтерпретації скорочень з переважанням гіпотези про магістратів.

Епонімна формула декрету *IPE* I² 35 (= *SEG* 28:647, 2) на честь амісенського кібернета [ἱερῶμένον Ἀπόλλωνος] (?) τοῦ μετὰ Ποσίδεον Ἀναξαγόρου] ... – «В жрецтво Аполлона, (що був) після Посідея Анаксагорова ...», вказує на те, що в Ольвії раніше 105 р. до Р. Х. вже були роки епонімного божества (*Николаев, 2017a: 63*). Як відомо, роки Аполлона пов'язані з відсутністю охочих виконувати почесну посаду епоніма в найбільш скрутний час. Про те, що Ольвія вже декілька разів була взята ворогами, повідомляє Діон Хризостом у своїй «Борисфенітській промові». Реальна загроза зі сторони Кримської Скіфії, вірогідно, виникла майже на чверть століття пізніше традиційного уявлення, перервавши порівняно мирні та помірно обтяжливі данницькі відносини з навколишніми племенами, що супроводжувались, навіть, емісією срібної монети. Посилення скіфської загрози, мабуть, підтверджується синхронним фактом відбудови захисних стін міста Посідеєм, сином Діонісія (*SEG* 40:633). Адже, ці дії традиційно інтерпретуються як такі, що пов'язані з зовнішньою загрозою (*Виноградов, 1989: 160*). Реальним здається, що навала Скілура (або його батька) дійсно відбулася близько середини II ст. до Р. Х. та мала згубні наслідки для Ольвії (*Крыжицкий та ін., 1999: 223*) (одночасно з втратою Херсонесом Північно-Західної хори). Але згодом стосунки сторін налагодилися та набули, вірогідно, форму протекторату, про що свідчать, наприклад, монети Скілура. Фактично, наступні майже сорок років є «чорною діркою» в лапідарній епіграфіці Ольвії аж до часів «раннього» Мітрідата VI Евпатора. Відсутність державних актів свідчить, вочевидь, про якесь ущемлення Скілуром автономних прав міста. Звертаю увагу на відсутність імен монетних магістратів на монетах Скілура (на відміну від монет царів Малої Скіфії, що були карбовані в містах Добруджі) (*Анохин, 1989: 111 (№№ 323-327)*). Про відсутність матеріальних залишків діяльності колегії агораномів після першої чверті століття ми вже вказували. Отже, пропонується «робоча» гіпотеза для II ст. до Р. Х.: відносини Ольвії з місцевими племенами та Малою Скіфією в першій половині II ст. до Р. Х., вірогідно, були порівняно мирними та не надто обтяжливими. Розгром Ольвії Кримською Скіфією (?) стався, мабуть, у середині століття, подальша нормалізація відносин супроводжувалась ущемленням прав міста. Відносини Ольвії з царями Малої Скіфії, наприклад, Акросою (*Анохин, 1989: 50*), на жаль, базуються на суто гіпотетичних конструкціях. Загалом, зазначу, щодо II ст. до Р. Х., у порівнянні з іншими століттями, інформації про історичні події в Ольвії замало. Саме тому інтерпретація цих подій є суто гіпотетичною та багатоваріантною.

Останнє десятиліття II ст. до Р. Х. в політичній історії Ольвії пов'язується з різкими змінами, що їх спричинив протекторат Мітрідата VI Евпатора. Проте, розгляд цього періоду не входить до завдання цієї розвідки.

Хронологічні дослідження лапідарного архіву Ольвії

Попередні зауваження

1. Всі датування лапідарних написів є взаємозалежними, оскільки встановлені виходячи з єдиної просопографічної основи – синхронізованого епонімного каталогу *IPE I² 201*; зміна одного з датувань автоматично призведе до зміни всіх інших. **Відповідно, будь-яка частина датувань не може бути прийнята як така, що «збігається із загальноприйнятими», а інша – відкинутаю, як така, що «не збігається із загальноприйнятими»; дати можуть бути прийняті цілком або відкинуті цілком на підставі мотивованого висновку.**

2. Відсутні підстави для будь-якого перегляду виконаної у 2014 р. синхронізації епонімного каталогу Ольвії. Похибка синхронізації каталогу *IPE I² 201* +2\–4 р. Про співвідношення похибки синхронізації каталогу і похибки просопографічного датування написів, див.: (Ніколаєв, 2014: 82-85). Нові матеріали свідчать на користь зниження похибки до + 2 р. Див.: Ніколаєв, 2019: 5-27). Якщо ж прийняти гіпотезу (Ніколаєв, 2019: 33) про наявність року Мітрідата в каталозі (97/97 р. до Р. Х. відповідає двохсотому ювілейному року від заснування понтійської ери), похибка взагалі знижується до рівня різниці в початку року для ольвійського та абсолютного літочислення.

Декрет *IPE I² 24* про гроші

Датування тексту не раніше 344 р. до Р. Х., не пізніше зникнення з обігу кізикинів.

Обґрунтування дати просопографія, нумізматика

Покликання (Ніколаєв, 2014: 294).

Декрет *IPE I² 25+31* на честь Каллініка

Датування тексту 327–322 рр. до Р. Х. Події 331–329 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія (монетна монограма)

Покликання Ніколаєв, 2014: 297. Датування нещодавно отримало підтвердження, див.: (Ніколаєв, 2019в)

Декрет *IPE I² 27*

Датування тексту Патронім Поліхармов (Πολυχ[άρμου]) належить до Леократидів, наприклад, див. особу Поліхарма Леократова ([Πολύ]χαρμος Λεωκράτης) з посвяти *IOlb 71*. Ім'я Агафенор є співзвучним родовому імені Агатинів (Ніколаєв, 2014). Як відомо, Агатини та Леократиди входили до єдиного клану. Відповідно, особа Агафенора Поліхармова (Ἀγαθίνωρ Πολυχ[άρμου]) відбиває родинні зв'язки цього клану. Втім, для просопографічного датування напису цієї інформації замало.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 182-183).

Декрет IPE I² 30 на честь Гелланіка

Датування тексту – рубіж III–II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019а: 63-82).

Декрет IPE I² 32 на честь Протогена

Датування тексту орієнтовно 222 р. до Р. Х. У декреті описані події, що відбувалися в другій – третій чверті III ст. до Р. Х., починаючи орієнтовно з 263 р. до Р. Х. (Николаев, 2008).

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Николаев, 2014: 184-200; ця монографія).

Декрет IPE I² 33

Датування тексту рубіж II–I ст. до Р. Х. (рік Ленея)

Обґрунтування дати група написів з епонімною датовочною формулою, що передусє переходу на літочислення Понта і Віфінії.

Покликання (Николаев, 2014: 307).

Декрет IPE I² 34 на честь Никерата

Датування тексту середина – початок другої половини I ст. після Р. Х²³¹.

Обґрунтування дати палеографія, процес переходу до нових мовних форм, сюжет і фрази, ономастика, історична ситуація в Ольвії й Херсонесі, відомості Діона Хрїстостома, просопографія, нумізматики.

Покликання (Николаев, 2014: 254-265).

Декрет IPE I² 35 на честь амисенського кібернета

Датування тексту 105 р. до Р. Х. (рік Аполлона).

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2014: 307).

Декрет IPE I² 76 колегії Семи

Датування тексту 217–207 рр. до Р. Х. З урахуванням традиції перевищення віку керівника групи над рядовими членами датування декрету «тяжіє» до 210–207 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Николаев, 2014: 223-229; 2018г: 101-102)

Алтар Матері богів від Геракліда Євбїїва

Датування тексту орієнтовно 215–185 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Avram, 2011: 139; Николаев, 2014: 304).

²³¹ В. П. Яйленко раніше вважав декрет елліністичним (Яйленко, 1990: 282). Без посилання на мої дослідження (Николаев, 2014: 254-265) він, також, переніс дату видання декрету на початок другої половини I ст. після Р. Х. (Яйленко, 2017: 584).

Посвята IPE I² 77

Датування тексту кінець III – не пізніше першої чверті II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019а: 63-82).

Посвята IPE I² 78

Датування тексту кінець III – не пізніше першої чверті II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019а: 63-82).

Декрет IPE I² 79

Датування тексту «тяжіє» до 52 р. після Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2014: 308).

Посвята IPE I² 131

Датування тексту «тяжіє» до 83 р. після Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія. Попередні матеріали.

Покликання (Николаев, 2014: 309).

Посвята IPE I² 132

Датування тексту «тяжіє» до 173 р. після Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2014: 309).

Посвята IPE I² 160

Датування тексту 350 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія (прийнято читання Л. Дюбуа).

Підтвердження датування, див.: (Николаев, 2014: 292; 2019б: 276-301)²³².

Покликання (Николаев, 2018а: 73-87).

Посвята IGDOlb 8

Датування тексту 357–345 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія. Підтвердження датування, див.: (Николаев 2014: 293)²³³.

Покликання (Николаев, 2014).

Посвята IPE I² 161

Датування тексту ймовірно 328–322 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія, нумізматики

Покликання (Николаев, 2014: 296).

²³² Раніше В. П. Яйленко датував цю посвяту пізнім IV ст. до Р. Х. (Яйленко, 1987: 44), але у новій монографії переніс датування до середини IV ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017: 406) без посилання на мою монографію 2014 р.

²³³ Раніше В. П. Яйленко датував цю посвяту пізнім IV ст. до Р. Х. (Яйленко, 1987: 44), але у новій монографії переніс датування до 370–360 рр. до Р. Х. (Яйленко, 2017: 406) без посилання на мою монографію 2014 р.

Посвята IPE I² 163

Датування тексту Уточнення матеріалу групи посвят визначає необхідність перегляду раніше пропонованого (Николаев, 2014: 215-217) датування пам'ятки **Покликання** (Николаев, 2019a: 149-157).

Посвята IPE I² 168

Датування тексту кінець III – не пізніше першої чверті II ст. до Р. Х.
Обґрунтування дати просопографія
Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019a: 63-82).

Стінобудівельний напис IPE I² 178

Датування тексту орієнтовно 330 р. до Р. Х.
Обґрунтування дати просопографія.
Покликання (Николаев, 2019б: 276-301).

Посвята IPE I² 179

Датування тексту орієнтовно 328–315 рр. до Р. Х.
Обґрунтування дати просопографія. *Damnatio memoriae* посвяти відноситься, ймовірно, як варіант, до 260-х рр. до Р. Х.
Покликання (Николаев, 2018a: 73-87).

Стінобудівельний напис Клеомброта Пантаклова IPE I² 180

Датування тексту орієнтовно 222 рр. до Р. Х.; напис синхронний до декрету IPE I² 32 на честь Протогена.
Обґрунтування дати палеографія та просопографія. Клеомброт Пантаклів – епонім 222 р. до Р. Х. Абсолютний палеографічний аналог декрету на честь Протогена (зафіксований орієнтовно 222 р. до Р. Х.).
Покликання (Николаев, 2014: 301).

Посвята IPE I² 182

Датування тексту попереднє; «тяжіє» до 52 р. після Р. Х.
Обґрунтування дати просопографія
Покликання (Николаев, 2014: 308).

Посвята IPE I² 186

Датування тексту кінець III ст. до Р. Х.
Обґрунтування дати просопографія
Damnatio memoriae посвяти, ймовірно, відноситься до рубежу III–II ст. до Р. Х.
Покликання (Николаев, 2018a: 73-87).

Посвята IPE I² 187 Зевсу Царю

Датування тексту орієнтовно 196 р. до Р. Х. Рік Євресибія (Деметрієва?).
Обґрунтування дати просопографія (гіпотетично, без огляду пам'ятки, є відповідні сумніви!)
Покликання (Николаев, 2008)

Посвята IPE I² 188

Датування тексту 280–240 рр. до Р. Х. У світлі нових матеріалів (Яйленко 2021) датування необхідно переглянути. Можливо, але мало ймовірно, що це ще один дублікат посвяти **SEG 58:766+ IOIb 125** епоніма 195 р. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Ніколаєв, 2014:299; 2019в:149-157).

Посвята IPE I² 189

Датування тексту орієнтовно 230 – 220 рр. до Р. Х. В світлі нових даних датування переміщується на декілька років вниз.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Ніколаєв, 2014: 301).

Посвята IPE I² 192

Датування тексту орієнтовно 110 р. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Ніколаєв, 2014: 306).

Фрагмент IPE I² 194

Датування тексту 180–150 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Ніколаєв, 2019в:149-157).

Напис IPE I² 195

Датування тексту напис не піддається просопографічній інтерпретації та датуванню.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 182-183).

Фрагмент IPE I² 196

Датування тексту орієнтовно 215 р. до Р. Х. (рік Агатины Деймахова).

Датування умовне. Потрібен *de visu*.

Обґрунтування дати палеографія. Ймовірно, фрагмент бази статуї одного із синів Аполлонія із декрету **IOIb 28+ 29+ 123+ IPE I² 240**. О. Аврам не погодився з моєю гіпотезою та вважав цей фрагмент надгробком.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 213-214, 303).

Епонімний каталог IPE I² 201

Датування тексту фіксація в мармурі каталогу – 94–88 рр. до Р. Х. Каталог ольвійських епонімів-жерців Аполлона Дельфінія із 380-х рр. до Р. Х. до 95–88 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати системний аналіз, матрична модель, хронологічні репери: ймовірно, рік Мітрідата в каталозі, рік Каллініка Євксенова, рік Аполлона, що був після Посидея Анаксагорова, монетні легенди тощо.

Покликання (Ніколаєв, 2014; 2017а: 45. зноска 42; 2019).

Надгробний напис *IPE I² 210*

Датування тексту «тяжіє» до 303 р. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія, генеалогія

Покликання (*Николаев, 2014 :298*).

Надгробний напис *IPE I² 214*

Датування тексту напис не піддається надійній просопографічній інтерпретації та датуванню.

Надгробний напис *IPE I² 219*

Датування тексту 370–350 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія, рід Агатинів. Датування обережне; можливі однойменні особи з інших поколінь.

Покликання (*Николаев, 2014: 293*).

Надгробний напис *IPE I² 221* Арети та Євресибія

Датування тексту орієнтовно середина – третя чверть I ст. після Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (*Николаев, 2014: 309*).

Надгробний напис *IPE I² 226* Мойродора

Датування тексту напис не піддається просопографічній інтерпретації та датуванню. Датування, що пропонувалося мною раніше (*Николаев, 2008*) не має вагомих підстав.

Покликання (*Николаев, 2014: 182-183*).

Напис *IPE I² 270*

Датування тексту орієнтовно 490–480 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (*Николаев, 2014: 113-115, 291*).

Надгробний напис *IPE I² 277*

Датування тексту ймовірно, 305–280 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (*Николаев, 2014: 297*).

Посвята *IPE I² 325*, ймовірно, Сократа Посидоніїва

Датування тексту ймовірно, 327–322 рр. до Р. Х.

Покликання (*Николаев, 2014: 296*).

Посвята *IPE I² 326* Ахіллу

Датування тексту напис не піддається надійній просопографічній інтерпретації та датуванню.

Покликання (*Николаев, 2014: 182-183*).

Договір IPE I² 402 між Фарнаком I та херсонесцями

Датування тексту орієнтовно 158 – 155 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2017a: 55-76).

Посвята IPE I² 670 (Неаполь Скіфський)

Датування тексту кінець III – раннє II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019a: 63-82).

Посвята IPE I² 671 (Неаполь Скіфський)

Датування тексту кінець III – раннє II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019a: 63-82).

Посвята IPE I² 672 (Неаполь Скіфський)

Датування тексту кінець III – раннє II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019a: 63-82).

Посвята Посидея німфі (богині) Родос (Неаполь Скіфський)

Датування тексту кінець III – раннє II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019a: 63-82).

Посвята Євмена Деметрі (Неаполь Скіфський)

Датування тексту початок II ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія. Євмен Сірісків – епонім Ольвії 201 р. до Р. Х.

Покликання (Николаев, 2018в: 368-375; 2019a: 63-82).

Декрет SEG 34:758 на честь Антестерія

Датування тексту орієнтовно 256 – 248 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Николаев, 2014: 299).

Посвята SEG 58:766+ IOLb 125

Реконструкція тексту (просопографія)

Ἡσ. [Παντακλ]ῆν
[Κλεό]μβροτ[ου εὐερ]γέτην
[ὁ δῆμος ἐκ τῶν ιδίω?]N²³⁴

²³⁴ Відновлення третього рядка показано лише як ілюстрація.

Датування тексту орієнтовно 200–180 рр. до Р. Х. Пантакл (II) Клеомбротів виконав епонімну посаду в 195 р. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія. Огляд напису **IOlb 125** не проводився.

Покликання (Николаев, 2008: 11-15). Підтвердження просопографічної реконструкції, просопографічного датування, див.: (Николаев, 2019в: 149-157).

Декрет IOlb 28+ 29+ 123+ IPE I² 24 на честь синів Аполлонія

Датування тексту орієнтовно 215 р. до Р. Х. (рік Агатина Деймахова).

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2014: 213-214).

Фрагмент IOlb 18

Датування тексту орієнтовно 230 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія, палеографія. Абсолютний палеографічний аналог декрету **IPE I² 32** і посвяти **IPE I² 180** епоніма 222 р. до Р. Х. Клеомброта Пантаклова.

Покликання (Николаев, 2014: 200).

Декрет IOlb 24

Реконструкція тексту другого рядка на основі просопографії

ακάδι· Νουμήνιο[ς Ἰκεσίου? εἶ–]

Датування тексту орієнтовно 203 р. до Р. Х. (рік Нуменія Гікесіїва).

Обґрунтування дати й реконструкції тексту просопографія

Покликання (Николаев, 2014: 200, 222-223).

Декрет IOlb 26

Датування тексту 240 –227 рр. до Р. Х. (рік Герогейтона).

Обґрунтування дати просопографія. Проблемне альтернативне датування.

Покликання (Николаев, 2017а: 55-76).

Фрагмент IOlb 66

Реконструкція тексту (умовна)

[Διονύσιος Ἀριστείδου τὸν πατέρα Ἀριστείδον Διονύς?]ιου Δι[ὶ Ἐλευθερίῳ?].

Датування тексту середина IV ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Николаев, 2018а: 73-87).

Посвята IOlb 67 (мармурове блюдо)

Датування тексту орієнтовно 256 –248 рр. до Р. Х. Синхронно декрету на честь Антестерия.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Николаев, 2014: 299).

Фрагмент IOlb 69

Датування тексту орієнтовно 222 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія, палеографія. Абсолютний палеографічний аналог датованого декрету *IPE I² 32* і посвяти *IPE I² 180* епоніма 222 р. до Р. Х. Клеомброта Пантаклова.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 200).

Посвята IOlb 71

Датування тексту орієнтовно 327–322 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 165–168).

Посвята IOlb 72 ситонів

Датування тексту орієнтовно 256–245 рр. до Р. Х. Синхронно декрету на честь Антестерія.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 299).

Посвята IOlb 74

Датування тексту орієнтовно 110–105 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія. Гіпотетична інтерпретація ім'ям Стефана з монограми на монетах Мітрідата VI Евпатора в Ольвії.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 233–241).

Стінобудівельний напис IOlb 75

Датування тексту рубіж II–I ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати група написів з епонімною датовочною формулою.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 307).

Посвята IOlb 76

Датування тексту орієнтовно 110–90 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 306).

Декрет IOlb 17+21+30+120 на честь такого-то, сина Зобія

Датування тексту 97 р. до Р. Х. (рік Анаксимена, сина такого-то).

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Ніколаєв, 2014: 242–244).

Посвята IOlb 87

Датування тексту останнє десятиліття I століття.

Обґрунтування дати просопографія. Попередні матеріали.

Покликання (Ніколаєв, 2014: 309).

Посвята IOlb 90

Датування тексту орієнтовно 107–113 р. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія. Попередні матеріали.

Покликання (Николаев, 2014: 309).

Посвята Арети Папієвої IOlb 100 + IPE I² 309 =(SEG 46:948)

Датування тексту орієнтовно середина I століття після Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія

Покликання (Николаев, 2014: 309).

Декрет на честь Стефана, сина Олександрова

Датування тексту орієнтовно 110–105 рр. до Р. Х. Початок декрету, ймовірно, мав епонімну датовочну формулу.

Обґрунтування дати просопографія. Гіпотетична інтерпретація ім'ям Стефана із монограми на монетах Мітрідата VI Евпатора в Ольвії.

Покликання (Николаев, 2014: 233-241).

Посвята IOlb 113

Датування тексту ймовірно, орієнтовно 327–322 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати просопографія.

Покликання (Николаев, 2014: 296).

Посвята IOlb 168

Реконструкція тексту просопографічна

[ιερείς] Λεω[κρατου?])

[Διονύσιος Ἀριστείδου Στ[άφυλος? Ἡροδόρου?]

[Ἀγαθῖνος? Ἀντιμήστ]ορος

[ὁ δεῖνα Θάτ]υος

Датування тексту орієнтовно 328–322 рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати, реконструкція тексту просопографія

Покликання (Николаев, 2014: 169-172). Нові підтвердження реконструкції, див.: (Николаев, 2019б: 276-301).

Надгробний напис Гекатеонима і Гермолая

Реконструкція тексту просопографія

Ἐκατωνύμου τοῦ Νικ[οκλέους?], Ἑρμολάου(?) τοῦ Μητροδώρου(?)

Датування тексту рубіж IV– III ст. до Р. Х. або раннє III ст. до Р. Х.

Обґрунтування дати й реконструкції тексту просопографія

Покликання (Диатроптов, 2006:131; Николаев, 2014: 179-181).

Декрет IScM I 65 із Драгомірні

Датування тексту початок 260-х рр. до Р. Х.

Обґрунтування дати й реконструкція тексту просопографія

Покликання (Николаев, 2018а:73-87).

Хронологічні дослідження агораномних клейм та гир

На основі відновленого літочислення та просопографії Ольвії IV–I ст. до Р. Х. (синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201) вперше виконано просопографічне дослідження агораномного клеймування мірних судин та агораномних (епіграфічних) гир. Магістратура агрономів елліністичної Ольвії складалася із трьох осіб. Генеалогічні розрахунки стабільно свідчать на користь того, що голова колегії агрономів, а втім, і інших колегій та спільнот, перевищує за віком рядових членів на 15–20 років. На сьогодні отримані просопографічні матеріали щодо агораномного клеймування приблизно із другої половини IV ст. до Р. Х. до кінця III – першої чверті II ст. до Р. Х. Осібні просопографічні інтерпретації мають альтернативні варіанти.

У процесі відновлення ольвійського літочислення IV–I ст. до Р. Х. (синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201) була побудована просопографічна модель громади невеликого античного міста, зокрема, Ольвії (Николаев, 2008; 2014; 2016). Модель є простою, проте, утримує низку важливих теоретичних положень: громада складається із державних (магістратури та ін.), релігійних (фіаси й ін.) та інших спільнот, а також із головних і другорядних елітних родин (пересічні родини ігноруються). Епонімний каталог містить повні імена й хронологію активності головних історичних осіб; у суміжні роки епоніми (і/або їхні родичі) брали участь в інших магістратурах. Тобто державні посади по черзі виконувалися вузьким колом вихідців з елітних родів (Карышковский, 1978: 87; Рубан, 1982: 39; Николаев, 2008; 2014). Інформація про різнопланову діяльність групи осіб хронологічного зрізу, що вивчається, міститься в синхронних епіграфічних пам'ятках: лапідарних написах, магічних переліках, монетних легендах, клеймах, графіті. Майже 90 % лапідарних написів догетської Ольвії згадують представників семи (восьми) найвпливовіших родин. При цьому, чим вище статус історичної особи, тим більше епіграфічних пам'яток вона залишає. Наприклад, ім'я евергета Протогена присутнє в декреті IPE I² 32, двох різних агораномних клеймах на мірних судинах, монетних легендах **ΠΡΩΤΗΡ**, **ΠΡΩ** і, ймовірно, епонімному каталозі IPE I² 201 (до того ж декрет повідомляє про виконання Протогеном інших державних посад, зокрема, члена Дев'яти тощо). Аналогічно формуються різноманітні просопографічні відомості й для інших історичних осіб. Водночас *просопографія оперує тільки з реальними історичними особами – носіями характерних родових імен, на відміну від ономастики з її гіпотезою про теоретично-можливе існування великої кількості омонімічних осіб*. Широка популярність вузької групи осіб у громаді практично виключала необхідність використання патронімів (Николаев, 2014: 216). У просопографічній моделі, також, реалізований родинний протекціонізм, традиція успадкування родових імен нащадкам²³⁵ та, як правило, спільна основа імен рідних братів, розташування імен в офіційних переліках за старшинством тощо. Моїми ранніми дослідженнями в науковий обіг введено так звані епонімні квоти, притаманні зокрема епонімії Ольвії, Мілету, Родосу, Лінду (Николаев, 2008; 2014). Ці, та інші положення, з опорою на синхронізований календар Ольвії

²³⁵ Останнім часом виявлена й така, що виходить з традиції успадкування родових імен і традиція успадкування родових монограм (скорочень, диферентів) на монетах. Помітна тенденція, за якою монограми (скорочення, диференти) зазнавали спрощення при застосуванні в наступних поколіннях, наприклад, **ΣΩΚΡ** → **ΣΩΚ**, **ΒΟΣΠΟΡΙ** → **ΒΟΣ** тощо.

ІРЕ І² 201, дозволили з єдиних хронологічних та просопографічних позицій інтерпретувати й суттєво уточнити датування великої групи лапідарних написів, монет, магічних переліків, графіті, тобто, побудувати основу для відтворення соціальної історії догетської Ольвії (Николаев, 2008; 2014; 2016).

До цього часу, проте, не стали об'єктом просопографічних та хронологічних студій керамічні клейма й агораномні гирі елліністичної Ольвії – матеріальні свідчення метрологічної діяльності ольвійських агораномів²³⁶. Тому є причина: ці пам'ятки мають, як правило, неоднозначну просопографічну інтерпретацію. По-перше, на більшості клейм і гир не вказані патроніми агораномів; цей, природний для мешканців Ольвії факт, викликає складності для сучасних вчених. По-друге, деякі імена агораномів є «універсальними», тобто, не містять характерних родових ознак (Николаев, 2014: 223), наприклад, Ἀταούριος, Νομήνιος, Ἀηνάιος. По-третє, деякі скорочення імен у клеймах, наприклад, ΑΡΙΣΤΟ[...], ΠΟΛΥ[...], відновлюються в декількох альтернативних варіантах; агораномі, мабуть, належали не тільки до аристократичних верств населення, але й до «середнього класу». По-четверте, знахідка більшості клейм і гир у міських шарах ускладнює їхнє датування (Федосеев, 2016: 484). Також, суб'єктивним ускладнювальним чинником є дуже короткий опис деяких клейм видавцями (на відміну від докладного опису гир). Зокрема, відсутня інформація про послідовність розташування імен²³⁷. Окрім того, є неопублікованими клейма поганої збереженості та найновіші знахідки. Більшість вказаних проблем характерна і для магічних написів, однак, з опорою на відновлене літочислення Ольвії, просопографічну модель громади й виявлення пов'язаних через просопографію пам'яток, останнім часом вдалося виконати їхню початкову інтерпретацію й датування (Николаев, 2014; 2016; 2019б).

З урахуванням накопиченого досвіду, метою цього дослідження є перша спроба побудови хронологічної (просопографічної) моделі агораномного клеймування й виробництва епіграфічних гир елліністичної Ольвії.

Матеріали, що пропонуються, в сутності, є просопографічним (хронологічним) розвитком досліджень В. В. Рубана та В. В. Крапівіної (Рубан, 1982: 30-40; Krapivina, 2003:117-130), тобто вчених, які в останні десятиліття зробили перші спроби узагальнення досліджень агораномних гир та керамічних клейм. Огляд та аналіз інших публікацій читач знайде в трудах цих дослідників.

В цьому розділі наведено короткий просопографічний аналіз доступних мені керамічних клейм та епіграфічних (агораномних) гир Ольвії. Розглянуті вони у передбачуваному хронологічному порядку, без метрологічних характеристик, також, видалені генеалогічні розрахунки. Застосовувалася комбінована методика дослідження: зіставлення пам'яток із розглянутою вище просопографічною моделлю громади доповнювалося пошуком різнопланових взаємозв'язків. Зокрема, виявлялися просопографічні та нумізматичні аналогії, наявність та збіг додаткових ознак (анепіграфічних клейм, надкарбувань) тощо.

²³⁶ Колегія агораномів в античних містах стежила за ринками, стягувала мито за право торгівлі з іноземців, регулювала роздрібну торговельну діяльність, здійснювала метрологічний контроль тощо.

²³⁷ Просопографічні дослідження таких клейм треба розглядати як попередні.

Розвиток інституту агораномії в Ольвії вивчається тільки із початку фіксації імен агораномів. Відомості про агораномів Ольвії пізньоархаїчного-класичного періоду фрагментарні й неоднозначні: графіті [δ]ίκαλον – «узаконена міра» (на думку Ю. Г. Виноградова) на мірній ойнохої із Березані (Виноградов, 1989: 63). Водночас в Ольвії знайдено остракон δίκας – «справедливості» в інтерпретації Г. С. Русяєвої (О-76/АГД –239). На мою думку, інтерпретація таких написів повинна враховувати багатозначність їхніх тлумачень. Про існування інституту агораномів у V ст. до Р. Х., найімовірніше, свідчить відбиток монети Емінака на мірній ойнохої (Карышковский, 1988: 50; Ivantchik, 2012: 123).

Малюнок 103. Агораномні клейма та гирі (Ніколаєв, 2017).

Малюнок 104. Агораномні клейма та гирі (Ніколаєв, 2017).

Є доступною така інформація:

ΑΓΡΩΝ \ ΟΣ (Леви, 1956: 63): клеймо на сіроглиняній судині, ретроградно (малюнок 103.2). Розміри *омеги* й *омікрон* зменшені; датування – не раніше середини IV ст. до Р. Х. Ім'я Ἀγρων недоступно для просопографічного аналізу. Але цей Ἀγρων, ймовірно, ідентичний особі, котра згадується в магічному напису IGDOlb 105: «...Τελεσικράτεος καὶ παίδων Τελεσικράτεος, Ἀγρωνος, Ἰπλονίκο, Ἀρτεμίδωρο, Ἀχιλλοδώρου... (фрагмент)». Напис IGDOlb 105 датується Л. Дюбуа 400–350 рр. до Р. Х. На мою думку (Николаев, 2017a: 67)²³⁸, напис IGDOlb 105 датується серединою – третьою чвертю IV ст. до Р. Х.; це датування я застосую й до клейма Ἀγρωνος.

Не можливо не помітити, що ім'я Ἀγρων співзвучне унікальному імені Агрота, що є родовим ім'ям Діонісіїв. Відповідно, як варіант, текст магічного напису IGDOlb 105 потрібно розуміти так, що імена синів Телесикрата не названо, й Агрон, Гіппонік, Артемідор, Ахіллодор належать до інших родин.

ΑΠΑΤΟΥΡΙΟ (Леви, 1956: 62-63). Клеймо на сіроглиняній судині, ретроградно (малюнок 103.3). Видавець за граматичною особливістю (закінчення в *генитиві* на *омікрон*) датує клеймо не пізніше IV ст. до Р. Х. З іншого боку, *ου* в третьому складі може бути аргументом до датування не раніше другої половини IV ст. до Р. Х. За палеографією (зменшений розмір *омікрон*)

²³⁸ У напису IGDOlb 105 присутні: *епсилон* з короткою внутрішньою гастою, окремі *омікрон* і *омега* малого розміру, що характерно для форм не раніше середини IV ст. до Р. Х.

клеймо датується не раніше середини IV ст. до Р. Х. У підсумку, ймовірно, клеймо належить до третьої чверті IV ст. до Р. Х.

Ἀπατούριος – ім'я, характерне для всіх полісів і їхніх колоній, в календарях яких був місяць Апатуріон (Тохтасьєв, 2000: 302). Ім'я недоступно для аналізу (Ніколаєв, 2014: 223, 250). У формі Ἀπατούριος ім'я в IV ст. до Р. Х. згадується в *defixio* SEG 50:702, ймовірно, 340 рр. до Р. Х. і графіто SEG 30:958, 128.

ΑΠΑΤΟΥ: найновіше надходження – бронзова гиря, що ймовірно належить згадуваному вище агораному Апатурію. Публікація світлини (малюнок 105) є попередньою (та зменшеною); дослідження цієї гирі виконуються мною разом із професором В. М. Орликом, зокрема, фасове зображення Деметри на лицьовому боку гирі поки що є захищеним.

Малюнок 105. Гиря агораном Апатурія (зворотній бік). Приватна колекція.

ΕΥΠΟΛΙΟΣ (Леви, 1956: 63): на сіроглиняній судині, ретроградно (малюнок 103.4). Зменшений *омікрон* дає змогу датувати клеймо (ἄγορανόμου/ἄγορανομοῦντος) Εὐπόλιος не раніше другої половини IV ст. до Р. Х.

Εὐπολῖς – характерне ім'я Діонісіїв. Ймовірно, згадується в магічних переліках IGDOlb 109, IGDOlb 110. Уточнене датування цих написів – середина–перша чверть IV ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2019б: 292-293).

Раніше існував й переборений альтернативний варіант інтерпретації Євполіда (Εὐπολῖς Φιλομήλου), як сина монетного магістрата (ΦΙ), епоніма 303 р. до Р. Х. і, ймовірно, агораном на ім'я Φιλόμηλος Διονυσίου із роду Діонісіїв, згадуваного в декреті IScM I 65 у якості посла Ольвії у 280 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2016: 250):

ΑΓΟΡΑΝ \ ΑΓΑΘΑΡΧΟ \ ΕΥΒΙΟΤΟΥ [...] (Рубан, 1982: 35) (малюнок 103.5): закінчення *омікрон* у генітиві (Ἀγαθάρχο) свідчить про дату клейма не пізніше кінця IV ст. до Р. Х. Форми літер характерні для другої половини IV – першої половини III ст. до Р. Х. (малюнок 103.5). Ἀγάθαρχος, голова магістратури. Реальна особа, на ім'я Агатарх відома за двома магічними переліками (у формі Ἀγάθαρκος)²³⁹, що датуються орієнтовно 326–312 рр. до Р. Х. Датування має попередній характер.

Εὐβίωτος, другий агораном. Ім'я часто згадується в ольвійській епіграфіці; з урахуванням розглянутої нижче гирі **ΟΛΒΙΟ \ ΑΠΟΛΛ \ ΩΝΙΟ Δ \ ΗΜΟΚΩ** передбачається, що Εὐβίωτος – батько Демокона.

²³⁹ Також, див. лист IGDOlb 25 Артїкона (близько 350 р. до Р. Х. за датуванням Л. Дюбуа). Спільна основа імен Ἀγάθαρχος і Ἀγαθῖνος, ймовірно, підтверджує їхню належність до роду Агатинів. Нижче наведений факт родинного протекціонізму Агатинів (ΑΓΟΡΑ[...]ΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΝΑΝ).

Датування клейма ἀγοραν(ομοῦντων) Ἀγαθάρχο(υ), Εὐβιότου, [...], орієнтовно 321–312 рр. до Р. Х. (Николаев, 2008; 2014). Датування має попередній характер.

Гиря **ΟΛΒΙΟ \ ΑΠΟΛΛ \ ΩΝΙΟ Δ \ ΗΜΟΚΩ** (https://www.museum.com.ua/nauch_isled / vestn5.html) (малюнок 103.6): з урахуванням досліджень В. В. Крapiвiної нову гирю з Одеського музею Ὀλβίο. Ἀπολλωνίο(υ τοῦ) Δημοκῶ(ντος) треба віднести до ранніх випусків (Крapiвина, 2004а: 131). Демокон згадується разом з Агатархом (Николаев, 2016) в магічних переліках SEG 50:702, III та IGDOlb 106. Не виключений альтернативний варіант інтерпретації: в легенді згадано двох осіб, перший – агораном Аполлоній, другий агораном – Демокон.

Гиря **ΔΗΜΟΚΩ** (Николаев, 2020а: 12-13): додаю до наукового обігу агораномну гирю Демокона, мабуть, сина Євбіотова (малюнок 106), що був епонімом у 349 р. до Р. Х. Цей Демокон – ймовірно, одна й та ж історична особа, що згадана в легенді гирі **ΟΛΒΙΟ \ ΑΠΟΛΛ \ ΩΝΙΟ Δ \ ΗΜΟΚΩ**.

Малюнок 106. Гиря агораномна Демокона Євбіотова (Δημοκῶν Εὐβιότου), що був епонімом у 349 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΟΛΒΙΟ \ ΓΟΡΓΗ (Николаев, 2020а: 12-13): додаю до наукового обігу агораномну гирю Горгія, мабуть, сина Євбіотова (малюнок 107), епоніма 334 р. до Р. Х.

Малюнок 107. Агораномна гиря Горгія Євбіотова (Γοργίας Εὐβιότου), епоніма 334 р. до Р. Х. Фото з аукціону ВІОЛІТІ.

ΟΛΒΙΟ \ ΑΠΟ (ΤΕ) (Крapiвина, 2004а: 136) (малюнок 103.7): гиря Ὀλβίο. Ἀπο(λλωνίου?), очевидно, є синхронною гирі Ὀλβίο. Ἀπολλωνίο(υ τοῦ) Δημοκῶ(ντος). Є присутнім знак **ΤΕ** (в лігатурі) на звороті (малюнок 103.7). Знаки й надкарбування, які трапляються тільки на контрольних гирях, видавець

пояснює як, ймовірно, пов'язані із повіркою ваги за часів інших агораномів (*Крапивина, 2004a: 131*). Не виключаючи таке пояснення, зазначу, що в такому випадку τε(άρτη), очевидно, позначає вагу – «четвертину» (без прив'язки до метрології, див., наприклад, гирі Істрії, Томіса, Анапи (*Gramaticu, 2015: 115-148*)).

ΑΡΙΣΤΟΚΛΕ \ ΕΥΡΗΜΟΝΟΣ \ ΑΓΟΡΑΝΟ (*Ніколаєв, 2020a: 12*): публікується вперше (малюнок 108). На мірній судині (була продана на вітчизняному аукціоні) з ольвійської глини присутнє раніше невідоме клеймо Αριστοκλέ(ους) Εὐρήμονος ἀγορανό(μου/ἀγορανομοῦντος) – «агоранома Аристокла Евримонова» (малюнок 108). Ця історична особа походить із другорядного роду Евримонів. Окрім виконання агораномної посади, Аристокл був епонімом Ольвії у 298 р. до Р. Х., також, як варіант, монетним магістратом («борисфен» групи II, диферент ΑΡ в лігатурі). Ймовірно, згаданий він і в знайденому в дикастерії діпінті **ΑΡΙΣΤΟ \ ΚΛΕ**, що його оприлюднила О. І. Леві (*Леві, 1985: 95*). Втім, є альтернативний варіант читання цього діпінті двома іменами. Простежується ланцюжок пращурів Аристокла Евримонова: батько – епонім 328 р. до Р. Х. та монетний магістрат Εὐρήμων Τιμησιθέου, дід – Τιμησίθεος τοῦ δεῖνος, монетний магістрат **ΤΙΜ** або **ΤΙ**, можливо, епонім дещо раніше 357 р. до Р. Х.

Мірна судина агоранома Аристокла Евримонова здобула достатньо надійне просопографічне тлумачення. Особливістю напису орієнтовно 298 р. до Р. Х. є присутність лунарної сигми.

Малюнок 108. Клеймо на мірній судині агоранома Аристокла Евримонова (Αριστοκλῆς Εὐρήμονος), що був епонімом у 298 р. до Р. Х. Фото з аукціону ΒΙΟΛΠΤΙ.

ΑΓΟΡΑ \ [...]ΚΕΣ ΑΝΤΙ \ ΜΕΝΑΝ (*Придик, 1917: 142, № 30; Рубан, 1982: 30-40*): просопографічна інтерпретація клейма ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μήστωρος), Μενάν(δρου) містить імена відомих історичних осіб та піддається відносно надійному просопографічному аналізу (малюнок 103.8).

Γκέσ(ιος Παντακλέους), головний агораном, епонім 306 р. до Р. Х., монетний магістрат **ΙΚ** («борисфен» № 20, група II, близько 302 р. до Р. Х.) (*Карышковский, 1988: 81, № 20; Ніколаєв, 2014: 311; Ніколаєв, 2020:*

№ 20). Рід Пантаклів-Клеомбротів. На користь такої інтерпретації Гікесія свідчить походження із роду Нікоклів (гілки роду Пантаклів-Клеомбротів) третього агронома на ім'я Μένανδρος (родинний протекціонізм)²⁴⁰.

Ἀντι(μήστωρ Ἀγαθίνου), другий агораном, епонім 296 р. до Р. Х. Рід Агатинів. Реконструкція Є. М. Прідіка як Ἀντι(πάτρου?) справедливо відкинута В. В. Рубаном.

Μένανδρος, третій агораном. Ймовірно, навклер, згадуваний у графіто IGDOlb 26 (малюнок 109), що датоване не пізніше кінця IV ст. до Р. Х. (Виноградов, 1984: 70). Гілка Нікоклів роду Пантаклів-Клеомбротів. Раніше, через відсутність відомостей про реальну особу на ім'я Μένανδρος в IV ст. до Р. Х., я помилково ідентифікував його з онуком – епонімом 216 р. до Р. Х. Μένανδρος Ἐκατόνυμου (Николаев, 2014: 85).

Малюнок 109. Графіто навклерів зі згадкою Менандра Малюнок Л. Дюбуа.

Датування клейма ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μήστωρ), Μέναν(δρου): рубіж IV–III ст. до Р. Х. Клеймо утримує двокрапкову інтерпункцію; це свідчить на користь застосування інтерпункції ще на рубежі IV–III ст. до Р. Х. Ще однією особливістю клейма є лунарна сигма, яка в пам'ятках малої, зокрема, керамічної епіграфіки є відомою із середини IV ст. до Р. Х. На малюнку видавця гаси епсилон зображені однакової довжини.

(ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ) (Рубан, 1982: 39): послідовність розташування імен Σωκράτης, Πολυ[...], Φι[...] видавцем не наведена. Альтернативна інтерпретація, що була присутня раніше, подолана через уточнення датування «борисфена № 23 (Рубан, 1982: 39; Николаев, 2017: 12-30; 2018: 392-406).

Σωκράτης, очевидно, голова колегії агораномів, оскільки його ім'я наведено без скорочення, монетний магістрат ΣΩ («борисфен» № 23, група III, не раніше 290 р. до Р. Х. та не пізніше 283–271 р. до Р. Х.) та ΣΩΚ²⁴¹, ймовірно, син епоніма 319 р. до Р. Х. Ἰκέσιος Σωκράτους, онук епоніма 335 р. до Р. Х. Σωκράτης Ποσειδωνίου із роду Посидоніїв²⁴².

²⁴⁰ Є така, що не впливає на датування, альтернатива: Ἰκέσιος Σωκράτους із роду Аристокритидів-Сократидів, епонім 319 р. до Р. Х. Цей варіант, однак, через присутність Менандра – родича головного агораном, менш реальний.

²⁴¹ Див. унікальну монету «Аполлон-стрілок» (малюнок 57).

²⁴² Посидонії – моя нова назва роду Аристокритидів-Сократидів.

Πολυ[...], ймовірно, другий агораном. Може відповідати іменам Πολύχαρμος, Πολυξενίδης тощо. Не має однозначного трактування. Досить імовірно, Πολυ[...] відповідає монетному магістрату **ΠΟ** («борисфен» № 24, група III, не раніше 290 р. до Р. Х. та не пізніше 283–271 р. до Р. Х.), оскільки утворює безперервну низку диферентів з ім'ям першого агораном Сократа (№№ 23, 24).

Також, в цьому клеймі агораном Φι[...] ідентичний магістрату **ΦΙΑ** на срібній монеті (Анохин, 2011: № 399; Нечитайло, 2000: № 360), а також, скороченню **ΦΙ** на унікальному екземплярі монети колегії **ΟΙ ΕΠΤΑ** (Алексеев, 2003: 37). Не виключаю, що це Φί(λων Σωκράτου) (графіто IGDOlb 95) – наймолодший член фіасу Бореїків (Николаев, 2008: 70–74) з роду Посидоніїв. У цьому варіанті спостерігається родинний протекціонізм: перший агораном Σωκράτης → третій агораном Φί(λων Σωκράτου). Див. нижче гирю **ΟΛΒΙΟ \ ΦΙΑΩ**.

У підсумку, клеймо (**ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ**), ймовірно, датується не раніше 290 р. до Р. Х. та не пізніше 283–271 рр. до Р. Х.

ΠΕΔΙΕΩΣ \ ΖΩΙ ΑΓΟΡΑ (Рубан, 1982: 34). (малюнок 103.9): додаткове клеймо з восьминомом. Πεδιέως Ζωί(λου) – історична особа, головний агораном. В. В. Рубан слушно вважав його родичем Зойла Педеева (Ζωίλος Πεδιέως) з каталогу IPE I² 201. Ζωίλος Πεδιέως – епонім 336 р. до Р. Х. Його брат Λάμπων Πεδιέως (SEG 32:795) у 332–328 р. до Р. Х. був стінобудівельником (Николаев, 2008: 43–50). Активність Πεδιέως Ζωί(λου), агораном та, ймовірно, монетного магістрата **Ε** (як варіант, «борисфен» № 25, група III) (Карышковский, 1988: 81, № 25)²⁴³ почалася не раніше 290 р. до Р. Х. – близько 270 рр. до Р. Х. Правдивість датування клейма Πεδιέως Ζωί(λου) ἀγορα(νόμου/νομοῦντος), мабуть, підтверджується монетною емісією: безперервна низка «борисфенів» №№ 23, 24, 25.

ΕΚΑΤΕΩΝ \ ΠΕΔΙΕΩΣ \ [...]: клеймо втрачено (Николаев, 2017). Згадуються відомі історичні особи:

Ἐκατέων (Ἀριστοκράτους), головний агораном, епонім 292 р. до Р. Х., походить із роду Аристократидів.

Πεδιέως (Ζωίλου), другий агораном, інтерпретований вище; активний після 290 р. до Р. Х. IV–III ст. до Р. Х. – кінці першої третини III ст. до Р. Х. Клеймо (ἀγορανομοῦντων) Ἐκατεων(ύμου), Πεδιέως, [...] хронологічно, ймовірно, зверху, примикає до клейма **ΠΕΔΙΕΩΣ \ ΖΩΙ ΑΓΟΡΑ**.

ΑΡΙΣΤΕΙ \ ΑΓΟΡΑΝ (Рубан, 1982: 30–40) (малюнок 103.10): отвори на судині, які я раніше приймав за сліди ремонту є мірними отворами. Додаткове клеймо з восьминомом – датувальна ознака орієнтовно 290–270 рр. до Р. Х. Просопографічний аналіз:

Ἀριστείδης, головний агораном, ймовірно, нащадок епоніма 355 р. до Р. Х. на ім'я Διονύσιος Ἀριστείδου з роду Діонісіїв. Діонісії – єдиний рід догетської

²⁴³ Див. нижче альтернативний варіант інтерпретації диферента № 25.

Ольвії з успадкуванням імені від батька до сина (Николаев, 2014: 247). Ім'я Ἀριστείδης більш не згадується в ольвійській епіграфіці.

Ймовірно, шлях датування клейма Ἀριστείδου ἄγοραν(όμου/ομοῦντος) – використання додаткового клейма з восьминомом.

ΝΟΥΜΗΝΙΟ \ ΑΓΟΡΑΝΟΜΟ²⁴⁴: публікується вперше (малюнок 103.11). Випадкова знахідка 1970 р. в Нижньому місті Ольвії. Зберігається в Миколаївському краєзнавчому музеї (інв. А–2570). Збереженість дуже гарна. Клеймо нанесено на тонкостінну судину з білою обмазкою (з зеленуватим відтінком). У лівій частині клейма розміром 60 x 19 мм зображений звернений вправо дельфін. Праворуч від основного клейма розташоване додаткове клеймо з восьминомом (діаметр 20 мм). Раніше я помилково вважав, що на судині простежуються сліди ремонту у вигляді отворів; фактично це мірні отвори. Реконструкція тексту Νουμηνίου(ν) ἄγοραν(όμου/ομοῦντος) (висота літер 5 мм, омікрон – 3 мм). Ймовірно, цей агораном, також, був магістратом «борисфенів» № 46, 47 (ΝΟΥ, ΝΟ), що датуються 269–257 рр. до Р. Х. Датування, також, ґрунтується на анепіграфному клеймі з восьминомом²⁴⁵.

Νουμήνιος, головний агораном. Ім'я Невменій не піддається родовій інтерпретації²⁴⁶. Попередньо зауважу, що до датування цього клейма хронологічно близьке високоякісне магічне закляття «Νουμήνιον Τατάν/τος ὄν τὰ ἔργα αὐτοῦ /ποτίν καὶ τῇ μητέρα / Ὀλυμπιάδα – (знищую або зв'язую) Невменія, Татанова сина, справи його, також, і мати Олімпіаду». Втім, доказів спорідненості обох Невменіїв не знайдено.

ΑΓΟΡΑΝ \ ΕΠΙΚΟΥ \ ΤΟΥ ΧΑΡ (Рубан, 1982: 32-33) (малюнок 103.12): клеймо з восьминомом – датувальна ознака не раніше 290 р. до Р. Х. – 270 р. до Р. Х. *Просопографічний аналіз дуже складний та альтернативний.*

а) Патронім реконструюється як Χάρμος (ΙΡΕ Ι² 215). Відповідно, текст клейма: ἄγοραν(όμου/ομοῦντος) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χάρ(μου?) (Ivantchik, 2012: 123). У поєднанні з похідним ім'ям Πολύχαρμος (див. клейма **ΠΟΛΥΞΕΝΙΑΝΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ** та, ймовірно, **ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ**), це підтверджує традиційну наступність виконання посади;

б) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χαρ(ιναύτου?) (Карышковский, 1988: 81, № 25)²⁴⁷, імовірно, виходець із роду Нікератів; відомо співзвучне ім'я Χαρήμων; крім того, це ім'я іноді згадується у формі Χαρίμων (IG VII 3179; IG VII 3175). Однак, гиря **ΟΛΒΙΟΥ ΧΑΡΙΝΑΥ** з ім'ям Χαριναύτης, ймовірно, вихідця із роду Нікератів, датується пізнім періодом (див. нижче).

²⁴⁴ Щиро дякую співробітникам Миколаївського краєзнавчого музею за сприяння в роботі та наданий дозвіл на публікацію матеріалів.

²⁴⁵ Читач ймовірно помітив, що я за результатами дослідження «борисфенів» дещо знизив датування агораномного клейма із восьминомом.

²⁴⁶ Важливий елемент клейма – дельфін. В стадії дослідження в мене знаходиться, зокрема, свинцева пластинка з відлитим на зворотному боці зображенні дельфіна, яка ідентифікується як особистий знак.

²⁴⁷ Існує альтернатива в інтерпретації диференту Ε на «борисфені» № 25, група III: а) Πεδιέως Ζωί(λου); б) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χάρ(μου?) тощо.

(ΠΟΛΥΞΕΝΙΔΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ) (Рубан, 1982: 39): послідовність розташування імен Πολυξενίδης, Πολύχαρμος в оригіналі й інші суттєві особливості клейма невідомі. Клеймо не піддається інтерпретації та датуванню.

Πολύχαρμος, агораном; ім'я трапляється і в інших написах Ольвії, що належать до різних родів. Загалом, клеймо **(ΠΟΛΥΞΕΝΙΔΗΣ ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΣ)** не має однозначного трактування.

[...] \ ΔΑΙΚΡΑΤΟΥΣ \ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ \ ΠΡΩΤΟΓΕΝΟΥ (Книпович, 1956: 132): просопографічна інтерпретація клейма пов'язується із відомими історичними особами, за винятком Олександра. Клеймо [ἀγορανομοῦντων?] Δαϊκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου на основі хронології життєдіяльності Протогена попередньо датується 270–240 рр. до Р. Х. (Николаев, 2014: 197–198).

Δαϊκράτης, головний агораном. Ймовірно, його онук – епонім 209 р. до Р. Х. Δαϊκράτης Ἀριστοδήμου, син – епонім 225 р. до Р. Х. Ἀριστό[δημος Δαϊκράτους?] Рід Дайкратів-Аристодімів.

Ἀλέξανδρος, другий агораном; даних немає. Не виключаю варіант інтерпретації «борисфена» із диферентом ΑΛ № 43 (близько 272–260 рр. до Р. Х.) ім'ям цього Олександра. Відповідно, з урахуванням того, що Олександр є третім агораномом, клеймо датується орієнтовно близько 260–250 рр. до Р. Х.

ΟΛΒΙΟ \ ΑΡΙΣΤΟ (ΕΥ) (Кративина, 2004а) (малюнок 103.13): видавець відносить гирю до пізнього періоду. Інтерпретація майже не реальна; скорочення імені відновлюється багатьма варіантами. Інтерпретація видавцем приписки ΕΥ не враховує можливість інших читань. Втім, як робочий варіант, зазначу, що приписка ΕΥ збігається із диферентом № 67 на «борисфені», що датується близько до 252–240 рр. до Р. Х.

ΠΡΩΤΟΓΕΝ \ ΔΗ[ΜΗΤΡΙΟΥ \ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Придик, 1917: 97, № 733) (малюнок 104.1): клеймо (ἀγορανομοῦντων) Πρωτογέν(ους), Δη[μητρί]ου, Δημητρίου хронологічно пізніше відносно попереднього²⁴⁸, оскільки Протоген тут вже обіймає посаду голови колегії агораномів.

Δημήτριος (Φωκρίτου?), другий агораном. Походить із невідомого роду. Ймовірно, монетний магістрат 270–240 рр. до Р. Х. ΔΗΜΗ(ΤΡΙΟΥ) та ситон із посвяти IOlb 72 орієнтовно 256–245 рр. до Р. Х. (Нечитайло, 2000: № 352; Николаев, 2014). Його батько – монетний магістрат «борисфена» із диферентом № 52 (ΦΩ) близько 264–252 р. до Р. Х.

Δημήτριος, наймолодший, третій агораном. Як варіант: батько епоніма 196 р. до Р. Х. Εὐρησίβιος Δημη[ητρί]ου? та надалі монетний магістрат «борисфена» № 79 (ΔΗ) орієнтовно 244–232 рр. до Р. Х.

У цьому випадку перетин інтервалів активності всіх трьох агораномів лежить у діапазоні 246–244 рр. до Р. Х.

ΑΓΟΡΑ ΔΗΜΗ ΑΘΗΝΑΙ ΠΟΣΙΔΕ (Рубан, 1982: 34–35): просопографічне датування клейма ἀγορα(νομοῦντων) Δημη(τρίου), Ἀθηναί(ου), Ποσιδε(ίου) можливо у разі спільного розгляду його із попереднім клеймом. Отже, клеймо

²⁴⁸ [ἀγορανομοῦντων?] Δαϊκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου

хронологічно розташоване за попереднім. Це підтверджується ім'ям агораном *Δημήτριος*, який тут вже виступає головою колегії.

Δημή(τριος Φωκρίτου?), головний агораном, вже старий за віком ситон із посвяти *IOlb 72* орієнтовно 256–245 рр. до Р. Х., походить з невідомого роду, раніше був монетним магістратом **ΔΗΜΗ** на срібних монетах 270–240 рр. до Р. Х.

Ἀθήναι(ος Κόνωνος?), другий агораном. Походить із роду Батаків. Ситон із посвяти *IOlb 72* орієнтовно 256–245 рр. до Р. Х. Як видно, імена перших двох агораномів не тільки збігаються з іменами ситонів з посвяти *IOlb 72*, але й перераховані в тій же послідовності.

Ποσίδε(ος Διονυσίου), (див. *IPE I² 189, IG 813*), наймолодший, третій агораном. Рід Діонісіїв (?). (*Николаев, 2014: 269*).

Хронологічні інтервали агораномів клейма *ἀγορα(νομοῦντων) Δημη(τρίου), Ἀθήναι(ου), Ποσίδε(ίου)* перетинаються у 245–241 рр. до Р. Х.

ΟΛΒΙΟ \ ΑΡΙΣΤΟ (☐) (*Крапивина, 2004a*) (малюнок 104.2): видавець припустив, що надкарбування ☐ може позначати ім'я Посидей. На початковому етапі просопографічної інтерпретації гирі я приймав цю гіпотезу видавця з огляду на збіг із диферентом на «борисфені» № 66 (*Николаев, 2017; Николаев, 2018*). Між тим, просопографічна інтерпретація усіх диферентів на «борисфенах», що була виконана у 2020 р. (див. вище) дозволила внести деякі корективи: диферент ☐ на «борисфені» № 66 (253–242 рр. до Р. Х.) вважається належним до батька епоніма 214 р. до Р. Х. на ім'я *Ἰκέσιος Πολυξένου*, деякому *Πολυξένος τοῦ δεῖνος*. Отже, ймовірно, агораном **ΑΡΙΣΤΟ** змінив агораном *Πολυξένος τοῦ δεῖνος*. З урахуванням факту багаторічної кланової ворожнечі Діонісіїв із Аристократидами та датування «борисфену» № 66 серединою III ст. до Р. Х., очевидно, можна вважати, що **ΑΡΙΣΤΟ** на гирі є позначкою Аристократидів, а саме – громадянина Аристократа (*Ἀριστοκράτης τοῦ δεῖνος*), відомого із декрету *IPE I² 32* на честь Протогена. До речі, останнім часом я ввожу в науковий обіг нові магичні написи Ольвії, які, по-перше, надають інформацію про патронім цього Аристократа (*Ἀριστοκράτης Δαμάσου*) та його місце в родовідній гілці Аристократидів. Більш того, цей магичний напис надає інформацію й про зв'язок Аристократидів та Поликсенів – в одному магичному переліку присутні *Ἀριστοκράτης Δαμάσου* та *Ἀθήναιος Πολυξένου*, *Κλειτόμαχος Πολυξένου* та *Σωσίπατρος Πολυξένου*. Один із цих Поликсенів є сином агораном та монетного магістрата ☐ із диференту на «борисфені» № 66 деякого Поликсена (малюнок 77). З урахуванням пропонованих матеріалів уточнюється просопографічне датування гирі **ΟΛΒΙΟ \ ΑΡΙΣΤΟ** (☐) – близько середини III ст. до Р. Х.

ΟΛΒΙΟ \ ΔΙΟΝΥ (*Крапивина, 2004a*): гиря, на думку видавця, хронологічно близька попередній за іконографією та якістю (малюнок 104.3). З урахуванням фрагмента генеалогічного дерева Діонісіїв та інформації видавця, агораномом може бути, як *Διονύσιος Ἀγρότου*, епонім 200 р. до Р. Х., так і *Διονύσιος Διονυσίου*

(див., наприклад, посвяту *IPE* I² 189). Відповідно, попереднє датування гирі Ὀλβίο. Διονυ[σίου], ймовірно, близьке до 240–210 pp. до Р. Х.

(**ΑΘΗΝΑΙΟΣ \ ΛΗΝΑΙΟΣ \ ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ**) (Рубан, 1982: 30-40): послідовність розташування імен Ἀθήναιος, Ληνάιος, Ποσίδεος видавцем не наведена. Збіг імен Ἀθήναιος (Κόνωνος?) та Ποσίδεος (Διονυσίου?) з іменами із попереднього клейма дає змогу умовно припустити, що клеймо хронологічно примикає до попереднього.

Ληνάιος, агораном; інтерпретація неможлива.

(**ΑΘΗΝΑΙΟΣ \ (?)ΠΑΝ \ (?)[...]**) (Рубан, 1982: 30-40): послідовність розташування імен Ἀθήναιος, Παν(τακλῆς?) в оригіналі видавцем не наведена. Надійна інтерпретація не можлива. Є альтернативні варіанти.

а) Ἀθήναιος (Κόνωνος?), агораном, ситон із посвяти *IOlb* 72 орієнтовно 256–245 pp. до Р. Х., можливо, монетний магістрат ΑΘ (ΑΘΗ) із роду Батаків. Очевидно, ця ж особа зазначена в клеймах ΑΓΟΡΑ ΔΗΜΗ ΑΘΗΝΑΙ ΠΟΣΙΔΕ і (**ΑΘΗΝΑΙΟΣ \ ΛΗΝΑΙΟΣ \ ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ**).

Παν(τακλῆς Ἰκέσιου?), агораном, монетний магістрат ΠΑΝ (240–220 pp. до Р. Х.), ймовірно, епонім 270–240 pp. до Р. Х. Виходець із роду Пантаклів-Клеомбротів. Зазначається спадкоємність: Ἰκέσιος (Παντακλέους) → Παν(τακλῆς Ἰκέσιου?);

б) імена Ἀθήναιος і Παν(τακλῆς?) зазначені наприкінці IV–початку III ст. до Р. Х.

Клеймо Ἀθήναιος, Παν(τακλῆς?) орієнтовно датується другою-третьою чвертю III ст. до Р. Х.

ΦΙΛΟΜΗΣ \ ΕΥΒΙΟΥ \ ΘΕΥΙ (Крапивина, 2004а: 129): клеймо – гроно винограду і трьохрядкове дзеркальне відбивання не цілком чіткого грецького напису з ім'ям Філомеса, сина Євбія, онука Тея (?) (опис видавця). На мою думку, з урахуванням аналогів, в клеймі наведені імена трьох агораномів в родовому відмінку, але у скороченому вигляді.

Φιλόμης, головний агораном. Очевидно, скорочення імені Φιλόμηλος наведено в родовому відмінку, тобто Φιλομη(λεύς). Видавець зазначає, що скорочення Φιλόμης збігається з ім'ям Φιλόμηλος Διονυσίου із каталогу епонімів *IPE* I² 201 (епонім 303 р. до Р. Х. із роду Діонісіїв, монетний магістрат **ΦΙ** («борисфен» № 21, група II, рубіж IV–III ст. до Р. Х. (Карышковский, 1988: 81, № 21; Николаев, 2014: 311))). Далі обґрунтована гіпотетична альтернативна інтерпретація особи головного агоранома через одне покоління нижче.

Εὐβιος, другий агораном. Гіпотеза видавця про те, що унікальне в Ольвії ім'я Εὐβιος є гіпокористиком імені Εὐβίотος не підтверджується (<http://epigraphy.packhum.org>). Ім'я Εὐβιος (рід Гераклідів) як патронім зазначено в декреті колегії Семи *IPE* I² 76 (217–207 pp. до Р. Х.) і вівтарі Матері богів (215–185 pp. до Р. Х.) (Avram, 2011: 137, Nr. 44.; Николаев, 2014: 228). Відповідно, активність цієї особи припадає орієнтовно на 247–237 pp. до Р. Х. Формально датування відповідає й монетному скороченню **ΕΥΒ** (Анохин, 2011: №417 (250–

240 pp. до Р. Х.); Фролова, Абрамзон, 2005: №№ 1430, 1431 (240–230 pp. до Р. Х.)).

Θευ. (?), третій агораном. Четверта буква з урахуванням особливостей лиття²⁴⁹ помилково зображається як йота. Цей фрагмент імені можна порівняти із монетними легендами **ΘΕΥΠ**, **ΘΕΥ** (Анохин, 2011: № 403; Нечитайло, 2000: №№ 365, 370, 371).

В Ольвії відома практично синхронна група монетних скорочень **ΦΙΛ**²⁵⁰, **ΕΥΒ**, **ΘΕΥ**, що збігається з іменами на клеймі. Ймовірно, датування клейма ἀγορα(νομοῦντων) Φίλομη(λεύς), Εὐβίου, Θευ.(?) орієнтовно 250–230 pp. до Р. Х. Частково підтверджується таке датування тим, що аналогічна надчеканка – гроно винограду – відома на монетах (Анохин, 2011: №№ 402, 403). В цілому, інтерпретація є попередньою, необхідні подальші дослідження.

ΟΕΥΚΑΙ \ ΟΥΣΚΑΕ \ [...]ΑΝΑ[...] (Крапивина, 2003: 120): напис читанню не піддається. Варіант інтерпретації:

ΟΕΥΚΑΙ (Θευκλής?, Θευκύδης), перший агораном, може бути ідентифікованим ім'ям агораном Θευι(?) (див. вище). Скорочення **ΘΕΥ** можливо зіставити із монетами **ΘΕΥΠ**, **ΘΕΥ** (Анохин, 2011: № 403; Нечитайло, 2000: №№ 365, 370, 371).

ΟΥΣΚΑΕ (Θυस्कῆς?), другий агораном, монетний магістрат **ΘΥ** (Анохин, 2011: № 419 (250–240 pp. до Р. Х.));

[...]ΑΝΑ[...], третій агораном; фрагмент не піддається читанню. Як варіант, гиря хронологічно близька до клейма **ΦΙΛΟΜΗΣ \ ΕΥΒΙΟΥ \ ΘΕΥΙ** завдяки схожості фрагменту **ΟΕΥΚΑΙ** і монетного скорочення **ΘΕΥΙ**. В. В. Крапивіна з урахуванням якості та іконографії віднесла гирю до пізнього періоду.

ΑΡΙΣΤΩΝ \ ΕΥΜΕΝΕΣ \ ΠΟΣΙΔΕΟΣ (Крапивина, 2004a: 128): прямокутне трьохстрічкове клеймо розміром 44 x 27 мм Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος містить імена агораномів у *номінативі*. Як вказує В. В. Крапивіна, усі три імені трапляються в лапідарній епіграфіці другої половини III–II ст. до Р. Х. На мою думку, ці агораномі – відомі історичні особи рубежу III–II ст. до Р. Х.

Ἀρίστων (Νικηράτου), головний агораном із роду Нікератів, епонім 218 p. до Р. Х., монетний магістрат **ΑΡΙ**, **ΑΡ** («борисфени» останніх груп) (Карышковский, 1988: 81, №№ 91, 92);

Εὐμένης або Εὐμένες (Συρίσκου), другий агораном, епонім 201 p. до Р. Х., ймовірно, дедикант посвяти з Неаполя Скіфського (Николаев, 2008: 68). Гілка Леопрепидів роду Леократидів-Євресибіадів.

Ποσίδεος (Ποσιδέου), третій агораном, див. декрети *IPE I² 77* та *IPE I² 78* орієнтовно 205–198 pp. до Р. Х. (Николаев, 2014: 303); родич епоніма 200 p. до Р. Х. Διονύσιος Ἀγρότου. Рід Діонісіїв. Останнім часом мною обґрунтована

²⁴⁹ Неточна передача літер характерна для процесу лиття. Див., наприклад, помилкову форму **ΦΑΝΟΚΛΑΚΕ** замість **ΦΑΝΟΚΛΗΣ** на гирі з Істрії. (Gramaticu, 2015: 22).

²⁵⁰ Крапивина, 2004a: 131. Гирю **ΦΙΛΩ** (малюнок 104.7), відповідно до аналізу якості, видавець відносить до пізнього періоду. Однак, якість виконання визначається і зносом ливарної форми. Інтерпретація гирі альтернативна: Φίλω(ν Σωκράτου) (**ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΠΟΛΥ ΦΙ**; див. вище) або Φιλόμηλος (часто трапляється заміна *омікрон* на *омегу* і навпаки).

гіпотеза про те, що саме ця особа встановила чотири посвяти у Неаполі та одну в Ольвії (див. гл. II).

Датування клейма Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος: кінець III – рубіж III–II ст. до Р. Х. Агораноми належать до взаємопов'язаних родів, які домінували в Ольвії в цей час (Ніколаєв, 2008: 249; 2014: 213).

ΟΛΒΙΟ \ ΚΡΙΤΟΒΟΥ (Крапивина, 2004a) (малюнок 104.4): має просопографічний зв'язок із розглянутим вище клеймом. Κριτόβουλος – відома історична особа. Короткою (гіпокористичною) формою імені Κριτόβουλος є Κρίτος (Тохтасьєв 2000: 312). Κρίτος (Νικηράτου), історична особа з роду Нікератів, рідний брат Аристона Нікератова (див. клеймо **ΑΡΙΣΤΩΝ \ ΕΥΜΕΝΕΣ \ ΠΟΣΙΔΕΟΣ**), епонім 210 р. до Р. Х., активний монетний магістрат КРІ (Анохин, 2011: №№442, 443, 447 (220–200 рр. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: №№ 426–428, 433 (220–190 рр. до Р. Х.); Ніколаєв, 2014 :312).

Гиря Ὀλβίο. Κριτοβού[λου] датується 220–200 рр. до Р. Х., що відповідає гіпотезі видавця (Крапивина, 2004a: 131).

ΟΛΒΙΟ(?) \ ΚΡΙ: перша публікація гирі (малюнок 110). Просопографічне датування та інтерпретація гирі є альтернативною. З одного боку гиря несе ім'я, що згадано вище в гирі (Ὀλβίο. Κριτοβού[λου]) й монетах **ΚΡΙ** та датується 220–200 рр. до Р. Х. З іншого боку, ще одна історична особа, на ім'я Крит з роду Нікератів була активно близько середини IV ст. до Р. Х. Зокрема, відомою є монетна легенда **ΚΡΙ** (Анохин, 2011: № 186; 400–380 рр. до Р. Х.): ймовірно, магістрат Критон Нікератів (Κρίτων Νικηράτου?). Згаданий він у *defixio* SEG 50:702, IV орієнтовно 352–347 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2015: 69–83). Монета зі скороченням **ΚΡΙ** є близьким аналогом монет зі скороченням **ΤΙΜ** та датується, відповідно, 360–350 рр. до Р. Х. Фракцію литої монети з легендою **ΚΡΙ** опублікував В. О. Анохін (Анохин, 2011: № 186). Ймовірно, альтернатива долається шляхом залучення метрологічних характеристик.

Малюнок 110. Гиря з ім'ям агоранома Крита (Нікератова). Приватна колекція.

ΟΛΒΙΟ \ ΧΑΡΙΝΑΥ (Крапивина, 2004a): видавець на підставі аналізу якості виготовлення й іконографії віднесла гирю Ὀλβίο. Χαρίναύ(του) до пізньої хронологічної групи.

Ім'я Χαρίναύτης є одноосновним із родовим ім'ям Нікератів Χαίρημων. Ще більше, в епіграфіці згадується форма Χαρίμων (IG VII 3179; IG VII 3175). Пропонується гіпотеза про спорідненість Харінавта й Хайремона. Відповідно,

датування гирі Ὀλβίο. Χαριναύ(του), ймовірно, – кінець III ст. до Р. Х. В цілому, інтерпретація є попередньою, необхідні подальші дослідження.

ΑΓΟΡΑΝΟΜ \ ΙΣΤΙΚΩΝΤΟ \ Ε[.....]ΡΟΦ \ ΜΕΝΕΚΡΑΤΟΥ (Рубан, 1982: 35) (малюнок 104.5): помітні сліди анепіграфного клейма. В лапідарній епіграфіці курсивна *omega* вперше зазначена в декреті IPE I² 76 колегії Семи останніх років третього ст. до Р. Х.

Ἰστικῶν (Μητροδώρου?), головний агораном, рід не відомий (Николаев, 2014: 226-227). Ім'я дуже рідкісне (див. декрет IPE I² 76). Виконання Істіконом посади члена колегії Семи (п'ятий у переліку) підтверджує його статус, необхідний для виконання посади голови колегії агораномів.

Ε[ῦστ]ροφ(ος) ?, другий агораном; реконструкція імені має, нібито, єдиний варіант, раніше в Ольвії й Північному Причорномор'ї не зафіксований (див. <http://epigraphy.packhum.org>).

Μενεκράτης, третій агораном; характерне ім'я Аристократидів. Доля Аристократидів після конфлікту з Діонісіями орієнтовно 230 рр. до Р. Х. невідома. Характерне ім'я Аристократидів Δάμ[ατος τοῦ δεῖνος] носив епонім 189 р. до Р. Х. (Николаев, 2008: 131). Генеалогічний розрахунок за епонімом 314 р. до Р. Х. Μενεκράτης Θεοκλέους дає пік активності його, очевидно, нащадка в 194 р. до Р. Х., що відповідає порядку розташування агораномів. Імовірно, датування клейма (ἀγορανομ)οῦντων Ἰστικῶντο(ς), Ε[ῦστ]ρόφ(ου)?, Μενεκράτου – кінець III – початок II ст. до Р. Х. В цілому, інтерпретація є попередньою, необхідні подальші дослідження.

[ΑΓ]ΟΡΑΝΟΜ \ [ΙΣ]ΤΙΚΩΝΤ[...]\ [...]ΩΓ.Ο[...]\ [...]ΚΡΑ[...] (Рубан, 1982: 30-40). (малюнок 104.6): клеймо, мабуть, читається як (Ἀγορανομ)οῦντων [Ἰσ]τικῶντ[ος], [...]ΩΓ.Ο[...], [Μενε]κρά[του?].

Як варіант, фрагмент [...]ΩΓ.Ο[...] треба читати як [Μητροδ]ώρο[υ?]. У такому випадку клеймо містить повне ім'я [Ἰσ]τικῶντ[ος] [Μητροδ]ώρο[υ?], головного агоранома і члена колегії Семи (див. вище). Далі, ймовірно, слідує скорочені імена двох членів колегії, Εὐστρόφου? та Μενεκράτου. Отже, клеймо розглядається як різновид попереднього.

ΑΓΟΡΑ ΗΡΟΦΙ ΣΙΜΟ ΣΙΒ (Рубан, 1982: 30-40): є високий ризик датування клейма ἀγορα(νο)οῦντων Ἡροφί(λου), Σίμο(υ), Σιβ(...?).

Ἡρόφι(λος), головний агораном, ідентифікується з епонімом Ольвії 191 р. до Р. Х. Ἡρόφιλος τοῦ δεῖνος з роду Анаксименів-Герофілів; датування клейма можна позначити кінцем III – першою чвертю II ст. до Р. Х.

Σίμος ?, другий агораном, рід не відомий. Виконання посади монетного магістрату підтверджується, мабуть, синхронною монетною легендою **ΣΙ** (Анохин, 2011: № 428 (210–200 рр. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: № 430 (220–210 рр. до Р. Х.)).

Σιβ (...?), третій агораном; скорочення **ΣΙΒ** не доступно для аналізу.

Представлені нижче результати узагальнення матеріалів треба розглядати як перше наближення; окремі гіпотези, безумовно, можуть бути скориговані.

Як відомо, в Ольвії, на відміну від Херсонесу Таврійського, не проводилося амфорне клеймування, але тільки клеймування мірних судин (Ivantchik, 2012: 123). Початок епіграфного клеймування судин, черепиці та випуску епіграфних гир належить до середини–третьої чверті IV ст. до Р. Х. Клейма повторюють монетний тип із зображенням Аполлона (Рубан, 1982: 30-40; Федосеев 1991: 246) (малюнок 103.1). До відокремленої групи ранніх, що вимагають подальшого спеціального вивчення, агораномних клейм Ольвії на сіроглиняних простих судинах, належать ретроградні клейма **ΑΓΡΩΝΟΣ**, **ΑΠΑΤΟΥΡΙΟ** і **ΕΥΠΟΛΙΟΣ** (Леви, 1956: 35-118; Рубан, 1982: 30-40; Монахов, 1981: 267; Lang, Crosby 1964: DM45). Просопографічний аналіз цих імен або недоступний, або дуже складний.

Попередньо я вважав, що модель керамічного клеймування елліністичної Ольвії (із зазначенням посади агораном), ймовірно, являє собою процес, якій складається з трьох автономних періодів інтенсивного, ймовірно, щорічного, клеймування, що перемежовується або епізодичним клеймуванням, або повною його відсутністю. Про періодичність виробництва агораномних гир даних немає; клеймування судин і випуск агораномних гир є, очевидно, двома незалежними процесами. *Але вже є підстави вважати агораномне клеймування та виробництво епіграфних гир щорічним процесом, якій розрізнявся лише кількістю виготовлених за рік мірних судин та гир. Своєю чергою, безперечно, кількість мірних судин та гир залежала від розвитку економіки.*

Втім можливо виділити періоди відносно інтенсивного клеймування. Перший період інтенсивного клеймування датується кінцем IV – першими десятиріччями III ст. до Р. Х., синхронній емісії II–III групи «борисфенів» і відповідає різкому зростанню продуктивних сил (Виноградов, 1989: 151). Для цього періоду характерна група мірних ємностей із додатковим анепіграфним клеймом із восьминомом: Πεδιέως Ζωῖ(λου) ἀγορα(νόμου/νομοῦντος), також Ἀριστεί(δου) ἀγοραν(όμου/ομοῦντος), також Νουμηνίο(υ) ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) і ἀγοραν(όμου/ομοῦντος) Ἐπικού(ρου) τοῦ Χάρ(μου?). Надійність датування цієї групи клейм визначається однозначно датованими клеймами зі згадкою Педєя Зойлова. Існування першого періоду клеймування базується, також, на переконливій просопографічній інформації: група імен агораномів, ймовірно, відповідає хронологічно безперервній низці диферентів №№ 20, 21, 23, 24, 25 на «борисфенах» II–III групи²⁵¹, також, збігається з іменами епонімів та іменами із синхронних магічних переліків (Николаєв, 2014; 2016). До першого періоду клеймування, також, належать клейма ἀγοραν(ομοῦντων) Ἀγαθάρχο(υ), Εὐβιότου, [...], ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μήστωρος), Μεγάν(δρου), (Σωκράτης, Πολυ[...], Φί[...]), (ἀγορανομοῦντων) Ἐκατεων(ύμου), Πεδιέως, і, ймовірно, (Πολύχαρμος, Πολυξενίδης) і (Ἀθήναιος, Παν(τακλῆς?)). Треба зауважити, що клеймо Херсонесу **ΗΡΕΑΣ** на мірній судині датується 303–290 pp. до Р. Х. (Федосеев, 2005: 338; Stolba, 2005: 169; Николаєв, 2017a: 55-76), тобто є синхронним першому періоду розквіту ольвійського агораномного клеймування.

²⁵¹ Підтверджуються гіпотези П. Й. Каришковського про перерву в карбуванні «борисфенів» I та II груп.

Другий період кількісної інтенсифікації агораномного клеймування судин пов'язаний, у тому числі з діяльністю ольвійського евергета Протогена і хронологічно збігається з загостренням кризи у 250–240 pp. до Р. Х. Клейма другого періоду: [ἀγορανομοῦντων?] Δαῖκράτους, Ἀλεξάνδρου, Πρωτογένου, також, (ἀγορανομοῦντων Πρωτογέν(ους), Δη[μητ]ρίου, Δημητρίου і ἀγορα(νομοῦντων) Δημη(τρίου), Ἀθηναί(ου), Ποσίδε(ίου), також (Ἀθήναιος, Ληνάιος, Ποσίδεος) і ἀγορα(νομοῦντων) Φίλομη(λεύς), Εὐβίου, Θεσι(?). Гиря **ΟΕΥΚΑΙ \ ΟΥΣΚΑΕ \ [...]ΑΝΑ[...]**, ймовірно, хронологічно близька до останнього клейма. Клеймування мірних судин, а втім, і астиномне амфорне клеймування Херсонесу, що синхронне другому періоду ольвійського клеймування, не відоме (Stolba, 2005: 169; Николаев, 2017a: 55-76).

Третій період кількісної інтенсифікації клеймування належить до кінця III – першої чверті II ст. до Р. Х., і, можливо, зумовлений економічною стабілізацією міста, емісією срібла тощо. Ймовірно, це зумовлено переорієнтацією економіки Ольвії на зовнішню торгівлю у зв'язку з загибеллю близько 215 p. до Р. Х. Правобережної хори. Клейма третього періоду: Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος, також (ἀγορανομ)οῦντων Ἰστικῶντο(ς), Ε[ὐστ]ρόφ(ου)?, Μενεκράτου, і, ймовірно, його різновид (ἀγορανομ)οῦντων Ἰστικῶντ(ος) [Μητρ]οδώ[ρου?], [Εὐστρόφου?, Μενε]κρά[του]?, також, ἀγορα(νομοῦντων) Ἠροφί(λου), Σίμο(υ), Σιβ(...) і гирі Ὀλβίο. Κριτοβού(λου), Ὀλβίο. Χαριναύ(του). У цьому періоді помітна діяльність роду Нікератів.

Херсонеські клейма на мірних судинах **ΣΚΥΘΑΣ** і **ΑΣΤΙΝΟΜΟΥΝΤΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ** датуються відповідно, 205–196 і 195–180 pp. до Р. Х. (Федосеев, 2005: 337; Stolba, 2005: 169; Николаев, 2017a: 55-76), що хронологічно збігається з третім періодом інтенсифікації ольвійського клеймування. У поєднанні з синхронного Херсонесу першого періоду інтенсифікації ольвійського клеймування, це свідчить на користь гіпотези Н. Ф. Федосеева (Федосеев, 1991: 244-247) про існування економічного союзу або близькість історичної долі обох полісів. Очевидно, що подальші розвідки у цьому напрямку є перспективними.

Порівняння розглянутих трьох періодів показує, що максимальна інтенсивність клеймування зазначена в першому періоді (розподіл вибірки з 24 клейм за періодами: I – 14, II – 6, III – 4). Клеймування судин і лиття агораномних епіграфних гир в Ольвії пізніше першої чверті II ст. до Р. Х. не виявлено²⁵². У кожному з періодів інтенсивного клеймування зафіксовані достатньо надійно інтерпретовані й датовані пам'ятники й такі, що не піддаються інтерпретації. Більшість пам'яток має просопографічний зв'язок з надійно датованими. Отже, загальна картина агораномного клеймування і випуску агораномних гир видається достатньо надійною. Альтернативні датування клейм також відповідають хронологічним періодам інтенсивного клеймування.

²⁵² Див. на <http://funtofil.livejournal.com/13723.html> світлину безпаспортної гирі, що буцімто походить з Ольвії (?) із дуже рідкісним в античному світі ім'ям Δρεῖ(γαλῶ?) або Δρεῖ(βαλς) (IPE I² 80; Dana D. 2017) і шрифтом орієнтовно 150 p. до Р. Х. – 150 p. після Р. Х.

Хронологічно близькі клейма²⁵³ містять від одного до трьох імен, що підтверджує гіпотезу В. В. Крапівіної про незмінну кількість агораномів (три) в елліністичній Ольвії. Окрім того, це свідчить на користь відсутності будь-якої регламентації на кількість імен агораномів, що містяться в клеймі та / або гирі. Генеалогічні розрахунки стабільно підтверджують перевищення віку головного агораном над рядовими членами на 15–20 років, що узгоджується з виявленим раніше фактом для інших спільнот (жерці Євресибія, жерці Леократа тощо). Ця інформація, ймовірно, має узагальнювальний характер і може бути використана для подальшого розвитку просопографічної моделі громади й уточнення датувань переліків колегій і спільнот.

Обґрунтованіше датування клейм і гир виконується в разі збігу додаткових клейм на гирях та клеймах з надкарбуваннями та легендами чи диферентами на монетах (наприклад, гроно винограду, легенда По тощо). Продовження вивчення інформації з додаткових клейм та їхня інтерпретація є завданням подальших досліджень.

Стійкість клану Нікератів, Діонісіїв та Леократидів-Євресибіадів ілюструє агораномное клеймо Ἀρίστων (Νικηράτου), Εὐμένες (Συρίσκου), Ποσίδεος (Ποσιδέου) кінця III – рубежу III–II ст. до Р. Х. із іменами відомих історичних осіб. Пропонується гіпотеза про те, що Євмен та Посидей, які згадуються в цьому клеймі, є дедикантами групи відомих посвят в Неаполі Скіфському та посвяти IPE 168 в Ольвії. Всі ці пам'ятки датуються, ймовірно, рубежом – першим десятиліттям II ст. до Р. Х., зображаючи ранній, («ольвійський») етап існування Неаполя. Відповідно, Посидей Посидеїв не міг бути радником царя Скілура, як це традиційно вважається ще з часів В. В. Латишева. Ще більше, традиційне уявлення про володаря торговельного флоту, організатора інтенсивної торгівлі з Родосом, переможця піратів, радника Скілура Посидея істотно суперечить сучасним даним археології: динаміка родоського імпорту в Причорномор'я, зокрема, Ольвію, характеризується найвищою інтенсивністю в кінці III – першій чверті II ст. до Р. Х. (Ця тема стосується перегляду традиційних, сталих уявлень щодо історичного процесу та отримала розвиток в главі II).

Родова належність агораномів з іменами Ἀπατούριος, Νουμήνιος, ΑΡΙΣΤΟ тощо не з'ясована. Найактивнішу участь у магістратурі агораномів брав потужний рід Діонісіїв (Ἀγρων(?), Εὐπολις, Διονύσιος, Ἀριστείδης, Φιλόμηλος, Ποσίδεος (I, II), Ἀπολλόνιος?). Навпаки, ворожі Діонісіям Аристократіди, практично не брали участі в магістратурі. Агораномами, котрі входили в єдиний клан із Діонісіями, були Леократиди-Євресибіади-Леопрепиди (Εὐμένες), Нікерати (Κριτόβουλος, Ἀρίστων, Χαριναύτης?), Пантакли-Клеомброти (Ἰκέσιος, Παντακλῆς, Μένανδρος), Агатини (Ἀντι(μ)ήστωρ, Ἀγάθαρχος), Демокони (?) (Εὐβίотος, Δημοκῶν), також особи з родів Аристокритидів-Сократидів (Σωκράτης, Φίλων, Ἀριστόκριτος?), Протогенів (Πρωτογένης), Дайкратів-Аристокритидів (Δαϊκράτης, Αριστοδήμος?), Педей (Πεδιέως) та інших.

²⁵³ Пор. клейма ἀγορα(νομοῦντων) [Γ]κεσ(ίου), Ἀντι(μ)ήστωρ, Μενάν(δρου) та Πεδιέως Ζωί(λου) ἀγορα(νόμου/νομοῦντος).

Хронологія кланової боротьби в Ольвії IV– раннього II ст. до Р. Х.

Синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201 та основи просопографії – сучасна платформа для уточнення датувальних епіграфічних пам'яток та інтерпретації історичних подій, зокрема, Ольвії Понтіїської. Досліджено групу написів, які свідчать про переважно олігархічний характер демократії в Ольвії IV–III ст. до Р. Х. Пропонується гіпотеза про багаторічну боротьбу найпотужніших кланів Діонісіїв і Аристократидів. Головні хронологічні віхи кланової боротьби: 380-е, 260-е і 240–230 рр. до Р. Х. Боротьба супроводжувалася олігархічними переворотами, вигнаннями, damnatio memoriae лапідарних написів, а також, ймовірно, латентними формами.

Епіграфічні, насамперед лапідарні пам'ятки – найважливіше джерело побудови хронології найзначнішого поліса Північно-Західного Причорномор'я – Ольвії Понтіїської (Виноградов, 1989). Однак, загальновідомо, що традиційні методи датування стародавніх написів не мають необхідної точності. Альтернативні варіанти датування, що існують сьогодні, породжують багаторічні дискусії, у тому числі для таких насичених історичними подіями документів, як декрети на честь Протогена²⁵⁴ (IPE I² 32), Нікерата Папієва (IPE I² 34) тощо. Тим часом відомі приклади ефективного використання в історичних дослідженнях епонімних календарів (наприклад, для таких полісів як Афіни, Мілет, Родос тощо). На жаль, висловлена понад тридцять років тому ідея Ю. Г. Виноградова і В. В. Рубана про діахронний (епонімний) характер ольвійського каталогу громадян IPE I² 201 не могла бути реалізована в рамках традиційних методів епіграфіки й палеографії внаслідок фрагментарності каталогу та за браком явного хронологічного репера (Виноградов, 1989; Рубан, 1982; Николаев, 2008; 2014). В останні десятиліття, проте, спостерігається активне проникнення загальнотехнічних методів досліджень у гуманітарну сферу (MacCarron, Kenna, 2012; Dulíková, Mařík, 2017)²⁵⁵. У тому числі мої багаторічні наукові пошуки з використанням системного аналізу і математичного моделювання завершилися відновленням літочислення Ольвії IV – I ст. до Р. Х. – синхронізацією каталогу епонімів IPE I² 201 з паралельною розробкою основ просопографії елітних родин поліса²⁵⁶ (Николаев, 2014; Габелко, 2016; Avram, 2016; 2017). У такий спосіб, на базі нетрадиційних методів дослідження створена платформа, що дає змогу з єдиних хронологічних і просопографічних позицій виконати інтерпретацію великої групи написів Ольвії (лапідарного архіву, графіті, defixiones, монетних легенд, агораномних клейм,

²⁵⁴ Наприклад, за палеографією декрет найчастіше датують III–II ст. до Р. Х., а на ґрунті пересування племен – другою чвертю III ст. до Р. Х. тощо. Втім, вже є вагомі підстави завершити дискусію. Див. розділ **До завершення дискусії щодо хронології декрету на честь Протогена**.

²⁵⁵ Із жалем зазначаю, що проникнення загальнотехнічних методів в історичні дослідження *a priori* зустрічає неприйняття деяких фахівців гуманітарного профілю, зокрема, філологів, і, що найважливіше, їхнє відверте небажання розібратися із простими, фундаментальними моделями, які були використані для синхронізації ольвійського календаря і відновлення його початкового розміру. Серед іншого, існують відірвані від реальності легенди про заміну історії струнками низкими формул, залежністю від математичної гіпотези, де сила доказу впирається в обчислення, спробі «... доводити те, що доведеним, в принципі, в реально-історичному сенсі, бути не може» тощо (приватне листування). Зауважу, проте, що такі висловлювання характерні для дослідників, які взагалі не уявляють собі, в чому ж полягає конкретний алгоритм синхронізації й реконструкції епонімного каталогу Ольвії IPE I² 201. Ситуація нагадує традиційну суперечку фізиків і ліриків; відповідно, реальні аргументи, здатні зруйнувати («розвінчати») процес відновлення ольвійського літочислення, відсутні.

²⁵⁶ Процес відновлення літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х., див.: (Николаев, 2014). Всі матеріали за темою знаходяться у вільному доступі за адресою: <https://independent.academia.edu/NikolayNikolaev>.

епіграфних гир тощо). Відповідно, відкрилася можливість уточнення хронології та просопографії багатьох полемічних епізодів політичної історії пізньокласичної-елліністичної Ольвії (наприклад, скіфського протекторату, виникнення й повалення тиранії, облоги Ольвії Зопіріоном, хронології активності царя Сайтафарна, взаємин із царем Скілуrom тощо). У цьому річизі, метою пропонованого дослідження є інтерпретація з єдиних хронологічних і просопографічних позицій групи написів, що відбивають боротьбу олігархічних кланів²⁵⁷ Ольвії в IV – III ст. до Р. Х., з побудовою відповідних гіпотез. Стан цього, маловивченого питання ольвійської історії, яскраво ілюструється висловом Ю. Г. Виноградова про те, що «... псефізма на честь Антестерія залишається поки нашим єдиним свідком ... соціально-політичної боротьби в полісах Північного і Західного Понта елліністичної епохи ...» (Виноградов, 1989: 198). Огляд нечисленних досліджень на тему, див.: (Виноградов, 1989: 194-198; Русяєва, 1994)²⁵⁸.

Вивчення хронології кланової олігархічної боротьби передбачає наявність відомостей про родовий склад ольвійської громади. Перелік елітних родів і фрагментів їхніх стемм для пізньокласичної-елліністичної Ольвії до теперішнього часу вже виявлено (Ніколаєв, 2008). Подальшими дослідженнями стемми головних родів підлягають уточненню й доповненню, також, проводиться пошук і узагальнення уривчастих відомостей про другорядні елітні родини (Ніколаєв, 2014). Головні елітні родини Ольвії IV–I ст. до Р. Х.²⁵⁹: Аристократида, Аристокритида-Сократида, Діонісії, Леократида-Євресибіади-Леопрепида, Нікерати, Протогени-Геросони-Геродори, Пантакли-Клеомбрати. Другорядні елітні родини: Агатини, Адрасти, Батакі, Боспорихі, Геракліди, Герофіли, Дайкрати-Аристократи, Демокони, Каллініки, Моніми, Мосхи, Педеї, Поликсени, Праксианакти, Теогейтони, Евримони, невідомі родини²⁶⁰ (Ніколаєв, 2014). Близько 90% таких, що інтерпретуються за просопографією лапідарних написів Ольвії пізньокласичного-елліністичного періоду належить головним елітним родинам (Ніколаєв, 2008: 33). Цей факт дає змогу прийняти гіпотезу про переважно олігархічний характер ольвійської демократії упродовж IV–I ст. до Р. Х.²⁶¹. Класифікація еліти за двоступеневою ієрархією –

²⁵⁷ Кланом в моїх дослідженнях називається об'єднання родин за тою чи іншою ознакою (Ніколаєв, 2014: 4).

²⁵⁸ Відомості про кланову боротьбу в інших причорноморських полісах не розглядаються. Зазначу лише участь ольвіополіта Нікерата Папієва в заспокоєнні громадянської чвари в Херсонесі (декрет IPE I² 34). Розбіжності в датуванні декрету IPE I² 34 подолані на основі системного аналізу: він належить до початку другої половини I ст. після Р. Х. (Ніколаєв, 2014: 254-265; Avram, 2017). В.П. Яйленко, раніше вважаючи декрет IPE I² 34 елліністичним (Яйленко, 1990: 282, (110)), також, переніс його дату до середини – другої половини I ст. після Р. Х. (Яйленко, 2017: 584) не посилаючись на мої дослідження.

²⁵⁹ Аристократичний рід Мольпагорів, відомий лише у V ст. до Р. Х., в цей перелік не внесений. Див. нижче.

²⁶⁰ Декілька епонімів із каталогу IPE I² 201, наприклад, Σωσίστρατος Νυμφόδορος, а також, осіб із лапідарного архіву, наприклад, Αγαθήνωρ Πολυμήδρομος з декрету IPE I² 27, не піддаються просопографічній інтерпретації. Про просопографічні дослідження пересічних ольвійських родин мова не йде взагалі.

²⁶¹ Відповідно, кланова боротьба головних елітних родів, ймовірно, не була антагонізмом олігархів і демократів; носіями цінностей радикальної демократії були, швидше за все, другорядні елітні родини. Так, документально підтверджене, короткочасне існування радикальної демократії (330–323 рр. до Р. Х.) після зняття облоги Зопіріона, пов'язується із діяльністю Каллініка Євксенова, вихідця із другорядного елітного роду. (Виноградов, 1989; Русяєва, 1994; Ніколаєв, 2008). У цьому контексті зазначу відсутність будь-яких джерел, які свідчать про

головна еліта та другорядна еліта – спочатку була умовною. Критерієм віднесення роду до головної еліти я приймав таку ознаку, як кількісне переважання роду в епонімному каталозі, що супроводжувалося порівняно великою кількістю лапідарних пам'яток роду. Однак пізніше було виявлено *об'єктивний критерій приналежності роду до головної еліти: виконання епонімної посади рідними братами*. Водночас для другорядної еліти характерна схема «батько → син». Кожен головний елітний рід здобував певний період, упродовж якого кілька разів епонімія виконувалася братами. Такі своєрідні хронологічні квоти, окрім Ольвії, виявлені в епоніміях каталогів Мілета, Лінда і Родосу (Николаев, 2014: 94-96). Величина квоти, найімовірніше, залежала від положення роду в ієрархічному ряду: Діонісії та Аристократида – 14 років, Пантакли-Клеомбрати, Аристокритиди-Сократиди та Нікерати – 12 років, Протогени-Геросони-Геродори – 9 років²⁶². Як показано далі, *історія олігархічної боротьби в Ольвії упродовж тривалого періоду є протистоянням Аристократидів та Діонісіїв, тобто родів, які мали максимальні квоти*.

Наведу коротку інформацію про методи дослідження кланової боротьби в Ольвії. Вивчення каталогу *IPE I² 201*, наприклад, показало, що в першому його стовпці (357–291 рр. до Р. Х.) епонімати роду Аристократидів, з'явившись із 344 р. до Р. Х., – далі переважали. У другому ж стовпці (226–187 рр. до Р. Х.) – їх бракує (!). Надалі, за критерієм «динаміка зльотів-падінь родів» був виконаний детальний аналіз виконання епонімом кожним родом. Також, у каталозі простежувалося існування *кланів*. Наприклад, послідовне виконання епонімії Леократидами-Євресибіадами та Діонісіями²⁶³ зазначено тричі. До цього клану примикали Нікерати²⁶⁴ і другорядні родини Агатинів²⁶⁵ і Демоконів (Николаев, 2008: 101). У підсумку, відомості про багаторічну ворожнечу Аристократидів і Діонісіїв (й таких, що входять у їхні клани інших родів) були отримані на основі аналізу каталогу *IPE I² 201*, написів, підданих *damnatio memoriae*²⁶⁶ і, також, хронології та інтенсивності випуску лапідарних написів головними елітними

демократичні перетворення радикального характеру в полісі в інші хронологічні відрізки класико-елліністичної епохи.

²⁶² Хронологічна квота Леократидів-Євресибіадів не підтверджена. Відповідні гіпотези див.: (Николаев, 2014: 95).

²⁶³ Відповідно, в каталозі *IPE I² 201* див. 357/356/355, 297/296/295, 201/200 рр. до Р. Х.

²⁶⁴ Наприклад, відомості із легенди агораномного клейма рубежу III – II ст. до Р. Х.: голова колегії Ἀρίστων Νικηράτου, епонім 218 р. до Р. Х. із роду Нікератів. Рядові агораномі – Εὐμένης Συρίσκου, епонім 201 р. до Р. Х., із роду Леократидів-Євресибіадів і Ποσειδῆος Ποσειδέου із роду Діонісіїв. (Николаев, 2017).

²⁶⁵ В посвяті *IOlb 168*, ймовірно, жерців Леократа, згадуються Діонісії та Агатини (Николаев, 2014: 65).

²⁶⁶ Однак, не всі написи, піддані *damnatio memoriae*, пов'язані із клановою боротьбою. Наприклад, Е. І. Соломонік припустила, що причиною свідомого пошкодження декрету *IOlb 15* IV–III ст. до Р. Х. на честь Діонісія Струтіонова, істрійця, є вірогідна участь Ольвії у війні близько 260 р. до Р. Х. між Істрією і Каллатісом з одного боку, і Візантією, з іншого (Соломоник, 1970: 433; Виноградов, 1989: 179). Водночас лапідарний архів Ольвії містить декрет *IOlb 7* IV ст. до Р. Х. на честь істрійця Феодота, сина Діонісія; напис цей не містить слідів свідомих пошкоджень. Те ж саме стосується декрету *IPE I² 27* першої половини III ст. до Р. Х. на честь Навтіма Пасіада, каллатійця. При наявності серед ольвіополітів ворожих настроїв до істрійців і каллатійців цілком природно очікувати осквернення і цих двох пам'яток. Можливо, пошкодження декрету *IOlb 15*, до речі, виявленого в Херсонесі, має якийсь особистий характер; при цьому, реальна дата як видання (Болтунова, 1971: 287-288), так і *damnatio memoriae* декрету невідома. Ще один ольвійський пам'ятник, підданий *damnatio memoriae* – посвята 78/77 рр. до Р. Х. стратега і градоначальника Діогена Тієва зі згадуванням Мітрідата VI Евпатора. Свідомому нищенню піддалося тільки ім'я царя Мітрідата (Крапивина, Диатроптов, 2005). Таким чином, відсутні підстави відносити посвяту Діогена Тієва до кланової боротьби.

родами (Ніколаєв, 2008; 2014). Останнім часом для вивчення кланової боротьби в Ольвії залучені магічні написи²⁶⁷. Так, *defixio* SEG 50: 702, IV за такої, що міститься в ньому історичній та просопографічній інформації, очевидно, порівнюється з лапідарним архівом (Ніколаєв, 2015; Ніколаєв, 2017).

Декрет IGDOlb 5, посвята IGDOlb 10. Гіпотеза про виникнення в V ст. до Р. Х. та ліквідації на початку IV ст. до Р. Х. тиранічного режиму в Ольвії в завершеному вигляді представлена Ю. Г. Виноградовим²⁶⁸. Гіпотеза базується, переважно, на інтерпретації монетних легенд і написів IGDOlb 5 та IGDOlb 10. Реконструкція та інтерпретація цих написів залишається предметом дискусії серед фахівців з епіграфіки та філології (див., наприклад, Яйленко, 2017: 242-252; Lebedev, 1996). Написи IGDOlb 5 та IGDOlb 10 не містять реальної інформації про ольвіополітів, тому не можуть бути предметом моїх просопографічних штудій²⁶⁹.

Будь-які просопографічні свідчення виникнення тиранії в Ольвії в V ст. до Р. Х. і її ліквідації на початку IV ст. до Р. Х. відсутні. Однак, в 380-х рр. до Р. Х. в полісі реально відбувалися події революційного характеру і їхня інтерпретація можлива без залучення дискусійних написів IGDOlb 5 і IGDOlb 10. По-перше, екстраординарний характер цих подій підтверджується введенням нового літочислення поліса за жерцями Аполлона Дельфінія (епонімний каталог IPE I² 201) замість літочислення за айсімнетами мольпів. Відповідно, було ліквідовано аристократичний союз мольпів, що підтверджується зникненням їхніх посвят (Ніколаєв, 2008; 2014). По-друге, введення нового літочислення синхронно початку багаторічної емісії карбованих монет із зображенням герба Ольвії²⁷⁰. Раніше мною була запропонована гіпотеза про те, що події 380-х рр. до Р. Х. є одним із найяскравіших епізодів боротьби ольвійських олігархічних кланів, який, ймовірно, завершився вигнанням пов'язаного з мольпами могутнього роду Мольпагорів²⁷¹ (і, як варіант, Аристократидів) і перемогою не менш могутніх

²⁶⁷ Гіпотеза про один із перших групових конфліктів в Ольвії другої половини VI – початку V ст. до Р. Х., як варіант інтерпретації напису IGDOlb 93, тут не розглядається (Русяєва, 1994; Виноградов, 1989; Ніколаєв, 2014).

²⁶⁸ За Ю. Г. Виноградовим декрет IGDOlb 5 свідчить про прийняття ольвійським тираном близько 440 р. до Р. Х. побіжного сінопського экс-тирана Тімесілея і його брата; посвята IGDOlb 10 увічнює подвиги тираноборця Євресібія, який повалив тирана на початку IV ст. до Р. Х. На мою думку, непохитною залишається інтерпретація дослідником заміни легенди ΕΠΙ ΠΑΥΣΑ та ΠΑΥΣ на великих литих монетах першої половини V ст. до Р. Х., як непрямого свідчення переходу до тиранічного режиму (Виноградов, 1989: 109-150).

²⁶⁹ Просопографія традиційно вважається вторинною стосовно епіграфіки та лінгвістики (Ніколаєв, 2014: 99). Однак, при певному рівні розвитку просопографічної моделі конкретної міської громади (на прикладі Ольвії) просопографія може стати такою, що домінує. Наприклад, реконструкція написів, що мають великі втрати (IOlb 168, IPE I² 163, SEG 58: 766), виконана тільки на основі просопографії (Ніколаєв, 2014; Avram, 2017). У цьому плані, критика моєї просопографічної реконструкції посвяти SEG 58: 766 Пантакла Клеомбротова із традиційних позицій (Яйленко, 2017: 484) абсолютно не конструктивна, оскільки об'єктом цієї критики є результат, отриманий нетрадиційними методами. До того ж я надав переконливе підтвердження моєї просопографічної реконструкції через об'єднання фрагментів SEG 58: 766 та IOlb 125. Див. **Просопографічна (хронологічна) реконструкція скорочень та фрагментів імен історичних осіб.**

²⁷⁰ Я не наводжу тут відмічені Ю. Г. Виноградовим і іншими вченими (Виноградов, 1989: 139-140) зміни формул ольвійських декретів, оскільки їх палеографічне датування може бути не точним. Крім того, це окрема тема, що виходить за рамки просопографічного дослідження.

²⁷¹ З урахуванням ареалу імені Мольпагор в Причорномор'ї (Сінопа, Ольвія, Пантікапей), як варіант, прийнятна гіпотеза Ю. Г. Виноградова про те, що близько 440 рр. до Р. Х. ольвійський олігарх із гілки Мольпагорів надав притулок родичу – сінопському экс-тирану із гілки Мольпагорів (IGDOlb 5). (Гіпотезу про родинні зв'язки Мольпагорів з Ольвії та Сінопи, див. (Виноградов, 1989: 118)). Крім того, після олігархічного перевороту 380-х

Діонісіїв, Леократидів-Євресібіадів-Леопрепидів і Пантаклів-Клеомбротів, очолюваних їхніми лідерами, відповідно, Ἀριστείδος Διονύσιου?, Εὐρησίβιος Συρίσκου, Ἰκέσιος Ἐκατέωνος (Николаев, 2008: 56-65, 214; 2014: 143). Досить імовірно, що олігархічний переворот супроводжувався усуненням якихось дуже серйозних обмежень, можливо, ліквідації тиранії з боку, що домінує клану. Звертаю увагу на дуже цікаву гіпотезу В. В. Рубана: за аналогією з Мілетом, найбільш ймовірною датою початку ведення епонімного каталогу IPE I² 201 може бути ліквідація тиранії й перехід до демократії (Рубан, 1982: 40).

Defixio SEG 50:702, IV. Останнім часом отримані матеріали, які можливо інтерпретувати на користь гіпотези про події 380-х рр. до Р. Х. як олігархічного перевороту. Йдеться про просопографічну інтерпретацію *defixio* SEG 50: 702, IV, що його ввів до наукового обігу С. Р. Тохтасьєв (Тохтасьєв, 2000: 311-315; Николаев, 2015): Διονύσιος, Ἀριστομένης, Κρίτων, Κόνων, Ἐκατέων, Εὐμένης, Νηήμων(?), Φίλιστος, Ἀριστομένης, Ἐπικράτης, Ἡρόδοτος.

За просопографією *defixio* датується серединою IV ст. до Р. Х. (перетин інтервалів активності осіб із переліку: 352–347 рр. до Р. Х.)²⁷². Ймовірно, у ньому перераховані імена найвпливовіших осіб Ольвії зазначеного періоду, більшість з яких брало участь в епонімії та / або є дедикантами відомих посвят. Для таких осіб як Διονύσιος (Ἀριστείδου), Ἡρόδοτος (Μητροδώρου), Φίλιςκος (Ἡροδώρου) епонімія підтверджена каталогом IPE I² 201, відповідно, в 355, 354, 345 рр. до Р. Х.; для Ἐκατέων Ἰκεσίου і Εὐμένης (Λεωπρέπεος?) – ймовірно (але, не пізніше 358 р. до Р. Х.). Також, Κρίτων (Νικηράτου?) – монетний магістрат КРІ (Анохин 2011: №186) із роду Нікератів²⁷³. Крім того, Ἐκατέων Ἰκεσίου – син олігарха-переможця Гікесія Гекатеоніва з боку Пантаклів-Клеомбротів і дедикант посвяти IPE I² 160 Зевсу Елевтерію (див. нижче). Εὐμένης (Λεωπρέπεος?) – племінник сина олігарха-переможця Леократа Євресібіїва²⁷⁴ і один з дедикантів посвяти IOLb 71. Διονύσιος (Ἀριστείδου), можливо, за аналогією, є дедикантом посвяти IOLb 66 (Зевсу Елевтерію?) та сином олігарха-переможця Аристида, (сина Діонісія?) з боку Діонісіїв (див. нижче).

рр. до Р. Х., ймовірно, вигнані ольвійські Мольпагори або повернулися до Мілету (в розвиток гіпотези Г.С. Русаєвої (Русаєва, 1994: 49) або возз'єдналися з пантікапейськими Мольпагорами. (Гіпотезу про родинні зв'язки тиранів Ольвії і Пантікапея, див. (Виноградов, Крапивина, 1995: 75)). Мольпагори назавжди зникають з політичного Олімпу Ольвії; з IV ст. до Р. Х. в Причорномор'ї вони відомі тільки в Пантікапеї та, можливо, Істрії (попереднє повідомлення румунського колеги).

²⁷² Перетин інтервалів активності базується на основному законі генеалогії і є хронологічною моделлю, тобто наближенням (розрахунковим) описом діяльності історичної особи (або групи осіб) в часі і не претендує на «датування із точністю до року».

²⁷³ Традиційне датування монет 400–380 рр. до Р. Х. потребує уточнення (Николаев, 2016: 238).

²⁷⁴ У переліку SEG 50: 702, IV відсутня впливова історична особа – Λεωκράτης Εὐρησίβιου – син олігарха-переможця Євресібія Сіріскова. Відсутність імені Леократа в *defixio* SEG 50: 702, IV ніби-то відповідає знахідці графіто Λεωκράτης на некрополі Панське-1 (Виноградов, 1989: 149). З урахуванням передачі імені в номінативі мною, за аналогією із *defixio* SEG 50: 702, IV, графіто було інтерпретовано, ймовірно, як прокляття синові тираноборця Леократу, залишене опозицією. При цьому, мені невідомо на якій частині судини нанесено графіті. В.П. Яйленко, ймовірно, оглядав графіто з ім'ям Леократа та відніс це графіті до власницьких (Яйленко, 2017: 684). Ім'ям Леократа назване товариство жерців (IOLb 168), він є дедикантом дорогої посвяти IOLb 65 Аполлону Лікарю роботи Стратоніда і, ймовірно, дедикантом посвяти SEG 42: 714 = IGDOLb 8 Зевсу Елевтерію. Тим часом існують і інші факти. Так, є відомим напис CIRB 921 із Німфею з ім'ям Λεωκράτης (Николаев, 2014: 144). Отже, гіпотези про перебування ольвійської опозиції на Панському-1 можуть бути лише одним із варіантів розвитку подій (Николаев, 2014: 144).

Для подальшої історичної інтерпретації переліку SEG 50: 702, IV значний інтерес становить його авторство. Це можна зробити тільки *побічно*, на основі винятків. При всьому, перелік SEG 50: 702, IV містить імена представників усіх головних елітних родів, за винятком Аристократидів. У такий спосіб, намічений шлях рішення, на перший погляд, нерозв'язного завдання – пошук авторства магічного закляття SEG 50: 702, IV. Зазвичай, мова не йде про персоналії. Є велика ймовірність того, що це дійсно можуть бути Аристократидаи – кланова політична боротьба Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів і Пантаклів-Клеомбротів з Аристократидами простежується в історії Ольвії аж до початку II ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2008; 2014; 2020). Ймовірно, не випадково першим в переліку SEG 50: 702, IV зазначено ім'я представника Діонісіїв – головних ворогів Аристократидів.

Отже, є підстави відносити *defixio* SEG 50: 702, IV до діяльності Аристократидів. Вважаю, що вони або перебували в Ольвії в «замиреному стані» після 380-х рр. до Р. Х., або нещодавно повернулися з вигнання. Ймовірно повернення Аристократидів хронологічно збігається з припиненням існування «ольвійського етапу» в історії форту Панське-1, як вважається, під тиском скіфів. Раніше мною була запропонована приблизна дата повернення Аристократидів – орієнтовно 344 рр. до Р. Х., що відповідає першому виконанню епонімії представником роду (рік Ἀριστοκράτης Ἀρίστωνος) в епонімному каталозі (Ніколаєв, 2008: 45-47). Коректніше перенести дату повернення Аристократидів на декілька років раніше, наприклад, до 350–344 рр. до Р. Х. Нескладно помітити, що така дата дуже близька просопографічному датуванню досліджуваного *defixio*: 352–347 рр. до Р. Х. Це дає змогу запропонувати один із варіантів його історичної інтерпретації: *ймовірно, defixio* SEG 50: 702, IV *відбиває продовження кланової боротьби в середині IV ст. до Р. Х., але в іншій, латентній формі* (Ніколаєв, 2015). Латентна форма кланової боротьби, очевидно, була характерна для умовно «слабкого» клану (див. нижче). Однак, вже з 344 рр. до Р. Х. почався «підйом» Аристократидів, що підтверджується як частим виконанням епонімії, так і появою лапідарних пам'яток роду (декрет про гроші Каноба Фрасідамантова IPE I² 24, ймовірно, посвята IPE I² 166 жерця Трасибула), поряд з продовженням випуску таких пам'яток Леократидами-Євресибіадами. (Ніколаєв, 2008). На мою думку, відмічені В. О. Анохіним зміни в нумізматиці Ольвії, подібні нумізматиці Самоса (Анохин, 1989: 33), свідчать не про реставрацію олігархічного ладу близько 350 р. до Р. Х., але про можливе зміцнення олігархічного клану Аристократидів і взяття їм під контроль фінансової сфери поліса (Ніколаєв, 2008).

Посвята IPE I² 160. Важливе значення для з'ясування хронології олігархічного протистояння в Ольвії має посвята IPE I² 160 Зевсу Елевтерію. Розглянуте вище *defixio* SEG 50: 702, IV виявилось документом, який дав змогу подолати альтернативні інтерпретації цієї посвяти Ю. Г. Виноградовим (Виноградов, 1989: 135) та В. П. Яйленко (Яйленко, 2017: 489).

Віднісши напис IPE I² 160 до синхронної групи посвят Зевсу Елевтерію Ю. Г. Виноградов уточнив її датування першою чвертю IV ст. до Р. Х. і пов'язав

із поваленням тиранії (Виноградов, 1989: 135, 148; Виноградов, Крапивина, 1995: 75). Тричі згаданий дослідником факт видання посвяти Гікесієм Гекатеоновим за батька Гекатеона Гікесіїва свідчить про те, що саме так читав дослідник реконструйований текст. Згодом Дюбуа (IGDOLb 7), замінивши в реконструкції Ю. Г. Виноградова номінатив Ἰκέσιος на акузатив Ἰκέσιον, привів цю реконструкцію у відповідність із численними аналогіями, підтвердивши те, що напис є посвятою сина за батька: [Ἐκατέων Ἰκ]εσίον [τὸν πατέρα Ἰκέσιον Ἐκα]τέωνος Δι᾽ Ἐλευθερίῳ – Гекатеон Гікесіїв батька, Гікесія Гекатеоніва Зевсу Елевтерію (посвятив). Як видно, заміна однієї букви призвела до зовсім нового просопографічного змісту посвяти IPE I² 160: дедикантом є син – Ἐκατέων Ἰκέσιον. При цьому, L. Dubois не звернув уваги на коментарі Ю. Г. Виноградова й не вказав на помилковість його просопографічної інтерпретації посвяти. Тим часом багато разів згадуваний Ю. Г. Виноградовим факт посвяти якогось Гекатеона Гікесіїва його сином Гікесієм Гекатеоновим увійшов в науковий обіг: Ἐκατέων Ἰκέσιον був визнаний «сподвижником тираноборця», в тому числі й мною (Русяева, Русяева, 2004: 79; Николаев, 2008: 156). Однак особа Гекатеона Гікесіїва як «сподвижника» хронологічно незадовільно відповідала стеммі Пантаклів-Клеомбротів. Наслідком цього стала штучність і, відповідно, помилковість моєї початкової реконструкції горішніх поколінь стемми роду (Николаев, 2008: 157) і послужило приводом для проведення розслідування. З урахуванням просопографічної інформації з епонімного каталогу можливо досить впевнено визначити, що дедикант посвяти IPE I² 160 – син «сподвижника» й особа з магічного переліку SEG 50: 702, IV – Ἐκατέων Ἰκέσιον. Він – старший рідний брат епонімів Ольвії, відповідно, 347 і 339 рр. до Р. Х. Пантакλῆς Ἰκέσιον і Λεοντομένης Ἰκέσιον (Николаев, 2015).

В. П. Яйленко (Яйленко, 2017: 489, (209)) вважає, що реконструкція напису IPE I² 160 Ю. Г. Виноградовим малоімовірна, оскільки в джерелах немає ні того, ні іншого (Гекатеона Гікесіїва і Гікесія Гекатеоніва – М.Н.). Дослідник не враховує інформацію *defixio* SEG 50: 702, IV, стемму роду Пантаклів-Клеомбротів, фрагментарність горішньої частини каталогу IPE I² 201 і його епонімний характер. У такий спосіб, я приймаю реконструкцію посвяти IPE I² 160 Ю. Г. Виноградовим (з уточненнями L. Dubois) і хронологічно пов'язую цю пам'ятку з олігархічним переворотом 380-х рр. до Р. Х. Ймовірно, *посвята IPE I² 160 – документ, яким одного з олігархів-переможців 380-х рр. до Р. Х. – Гікесія Гекатеонова з роду Пантаклів-Клеомбротів – прославляє його син [Ἐκατέων Ἰκ]εσίον після двох-трьох десятиків років після подій олігархічного перевороту, тобто десь у середині IV ст. до Р. Х.* (Николаев, 2015)²⁷⁵.

Посвята SEG 42:714 = IGDOLb 8. Аналогічно, мною було запропоноване просопографічне датування близько 357–345 рр. до Р. Х. посвяти SEG 42: 714 = IGDOLb 8 Зевсу Елевтерію від якогось (Леократа?) Євресибіїва, сина олігарха-переможця 380-х рр. до Р. Х. Євресибія Сіріскова (Николаев, 2008: 237; 2014:

²⁷⁵ Раніше В. П. Яйленко датував цю посвяту пізнім IV ст. до Р. Х. (Яйленко, 1987: 44), але в новій монографії, традиційно, без покликання на мої дослідження, оприлюднені на декілька років раніше, також, переніс датування до середини IV ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017: 406).

293). *Припускаю, що посвята SEG 42: 714 = IGDOlb 8 – документ, яким одного з олігархів-переможців 380-х рр. до Р. Х. – Євресибія Сіріскова з роду Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів – прославляє його син Λεωκράτης Εὐρησιβίου орієнтовно через чверть століття після подій, тобто десь у середині IV ст. до Р. Х.*

Посвята, очевидно, вежі Зевсу Елевтерію, виконана батьком Леократа Євресибієва, самим Євресибієм Сірісковим за просопографією мною була віднесена до 387–375 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2008: 237)²⁷⁶. Наведу важливі зауваження Г. С. Русяєвої, які побічно свідчать на користь олігархічного характеру перевороту: *події початку IV ст. до Р. Х. не знайшли відгуку ні в одному декреті; Євресибія славить його рідня, але не демос (Русяєва, 1994: 49).* Не виключаю, що недоступний для просопографічного дослідження напис IGDOlb 10, що інтерпретується Ю. Г. Виноградовим як посвята тираноборця Євресибія (Виноградов, 1989: 141-146), входить у групу розглянутих вище пам'яток, пов'язаних з олігархічним переворотом і датується він, також, ймовірно, серединою IV ст. до Р. Х.

Посвята IOlb 66. Наведене вище просопографічне датування посвят IPE I² 160 і SEG 42: 714 = IGDOlb 8 спільно з історичним, археологічним контекстом і палеографією фрагментованого постаменту IOlb 66 ...]ου Δι [...], свідчить на користь раніше висловленої мною гіпотези про інтерпретацію цього фрагмента як такого, що належить до роду Діонісіїв і синхронності всіх трьох пам'яток (Ніколаєв, 2014: 146). Більш того, з'являються деякі підстави також вважати фрагмент IOlb 66 посвятою Зевсу Елевтерію. З урахуванням обмеженого кола осіб, здатних спорудити пам'ятник в середині IV ст. до Р. Х., дедикантом цієї посвати може бути епонім 355 р. до Р. Х. Διονύσιος Ἀριστείδου – син особи, яка, очевидно, входила в групу олігархів-переможців та особа з *defixio* SEG 50: 702, IV²⁷⁷. Безумовно, запропонований мною варіант просопографічної реконструкції посвати IOlb 66, претендує лише на умовне прийняття: [Διονύσιος Ἀριστείδου τὸν πατέρα Ἀριστείδου Διονύς]ου Δι[ὶ Ἐλευθερίῳ] – «Діонісій Аристидів (свого) батька Аристида, сина Діонісія Зевсу Елевтерію посвятив». За аналогією з посвятами IPE I² 160 і SEG 42: 714 = IGDOlb 8 синів олігархів-переможців з родів, відповідно, Пантаклів-Клеомбротів і Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів, пам'ятником IOlb 66 епонім 355 р. до Р. Х. і син олігарха-переможця з роду Діонісієв, Διονύσιος Ἀριστείδου, ймовірно, прославляє свого батька. Відповідно, датування посвати IOlb 66 – середина IV ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2014: 293). Археологічний контекст знахідки цього постаменту, який підтверджує запропоновану реконструкцію, розглянуто нижче (див. Декрет IScM I 65).

Напис IGDOlb 13 = SEG 32:795. Свідченням закономірного тимчасового загасання кланової боротьби в Ольвії за часи агресії Зопіріона, ймовірно, є

²⁷⁶ В.П. Яйленко, раніше датував цю посвяту кінцем IV ст. до Р. Х. (Яйленко, 1987: 44), але в новій монографії, також, переніс датування до орієнтовно 370–360 рр. до Р. Х. (Яйленко, 2017: 406).

²⁷⁷ Згодом, будучи в похилому віці Διονύσιος Ἀριστείδου очолив товариство жерців Леократа. Див. просопографічну реконструкцію напису IOlb 168 (Ніколаєв, 2014: 169-173; Avram, 2017).

стінобудівельний напис IGDOlb 13 = SEG 32:795 (малюнок 111). На основі синхронізації епонімного каталогу датування цього напису належить до періоду облоги (Николаев, 2008; 2014), що збігається із гіпотезою видавця (Денисова, 1982)²⁷⁸. Просопографічне датування напису, виконане за іменами трьох стінобудівельників (Λάμπων Πεδιέως, Νικόστρατος Νικοκλέος, Θεοκλῆς Ἀρίστωνος) і їхніх численних родичів з епонімного каталогу, відрізняється досить високою надійністю. У ремонті оборонних споруд Ольвії одночасно брали участь представники Діонісіїв (Διονύσιος Ποσειδίππου), Нікоклів²⁷⁹ (Νικόστρατος Νικοκλέος) та, що ворогують з ними Аристократидів (Θεοκλῆς Ἀρίστωνος).

Малюнок 111. Стінобудівельний напис IGDOlb 13 = SEG 32:795.
Музей заповідника «Ольвія». Фото автора.

Графіто SEG 42: 711. Закономірне за часи облоги тимчасове загасання боротьби поміж головними кланами Ольвії, ймовірно, супроводжувалося колабораціонізмом другорядних родин. Так, Ю. Г. Виноградов і Н. В. Головачова ввели до наукового обігу графіто SEG 42: 711 Нікофана Адрастова, яке було інтерпретовано видавцями як свідчення існування «п'ятої колонії» в середовищі ольвіополітів за часи облоги Ольвії Зопіріоном (Виноградов, Головачева, 1990). Дослідники зазначили, що в епонімному каталозі присутній, ймовірно, брат зрадника Нікофана Адрастова, хтось Ἐπίκουρος Ἀδράστου. Нові аргументи до цієї гіпотези отримані на основі синхронізації каталогу IPE I² 201 (Николаев, 2014: 164-165). По-перше, епонімат Епікура Адрастова виконаний в 351 р. до Р. Х., що хронологічно підтверджує родинні зв'язки Епікура і Нікофана. По-друге, їхні родинні зв'язки підтверджує, також, рідкість імені Ἀδράστος в Ольвії. По-третє, про належність Епікура і Нікофана до другорядного, але елітного роду, свідчить епонімія Епікура. По-четверте, епонімія Адрастів зафіксована лише один раз в 351 р. до Р. Х., що трактується на користь можливої страти учасників «п'ятої колонії» після зняття облоги. З цією стратою можуть бути пов'язані численні поховання насильно убитих осіб в передмісті. Погляди В. О. Анохіна, Ю. О. Виноградова, Ю. І. Козуб на походження ям із тілами страчених істотно різняться, але датування їхнє близьке до подій Зопіріонової облоги. Цілком

²⁷⁸ Критичні зауваження до датування цього напису Ю. Г. Виноградовим за палеографією серединою IV ст. до Р. Х., див.: (Николаев, 2008: 50). Зауваження до датування цього напису В. П. Яйленком III ст. до Р. Х., див.: (Николаев, 2018б).

²⁷⁹ Потужна гілка роду Пантаклів-Клеомбротів (Николаев, 2008).

ймовірно, графіто SEG 42: 711 і декрет IPE I² 25 + 31 на честь Каллініка Євксенова (див. нижче) з різних сторін описують одні й ті ж події.

В. П. Яйленко відносить графіто SEG 42:711 Нікофана Адрастова до приватних побутових листів. Датування графіто III ст. до Р. Х. він запропонував на ґрунті палеографії (Яйленко, 2017: 399-401). Серед іншого, В. П. Яйленко апелює до монографії М. Guarducci²⁸⁰, про ніби то, рідкісні випадки використання лунарної сигми в IV ст. до Р. Х. Дослідник упускає, що в останній третині IV ст. до Р. Х. застосування лунарної сигми в малих епіграфічних пам'ятках Ольвії, є практично повсюдним (Ніколаєв, 2017а). Але найголовніше не в суб'єктивних палеографічних побудовах, а в ігноруванні В. П. Яйленко розглянутих вище просопографічних відомостей²⁸¹ і датування їм декрету IPE I² 25 + 31 на честь Каллініка Євксенова III ст. до Р. Х. (див. нижче). Наведені матеріали можуть свідчити на користь гіпотези Ю. Г. Виноградова і Н. В. Головачової про діяльність в Ольвії за часи облоги Зопіріона колабораціоністів із другорядної еліти, зокрема, роду Адрастів, ймовірно, згодом страченого.

Декрет IPE I² 25+31. Декрет IPE I² 25 + 31 на честь вихідця з другорядного елітного роду Каллініка Євксенова, серед іншого, інформує про виникнення соціальних чвар і розколу серед громадян і подальше їхнє умиротворення²⁸² за часи облоги Зопіріона. У декреті відсутні відомості про боротьбу кланів. Ю. Г. Виноградов і П. О. Каришковський зіставили декрет IPE I² 25 + 31 з інформацією Макробія про звільнення рабів і отриманні прав громадянства іноземцями, що свідчить про радикальну демократизацію громади (Виноградов, 1989). Це зіставлення однозначно підтверджується ольвійською просопографією (Ніколаєв, 2008). Заперечуючи факт облоги й спотворюючи датування декрету IPE I² 25 + 31, В. П. Яйленко, навіть свинцеві кулі для пращі з ім'ям царя Олександра [B]ΑΣΙΛΕ(ΩΣ) / ΑΛΕΞΑΝ(ΔΡΟΥ), що знайдені в околицях Ольвії, інтерпретує як свідчення дружніх відносин сторін (Яйленко, 2017: 385, (69)). Втім, дослідник упускає найважливіший нумізматичний факт – групу синхронних (331–329 рр. до Р. Х.) золотих, срібних, свинцевих («облогових») монет і перший випуск «борисфенів», що містять спільну монограму, яка трактується ім'ям Каллініка Євксенова (Ніколаєв, 2014: 160). Епонімну посаду в 329 р. до Р. Х. виконав Καλλίνκος Φιλοξένου, який, відповідно до традиції сімейності, є родичем архонта Каллініка Євксенова.

Хронологічна ділянка каталогу IPE I² 201 за 330–323 рр. до Р. Х. Радикальна демократизація всіх сфер життя поліса, що відбулася після зняття облоги (Виноградов, 1989; Русяєва, 1994), знайшла своє підтвердження і в епонімному каталозі. Тут виявлено своєрідну групу епонімів – Πολύμνηστος Μένωνος, Εὐρήμων Τιμησιθέου, Θεοκύδης Παγκράτου, Δυστέρης Ἑστιαίου,

²⁸⁰ Йдеться про написи на папірусі з інших регіонів античної ойкумени (!). Декілька років тому, мій дорогий друг та колега Сергій Тохтасьєв, якого зараз вже немає із нами, надіслав мені «важкий» файл із рідкісними виданнями. Серед матеріалів знаходилися й видання М. Guarducci.

²⁸¹ Французькі епіграфісти Р. Gauthier, L. Dubois та М. Dana відносили графіто Нікофана Адрастова до побутових, не будучи обізнаними щодо наявності просопографічних свідчень із каталогу IPE I² 201.

²⁸² Мовою оригіналу «...народ впав в раздор..., ...усердно стараюсь обратить к согласию расколовшихся в городе граждан...» (Яйленко, 2017: 428).

Εὐφρόνιμος Μητροδώρου, відповідно, 330, 328, 326, 325, 323 pp. до Р. Х. Особи ці не ототожнюються з головними та другорядними елітними родинами поліса. Можливо, вони належать до інших елітних родин, які, як правило, не брали участі в епонимії. Однак, починаючи з 322 р. до Р. Х. епонімну посаду знову починають виконувати представники головних і другорядних елітних родів Ольвії. *Наведені факти підтверджують діяння Каллініка Евксенова в післязопіріонівський період (декрет IPE I² 25+31), у тому числі щодо встановлення в полісі радикально-демократичного режиму (Виноградов, 1989: 164), проте, досить короткочасного (Николаев, 2014).*

Damnatio memoriae напису IPE I² 179. Вотивно-будівельний напис IPE I² 179 Клеомброта Пантаклова свідчить про будівництво, ймовірно, в період облоги Зопіріона, вежі, «... дивовижної на вигляд, захисниці всіх громадян під час війни». Епонім 317 р. до Р. Х., Κλεόμβροτος Παντακλέους, також, виконав посаду монетного магістрата орієнтовно 330–320 pp. до Р. Х. залишив скорочення **ΚΛΕ** (Анохин, 2011: № 253; Николаев, 2014). Відомі роки виконання епонімної й магістратської посад Клеомбротом Пантакловим визначають надійність датування напису IPE I² 179 близько до часів облоги. Політична «вага» Пантаклів-Клеомбротів позначена каталогом епонімів і численними лапідарними написами роду (Николаев, 2008). Дід Клеомброта, Ἰκέσιος Ἐκατέωνος (IPE I² 160) брав участь в олігархічному перевороті, а рідні дядьки Ἐκατέων Ἰκεσίου та Παντακλῆς Ἰκεσίου[υ] піддавалися прокляттям (*defixio* SEG 50: 702, IV; Николаев, 2019б). Не виключаю, що пошкодження напису IPE I² 179 може бути пов'язано з невідомим епізодом боротьби з Аристократидами в останній чверті IV ст. до Р. Х. Втім, більш імовірно, що *damnatio memoriae* напису IPE I² 179 виконано пізніше, у 260-х pp. до Р. Х., у період різкого загострення кланової боротьби Аристократидів проти Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів і Пантаклів-Клеомбротів (див. нижче).

Ю. Г. Виноградов в категоричній формі піддав критиці дослідження В. В. Латишева, Е. Міннза, М. Паровіч-Пешікан, що інтерпретують факт *damnatio memoriae* вотивно-будівельного напису IPE I² 179, як пов'язаного зі скасуванням в Ольвії культу Геракла й *переворотом, спрямованим проти аристократії в першій половині III ст. до Р. Х.* (Виноградов, 1989: 195-197). Дослідник переконливо показав непричетність культу Геракла до цих подій. Однак, його власна концепція ненавмисного пошкодження цього напису під час вторинного його використання, не відповідає звичайній практиці ольвіополітів. *Damnatio memoriae* вотивно-будівельного напису IPE I² 179 роду Пантаклів-Клеомбротів – ймовірний наслідок кланової боротьби в Ольвії (Николаев, 2008: 213-214).

IOIb 71, IOIb 168. Радикальна демократизація громади після зняття облоги та поява характерного для неї посилення соціального антагонізму (Белецкий, 1955) могли різко загострити кланову боротьбу в Ольвії. Ймовірно, як реакція на посилення цієї боротьби в 320–310 pp. до Р. Х. в місті почали виникати своєрідні партії – гентильні релігійні союзи. Є відомим об'єднання жерців Євресибія – [Ἱερεῖς Εὐρησιβίου] (IOIb 71), також, ймовірно, жерців Леократа – [Ἱερεῖς] Λεω[κράτου?] (IOIb 168), побудовані однією, що воює проти сторін, Діонісіями

та Леократидами-Євресибіадами. Не підтверджується гіпотеза про виникнення цих спілок відразу після «повалення тиранії» (Виноградов, 1989: 149), тобто в 380-і рр. до Р. Х. Відомо, також, об'єднання Аристокритидів-Сократидів й Каллініків – графіто IGDOlb 95 орієнтовно 325–315 рр. до Р. Х., яке згадує фіас Бореїв – Βορείοι θιασῖται.

Tabellae defixionum. Різкий ріст кількості *defixiones* в останній чверті IV – ранньому III ст. до Р. Х. хронологічно відповідає загостренню міжкланової боротьби після зняття осади Зопіріона (Николаєв, 2017а: 270). Масове виготовлення ольвіюполітами магічних заклять зменшується (не припиняючись остаточно) лише в перші десятиліття III ст. до Р. Х. (Николаєв, 2017а), що, в цілому, відповідає афінській магічній практиці (Кудрявцева, 2010). Раніше, маючи нерепрезентативні матеріали, я помилково вважав, що головним об'єктом магічних заклять Ольвії є рід Діонісіїв, а Аристократида згадуються рідко. *Висунуто гіпотезу про те, що деякі tabellae defixionum є свідченням міжкланової боротьби*; це в деяких випадках може побічно свідчити про належність авторів закляття ворожому клану (Николаєв, 2017а). Ця гіпотеза ніби-то підтверджується *defixio SEG 50: 702, IV* (див. вище). Водночас сучасний стан досліджень античної магічної практики дає змогу висловлювати подібні гіпотези в дуже обережній формі.

Декрет IScM I 65. Декрет IScM I 65 із Драгомірні нещодавно введений до ольвійського лапідарного архіву (Кожокару, 2011). Декрет містить просопографічну інформацію, завдяки якій може бути уточнена хронологія його подій: епонім Ольвії 303 р. до Р. Х. Φιλόμηλος Διονυσίου з роду Діонісіїв, ймовірно, є батьком, що згадується в декреті посла у Візантію на ім'я Εὐπολῆς Φιλόμηλου (Николаєв, 2014: 201). На цій основі дата виконання посольської місії Євполідом належить до 280–270 рр. до Р. Х. і хронологічно передую початку галатської війни (πόλεμος Ὀλατικός в редакції декрету)²⁸³. Датування ж самого декрету IScM I 65 ускладнено як інформацією про довготривале перебування архітектора Епікрата в Ольвії, так і загостренням міжкланової олігархічної боротьби. Декрет з Драгомірні, ймовірно, є останньою лапідарною пам'яткою Ольвії першої половини III ст. до Р. Х., котра видана за умови домінування клану Діонісіїв. У підсумку запеклої міжкланової боротьби з 260-х рр. до Р. Х. в Ольвії домінування перейшло до ворожого Діонісіям роду Аристокритидів. Переможці Аристократида, очевидно, не допустили б згадок в декретах про представника ворожого клану (див. нижче). На цій підставі датування декрету IScM I 65 я переносю до періоду не пізніше початку загострення кланової боротьби, тобто до початку 260-х рр. до Р. Х.

Декрет SEG 34:758. Декретом SEG 34: 758 на честь Антестерія відкривається серія лапідарних пам'яток, які свідчать про перемогу у 260-х рр. до Р. Х. в Ольвії клану Аристокритидів і вигнанні їхніх супротивників (Николаєв, 2008: 213). В Ольвії подальших двох-трьох десятиліть ярко простежується «ера

²⁸³ Раніше я помилково датував початком III ст. до Р. Х. ольвійські магічні закляття IGDOlb 109 й IGDOlb 110 та відповідно помилково вважав, що згадуваний у них Εὐπολῆς (Φιλόμηλου) є особою із декрету IScM I 65 із Драгомірні. Аналіз моїх помилок та причини невірної датування (непереборна альтернатива) наведені в моїй статті (Николаєв, 2019б).

Аристократидів»²⁸⁴. Свидотства вигнання Діонісіїв та, ймовірно, Леократидів-Євресибіадів достатньо значні. *Про вигнання не пізніше 263–260 рр. до Р. Х.* (див. **Декрет ВСН 1928: 52**) «...на довгі роки...», осіб, «що переступили закони...» згадує декрет SEG 34:758 на честь Антестерія (*Виноградов, 1989*). Відсутні будь-які підстави вважати, що Пантакли-Клеомбрати були вигнані разом із Діонісіями. Гіпотези щодо історичної долі Леократидів-Євресибіадів у 270–230 рр. до Р. Х., у тому разі, щодо можливості їхнього вигнання, див. **Декрет ВСН 1928:52**.

Посвята IOIb 67. Мармуровий лутерій з посвятою якогось Антестерія богам Самофракийським датується видавцем Т. В. Блаватською другою половиною III ст. до Р. Х. На мою думку, дедикант цієї посвяти Антестерій – виходець із роду Аристократидів і особа, яка згадується у декреті SEG 34: 758 на честь Антестерія. Посвята IOIb 67 підтверджує домінування Аристократидів (*Николаев, 2008: 127-131*).

Декрет IPE I² 32. Декрет на честь Протогена висвітлює події ольвійської історії другої – третьої чверті III ст. до Р. Х. *Декрет IPE I² 32 свідчить про те, що аж до часу його фіксації близько 222 р. до Р. Х., в Ольвії домінували Аристократи* (*Николаев, 2014*). Так, документ оповідає про заслуги громадянина Аристократа, очевидно, архонта з роду Аристократидів. Однак, в декреті серед чималої кількості згадуваних осіб, є відсутніми Діонісії, Пантакли-Клеомбрати й Леократи-Євресибіади. Більш того, згадка в декреті архонта Демокона в негативному аспекті, поряд із замовчуванням імен інших архонтів, є елементом політичної гри (*Отрешко, 2009: 128*). Не виключено, що це факт ворожого ставлення роду Демоконів до наявної влади. Таке зауваження В. М. Отрешка знаходить підтвердження в дещо більш пізньому надгробку IPE I² 220, що свідчить про входження Демоконів у єдиний клан із Діонісіями.

Посвята IOIb 72. Посвята колегії ситонів, як і декрет на честь Антестерія, є синхронною до подій декрету на честь Протогена в частині опису голоду (*Николаев, 2008*). Надійність просопографічного датування посвяти IOIb 72 серединою III ст. до Р. Х. була підвищена по допомогу нового аргументу (*Николаев, 2014: 266*). Про домінування Аристократидів у цей час свідчить належність до цього роду глави колегії ситонів – Θεοκλῆς Θρασυδάμα (*Николаев, 2008: 120-126*), також, його участь в монетній магістратурі (див. диферент ΘΕ).

Декрет ВСН 1928: 52. Ймовірно, вигнанці Діонісії тимчасово влаштувалися в Дельфах, про що свідчить почесний декрет 263–260 рр. до Р. Х. на честь, у тому числі Діонісія Діонісієва, Борисфеніта (*Fraceliere, 1928: 189-190; ВСН, 1928: 52*)²⁸⁵. Деякі гілки розгалуженого роду Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів, також перебували, ймовірно, у Греції. Про це побічно свідчать привезені ними з часом в Ольвію мармурові шедеври (*Николаев, 2014: 193-194*). З іншого боку, знахідка мармурового надгробка SEG 42: 718 Λεώφαντος Ναυνίωνος 300–250 рр. до Р. Х. на поселенні Кошари, дає змогу, ймовірно, позначити належність Леофанта до роду Леократидів-Леопрепидів на основі співзвучності родових

²⁸⁴ Наприклад, монетна легенда 250–240 рр. до Р. Х. ΣΑΤΥΡΙ втримує характерне родові ім'я Аристократидів (*Николаев, 2014: 246*).

²⁸⁵ В.П. Яйленко не згадує про декрет ВСН 1928:52 (*Яйленко, 2017*), оскільки цей декрет порушує систему просопографії дослідника в частині родоводу Діонісіїв (*Николаев, 2018б*).

імен і висунути обережну гіпотезу про перебування якоїсь гілки роду у далекій хорі у вигнанні (Ніколаєв, 2014: 194). Деталізація подій міжкланової боротьби середини III ст. до Р. Х. гіпотетична, але сутність її очевидна – прихід до вершин влади в полісі Аристократидів.

Посвята IPE I² 186. Про загострення соціально-політичної боротьби в першій половині III ст. до Р. Х. мова йде в дослідженнях В. В. Латишева (див. лему до напису IPE I² 179), М. Паровіч-Пешікан (Парович-Пешикан, 1974: 156) та інших. До наслідків цієї боротьби дослідники віднесли у тому числі *damnatio memoriae* посвяти IPE I² 186 Гераклові й Гермесу статуї Діонісія – сина гімнасиарха Нікодрома Діонісіїва. Це дає підстави відносити пошкодження напису Нікодрома до наслідків розглянутого конфлікту могутніх кланів.

Ю. Г. Виноградов (Виноградов, 1989: 197), обґрунтовуючи ненавмисний характер пошкодження напису IPE I² 186 не помітив наступу явну суперечність: за вторинне використання посвяти IPE I² 186 Нікодрома Діонісіїва для виготовлення на нижньому боці плити чашоподібних поглиблень для жертовних пиятик, для чогось знадобилося знищити напис, вирізаний на її лицьовій стороні (sic). Треба звернутися, наприклад, до факту знищення напису IPE I² 178, де аналогічні чашоподібні поглиблення були вирізані на лицьовій стороні плити. Проте напис постраждав переважно тільки в місцях цих заглиблень. Таким чином, що згадується вище, думка Ю. Г. Виноградова про ненавмисне пошкодження псефізми на честь Антестерія (Виноградов, 1989: 198), вже не погоджується з фактами. Є підстави для віднесення посвяти IPE I² 186 до роду Діонісіїв та до написів, підданим *damnatio memoriae* в процесі міжкланової боротьби (Ніколаєв, 2008: 184). Останнім часом я переношу дату умисного пошкодження напису IPE I² 186 з 260–250 рр. до Р. Х. до часу не раніше кінця III ст. до Р. Х. Візуальний огляд пам'ятки довгий час був для мене недоступний. Втім, завдяки люб'язності А. І. Іванчика я отримав високоякісну світліну цього напису. Однак, на малюнку видавця явно видно *альфи* з ламаними гаслами, абсолютно нехарактерними для середини III до Р. Х. У такий спосіб, можна запропонувати датування посвяти IPE I² 186 не раніше 215–210 рр. до н. е.²⁸⁶ Відповідно, *damnatio memoriae* цієї пам'ятки могло бути виконано не раніше кінця III ст. до Р. Х., тобто відноситься до поки що невідомих епізодів кланової боротьби (див. нижче).

Посвята IOlb 58. Конфлікт кланів супроводжувався, очевидно, наругою над посвятою мольпів IOlb 58²⁸⁷. Ця посвята з останньої чверті V ст. до Р. Х. залишалася на теменосі (Леви, 1985: 88), ймовірно, символізуючи перемогу

²⁸⁶ Згідно з датуванням «борисфенів» останньої групи із диферентами **AP, API** (Ніколаєв, 2014: 218–222) *альфа* із ламаю (не прогнаною!) гастою уперше використана в Ольвії орієнтовно 220 рр. до Р. Х.

²⁸⁷ Аскольд Ігоревич Іванчик надіслав раніше недоступні для мене високоякісні світліни фрагментованих посвят IOlb 58 та IPE I² 307. Нарешті я дістав змогу перевірити свою теоретичну гіпотезу щодо їхнього об'єднання (Nikolaev, 2017). На жаль, не зважаючи на збіг розміру і характеру літер обох посвят, а також, отриманні зв'язного тексту, спостерігається незбіг в розмірі ортогональних сіток (лише до 2–3 мм!), що не дає змогу виконати об'єднання фрагментів IOlb 58 та IPE I² 307. Але, той факт, що *фрагментовані посвяти IOlb 58 та IPE I² 307 утримують ортогональну сітку яскраво ілюструє рівень «критичних зауважень» В. П. Яйленка* (В. П. Яйленко, також, не оглядав ці написи). Він пише (мовою оригіналу) «...надписи на пьедесталах под статуи никогда не вписывались в ортогональную сетку для букв, это чушь, порожденная невежеством инженера Николаева в эпиграфике» (Яйленко, 2017: 75). Ось такі безапеляційні судження, які на 100% протистоять реальності, й привели В. П. Яйленка до глухого кута в науці; зараз він вимушений замовчувати «незручні» факти.

клану Діонісіїв над кланом Мольпагорів-Аристократидів у 380-х рр. до Р. Х.; значний її фрагмент (*IOLb* 58), що містить ім'я айсімнета мольпів Діонісодора Ленеїва з роду Діонісіїв був скинутий у цистерну, яка вже із другої половини III ст. до Р. Х. перетворилася на ботрос (*Леви, 1964: 166; Николаев, 2008*). До речі, археологічний контекст виявлення фрагмента *IOLb* 66, ймовірно, дедиканта Діонісія Аристидова (див. вище), у засипу цистерни теменосу, разом із фрагментом посвяти мольпів *IOLb* 58, свідчить про те, що він приблизно з 360–350 рр. до Р. Х. перебував на теменосі до середини III ст. до Р. Х. і був зруйнований синхронно з посвятою *IOLb* 58. Обидва написи об'єднує, ймовірно, їхня належність до роду Діонісіїв.

Посвята *IOLb* 65. Один із найдорожчих пам'ятників Ольвії – бронзова статуя Аполлону Лікарю роботи Стратоніда від Леократа Євресибіїва, встановлена на теменосі близько 357–345 рр. до Р. Х. (*Николаев, 2008: 237; 2014: 293*), була миттєво зірвана із постаменту *IOLb* 65, як зазначає видавець (*Леви, 1965: 86-95*). На думку видавця не пізніше середини III ст. до Р. Х. постамент був перевернутий і пристосований до жертвних обрядів: згодом на ньому, також, вирізали напис Δῆμος²⁸⁸. Ймовірно, ця подія, також, зображає епізод міжкланової боротьби – перемогу й подальше домінування Аристократидів із 260-х рр. до Р. Х.

Посвята *IPE* I² 271. Не менш коштовною була і статуя *IPE* I² 271 роботи Праксителя. Спорудити її могли, очевидно, тільки клани Діонісіїв або Аристократидів. Одним із варіантів інтерпретації високої фрагментарності постаменту *IPE* I² 271 може бути його свідоме знищення, виконане ворожим кланом на якомусь етапі олігархічної боротьби. Треба зауважити, що відомо п'ять скульпторів, на ім'я Пракситель (*Николаев, 2014: 22*).

***Damnatio memoriae* декрету *SEG* 34:758.** «Ера Аристократидів» в Ольвії завершилася близько 240–230 рр. до Р. Х., а можливо й пізніше. Досліджуючи декрет на честь Антестерія, Ю. Г. Виноградов зазначив, що «...свідком соціально-політичної боротьби в третій чверті III ст. до Р. Х. виступає і сама стела декрету в нинішньому її стані. Характер пошкоджень її лицьового боку та археологічний контекст знахідки дає змогу припустити, що вона не пізніше, ніж через півстоліття після установки, була покладена лицьовою стороною вгору в замісті площі або двору якогось будинку. Важко, однак, уявити, щоби настільки важливий державний акт разом із вирізаними на ньому святинями – рельєфами із зображенням Аполлона кифареда і вівтаря – наважилося б у буквальному сенсі топтати наступне покоління. Залишається визнати, що це було актом умисного осквернення: якщо Антестерій дійсно вигнав із батьківщини супротивників чинного державного порядку, то їм, повернувшись через деякий час на батьківщину, нічого не коштувало піддати його особливо жорстокому *damnatio memoriae*» (*Виноградов, 1989: 194*). Мої дослідження дають змогу виконати просопографічну інтерпретацію матеріалів Ю. Г. Виноградова: *damnatio memoriae* декрету на честь Антестерія виконали, що повернулися із вигнання Діонісії (*Николаев, 2008: 216*). Декрет лицьовою стороною був вмонтований в

²⁸⁸ Ця приписка не мусить породжувати ілюзій щодо народовладдя в Ольвії в розглянутий період.

поріг будинку E₁₄, суміжного із будинком E₁₀ Агрота Діонісієва (так званий «будинок жерця Агрота Діонісієва»). Будинок E₁₄ належав, очевидно, його братові Посидею Діонісієву (див. **Посвята IPE I² 189**). В Ольвії з 230 рр. до Р. Х. почалася «ера Діонісіїв» і таких, що входили із ними до єдиного клану Нікератів, Леократидів-Євресибіадів, Пантаклів-Клеомбротів, що підтверджується значною кількістю лапідарних пам'яток, керамічних клейм і монетних легенд (Ніколаєв, 2008; 2014). Участь же Аристократидів у соціально-політичному житті Ольвії після 240–230 рр. до Р. Х. не простежується (див. нижче). Перерахую лапідарні написи, наприклад, роду Діонісіїв останній третині III – II ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2008: 216):

- посвята IPE I² 189 братів Агрота й Посидея, синів Діонісія свого батька, проксена та евергета дельфійського святилища Аполлона, Діонісія Діонісієва;
- декрет IG 813 на честь проксена та евергета делоського святилища Аполлона, Посидея Діонісієва;
- декрет IG 814 на честь проксена та евергета делоського святилища Аполлона, Діодора А(г)рота;
- посвята IOlb 68 Агрота Діонісієва Афродіті Понтії;
- посвята IOlb 70 Агрота Діонісієва Плутону і Корі;
- декрет IPE I² 77 Коса на честь Посидея Посидеїва;
- декрет IPE I² 78 Тенедоса на честь Посидея Посидеїва;
- посвята IPE I² 168 Посидея Посидеїва Афродіті Євплой;
- посвята IPE I² 670 Посидея Посидеїва Зевсу Атабірію (Неаполь Скіфський);
- посвята IPE I² 671 Посидея Посидеїва Афіні Ліндії (Неаполь Скіфський);
- посвята IPE I² 168 Посидея Посидеїва Ахіллу (Неаполь Скіфський);
- посвята Посидея Посидеїва богині (або німфи) Родос із Неаполя Скіфського (Дашевская, 1960: 261-265).

Оскільки в перерахованих написах присутні такі, що пов'язуються із Неаполем Скіфським, моє подальше дослідження хронології кланової боротьби в Ольвії пов'язується з уточненням датування численних написів Посидея із Неаполя Скіфського. Група посвят²⁸⁹ Посидея Посидеїва, що традиційно датувалася часом Скілура, передатована мною кінцем III – першою чвертю II ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2018в).

Каталог IPE I² 201 (189 р. до Р. Х.). Присутність в епонімному каталозі за 189 р. до Р. Х. фрагмента характерного родового імені Аристократидів Δάμ[ατος τοῦ δεῖνος?], ймовірно, свідчить про деяке відродження Аристократидів в Ольвії. Однак, раніше я не мав будь-яких свідоцтв кланової боротьби наприкінці III – початку II ст. до Р. Х., за винятком, ймовірно, *damnatio memoriae* посвяти IPE I² 186, відсутні. Такі свідоцтва згодом були знайдені (див. **Про заснування Неаполя Скіфського**).

²⁸⁹ У цю групу можна віднести декрети IPE I² 30 і IOlb 24 Ольвії на честь родосців, які ймовірно були торговими партнерами Посидея Посидеїва.

ГЛАВА II. НЕАПОЛЬ СКІФСЬКИЙ

Хронологія лапідарних пам'яток Посидея з Неаполя Скіфського

Згідно з єдиною хронологічною і просопографічною основою історії Ольвії (синхронізований епонімний каталог) група посвят ольвіополітів Посидея Посидеїва і Євмена Сіріскова встановлена в Неаполі в першій чверті II ст. до Р. Х. Це синхронно із прийнятим у сучасній науці часу заснування Неаполя й домінування в цей період ольвійської матеріальної культури. Виконаний автором критичний аналіз досліджень попередників і колег показав, що в традиційному палеографічному датуванні посвят Посидея часом Скілура переважає суб'єктивний складник. Традиційне датування, також, побудовано на застарілій (та / або помилковій) стеммі роду Діонісіїв. Загалом, за винятком близької гіпотези Г. С. Русяєвої, в інтерпретації неапольських посвят домінує а priori прийнятий факт співпраці Посидея зі Скілуром, реальних доказів якого немає.

У цьому році виповнюється тридцять років із моменту виходу монографії Ю. Г. Виноградова «Политическая история Ольвийского полиса VII–I ст. до Р. Х.» (Виноградов, 1989). Низка наукових положень, висловлених у цій монографії, міцно увійшла у науковий обіг і багаторазово цитується вченими; деякі гіпотези дослідника згодом стали сприйматися як реальні історичні факти. Одна із таких традиційних історичних гіпотез, введена в науку ще в 19 ст., також здобула остаточний розвиток у монографії Ю. Г. Виноградова. Пов'язана вона з інтерпретацією діяльності видатної історичної особи, Посидея, сина Посидея, дедиканта великої групи посвят із Неаполя Скіфського й Ольвії²⁹⁰, як сучасника (радника, наварха тощо) царя Скілура. Ця гіпотеза залишається домінівною в сучасній науці²⁹¹.

Також, у 80-ті минулого століття Ю. Г. Виноградовим і, незалежно від нього, В. В. Рубаном (Рубан, 1982: 39-40), була висловлена, без перебільшення, революційна гіпотеза про диахронний (епонімний) характер каталогу ольвійських громадян IPE I² 201, яка відкривала перспективу відновлення літочислення пізньокласичної-елліністичної Ольвії. Практична реалізація цієї гіпотези, проте, унаслідок обмеженості традиційних методів епіграфіки стала можливою лише в останнє десятиліття. І синхронізація і відновлення початкового розміру каталогу епонімів Ольвії IV – I ст. до Р. Х. IPE I² 201 (з розробленням основ ольвійської просопографії) було досягнуто на базі загальнотехнічних методів системного аналізу та математичного моделювання, що активно проникає в гуманітарну сферу (Николаев, 2008; 2014). Важливо зауважити, що параметри синхронізованого (тобто, жорстко прив'язаного до абсолютного літочислення) каталогу не змінюються із моменту публікації; до того ж будь-які зміни його, взагалі, неможливі²⁹². У результаті, історія

²⁹⁰ Йдеться про знайдені в Неаполі Скіфському посвати родоським божествам, Зевсу Атабірію (IPE I² 670), Афіні Ліндії (IPE I² 671) та богині Родос (Дашевская, 1960; Соломоник, 1962), також, володарю Левкі Ахіллу (IPE I² 672), що встановлені деяким Посидеєм, сином Посидея. Цьому же Посидею належить і ольвійська посвята IPE I² 168 Афродіті Євплої. Відомі, також, декрети IPE I² 77 Коса і, ймовірно, IPE I² 78 Тенедоса на честь Посидея Посидеїва.

²⁹¹ Між тим, вже в 1996 р. Г. С. Русяєвою була запропонована альтернативна гіпотеза про те, що Неаполь був заснований ольвіополітами ще за Скілура (Русяева, 1996).

²⁹² Лише на початковому етапі, після уточнення початкового розміру стовпців, була дещо змінена хронологія II та III стовпчика епонімного каталогу. Важливим фактом виявився збіг розміру ольвійського і мілетського каталогів (110 рядків).

ольвійського поліса пізньокласичного-елліністичного періоду знайшла як надійну хронологічну основу, так і її творців – реальних історичних осіб. Відповідно, створені умови для критичного перегляду із єдиних хронологічних і просопографічних позицій групи традиційних історичних гіпотез, що міцно «закріпилися» в науці. у тому числі за минулі роки запропонована нова хронологічна модель декрету на честь Протогена, яка спирається на хронологію активності восьми персонажів декрету, уточнені датування декретів на честь Нікерата, синів херсонесця Аполлонія, виконана просопографічна інтерпретація десятків інших епіграфічних пам'яток, що містять імена ольвіополітів (лапідарних написів, графіті, магічних переліків, легенд агораномних клейм, гир і монет) у тому числі нещодавно уведених до наукового обігу. (Николаев, 2008; 2014 та інші). Важливим є те, що переглянуті із єдиних хронологічних і просопографічних позицій традиційні історичні гіпотези треба сприймати як єдине ціле. Неможливо, наприклад, «пересунути» на десятиліття назад або вперед датування будь-якого напису, не змінюючи решти датувань²⁹³.

У 2018 році з опорою на ольвійську хронологію і просопографію в тезисній формі (Николаев, 2018в) були опубліковані відомості про діяльність в Ольвії й Неаполі реальних історичних осіб – ольвіополіта Посидея Посидеїва і його соратника Євмена Сіріскова, що належать кінцеві III – першій чверті II ст. до Р. Х., тобто за кілька десятиліть до Скілура. (Необхідно зазначити, що близьку гіпотезу висловлювала раніше Г. С. Русяєва (Русяева, 1996 і інші) навіть не маючи твердої хронологічної опори). З іншого боку, наприклад, один з інтернет-ресурсів²⁹⁴, присвячений Неаполю Скіфському, повідомляє, що знахідки амфорних клейм дали змогу завершити дискусію про час виникнення Неаполя й остаточно підтвердити гіпотезу, за якою ця подія відбулася приблизно в 185 р. до н. е.²⁹⁵. Збіг дати заснування Неаполя із хронологією активності Посидея і Євмена, свідчить на користь альтернативної гіпотези (Николаев, 2018в). На жаль, лімітований обсяг статті (20 000 знаків із пробілами) не дав змоги повною мірою розкрити мою аргументацію. До того ж цілком очевидно, що перегляд традиційних, прийнятих в науці, цілком ймовірних, усталених тощо історичних положень вимагає більш докладного обґрунтування, наукової полеміки й іноді навіть подолання агресії захисників традиційного знання у вигляді перешикоджання публікаціям. Стала очевидною нагальна потреба надати читачеві не тільки нові історичні відомості про Посидея і Євмена (Николаев 2018в), але і критичний аналіз традиційних аргументів попередників і колег. Цей аналіз і є метою дослідження. Водночас традиційні аргументи щодо хронології активності Посидея можливо згрупувати за такими основними напрямками:

- палеографія;
- просопографія;

²⁹³ Не існує будь-якої частини системи, але система в цілому.

²⁹⁴ URL: <http://gotiya.com/stati/212-neapol-skifskij.html>. Оскільки це дослідження не має відношення до науково-популярного жанру, обґрунтування гіпотези щодо активності Посидея наприкінці III – першій чверті II ст. до Р. Х. буде подовжено.

²⁹⁵ Як показано нижче, сучасні датування найраніших родоських амфорних клейм (епоніма Кратіда), знайдених в Неаполі Скіфському, зараз належать до 198/197 рр. до Р. Х.

– деякі інші. Відповідно, ці напрями послідовно розглянуті нижче.

Палеографічні аргументи. Практично синхронно моїм тезам про Посидея (Николаев 2018в) була опублікована стаття І. А. Макарова (Макаров, 2017), у якій у рамках традиційної гіпотези про взаємини Посидея і Скілур наведені інтерпретації всіх, відомих на сьогодні, написів Неаполя Скіфського. У такий спосіб, можливість зіставлення моєї альтернативної гіпотези із матеріалами І. А. Макарова деякою мірою спростила мою задачу. В тому числі в статті І. А. Макарова, без сумніву, читач знайде високоякісний епіграфічний (лінгвістичний) коментар до написів із Неаполя²⁹⁶.

Отже, І. А. Макаров, із покликанням на монографію Ю. Г. Виноградова (Виноградов, 1989: 250), зазначив, що особливості шрифту дають змогу датувати всі чотири написи Посидея десь у середині II ст. до Р. Х. (Макаров, 2017: 60). Звернення до монографії Ю. Г. Виноградова, однак, показало, що палеографічному датуванню написів Посидея дослідник приділив декілька рядків; більш того, результат датування зумовлений а priori прийнятим фактом співпраці Посидея і Скілур за відомою загалом хронології життєдіяльності останнього. Так, Ю. Г. Виноградов зазначає, що «... за своєю палеографією написи Посидея укладаються в досить вузькі хронологічні рамки й належать до перехідного етапу в розвитку ольвійського лапідарного шрифту (див. гл. V)²⁹⁷, однак за особливостями деяких літер²⁹⁸ тяжіють ближче до першої половини II ст. до Р. Х., з огляду на це, я вважав за краще б датувати їх десь у середині цього століття. Але оскільки навряд чи підлягає сумніву той факт, що найбільш тісні зв'язки цього ольвіополіта зі Скіфським царством зав'язалися вже після того, як Скілур став сюзереном його рідного міста, то, з огляду на все вищесказане, і сам момент встановлення протекторату над Ольвією я б вважав за найбільш реальним віднести до 50–40-х років II ст., оскільки Скілур народився не пізніше 60–70 рр. II ст. до н.е...» (Виноградов, 1989: 250)²⁹⁹. Своєю чергою, І. А. Макаров, супроводивши кожен напис Посидея описом його палеографічних особливостей, не надав у своїй статті необхідного обґрунтування палеографічної дати, обмежившись покликанням на монографію Ю. Г. Виноградова. Це, у поєднанні із дуже короткими палеографічними матеріалами Ю. Г. Виноградова, визначає необхідність проведення відповідного дослідження:

²⁹⁶ Втім, історіографія наведена в статті І. А. Макарова вибірково. Див. нижче.

²⁹⁷ У розділі V Ю. Г. Виноградов дуже коротко представив характерні особливості палеографії написів першої половини II ст. до Р. Х., зокрема, коливання в написанні *альфи* (Виноградов, 1989: 184). Зазначені матеріали наведені вченим у зв'язку із датуванням декрету IPE I² 34 на честь Нікерата, який він відносить до перших двох десятиліть II ст. до Р. Х. Нюанси датування цього декрету дослідником детально проаналізовані мною раніше (Николаев, 2014: 254–265). На базі палеографічного аналізу, вивчення мовних форм і фраз, ономастики, нумізматики, просопографії, історичної ситуації в Херсонесі тощо показано, що декрет на честь Нікерата тяжіє до початку другої половини II-ст. після Р. Х. Без покликання на мої дослідження, В. П. Яйленко (Яйленко, 2017: 584) також переніс дату декрету до цього часу.

²⁹⁸ «Пор., Наприклад, коливання в написанні *альфи* із прямою і ламаною поперечною, але при цьому *пі* із поперечною, винесеною за обидва габарити літери (див. IPE I² 168)».

²⁹⁹ Цей висновок, однак, зроблений лише на підставі історичних аналогій про діяльність грецьких радників, зокрема, Гермей – радника царя Каніта в Одесі. Безперечно, існувала загальна тенденція зацікавленості скіфських правителів в грецьких ремісниках, торговцях, радниках, художниках тощо, як і зацікавленість у скіфах в деяких верствах грецького суспільства (Виноградов, 1989: 239). Але, якими реальними доказами підтверджуються відносини Скілур і Посидея? Наявність посвят Посидея в Неаполі не є свідченням його контактів зі Скілуром.

– побудова схеми ольвійської лапідарної палеографії;
– зіставлення з отриманою схемою палеографічних особливостей написів Посидея³⁰⁰.

Схема лапідарної палеографії Ольвії представлена в табл. 3 й охоплює датовані на основі синхронізації епонімного каталогу *IPE I² 201* понад 30 написів широкого хронологічного діапазону, (від другої чверті III до другої чверті I ст. до Р. Х.). Написи розташовані в умовному хронологічному порядку, що визначається різною точністю датування (*Николаев, 2014*). Базові форми літер (насамперед такі, що згадуються Ю. Г. Виноградовим, *альфа*, *пі* й деякі інші) представлені у вигляді символів³⁰¹. З урахуванням чинника взаємовпливу розглянуті всі використовувані стилі письма (курсивний, незграбний, монументальний тощо).

Нестабільний характер написання тієї чи іншої літери в конкретному напису відбивається двома символами. Безумовно, всі другорядні нюанси палеографії в схемі врахувати неможливо. Отримані дані, також, не треба сприймати як беззаперечну істину внаслідок їхньої умовної репрезентативності.

Таблиця 3.

Лапідарна пам'ятка	Дата, рр. до Р. Х.	А	П	Σ	К	Е	Θ	Ω	Ο
Посвята <i>IPE I² 188</i>	280–240	Г	Π	Г	Κ	Κ	-	-	Μ
Декрет <i>IScM I 65</i>	Початок 260-х	Г	Π	Ρ	Κ	Κ	Τ		
Посвята <i>IOlb 72</i>	250–240	Г	Г	Г	Κ	Κ	Τ	Ο	Μ
Декрет <i>SEG 34:758</i>	250–240	Г	Π	ΓΡ	Κ	Κ	Τ	Ο	Μ
Декрет <i>IPE I² 32</i>	Ор. 230	Г	Г	Κ	Κ	Κ	Τ	Π	Μ
Напис <i>IPE I² 180</i>	Ор. 230	Г	Π	Κ	Κ	Κ	Τ	Π	Μ
Декрет <i>IOlb 26</i>	Ор. 240–227	Г	Π	Г	Κ	Κ	Τ		
Посвята <i>IPE I² 189</i>	220-і	Г	Π	ΓΡ	Κ	Κ	-	Ο	Μ
Посвята <i>IOlb 68</i>	220-і	Г	Π	ΓΡ	Κ	Κ	Τ	Ο	Μ
Посвята <i>IOlb 70</i>	220-і	Г	-	ΓΡ	Κ	-	-	Ο	Μ
Декрет <i>IOlb 28+29+123</i>	Ор. 215	Г	Π	Ρ		Κ	Τ	3	Μ
Посвята <i>IPE I² 190</i>	Ор. 217–198	Г	Π	Г	Κ	Κ	Τ		Μ
Посвята <i>IPE I² 191</i>	Ор. 217–198	Г	Ρ	Г	Κ	Κ	Τ		Μ
Декрет <i>IOlb 24</i> ³⁰²	Ор. 203	Г	Π	Κ	Κ	Κ	-	3	Μ
Декрет <i>IPE I² 76</i>	210–207	Г	Π	Κ		Κ	Τ	Κ	
Декрет <i>IPE I² 30</i> ³⁰³	Рубіж III–II	ΛΓ	Π	Г	Κ	Ρ	Τ	Ο	Μ
Посвята <i>IPE I² 186</i>	Ор. 200	Λ		ΓΡ	Κ				
Посвята <i>SEG 42:716</i>	Ор. 193	Г	Π	ΓΡ	Κ				Μ
Посвята <i>SEG 42:717</i>	Ор. 178–160	Λ	Г	ΓΡ	Κ	Κ	Г	-	Μ
Посвята <i>SEG 42:715</i>	Ор. 188	Г	Г	-	Κ	Κ		Π	С
Посвята <i>SEG 40:633</i>	Ор. 180–160	Λ	Г	ΓΡ	Κ	Κ	Г	Ο	Μ
Посвята <i>IPE I² 192</i>	Ор. 110	Λ	-	Κ	Κ	ΡΑ	Г	Κ	С
Посвята <i>IOlb 76</i>	110–105	Λ	Г	Г	Κ	Κ	-	-	С
Посвята <i>IOlb 74</i>	110–105	Λ	Ρ	Г	Д	ΡΚ	-	3	С
Декрет <i>IOlb 27</i>	110–105	Λ Γ	Ρ	Г	Κ	Κ			С
Декрет <i>IPE I² 33</i>	Рубіж II–I	Г	Π	Г	Κ		Τ	3	Μ
Напис <i>IOlb 75</i>	Рубіж II–I	Г	Ρ	Г	-	Κ	Г	Κ	
Декрет <i>IPE I² 35</i>	Ор. 105	Λ	Ρ	Г	Д	Ρ	Г		ΜС
Декрет <i>IOlb 17+21+30+120</i>	Ор. 97	Λ	Ρ	Г	Κ	Κ	Τ	Ο	С
Каталог <i>IPE I² 201</i>	Ор. 97	Λ	Ρ	Κ		ΡΑ	Г	Κ	ΜС
Посвята Діогена Тієва	78\77	Λ	Ρ	Г	Κ	Κ	Г	Ο	С

³⁰⁰ Тут прийнято допущення про те, що лапідарна палеографія Ольвії та палеографія написів Посидея із Неаполя Скіфського є єдиним цілим. Не виключено виготовлення всіх написів Посидея в Ольвії (див. нижче).

³⁰¹ Без таких, що прикрашають потовщень і апексів на кінцях гаст. Ці прикраси, тою чи іншою мірою присутні в більшості написів розглянутого періоду і залежать не від часу, але, переважно, від майстерності (акуратності) різьбяр та / або його індивідуальних смаків тощо.

³⁰² Обґрунтування дати див.: (*Николаев, 2018в*).

³⁰³ Обґрунтування дати див.: (*Николаев, 2018в*).

Умовні позначення:

А – гаста ламана або округла (Л), горизонтальна (Г);
П – права вертикаль коротка, іноді горизонталь виступає справа (П), права вертикаль коротка, горизонталь виступає з обох боків (Г), вертикальні гаста рівні (Р);
Σ – зовнішні гаста горизонтальні (Г), зовнішні гаста розбігаються (Р), курсивна форма (К);
К – короткі наклонні гаста (К), довгі похилі гаста (Д);
Е – середня гаста коротка (К), рівні горизонтальні гаста (Р), курсивна форма (А);
Θ – крапка (Т), горизонталь (Г);
Ω – варіант із декрету на честь Протогена (П), майже окружність (О), проміжок (З), курсивна форма (К);
О – літера малого розміру (М), літера порівняного розміру з іншими (С)

З аналізу табл. 3 витікає:

– *альфа* із горизонтальною гастою стабільно присутня в лапідарних написах від початку досліджуваного періоду (друга чверть III ст. до Р. Х.) аж до першої чверті II ст. до Р. Х., у тому числі у декреті *IOLb* 24 орієнтовно 203 р. до Р. Х. на честь Агесандра (?) з Родосу, у посвяті Євніка Євдорова орієнтовно 193 р. до Р. Х. і посвяті Леона Гераклідова, ймовірно, 188 р. до Р. Х. і далі, з'являється лише наприкінці II ст. до Р. Х., у написах, виконаних недбалим стилем (декрет на честь Стефана зі Смирни орієнтовно 110–105 рр. до Р. Х., стінобудівельний напис *IOLb* 75 і декрет *IPE* I² 33 рубежу II–I ст. до Р. Х.). Відсутність написів із горизонтальною гастою *альфи* в період від другої чверті до пізнього II ст. до Р. Х. можливо, ймовірно, пояснити або не репрезентативністю вибірки, або реальними палеографічними особливостями;

– *альфа* з ламаною гастою³⁰⁴, у лапідарних написах з'являється із кінця III ст. до Р. Х., наприклад, в посвяті *IPE* I² 186 Нікодрома Діонісіїва. Далі, ламана гаста фіксується в посьватах *SEG* 42:717 Гікесія Філтова 178–160 рр. до Р. Х. та *SEG* 40:633 Посидея Діонісіїва³⁰⁵ 180–160 рр. до Р. Х. із подальшим домінуванням в написах кінця II – першої чверті I ст. до Р. Х.³⁰⁶;

– у такий спосіб, одночасне зображення двох варіантів написання *альфи* (перехідний період за Ю. Г. Виноградовим) відноситься до першої чверті II ст. до Р. Х. Ще більше, коливання *альфи* в цей період зазначаються навіть в одному документі, наприклад, в декреті *IPE* I² 30 на честь родосьця Гелланіка кордону III–II ст. до Р. Х.

Подальший аналіз (табл. 3) стосується вивчення палеографії літери *ни*. Спостерігається таке:

– із другої чверті III ст. до Р. Х. до раннього II ст. до Р. Х. в лапідарній епіграфіці використовується переважно *ни* із короткою правою вертикаллю й такою, що виступає праворуч, горизонталлю;

– приблизно зі 188 рр. до Р. Х. до часу раннього Мітрідата VI Евпатора зазначена форма *ни* із виступом горизонталі із двох сторін з короткою правою вертикаллю;

³⁰⁴ До відома зазначу, що в Ольвії ламана гаста *альфи* *вперше* зустрічається в монограмі «борисфена» останньої групи, датованого орієнтовно 220 рр. до Р. Х. (Николаев, 2014).

³⁰⁵ Останнім часом до написів цього історичного діяча я відношу фрагментовану посвяту *IPE* I² 194 всупереч такому, що значно відрізняється датуванню В. В. Латишева. Див. нижче.

³⁰⁶ Палеографія таких, що історично датуються неапольських написів Скілура (*IPE* I² 668) і Аргота (Макаров, 2017) характеризується ламаними гастами *альфи*.

– з рубежу II–I ст. до Р. Х. починається переважне використання *ni* із рівними вертикальними гастами й без виступання горизонталі за габарити. Цей тип літери не представляє цікавості для мого дослідження. Він характерний і для перших століть.

Є очевидною практична відсутність перехідних періодів у використанні різних варіантів написання *ni*.

З аналізу табл. 3. слідує і інші палеографічні спостереження. Так, написання *капи* впродовж майже двох століть не зазнало значущих змін; лише тільки зі 110 р. до Р. Х. помітний початок перехідного періоду – деяка тенденція до подовження похилих гаст, що дістає остаточний розвиток у перші століття після Р. Х. Характерно, що *омікрон* із другої чверті III ст. до Р. Х. по другу чверть I ст. до Р. Х. залишався стабільно малого розміру. Водночас зі 180-х рр. до Р. Х. паралельно з'являються і написи зі збільшеним розміром літери. Збільшений розмір *омікрон* здобув остаточний розвиток в перші століття після Р. Х. Що стосується *сигми*, то перехідний етап у зображенні зовнішніх гаст (горизонтальні та / або розбіжні) тривав із моменту початку спостережень (друга чверть III ст. до Р. Х.) до часу раннього Мітрідата VI Евпатора, де горизонтальні гаста стають домінуючими (як і в перші століття). Характерною особливістю *тети* є використання точки впродовж усього аналізованого періоду (з другої чверті III ст. до Р. Х. до другої чверті I ст. до Р. Х.), при всьому зі 170 рр. до Р. Х. паралельно із точкою використовується горизонталь. На жаль, у табл. 3 не є видимою будь-яка можливість використання для палеографічного датування такої літери як *омега*³⁰⁷. Наведені приклади свідчать про те, що «*перехідні етапи*» (Виноградов, Карышковский, 1976: 24-25) в розвитку лапідарної палеографії належать до конкретних літер, а не до шрифту загалом. Більш того, тривалість деяких «*перехідних етапів*» може становити не менш одного століття. Це свідчить про те, що в реальності лапідарна палеографія являє собою сукупність великої кількості процесів, але не стійких «*єдиних епох*», що перемежовуються «*перехідними етапами*».

Далі досліджується палеографія написів Посидея (табл. 4) у зіставленні з матеріалами табл. 3.

Таблиця 4.

Лапідарний пам'ятник	Α	Π	Σ	Κ	Ε	Θ	Ω	Ο
Посвята IPE I ² 670	Г	П	Г	-	Р			С
Посвята NE3 62	Г	П	Г		К			
Посвята IPE I ² 671	Л	Г	Г	-	Р			М
Посвята IPE I ² 672	Л	Г	Г	-	Р			М
Посвята IPE I ² 168	Л	Г	Г	-	Р	-	-	М

Як видно, (табл. 4) написи Посидея представлені двома підгрупами, які відрізняються особливостями написання *альфи* й *пи*³⁰⁸. Перша підгрупа містить

³⁰⁷ Можливо я прийняв неточні вихідні орієнтири в схематичному зображенні цієї літери.

³⁰⁸ Саме на ці дві літери звернув увагу Ю. Г. Виноградов (Виноградов, 1989: 250).

альфу із горизонтальною гастрою і що висунута праворуч горизонтальною *ni*. До цієї групи належать посвяти IPE I² 670 Зевсу Атабірію і NE 3 (1962) 41 богині Родос³⁰⁹. Друга підгрупа³¹⁰ (альфа із ламаною гастрою, горизонтальна гастр *ni* висунута із двох боків) представлена посвятами IPE I² 168 Афродіті Євплої, IPE I² 671 Афіні Ліндії та IPE I² 672 Ахіллу. Із зіставлення матеріалів табл. 1 та 2 випливає:

– датування посвят IPE I² 670 Зевсу Атабірію і NE 3(1962) 41 богині Родос не виходять за межі першої чверті II ст. до Р. Х.;

– посвяти IPE I² 168 Афродіті Євплої, IPE I² 671 Афіні Ліндії та IPE I² 672 Ахіллу датуються періодом не раніше першої чверті II ст. до Р. Х.

З огляду на те, що написи Посидея порівняно синхронні, тобто належать до хронологічного періоду активності однієї особи, результати палеографічного датування за літерами *альфа* й *ni* (перетин інтервалів) дають змогу відносити їх до кінця III – першої чверті II ст. до Р. Х. Проте, з урахуванням схематичності, суб'єктивності й реальної точності процесу палеографічного датування, а, також нерепрезентативності аналізованої вибірки я відношу отримані результати до умовних. Тим часом представлені вище матеріали підтверджують, що реальні підстави до палеографічного датування написів Посидея серединою II ст. до Р. Х., як це пропонується Ю. Г. Виноградовим і прийнято І. А. Макаровим, повністю відсутні³¹¹.

Вище зазначалося, що результат палеографічного датування написів Посидея Ю. Г. Виноградовим зумовлений *a priori* прийнятим фактом співпраці Посидея і Скілура і, відповідно, «безпрограшним» датуванням з історичних міркувань. Ризикуючи дістати аналогічне зауваження від читачів, виключаю вплив на палеографічне датування досліджуваних написів відомий мені факт історичної активності Посидея (разом із соратником Євменом) наприкінці III – першій чверті II ст. до Р. Х. При всьому, як я зазначав вище, горизонтальна гастр *альфи* трапляється і в недбало виконаних написах кінця століття (див. табл. 1). Крім того *ni* із такою, що виступає справа горизонтальною присутня в недбало виконаному декреті IPE I² 33 рубежу II–I ст. до Р. Х. У такий спосіб, формально, перехідний період може бути збільшений аж до кінця II ст. до Р. Х. Відповідно, написи Посидея за палеографією *альфи* й *ni* можливо віднести до II ст. до Р. Х.

³⁰⁹ Посвята IPE I² 670 Зевсу Атабірію: *альфа* з прямою перекладиною, *ni* має вкорочену праву вертикаль, гасти *сигми* паралельні, *омега* злегка витягнута, кінці її округлості майже змикаються, апекси на кінцях літер (Макаров, 2017). Посвята NE 3 (1962) 41 богині Родос: *альфа* з прямою перекладиною, *ni* має вкорочену праву вертикаль, за яку виступає верхня поперечна лінія, *сигма* з паралельними зовнішніми гастами, нижні кінці дуги *омеги* зближені. Букви рівні, ретельно вирізані, на кінцях прикрашені апексами (Макаров, 2017).

³¹⁰ Посвята IPE I² 671 Афіні Ліндії: *альфа* з ламаною перекладиною, горизонталь *ni* виступає за скорочену праву бокову гастр, гасти *сигми* паралельні, апекси й потовщення на кінцях літер (Макаров, 2017). Посвята IPE I² 672 Ахіллу: *альфа* з ламаною поперечиною, *ni* має скорочену праву вертикаль, горішня поперечина виступає в сторони від вертикальних; гасти *сигми* паралельні, літери на кінцях прикрашені апексами. Посвята IPE I² 168 Афродіті Євплої: *альфа* з прямою поперечиною, *ni* має вкорочену праву вертикаль, за яку виступає верхня поперечна гастр, *сигма* з паралельними зовнішніми гастами (Макаров, 2017).

³¹¹ Пропоную читачеві, абстрагуючись від *a priori* прийнятого факту співпраці Посидея зі Скілуrom самостійно проаналізувати палеографію написів Посидея з тим, щоб переконатися в повній відсутності будь-яких підстав для датування цих написів серединою другого століття до Р. Х.

В цілому, ці написи ще раз підтверджують, що *використання палеографії в хронологічних дискусіях щодо порівняно точного датування тієї чи іншої епіграфічної пам'ятки часто має навколонуковий, спекулятивний характер*³¹².

Треба розглянути й виготовлені на Косі й Тенедосі декрети, відповідно, *IPE I² 77* і *IPE I² 78*, на честь Посидея Посидеїва. У табл. 5 наведені дані щодо їхньої палеографії.

Таблиця 5.

Лапідарний пам'ятник	Α	Π	Σ	Κ	Ε	Θ	Ω	Ο
Декрет <i>IPE I² 77</i>	Г	П	Г	К	К	-	З	М
Декрет <i>IPE I² 78</i>	ΛΓ	ΠΓ	Г	К	Р	Т		МС

Умовне (зважаючи на локальні палеографічні особливості) зіставлення матеріалів табл. 3 зі схемою ольвійської лапідарної палеографії показує:

- декрет Коса *IPE I² 77* аналогічно посвятам *IPE I² 670* Зевсу Атабірію й *NE 3 (1962) 41* богині Родос не виходить за межі першої чверті II ст. до Р. Х.;
- декрет Тенедоса *IPE I² 78* аналогічно посвятам *IPE I² 168* Афродіті Євплої, *IPE I² 671* Афіні Ліндії й *IPE I² 672* Ахілла датується періодом не раніше першої чверті II ст. до Р. Х.

Не можна стверджувати, що датування групи написів Посидея часом Скілура абсолютно «одноголосне». Є факти палеографічного датування осібних написів досліджуваної групи III ст. до Р. Х. Так, Е. І. Соломонік підкреслює думку М. І. Ростовцева про те, що один із написів Посидея – посвята Ахілла *IPE I² 672* – належить до III ст. до Р. Х. (Соломонік, 1962: 39). Очевидно, сюди можна додати й інформацію дослідниці про датування посвяти Євмена не пізніше III – II ст. до Р. Х. (Соломонік, 1958: 310-313). Примикають до досліджуваного питання і розглянуті вище декрети *IPE I² 77* Коса та *IPE I² 78* Тенедоса на честь Посидея Посидеїва. В. В. Латишев вважав, що ці декрети належать до дедиканта неапольських посвят Посидея Посидеїва, однак, зазначив, що «... ми не наважуємося занадто наполягати на цьому припущенні, вважаючи за краще почекати, чи не знайдуться десь нові дані для його підтвердження» (Латишев, 1887: 134). Позиція В. В. Латишева в датуванні цих декретів змінювалася; у кінцевому підсумку дослідник відніс декрет *IPE I² 77* Коса до III ст. до Р. Х., а декрет *IPE I² 78* Тенедоса, ймовірно, до II ст. до Р. Х.

Також І. А. Макаров покликається на виданий нещодавно К. Халоффом корпус написів Коса, де декрет *IPE I² 77*, на думку вченого, «...безпідставно датований III ст. до Р. Х.». (Макаров, 2017: 66). Дослідник зазначає, що там же без будь-яких доказів стверджується, що Посидей із Неаполя не тотожний Посидею коського декрету. Безперечно, І. А. Макаров прав в тому, що декрет *IPE*

³¹² Наприклад, якщо табл. 1 переробити з урахуванням датувань В. П. Яйленка (Яйленко, 2017), то про лапідарну палеографію як допоміжну наукову дисципліну доведеться просто забути.

I² 77 і написи Неаполя пов'язані з однією особою, проте, ця особа була активною орієнтовно 217–187 рр. до Р. Х.

Грунтовна праця В. П. Яйленка (Яйленко, 2017), що є авторською компіляцією різночасових робіт, не завжди приведених до «спільного знаменника», на жаль, містить значну кількість різночитань, у тому числі в датуванні декрету IPE I² 77 косців на честь Посидея Посидеїва. Спочатку В. П. Яйленко відносить декрет до 180 – 170 рр. до Р. Х. (Яйленко, 2017: 503). Через кілька сторінок (Яйленко, 2017: 507), дослідник вказує, що в ранньому II ст. до Р. Х. громадяни Коса вшановували Посидея Посидеїва декретом IPE I² 77. Посидей діяв у середині – третій чверті II ст., цей час коського декрету IPE I² 77, зазначив В. П. Яйленко нижче (Яйленко, 2017: 563)³¹³. Безумовно, читач оцінить «наукову вагомість» наведеної вище інформації. Водночас декрет Тенедоса IPE I² 78 не є предметом вивчення В. П. Яйленка. Можливо, це пов'язано із тим, що В. В. Латишев, публікуючи цей документ, використовував умовний епіграфічний шрифт.

Звертаю увагу на матеріали, найближчі до моїх досліджень, які представлені Г. С. Русяєвою та А. Б. Супруненко: *Ю. Г. Виноградов намагається необґрунтовано зблизити датування написів Посидея й монет Скілура. Однак, про відносини Скілура і Посидея можна буде судити лише тільки після виконання переконливих датувань, як монет, так і написів. Явна неузгодженість і суперечливість цих найважливіших джерел свідчить на користь того, що Посидей заснував Неаполь на рубежі другий-третій чверті II ст.* (Русяева, Супруненко, 2003: 199).

Епізодичні факти палеографічного датування групи написів Посидея кінцем III ст. до Р. Х. – першою чвертю II ст. до Р. Х., які свідчать на користь, що розвивається тут гіпотези, проте, є наслідком домінування суб'єктивного складника в палеографії; ця інформація не буде використана за аргумент. Ще більше, *треба висловити деякі міркування методичного плану: у сутності, завдання цього дослідження полягає в з'ясуванні належності групи лапідарних написів Посидея або до кінця III – першої чверті II ст. до Р. Х. (часу активності Посидея), або до третьої чверті – середині четвертої чверті II ст. до Р. Х. (часу Скілура). За замовчуванням, точності палеографічного аналізу явно недостатньо для подолання альтернативного датування на хронологічному відрізку, що не перевищує півстоліття; палеографічний аналіз шрифту, як інструмент дослідження, у такому випадку треба повністю виключити.*

Продовжу дослідження палеографії написів Посидея по допомогу вивчення матеріалу, із якого виготовлені постаменти. Розгляд цього питання, однак, передбачає введення деяких уточнень.

³¹³ У наведеному прикладі про датування коського декрету IPE I² 77 причина хронологічних різночитань, очевидно, визначається недбалістю В. П. Яйленка в редагуванні власних різночасових статей. Вважаю, що і я від таких помилок «не застрахований». Втім, у наступному розділі розглядаються принципові помилки дослідника, що призводять до подібних різночитань.

Видавці великої групи датованих ольвійських написів, у тому числі першої половини II ст. до Р. Х. із ділянки Р-19, Г. С. Русяєва і В. В. Крапівіна зазначили, що матеріалом посвят SEG 42: 715 Леона Гераклідова, SEG 42: 716 Євніка Євдорова, SEG 42: 717 Гікесія Філтова і SEG 42: 717, comm невідомого дедиканта, є *сірий граніт* (Русяєва, Крапівіна, 1992: 17-33). Відповідно, при публікації посвяти SEG 58: 766 евергета й епоніма 195 р. до Р. Х. Пантакла Клеомбротова, з огляду на походження цього напису поблизу ділянки Р-19, також, з урахуванням зовнішньої схожості матеріалу згаданих вище написів, я, як видавець, визначив матеріал посвяти як *сірий граніт* (Ніколаєв, 2008; 2014). Згодом, встановивши, що написи Посидея Посидеїва синхронні деяким написам ділянки Р-19, з урахуванням зовнішньої схожості матеріалу я висловив припущення, що й написи Посидея також виготовлені із граніту (Ніколаєв, 2018в). До того ж знаючи, що В. В. Латишев особисто не оглядав деякі написи, мною фактично була знехтувана його інформація про матеріал посвяти Посидея.

Однак, А. І. Іванчик у рамках підготовки проєкту IOSPE III, оглядаючи посвяту SEG 58: 766 Пантакла Клеомбротова висловив думку про те, що матеріалом цієї посвяти є не граніт, а *сірий мармур*. Після ознайомлення із відповідною технологією, мною були виконані порівняльні вимірювання твердості матеріалу посвяти SEG 58: 766 і еталонних зразків із мармуру і граніту³¹⁴. Гіпотеза А. І. Іванчика підтвердилася – матеріал посвяти SEG 58: 766 – *сірий щільний мармур*. Фрагментовану посвяту SEG 58: 766 вдалося возз'єднати зі знайденим в 1949 р. фрагментом Iolb 125; возз'єднання підтвердило вірність виконаної 10 років тому просопографічної реконструкції напису як посвяти Пантакла Клеомбротова, епоніма 195 р. до Р. Х. (Ніколаєв, 2008; 2014)³¹⁵. Це є дуже важливим аргументом, що свідчить про істинність відновлення літочислення Ольвії IV–I ст. до Р. Х. і створення основ її просопографії, на яких, до речі, базується така що відстоюється в цій монографії гіпотеза про хронологію активності Посидея. Крім того, уточнені відомості про матеріал групи посвят Євніка Євдорова, Леона Гераклідова, Гікесія Філтова, і невідомого дедиканта із ділянки Р-19 пізніше мною виявлені в статті М. Ю. Трейстера (Трейстер, 1999: 133-135) – *сірий мармур*. Аналогічний матеріал застосований і для виготовлення синхронного напису – ольвійської посвяти IPE I² 168 Посидея Посидеїва Афродіті Євплої. Так, В. В. Латишев в лемі IPE I² 168 із покликанням на працю Л. Стефані, позначив матеріал як такий, що злегка грає блакитний мармур³¹⁶. Крім того, матеріал неапольської посвяти IPE I² 670 Посидея Зевсу Атабірю – «...marmoris cinerei...» (*сірий мармур*). За інформацією О. Д. Дашевської посвяту NE 3 62 Посидея богині Родос також виконано із сірого мармуру (Дашевская, 1960: 261). Матеріал посвяти IPE I² 671 Афіні Ліндії – білий мармур, а посвяту IPE I² 672 Ахілла – мармур. Отже, три посвяти Посидея

³¹⁴ Гранітні зразки: HRc 57,2 та HRc 53,6. Мармурові зразки: HRc 24,4 та HRc 25,3. Посвята SEG 58:766 (щільний мармур): HRc 34,8 та HRc 30,9.

³¹⁵ Возз'єднання фрагментів посвяти Пантакла Клеомбротова, також, на 100% переборює критику В. П. Яйленка (Яйленко 2017: 484).

³¹⁶ «Basis, welche aus einem etwas in das Bläuliche spielenden Marmor gefertigt ist».

виконані із сірого мармуру. Цей факт може бути деяким аргументом до того, що в ранньому II ст. до Р. Х. в Ольвію надійшла велика партія сірого мармуру. З нього була виготовлена згадувана група написів ділянки Р-19, в тому числі посвята SEG 58: 766 + IOlb 125 близько 195 р. до Р. Х. Пантакла Клеобротова, і три посвяти Посидея³¹⁷, дві із яких були, очевидно, перевезені в Неаполь.

Отже, *все неапольські написи Посидея Посидеїва і Євмена Сіріскова – мармурові. Одночасно, нібито синхронні посватам Посидея, за традиційними уявленнями, написи Скілура й Аргота виконані на мианковому вапняку (Макаров, 2017). Читачеві, очевидно, нескладно уявити, як би поставився цар Скілур (та / або його оточення) до того, що написи його радника і воєначальника Посидея виконані в мармурі, в той час, як написи самого Скілура й Аргота – у вапняку.*

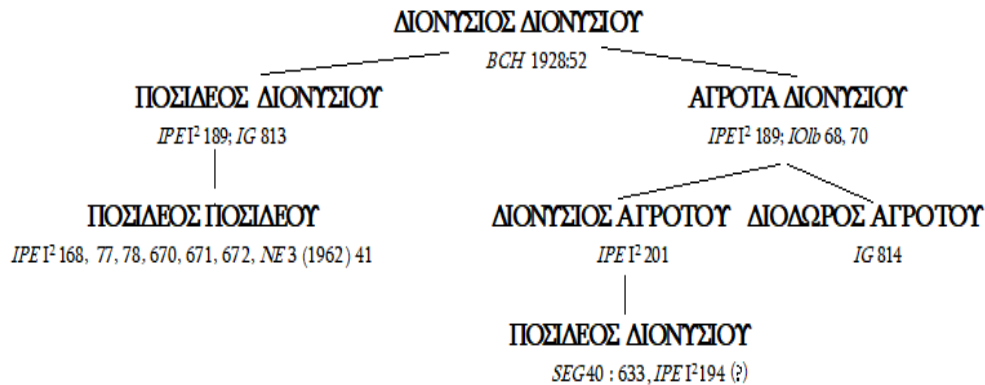
Просопографічні аргументи. Відповідно до мети цього дослідження, далі буде проведено огляд та аналіз просопографічних розвідок за темою, що їх виконували вчені – попередники й колеги. Повертаючись до статті (Макаров, 2017: 65-67) треба зазначити, що значний її обсяг присвячений традиційному і складно вирішуваному в рамках епіграфіки питанню про походження Посидея (Ольвія або Родос). На жаль, дослідник майже повністю проігнорував ольвійську просопографію³¹⁸, спираючись лише на епіграфічні матеріали, що значною мірою втратили актуальність в дослідженні цього питання. Проте, І. А. Макаров зазначає: на цей час є найбільш ймовірною гіпотеза про те, що Посидей, син Посидея, був громадянином ольвійського поліса (Макаров, 2017: 67).

Водночас синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201 й побудова основ ольвійської просопографії надає інформацію про походження Посидея не на рівні гіпотези, але як реальний історичний факт, аж до встановлення його місця в родовідній гілці (Николаев, 2008; 2014; 2018в). Посідеос Посідеюс (активний орієнтовно 217–187 рр. до Р. Х.) походить із найвпливовішого ольвійського роду Діонісіїв. В Ольвії, як варіант, є відомою його діяльність в колегії агораномів на рубежі III–II ст. до Р. Х. (див. вище). Його родичі: *дід* – Διονύσιος Διονυσίου, проксен і евергет дельфійського святилища (декрет ВСН 1928:52 252–251 рр. до Р. Х.); *батько* – Посідеіос Διονυσίου, дедикант посвяти IPE I² 189 Аполлону Дельфінію, проксен і евергет делоського святилища Аполлона (декрет IG XI, 813 раннього II ст. до Р. Х.); *дядько* – Ἀγρότα Διονυσίου, дедикант посвят IPE I² 189, IOlb 68 та IOlb 70; *двоюридний брат* – Διονύσιος Ἀγρότου, епонім Ольвії 200 р. до

³¹⁷ Уточнення матеріалу групи написів ділянки Р-19, визначає нагальну необхідність перегляду просопографічної реконструкції посвяти IPE I² 163 (Николаев, 2014: 215-218), виготовленої із сірого мармуру. Також, обережно припускаю, що в групу посвят з сірого мармуру, що датуються першою половиною II ст. до Р. Х. може бути включений фрагмент IPE I² 194. Найбільш імовірне його датування (на відміну від датування ed. gr.) II ст. до Р. Х. за палеографією (див. в табл. 1: *сигма, альфа*), також, суб'єктивно близькій до посвяти SEG 58: 766 за кольором мрамур («...marmoris subcaerulei...»). Фрагмент IPE I² 194 – ймовірно, посвята встановлена по закінченню жрецтва ([...] ἱερῆσθεν [...]) і, можливо, судячи з фрагментів імені й патроніму, належить до діяльності реальної історичної особи з роду Діонісіїв – Посидею Діонісієву, дедиканту посвяти SEG 40:633. На жаль, не є вичерпаним і питання датування посвяти IPE I² 180 чи IPE I² 188 із сірого мармуру.

³¹⁸ Дослідження Б. М. Гракова, В. В. Латишева, М. І. Ніколаєва, А. Е. Пуздровського, Г. С. Русяєвої, В. П. Яйленко тощо.

Р. Х.; *другий двоюрідний брат* – Διόδωρος Ἀγρότου, проксен і евергет делоського святилища Аполлона (декрет IG XI, 814 раннього II ст. до Р. Х.); *племінник* – Ποσίδειος Διονυσίου, стінобудівельник SEG 40:633 та, ймовірно, дедикант посвяти IPE I² 194. *Звертає на себе увагу факт переривання в Ольвії гілки Посидея Посидеїва* (малюнок 112). *Це, ймовірно, може бути інтерпретовано тим, що Посидей дійсно покинув Ольвію.* (Рекомендую читачеві надалі для кращого сприйняття генеалогічних матеріалів, переданих у вигляді тексту, використовувати ілюстрацію – фрагмент стемми роду Діонісіїв – малюнок 112).

Малюнок 105. Фрагмент стемми роду Діонісіїв, відтворений на основі синхронізації епонімного каталогу Ольвії.

І. А. Макаров зазначає, що про особу Євмена – дедиканта посвяти Деметрі, будь-якої додаткової інформації бракує; водночас дослідник, із врахуванням неапольських написів Євмена й Посидея, цілком справедливо вважає Євмена сучасником і, можливо, країнином Посидея (Макаров, 2017: 70). Як видно, і тут І. А. Макаров проігнорував ольвійську просопографію: реальна історична особа на ім'я Εὐμένης Συρίσκου, епонім Ольвії 201 р. до Р. Х., є вихідцем зі славного ольвійського роду Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів. Гіпотеза І. А. Макарова в частині того, що Посидей і Євмен були й країнами й сучасниками підтверджується реальними історичними особами та фактами (див. нижче). Однак, ці особистості – ольвіополіти – діяли не за часів Скілура, а наприкінці III – першій чверті II ст. до Р. Х.

Ймовірно, Євмен та Посидей були не тільки сучасниками та країнами, а й соратниками. Крім групи неапольських написів Посидея і Євмена про це свідчить відомий факт їхнього входження у єдиний клан. Черговий етап домінування клану Діонісіїв, Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів, Нікератів і Пантаклів-Клеомбротів простежується в Ольвії приблизно³¹⁹ після 230 рр. до Р.Х. Зокрема, в епонімному каталозі Ольвії неодноразово зазначений факт кланового протекціонізму: стійкий тандем у виконанні посади, наприклад, в 356 і 355 або 201 і 200 рр. до Р. Х. (Ніколаєв, 2008; 2014). Треба згадати й про

³¹⁹ Хронологія кланової боротьби у цей час, у зв'язку з уточненням датування декрету на честь Протогена має бути дещо скоригована на декілька років. Це є завданням майбутніх часів.

існування ольвійського агораномного клейма Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος³²⁰. Просопографічна інтерпретація його є такою: колегію агораномів очолював представник роду Нікератів Ἀρίστων Νικηράτου, булий епонімом у 218 р. до Р. Х. Відповідно, рядовими агораномами виступають Εὐμένης (Συρίσκου), епонім 201 р. до Р. Х. та дещо молодший за віком Ποσίδεος (Ποσιδέου). Датування клейма Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος прийнято відповідно до виявленої закономірності формування груп³²¹ і належить рубежу III–II ст. до Р. Х., зображаючи ольвійський етап діяльності Посидея і Євмена³²².

Усе сказане підтверджує гіпотезу І. А. Макарова (Макаров, 2017) про одночасність установки посвят Посидея і Євмена, однак, хронологічно ця подія не була пов'язана зі Скілуром. Оскільки найраніші родоські епонімні клейма епоніма Кратіда, знайдені в Неаполі Скіфському, належать до 187 р. до Р. Х. (Зайцев, 2003: 16), як варіант, «ольвійський» етап діяльності Посидея і Євмена, ймовірно, тривав і в перші роки³²³ II ст. до Р. Х.

Вперше хронологічні та просопографічні відомості про Посидея мною були викладені в монографії 2008 р. (Николаев, 2008). Оскільки минуло вже понад десять років, безумовно, необхідно підтвердити (та / або уточнити) матеріали про період активності Посидея Посидеїва (217–187 рр. до Р. Х.). У цьому питанні можна зазначити наступне:

- останніми роками в історичній науці домінує датування декрету ВСН 1928: 52 252–251 рр. до Р. Х. замість 260-х рр. до Р. Х., що було використано для розрахунку за дідом Посидея, Діонісієм Діонісіївим. Це знижує на 10 років одну із хронологічних опор;

- у зв'язку з уточненням первинної кількості рядків каталогу IPE I² 201 підвищилося на 8 років виконання епонімії двоюрідним братом Посидея – Діонісія Агродата. Як видно, ця зміна має протилежну спрямованість у порівнянні із датуванням декрету ВСН 1928: 52, тобто обидві зміни взаємно компенсуються;

³²⁰ Див. відповідний розділ монографії.

³²¹ Керівник групи завжди старше рядових членів на 15–20 років. (Див.: Николаев, 2018г : 99).

³²² Однак, до датування та інтерпретації клейм, що містять тільки імена агораномів (без патронімів), треба ставитися з великою обережністю. Характерною їхньою особливістю є можливість інтерпретації іменами однойменних особистостей, що належать до інших поколінь (Николаев, 2017). Так, стемма Нікератів, що згадує такого собі Аристона – діда епоніма 215 р. до Р. Х., наведена В.В. Латишевым (IPE I² 190; Николаев, 2014). Крім того, в ольвійському монетному карбуванні 240–220 рр. до Р. Х. присутня достатньо рідкісна монета з легендою ΕΥΜ (Нечитайло, 2000: №399), котру нескладно порівняти з ім'ям Євмен. Відповідно до закону генеалогії це скорочення з високою ймовірністю відноситься до діда епоніма 201 р. до Р. Х. Євмена Сіріскова. Насамкінець, присутність в легенді Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος ім'я Посидея збігається з агораномними клеймами, що також згадують Посидея – одного з дедикантів посвяти IPE I² 189 й батька Посидея Посидеїва (ἀγορα(νο)οῦτων) Διμή(τρίου), Αθήναι(ου), Ποσιδε(ίου) й (ΑΘΗΝΑΙΟΣ \ ΛΗΝΑΙΟΣ \ ΠΟΣΙΔΕΙΟΣ). Альтернативні варіанти просопографічного датування клейма мають приблизно рівну кількість аргументів. Однак, припускаючи, що клеймо Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσίδεος, належить ранньому періоду, гіпотеза про «ольвійський» етап діяльності Посидея Посидеїва і Євмена Сіріскова на рубежі III– II ст. до Р. Х. однозначно зберігається.

³²³ Разом з тим, хронологічна інтерпретація Ю. П. Зайцевим (Зайцев, 2003) родоського (епонімного і фабрикантського), херсонеського і сінопського клеймування з Неаполя містить суперечності та вже не є найсучаснішою. Наприклад, клеймо епоніма Кратіда зараз відноситься до 198/197 рр. до Р. Х. (Lund, 2011: 278). Це може свідчити на користь що існувала в 90-і рр. моделі заснування Неаполя наприкінці III – початку II ст. до Р. Х. Матеріали, що підтверджують цю гіпотезу, опубліковані у наступному розділі монографії.

– генеалогічна модель із використанням інформації посвяти *IPE* I² 189, передбачає, що різниця у віці першого (Агрота Діонісіїв – дядько Посидея) і другого сина (Посидей Діонісіїв – батько Посидея) становить один рік. Допустивши різницю, наприклад, в 10 років можна отримати діапазон активності Посидея Посидеїва 207–177 рр. до н.е;

– можливо традиційне розширення діапазону активності самого Посидея Посидеїва із 30 до 40 років. У підсумку, період активності Посидея Посидеїва може бути віднесений до 212–172 рр. до Р. Х.

Треба зауважити, що в ранньому II ст. до Р. Х. батько Посидея, Посидей Діонісіїв був ще активний (декрет *IG* XI, 813). Активним, безумовно, у цей час був і двоюрідний брат Посидея – Діодор Агрота (декрет *IG* XI, 814). Аналогічно і другий двоюрідний брат Посидея, Діонісій Агрота, виконав епонімну посаду у 200 р. до Р. Х. Відповідно, активність самого Посидея Посидеїва могла тривати впродовж першої чверті II ст. до Р. Х. Що стосується Євмена, можливо допустити, що в 201 р. до Р. Х. він виконав посаду епоніма в молодому віці. Відповідно, активність його могла тривати не пізніше першої третини II ст. до Р. Х.

Як видно, навіть з урахуванням можливих уточнень і компенсації похибок генеалогічної моделі, Посидеїв Посидеїв закінчив свою діяльність на кілька років раніше або, у крайньому разі, синхронно із народженням Скілур³²⁴. Таким чином, будь-які значні зміни періоду активності Посидея і Євмена неможливі. У будь-якому випадку, Посидей Посидеїв не міг бути сучасником Скілур.

Матеріали, найближчі до моїх просопографічних спостережень (за виключенням хронології), запропоновані Г. С. Русяєвою як самостійно (Русяєва, 1996: 174–178), так і в співавторстві³²⁵. Дослідниця припускає, що ольвіополіти Посидей і Євмен встановили свої посвяти під час заснування Неаполя, ще до нападу Скілур, і майже відразу, після цього Неаполь був захоплений Скілуром. Неможливо встановити долю засновників Неаполя на чолі із Посидеєм: чи залишилися вони на службі в Скілур, загинули або перебралися знову в Ольвію (Русяєва, 1996). Дуже переконливо представлено Г. С. Русяєвою обґрунтування назви НЕА ПОΛΙΣ як, безсумнівно, пов'язане із назвою ОΛΒΙΝ ПОΛΙΣ (без вагань приймаю цю гіпотезу!). Об'єктивним недоліком гіпотези Г. С. Русяєвої треба вважати брак хронологічної опори. Наприклад, епонім Ольвії 201 р. до Р. Х. Εὐμένης Συρίσκοῦ міг встановити посвяту Деметрі під час заснування Неаполя не пізніше першої чверті II ст. до Р. Х. Захоплення (?) ж Неаполя Скілуром відбулося, як мінімум, через три-чотири десятки років. З усім тим, гіпотеза Г. С. Русяєвої є дуже важливим внеском у вивчення раннього Неаполя. До того ж що захищаються в цій монографії гіпотези, очевидно, треба вважати хронологічним і просопографічним розвитком гіпотези Г. С. Русяєвої. До речі,

³²⁴ Смерть Скілур близько 114–112 рр. до Р. Х. настала у віці 40–50 років. Це означає, що рік його народження припадає на 160–170 рр. до Р. Х. (Виноградов, 1989: 250).

³²⁵ Розширений варіант гіпотези про Посидея з додаванням не аргументованої художньої деталізації подій, яка, як відомо, є неодмінним атрибутом науково-популярного жанру, див.: (Русяєва, Супруненко, 2003: 188–195; Русяєва, Русяєва, 2004).

стемма роду Діонісіїв, використовувана Г. С. Русяєвою, у своїй основі вільна від недоліків, властивих побудовам інших дослідників: Посидей Посидеїв за стеммою є сином дедиканта посвяти *IPE* I² 189, проксена й евергета делоського святилища Аполлона Посидея Діонісієва (Николаев, 2008: 172).

В. В. Латишев у своїх працях не надав стемму роду Діонісіїв у тому числі місце в ній Посидея Посидеєва. Тому актуально з'ясування питання про датування та інтерпретацію дослідником написів, які за сучасними уявленнями формують цю стемму. Так, дельфійський декрет *BSH* 1928:52, на честь, у тому разі, Діонісія Діонісієва, борисфеніта вперше був коротко згаданий видавцем лише у 1914 р. (Граков, 1939: 247); відповідно, у В. В. Латишева бракує згадок про нього. Вчений зазначав, що посвяти *IPE* I² 189 братів Агрота й Посидея, синів Діонісія III ст. до Р. Х. більш рання, ніж делоський декрет *IG* XI, 813 на честь Посидея Діонісієва, проте згадує одну і ту ж особу (Граков, 1939: 258). Згодом, як і раніше, відносячи діяльність дедикантів посвяти *IPE* I² 189 до другої половини III ст. до Р. Х., В. В. Латишев, зіставив із ними особу *Διονύσιος Ἀγρότου* із каталогу громадян, вважаючи його батьком Агрота і Посидея³²⁶. Ця гіпотеза міцно увійшла в науковий обіг; ставлячи за мету згадати навіть основні покликання на цю гіпотезу, зазначу, що вона присутня і в працях Б. Н. Гракова (Граков, 1939: 231-315), Р. Шерка (Sherk, 1992 IV: 223-272) і В. П. Яйленка (Яйленко, 2017). Загалом із сучасних позицій датування В. В. Латишевим посвяти *IPE* I² 189 III ст. до Р. Х. є вірним, однак, її просопографічна інтерпретація не відповідає стеммі Діонісіїв. Датування В. В. Латишевим неапольських посвят Посидея зазнало низку змін: від II ст. до Р. Х. (Латышев, 1887: 131) до I ст. після Р. Х. (*IPE* I²).

Яскравим прикладом реалізації «латишевського» трактування роду Діонісіїв, доповненого власними помилками є хронологічні та просопографічні побудови В. П. Яйленка (Яйленко, 2017; Николаев, 2018б). Вчений інтерпретує каталог *IPE* I² 201 як перелік громадян – сучасників. Датування каталогу виконується через зіставлення написів Діонісіїв (в «латишевській» інтерпретації) із групою датованих делоських декретів. Так, В. П. Яйленко відніс до останньої третини III ст. до Р. Х. – близько 200–190 рр. до Р. Х. Діонісія Агрота із каталогу *IPE* I² 201, як родоначальника (Яйленко, 2017: 502, рядок 1 табл.). Відповідно, у другому рядку таблиці (кінець III ст. до Р. Х. – 170 рр.) згідно з уявленнями В. В. Латишева, вчений помістив наступне покоління – Посидея Діонісієва (*IPE* I² 189; *IG* XI, 813) й Агрота Діонісієва (*IOlb* 68, *IOlb* 70; *IPE* I² 189). Нарешті, третє покоління, представлене Діодором Агрота (делоський декрет *IG* XI, 814) та Посидеєм Посидеєвим (*IPE* I² 77, 168, 670–672; *NE* 3 (1962) 41; *SEG* 40: 633), віднесено до 180–170 рр. до Р. Х., тобто до десятирічного періоду (*sic!*). У такий спосіб, дослідник розміщує три покоління роду Діонісіїв на хронологічному відрізку від 60 до 20 років замість абсолютно очевидної тут можливості для розміщення тільки двох поколінь (малюнок 112). Помилковість побудов

³²⁶ Відповідно, за В. В. Латишевим Діодор Агрота з делоського декрету *IG* XI, 814 не є рідним братом Діонісію Агрота з каталогу епонімів Ольвії.

В. П. Яйленка ілюструється, зокрема, непереборною хронологічною альтернативою (різночитаннями) у датуванні посвят Посидея Посидеїва: середина – третя чверть II ст. до Р. Х. (*a priori* за історичними міркуваннями; див.: (Яйленко, 2017: 492, 563)) або орієнтовно 180–170 рр. до Р. Х. (як результат генеалогічних розрахунків³²⁷); див.: (Яйленко, 2017: 431, 502, табл.).

Хибні хронологічні побудови В. П. Яйленка є наслідком цілої серії грубих помилок:

- інтерпретацією каталогу *IPE* I² 201, як переліку сучасників (головна помилка)³²⁸;

- використанням помилкової стемми роду Діонісіїв. Фактично епонім Διονύσιος Ἀγρότου – двоюрідний брат Посидея Посидеїва і син, а не батько Агрота Діонісієва, дедиканта посвят *IPE* I² 189, *IOLb.* 68, *IOLb.* 70, датованих III ст. до Р. Х. (малюнок 112);

- ігноруванням сучасного уявлення про датування делоських декретів *IG* XI, 813 та *IG* XI, 814 *раннім* II ст. до Р. Х.³²⁹;

- замовчуванням інформації про дельфійський декрет *BCH* 1928:52 252–251 рр. до Р. Х. на честь, в тому разі, Діонісія Діонісієва – діда Посидея Посидеїва.

У статті А. Є. Пуздровського реалізована спроба «...підтвердження дати неапольських написів, (як і часу встановлення протекторату (Скілура –М.Н.) над Ольвією)...» через інтерпретацію ольвійського напису *SEG* 40:633 Посидея, сина Діонісія (Пуздровський, 2001: 86-118). Цю особу Н. О. Лейпунська (Лейпунська, 1990) небезпідставно вважала онуком Посидея, сина Діонісія (*IPE* I² 189; *IG* XI, 813)³³⁰. А. Є. Пуздровський відтворює передбачувані нижні покоління стемми Діонісіїв використовуючи надійний хронологічний репер – декрет на честь амісенського кібернета³³¹. Однак, у порушення основного закону генеалогії, дослідник поміщає в проміжок близько 80 років чотири покоління. До того ж вчений ігнорує й основний принцип просопографії, яка, на відміну від ономастики, оперує тільки із реальними історичними особами (Ніколаєв, 2014). Так, у стеммі Діонісіїв А. Є. Пуздровського присутні гіпотетичні особи: синами Посидея, сина Діонісія (*IPE* I² 189, *IG* XI, 813), він справедливо вважає знаменитого Посидея Посидеїва, а також, такого собі гіпотетичного Діонісія, а їхніми синами – Анаксагора(?) і Посидея Діонісієва (стінобудівельний напис *SEG*

³²⁷ Переміщення дати написів Посидея до середини – третьої чверті II ст. до Р. Х. в даному варіанті стемми Діонісіїв призведе до неприпустимого переміщення на цей період датування делоського декрету *IG* XI, 814.

³²⁸ Фактично тут В. П. Яйленко (Яйленко, 2017: 502) вважає сучасниками групу епонімів Ольвії 294, 223, 215, 200 рр. до Р. Х., відповідно, Геросонта Протогена (батька Протогена), Конона Ба(такова), Агатина Деймахова і Діонісія Агрота (sic).

³²⁹ Генеалогічні побудови В. П. Яйленка, що стосуються хронології активності делосців – історичних осіб, що згадуються в декретах *IG* XI, 813, *IG* XI, 814 тощо, також, небездоганні, однак, це тема окремого дослідження.

³³⁰ В частині генеалогії гіпотеза Н. О. Лейпунської (Лейпунська, 1990) потребує невеликого коригування – Посидей

Діонісіїв стінобудівельного напису *SEG* 40:633 був двоюрідним онуком одного із дедикантов посвати *IPE* I² 189 Посидея Діонісієва (див. стемму роду).

³³¹ Ю. Г. Виноградов з історичних міркувань відносив датування декрету *IPE* I² 35 на честь амісенського кібернету до 100 р. до Р. Х. (Виноградов, 1989). На основі синхронізації епонімного каталогу датування цього декрету отримано як 105 р. до Р. Х. (Ніколаєв, 2014).

40:633). Відсутні будь-які відомості про сина одного із дедикантів посвяти *IPE I² 189* Посидея Діонісіїва, на ім'я Діонісій (тут автор ігнорує гілку Діодора Агрота і Діонісія Агрота), також, невідома родова належність Анаксагора. Допускаю, що він міг належати до якоїсь невідомої гілки роду Діонісієв. За А. Є. Пуздровським, дедикант посвяти *SEG 40: 633* був дядьком Посидею, синові Анаксагора із декрету *IPE I² 35* на честь амісенського кібернету. Однак, відсутні будь-які хронологічні та генеалогічні підстави для віднесення Посидея Анаксагорова (*IPE I² 35*) й Посидея Діонісіїва (*SEG 40: 633*) до суміжних поколінь. Ще більше, тут не буде розглядатися глибоко помилкове твердження дослідника про те, що Протоген (з декрету *IPE I² 32*) і Посидей були сучасниками (*Пуздровский, 2001: 88*).

A priori задавшись датою неапольських написів часом Скілура, А. Є. Пуздровський необґрунтовано збільшує період активності Посидея, сина Діонісія (посвята *IPE I² 189*), вважаючи, що до 180 р. до Р. Х. він був дорослою людиною³³² і мав племінника Діодора, сина А(г)рота (декрет *IG XI, 814*), відповідно, діяльність його сина Посидея Посидеїва в Неаполі припадає, ймовірно, на 50–40 рр. роки II ст. до Р. Х. Фрагмент стемми Діонісіїв тут реальний, але хронологічні «нестикуння» добре видно по тому, що в пропонованому варіанті датування делоського декрету *IG XI, 814 на честь Діодора Агрота, також, переміститься до 50–40 рр. II ст. до Р. Х.* Фактично Діодор Агрота (див. делоський декрет *IG XI, 814* раннього II ст. до Р. Х.) доводиться рідним братом епоніму Ольвії 200 р. до Р. Х. Діонісію Агрота, а Посидей Посидеїв – їхній двоюрідний брат (див. стемму Діонісіїв – малюнок 112).

На цьому тлі виділяється стаття Е. І. Соломонік (*Соломоник, 1962: 32-44*), у якій історична інтерпретація написів Посидея дається в дуже обережній формі; одним реченням висловлена гіпотеза про те, що *Посидей тривалий час жив у Неаполі й займав там почесне становище*. Про ймовірні відносини Посидея і Скілура Е. І. Соломонік взагалі не повідомляє. До того ж дослідниця підкреслює думку М. І. Ростовцева про те, що один із написів Посидея – посвята Ахіллу – належить до III ст. до Р. Х. (*Соломоник, 1962: 39, (33)*). Зазначені особливості характерні й для більш ранньої статті Е. І. Соломонік, присвяченій новим знахідкам написів у Неаполі й Херсонесі (*Соломоник, 1958: 310-313*)³³³.

І. А. Макаров зазначає, що дані про контакти Скілура й Посидея нечисленні (*Макаров, 2017: 56*). Однак, дослідник не наводить яку-небудь інформацію, що підтверджує навіть ці, нечисленні контакти. Так, вчений, двічі пославшись на монографію Ю. Г. Виноградова (*Виноградов, 1989: 250*), зазначає: коли була зроблена посвята Ахілла, Ольвія перебувала під владою Скілура; Посидей виступив в ролі наварха у Скілура (*Макаро, 2017: 64*). Тим часом монографія

³³² Фактично, через чотири покоління від 105 р. до Р. Х. (дата декрету *IPE I² 35* на честь амісенського кібернету) датування посвяти *IPE I² 189* повинно належати до 20-х рр. III ст. до Р. Х., що підтверджується стеммою Діонісіїв (*Николаев, 2014*). З урахуванням сучасної дати делоського декрету *IG XI, 813* – раннє II ст. до Р. Х. – Посидей Діонісіїв був у вельми похилому віці.

³³³ На жаль, не всі статті Е. І. Соломонік є доступними для мене.

Ю. Г. Виноградова (*Виноградов, 1989: 250*) не надає ніяких реальних доказів для такого твердження. Наприклад, наявність в Ольвії й Неаполі монет Скілура не свідчить про будь-які його зв'язки із Посидеем.

Штучні спроби прив'язати датування неапольських посвят Посидея Посидеїва до часів Скілура наштотуються на непереборні просопографічні та / або хронологічні перешкоди, але сила традиції та інерції мислення є потужною.

Інші аргументи. Спроба реконструкції ольвійсько-пізньоскіфських відносин в період Скілура із використанням даних археології представлена в статті В. М. Зубаря (*Зубарь, 1996: 44-50*). Дослідник приходить до висновку, що гіпотеза Ю. Г. Виноградова (*Виноградов, 1989*) про протекторат скіфів над Ольвією (і, відповідно, співробітництво Посидея зі Скілуром) вірна. Водночас стаття В. М. Зубаря не бездоганна в методологічному відношенні. Дослідник спирається на дані археології, датування яких, за замовчуванням, залежить від використовуваних хронологічних індикаторів. Достатньо вказати, що, наприклад, монографія Т. Н. Висоцької (*Высотская, 1979*), яка використовує дані археології, рясніє датуваннями III ст. до Р. Х. великої групи пам'яток матеріальної культури із Неаполя Скіфського³³⁴. Однак, уже монографія Ю. П. Зайцева (*Зайцев, 2003*) усі ці датування заперечує, відносячи до другої половини II ст. до Р. Х. У статті також присутній ряд таких, що не відповідають сучасним відомостям гіпотез: датування декрету на честь Нікерата, датування декрету на честь синів Аполлонія, наявність епіграфічних пам'яток Ольвії в період Скілура, відсутність згадки про рідкість в Ольвії монет Скілура й монет власного ольвійського карбування періоду Скілура. Відповідно, висновок В. М. Зубаря побудований на недоведеному зв'язку Посидея із верхівкою пізньоскіфської громади.

Заслуговує на увагу запропонована групою дослідників *гіпотеза про очікувану знахідку посвятного напису Посидея Посидеїва на честь загальнородоського божества Геліоса* (*Русяева, Супруненко, 2003: 195; Макаров, 2017: 65*)³³⁵. Зауважу, що ця гіпотеза знаходить підтвердження як в лапідарній епіграфіці, так і в монетному карбуванні Ольвії. В тому числі фасове зображення Геліоса вирізане на камені декрету IOlb 24 на честь родоського громадянина. Цей декрет віднесений в *ed. pr.* до другої половини III ст. до Р. Х. Датуючи декрет другою половиною III ст. до Р. Х., В. П. Яйленко співвідносить його із часом максимального родоського імпорту в Ольвію (*Яйленко, 2017: 507*). Просопографічна реконструкція і просопографічне датування декрету IOlb 24 наведене в монографії (*Николаев, 2014: 222-223*); базується воно і на палеографічній реконструкції та підрахунку кількості втрачених букв (*Каришковський, 1959: 67-79*). Дослідник встановив, що патронім ейсегета Нуменія складався із 6 букв. Другий стовпець епонімного каталогу Ольвії (227–

³³⁴ Ця тема буде розвинена у подальших розділах.

³³⁵ Справедливе зауваження І. А. Макарова про те, що посвяти Афіні Ліндії та Зевсу Атабірію могли бути виготовлені в одній майстерні й принесені в дар одночасно, відповідно до родоської традиції, у якій ці божества розглядалися як тісно пов'язані між собою, що втілюють древню єдність Родосу (*Макаров, 2017*).

187 pp. до Р. Х.) містить просопографічну інформацію про активних історичних діячів цього періоду. Відповідно, ейсегетом декрету IOIb 24 із високою ймовірністю може бути реальна історична особистість – епонім Ольвії 203 р. до Р. Х. Νουμίνιος Ἰκεσίου. У такий спосіб, декрет IOIb 24 із зображенням Геліоса, ймовірно, датується орієнтовно 203 р. до Р. Х. Також відомий факт клеймування й перекарбування ольвійських монет, відповідно, профільним і фасовим зображенням Геліоса; ця подія належить до 210–190 pp. до Р. Х. (Анохин, 2011). Як видно, *гіпотеза, про очікувану знахідку посвяти Посидея Геліосу має серйозні підстави, однак, наведені вище матеріали свідчать на користь раннього датування написів Посидея та відсутності їхнього зв'язку зі Скілуром.*

Ю. П. Зайцев (Зайцев, 2003: 53) зазначав, що більшість грецьких написів і рельєфів походять із південної частини Неаполя, де розташовувався котлован між оборонною стіною і фасадом Південного палацу, який служив, ймовірно, не тільки адміністративним, а й культурним центром. Котлован був згодом інтерпретований як підземна частина монументальної надгробної споруди (мавзолей Аргота), зведеного на початку останньої третини II ст. до Р. Х. і датування якого встановлено досить надійно (Макаров, 2017: 57). Отже, написи Посидея нібито неможливо відносити до часу до будівлі цього мавзолею. Однак, разом із трьома постаментами Посидея в мавзолеї було виявлено великий вапняковий «рельєф кінного Палака», не так давно віднесений до некрополя II ст. після Р. Х. (Зайцев, 1997; 1999a; 2002; Зайцев, Мордвинцева, 2007: 92; Макаров, 2017: 57). У такий спосіб отримано аргумент в справедливості потужної гіпотези А. Є. Пуздровського: *концентрація різнохарактерних архітектурних деталей, пам'ятників епіграфіки й скульптури в «герооні», напевно, пограбованому в ході бурхливих подій кінця II ст. до Р. Х., дає змогу висловити припущення, що вони були цілеспрямовано зібрані з території Південного палацу та складовані в підземній частині споруди (Пуздровский, 1999: 533).* Т. Н. Висоцька зазначала, що, ймовірно, мармурові статуї та бронзові рельєфи були спочатку прикрасою будівлі першого будівельного періоду, а потім були перенесені в нову будівлю (Высотская, 1979: 59). Обидві гіпотези вельми близькі до тих, що розвиваються тут положенням.

У статті М. М. Чорефа вводяться в науковий обіг відомості про виявлення двох шеклів Ахеменідів поблизу Неаполя Скіфського. Дослідник припускає, що місце їхнього виявлення поблизу Неаполя Скіфського говорить про те, що поселення на його території існувало вже в IV ст. до Р. Х., а не як вважає Ю. П. Зайцев, – пам'ятник кизил-кобинської культури (Чореф, 2017).

У підсумку, критичний огляд палеографічних, просопографічних та інших аргументів підтверджує гіпотезу про датування посвят Посидея і Євмена не пізніше першої чверті II ст. до Р. Х., тобто початковий, грецький (ольвійський) етап історії Неаполя не пов'язаний зі Скілуром. Відповідно, на перший план виходить з'ясування трьох дуже складних питань:

– **уточнення дати заснування Неаполя ольвіополітами.** Актуальність цього питання визначається необхідністю подолання альтернативи: або Неаполь

був заснований орієнтовно 187 р. до Р. Х. (Зайцев, 2010), що збігається із другою частиною періоду активності Посидея, або заснування міста припадає на початок періоду активності Посидея, тобто належить до рубежу III–II ст. до Р. Х. Підстави для появи альтернативи виявлені мною в працях Ю. П. Зайцева. Пов'язані вони із такими, що використовує вчений датуваннями керамічного комплексу (Родос, Херсонес, Сінопа тощо) із Неаполя Скіфського. Наприклад, дата заснування Неаполя за Ю. П. Зайцевим базується на знахідках найраніших у Неаполі родоських клейм епоніма Кратіда. За хронологічною системою Г. Фінкельштейна (Finkielsztein, 2001) ці клейма датуються 187/186 рр. до Р. Х. Однак, за сучасними уявленнями датування клейм епоніма Кратіда належить до 198/197 рр. до Р. Х. (Lund, 2011: 278). Критичний аналіз сперечань у датуванні керамічного комплексу із Неаполя Скіфського виконаний в наступному розділі монографії.

– **з'ясування причини заснування Неаполя ольвіюполітами.** На мою думку, питання про причини заснування Неаполя ольвіюполітами зараз не має однозначного вирішення. Вивчення його знаходиться в стадії формування й накопичення різних гіпотез. Очевидно, головною проблемою тут є, широко відома дослідникам, надзвичайна складність вивчення нижніх шарів Неаполя (Кративина, 2004: 67-75). Так, Ю. П. Зайцев зазначає неоднозначність стратиграфічної картини біля оборонних споруд Неаполя, що дає змогу припускати існування садибних структур на місці майбутньої фортеці в першій половині – середині II ст. до Р. Х. (Зайцев, 1999а: 64). Складна й далеко не однозначна археологічна ситуація допускає кілька варіантів реконструкції початкової історії Неаполя Скіфського, зазначає дослідник далі (Зайцев, 1990; 1999а: 69). Ранній Неаполь – така, що стихійно формується (Зайцев, 1999а: 143) звичайна торговельна факторія ольвіюполітів із декількома садибними структурами й землянками із переважанням ольвійської матеріальної й духовної культури (Зайцев, 2003). На думку інших вчених Неаполь був заснований як грецьке місто, існування якого доводиться грецьким топонімом, наявністю посвят Посидея і Євмена як свідчення існування теменосу, початковим використанням мавзолею для поховання греків, просопографічними відомостями про Посидея Посидеїва і Євмена Сіріскова (Русяєва, Супруненко, 2003; Ніколаєв, 2018в).

Іншими словами сформулював питання (підтвердивши його реальну складність) А. І. Іванчик у дискусії зі мною (приватне листування): *чим займались «представники вищої еліти Ольвії» на території під варварським контролем, далеко від моря, відрізану від грецьких центрів, та до того ж незаселену?*

Припущення щодо причини і процес заснування Неаполя ольвіюполітами висловила Г. С. Русяєва. Дослідниця вважає, що після якихось неугодних для ольвіюполітів дій Посидей зі своїми прихильниками змушений був покинути Ольвію самостійно або за рішенням громадян (Русяєва, 1996; Русяєва, Супруненко, 2003: 188-195; Русяєва А., Русяєва М., 2004). На жаль, така гіпотеза

в рамках сучасної просопографії не може бути надійно підтверджена або спростована. Так, що зазначається дослідниками відсутність імені Посидея в епонімному каталозі *IPE I² 201* (Русяева, Супруненко, 2003: 193) компенсується виконанням епонімної посади у 200 р. до Р. Х. двоюрідним братом Посидея, Діонісієм Агрота. Син цього Діонісія – Посидей Діонісіїв – займався ремонтом стін орієнтовно 180–150 рр. до Р. Х. (див. посвяту *SEG 40:633* і, ймовірно, посвяту *IPE I² 194*). Крім того, соратник Посидея Євмен виконав епонімію в 201 р. до Р. Х., а Посидей, (разом із Євменом) близько до 200 р. до Р. Х., виконав агораномну посаду (Николаєв, 2017). Епізодична згадка про Діонісіїв і Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів в збереженому фрагменті епонімного каталогу за 226–186 рр. до Р. Х. раніше пояснювалася їхньою участю в заснуванні Неаполя (Николаєв, 2008: 217).

З іншого боку, як варіант інтерпретації, на користь справедливості гіпотези Г. С. Русяєвої може свідчити зазначене вище, переривання в Ольвії гілки Посидея Посидеїва (малюнок 112), за продовження гілки Агрота³³⁶. Так, передбачуване чергове відродження Аристократидів на рубежі III–II ст. до Р. Х., що підтверджується *damnatio memoriae* посвяти Нікодрома Діонісіїва *IPE I² 186* і виконанням епонімної посади таким собі Дамасом (Δάμ[ατος τοῦ δεῖνος]) в 189 р. до Р. Х. (Николаєв, 2008: 216; 2018a: 83), могло завершитися вигнанням Посидея Посидеїва. Тут, очевидно, треба нагадати читачеві відомий факт *damnatio memoriae* декрету на честь Антестерія. Декрет був покладений лицьовою стороною вгору в замісті двору (Виноградов, 1989: 194), що належав, ймовірно, Посидею Діонісіїву (Николаєв, 2008: 216, 2014: 199) – батькові Посидея Посидеїва. У такий спосіб, можна припустити, що клановий конфлікт Аристократидів і Діонісіїв на рубежі III–II ст. до Р. Х. охоплював лише одну зі гілок роду Діонісіїв. Водночас просопографічні дослідження, у тому числі будь-яких конфліктів, на рівні гілок роду, реально недоступні для сучасної історичної науки та є предметом науково-популярного жанру або навколонаукових спекуляцій. Обґрунтованість, із якої Посидей починав будівництво Неаполя (в тому числі теменос зі статуями богів), свідчить на користь «планового», поетапного будівництва нового міста, що не дуже відповідає статусу Посидея як вигнанця.

Однією з причин переселення Посидея може бути й загострення зовнішньої ситуації та, навіть можлива облога Ольвії, що не знайшла відбивання в інших джерелах. Так, відомі монети з легендою **ΒΣΕ**, виконані в олові («облогові»?) (Нечитайло, 2000: №543), що датуються рубежем III–II ст. до Р. Х. (Фролова, Абрамзон, 2005), 180–170 рр. до Р. Х. (Анохин, 2011) або 180–150 рр. до Р. Х. (Карышковский, 1988: 97). Треба врахувати, проте, що розкид датувань монет **ΒΣΕ** у різних дослідників досить широкий. При цьому найнижчі варіанти їхнього датування збігаються із датуванням стінобудівельного напису *SEG 40: 633* Посидея Діонісіїва. Процес виселення вищої еліти з Ольвії почався в середині III

³³⁶ Агрота й Посидей – рідні брати згідно з посвятою *IPE I² 189*.

ст. до Р. Х. або дещо пізніше, згідно із декретом на честь Протогена (Николаєв, 2014). До цього часу, як видно, належить початок активної міжнародної діяльності Діонісіїв (див. декрет ВСН, 1928: 52), причина якої, ймовірно, спочатку пов'язана із загостренням кланової боротьби в цей період (Николаєв, 2018a). Очевидно, Протогени й Пантакли-Клеомбрати, які встановили в першій чверті II ст. до Р. Х. свої посвяти в Ольвії виїхали пізніше, можливо ще в першій половині століття.

Щодо процесу заснування Неаполя дослідники зазначають: якщо землі майбутнього міста перебували під контролем скіфів, Посидей за відповідні дари й організацію торгівлі здобув від них дозвіл; згідно зі Страбоном (VII, –4, –6), скіфи-кочівники в Криму надавали землю всім охочим за помірну плату (Русяєва, Супруненко, 2003). Тут переселенці заклали відразу ж ділянку для теменосу і ряд садиб грецького типу. На теменосі порівняно швидко були споруджені невеликий кам'яний храм, можливо, навіть нетипової схеми, – або ж він перетворився в такий після перебудов скіфами, – вівтарі, портик, інші культові споруди, поставлені статуї божеств на невисоких постаментах. Причому більшість із відомих посвят (богиня Родос, Зевс Атабірій, Афін Ліндія, Ахілл) поставив від свого імені та за свій кошт Посидей, одну – Деметрі – Євмен. Відсутність у їхніх посвятах закономірної вказівки на етнікон може свідчити тільки про те, що вони вже вважали себе неапольцями – громадянами новоствореного поліса (Русяєва, Супруненко, 2003).

– **роль скіфів у заснуванні Неаполя.** Питання також не має однозначного вирішення. Чи звелася роль скіфів тільки до надання земельної ділянки ольвіополітам за помірну плату (Русяєва, Супруненко, 2003) або заснування Неаполя ольвіополітами відбувалося за безпосередньої участі скіфської верхівки рубежу III–II – початку II ст. до Р. Х. поки не зрозуміло.

Варіант відповіді на питання про роль скіфів у заснуванні Неаполя знайдений мною в монографії В. П. Яйленко. Дослідник припустив, що ім'я Агрот, характерне для ольвійського роду Діонісіїв, запозичене зі скіфського царського дому – Аргот. Ім'я Аргот відомо як у Малої, так і в Кримській Скіфії. Зв'язки Діонісіїв зі скіфами сягають ще до V ст. до Р. Х., що й пояснює активну діяльність Посидея Посидеїва в столиці кримського царства скіфів у II ст. до Р. Х., вважає дослідник (Яйленко, 2017: 492)³³⁷. На користь цієї гіпотези, ймовірно, свідчать культурні контакти Неаполя із варварським населенням нижнього Придністров'я (форма для виготовлення характерного кінського налобника, деякі типи ліпних курильниць) на ранньому етапі існування Неаполя (Зайцев, 2013: 501). Однак, проти гіпотези В. П. Яйленко свідчить епikleза одного із гентильних божеств Діонісіїв – Артеміда Агротера.

А. Е. Пуздровский зазначає, що вже на початку формування Неаполя – найбільшого в передгірному Криму поселення в його зовнішньому обліку простежуються елементи грецької культури: фортифікація, напівземлянкові

³³⁷ Розвиток цієї гіпотези В. П. Яйленка може привести до гіпотези про джерела кланової боротьби в Ольвії поміж Аристократами (Мольнагорами) і Діонісіями як представниками, відповідно, вищої мілетської та скіфської аристократії.

структури прямокутної конфігурації, сирцевокам'яне домобудівництво, «кущова» садибна забудова території. Перспективи перетворення царської ставки в місто – центр ремесла і торгівлі – сприяли залученню еллінського й еллінізованого населення в орбіту політичних і економічних інтересів скіфської аристократії. У географічному плані розміщення столиці Скіфського царства в центрі півострова було найбільш вдалим, оскільки дозволило контролювати відносини із підвладними територіями й античними центрами (Пуздровский, 2001).

Якщо допустити значну роль скіфів у заснуванні Неаполя, тоді початковий етап його не зв'язується зі Скілуром, але із його попередниками. Відповідно, виникає питання про особи цих попередників. Написи, що згадують Аргота, у тому числі з Неаполя Скіфського (CIRB, 75; Макаров, 2017), не є об'єктом мого дослідження. Лише коротко зауважу, що відома гіпотеза (див., наприклад, Иванчик, 2017) про *ототожнення історичної особи – Аргота з неапольського напису та напису CIRB 75 – відповідає просопографічній моделі*³³⁸. Складений із двохсот фрагментів напис Аргота із Неаполя внаслідок фрагментарності та поетичної мови, на думку дослідників, у деяких моментах не піддається однозначній реконструкції та інтерпретації (Иванчик, 2017). Відповідно, на базі напису CIRB 75 і фрагментованого напису із Неаполя вчені запропонували цілу серію гіпотез про особу Аргота (Виноградов, Зайцев, 2003; Иванчик, 2017; Макаров, 2017 і ін.).

Очевидно, що багатозначна інтерпретація цих написів може бути подолана тільки за умови появи нових фактів.

З урахуванням згадки фракійців у напису із Неаполя цілком допустима присутність в Ольвії батька Аргота. Звертаю увагу на матеріали А. І. Иванчика про реконструкцію патроніму Аргота із напису CIRB 75, як такої, що складається із букв Ια---θο/ης. Відповідно, дослідник, не маючи необхідних варіантів відновлення патроніму, вказав на те, що про етнічне походження цього імені говорити неможливо (Иванчик, 2017: 47). Як робочу гіпотезу, зіставляю згаданий фрагментований патронім із легендою ΙΑΔΝ на монеті, ймовірно, першої половини II ст. до Р. Х. з Ольвії (Анохин, 2011: № 501 (150–140 pp. до Р. Х.); Нечитайло, 2000: №№ 452, 453 (190–185 pp. до Р. Х.)). Вона і хронологічно й типологічно не пов'язана із монетами ΝΙΕΔ, ΕΔΝΙ, але близька монетам Скілура й інших скіфських царів. Однак, датування монети визначено нумізматами в досить широкому діапазоні.

Отже, критичний огляд і аналіз досліджень на тему показує повну відсутність реальних аргументів про співпрацю Посидея Посидеїва зі Скілуром; активність цих осіб хронологічно розділена декількома десятиліттями. Актуальність подальших досліджень визначають невирішені питання про уточнення дати та причини заснування Неаполя ольвіополітами, також, ролі скіфів у цьому процесі.

³³⁸ Видатна історична особа, як правило, згадується в декількох синхронних епіграфічних та нумізматичних пам'ятках.

Про заснування Неаполя Скіфського

Така, що домінує в науці дата заснування Неаполя Скіфського (180 рр. до Р. Х. за Ю. П. Зайцевим) базується на єдиному хроноіндикаторі – родоському епонімному клеймуванні (G. Finkielsztejn). По допомогу групи незалежних хроноіндикаторів (датування посвят Посидея і Євмена (М. І. Ніколаєв), хронологія астиномного клеймування Херсонесу Таврійського (V. F. Stolba), уточнена хронологія епонімного клеймування Родосу (J. Lund)) підтверджена, встановлена в 80–90-х рр., дата заснування Неаполя наприкінці III – початку II ст. до Р. Х. Новий хроноіндикатор Неаполя (хронологія попередньої історичної ситуації в Ольвії) дає змогу прийняти гіпотезу про причини заснування Неаполя близько 199–197 рр. до Р. Х. як виїзд (вигнання) після поразки в клановій боротьбі ольвійських родин Діонісіїв і Леократидів-Євресібідів-Леопрепідів, які, ймовірно, контактували зі скіфською елітою.

Датування нижніх шарів багат шарових археологічних об'єктів, наприклад, давніх міст із багатовіковою історією, традиційно вважається одним із найважливіших, і, мабуть, найскладнішим (Крапивина, 2004: 67-75) у переліку традиційних питань вивчення міграційних процесів: хто, коли, звідки й навіщо залишив рідні краї та прибув в дану місцевість. Навіть якщо існують писемні джерела, як, наприклад, про заснування Борисфену, Тіри, Херсонесу Таврійського тощо, підтвердження або спростування інформації давніх авторів, також, не є простим (Виноградов, 1989; Самойлова, 2004; Стоянов, 2007 тощо).

До того ж в більшості випадків дослідження «первісної історії» тривають десятки років, тобто мають характер процесу. Відповідно, результати таких досліджень часто визначаються як *поточні*. Це пов'язано, у тому числі з існуванням суперечності між статичним і об'єктивним характером шуканої початкової дати й відносним, суб'єктивним та динамічним характером хронологічних індикаторів – осібної категорії речових знахідок (керамічні клейма, монети тощо) по допомогу яких визначається ця дата. Наявність зазначених ускладнювальних чинників зазначає очевидну необхідність залучення якомога більшої кількості незалежних хроноіндикаторів різного характеру для отримання об'єктивних результатів. Однак, ця проста істина, яка за замовчуванням включена в процес дослідження, іноді ігнорується. Так відбувається, зокрема, коли вчений, виконавши інтерпретацію результатів розкопок і створивши свою історичну модель, *a priori* орієнтується на таке, що існувало, традиційне уявлення про об'єкт, наприклад, викладене в стародавніх історичних оповіданнях (див., Снодграсс, 1992 (з яскравими прикладами)) або «захоплюється» інтерпретацією інших, безумовно, значних об'єктів, наприклад, палаців, фортечних споруд тощо. На мою думку, будь-який дослідник, що займається аналітичними дослідженнями в галузі стародавньої історії, у тому числі й автор цих рядків, у своїй діяльності неодноразово стикався із подібними прикладами історичного моделювання.

Наведені вище очевидні спостереження підтверджуються деякими результатами багаторічного вивчення (з 1827 р.) «первісної історії» пам'ятника пізньоскіфської державності в Криму – Неаполя Скіфського – об'єкта мого подальшого дослідження. За цей час дата заснування пам'ятника неодноразово переглядалася, при цьому, безумовно, хронологічний діапазон «первісної історії» Неаполя дістав явну тенденцію до звуження. Так, можна вважати однозначно вирішеним питання про існування на місці майбутнього Неаполя

поселення пізньої кизил-кобинської культури, яке належить до рубежу IV–III ст. до Р. Х. Відповідно, думка Т. Н. Висоцької (*Высотская*, 1979) про виникнення Неаполя в цей період є помилковою (*Зайцев*, 2003: 41). Це дає змогу істотно обмежити «горішню» дату заснування Неаполя. Також спростовано думку В. Д. Блаватського, який вважав, із покликанням на Страбона (VII, 4, 7), що Неаполь та інші згадані ним скіфські фортеці побудував Скілур (*Шульц*, 1957: 70). На необхідність внесення корективи у свідоцтво Страбона справедливо вказувала Е. І. Соломонік: Скілур, безсумнівно, значно зміцнив Неаполь, що і стало, очевидно, причиною суджень Страбона; насправді, місто виникло, як показує археологічний матеріал, раніше (*Шульц*, 1957: 70). Відповідно, така інформація обмежує шукану дату заснування Неаполя «знизу».

З використанням керамічного матеріалу в другій половині двадцятого століття час виникнення Неаполя, зокрема, А. С. Голенцовим, В. К. Голенко, С. Г. Колтуховим, О. А. Махневою та іншими дослідниками був визначений у діапазоні: *кінець III – початок II ст. до Р. Х.* У сучасній науці домінує дата заснування Неаполя Скіфського, встановлена в результаті багаторічної наукової діяльності Ю. П. Зайцева (*Зайцев*, 2010; 2013): *180-ті рр. до Р. Х.* Виконаний мною короткий вибірковий огляд показав, що статті Ю. П. Зайцева (див. нижче), не містять будь-яких однозначних тверджень про дату заснування Неаполя, але лише відбивають поточну динаміку. Так, у 80–90-ті рр. Ю. П. Зайцев приймав панівну на той період модель історичної реконструкції Неаполя, *відносячи перший період його існування до рубежу III–II ст. до Р. Х.* (*Зайцев*, 1990: 94). У статті 1999 р. дослідник зазначає, що визначення часу виникнення і відтворення ранніх періодів історії Неаполя базується переважно на даних керамічної епіграфіки. На відміну від інших вчених, Ю. П. Зайцев уперше проаналізував знахідки керамічних клейм з урахуванням археологічного контексту, тобто їхній розподіл по шарах і у взаємозв'язку із будівельними залишками. Він прийшов до нових висновків: *найбільш ранній період власне неапольської історії (Е₃) – існування садибних структур – може бути датовано першою половиною (?) – серединою II ст. до Р. Х.* (*Зайцев*, 1999: 64). У монографії 2003 р. вчений вказав, що дослідження 1989–1993 років у районі центральних воріт Неаполя дали принципово нові матеріали та дозволили вперше відкрити максимально повну колонку відкладень II ст. до Р. Х., що дало можливість розділити шар цього часу на конкретні горизонти. Хронологічний розподіл горизонтів досягнуто в результаті аналізу мікростратіграфії культурних відкладень Південного палацу. З огляду на побудовану на той період схему, *час існування найбільш ранніх об'єктів на території Неаполя Скіфського може бути простежено із другої чверті до середини II ст. до Р. Х. (період Е), коли на майбутній території фортеці перебувала група укріплених садиб елліністичного вигляду* (*Зайцев*, 2003:41-42).

Однак, у 2010–2013 рр. Ю. П. Зайцев датує заснування Неаполя вже не другою, а першою чвертю II ст. до Р. Х. (*Зайцев*, 2010; 2013: 501). Так, вчений вказує, що «... історія цього широко відомого городища починається із першої чверті II ст. до Р. Х. (ймовірно 180-е рр. до Р. Х.), коли тут виникло кілька

«садиб» із потужними кам'яними огорожами. Місце їхнього розташування – на трикутному плато між обривами скель і глибокою балкою – було відгороджене низьким (заввишки до 1,7 м) валом із двостороннім кам'яним облицюванням. У цей початковий період у матеріальній культурі населення Неаполя Скіфського чітко простежується грецький (ольвійський) вплив ... » (Зайцев, 2013: 499-506. Курсив мій – М.Н.).

У такий спосіб, уявлення Ю. П. Зайцева про початкову дату виникнення Неаполя змінювалося із плином часу: до початку розкопок – рубіж III–II ст. до Р. Х., потім – друга половина II ст. до Р. Х., далі, – друга чверть I, нарешті, – перша чверть II ст. до Р. Х. (180 рр. до Р. Х.). Поступова зміна позиції вченого щодо часу виникнення Неаполя є закономірною, враховуючи надзвичайну складність досліджуваного об'єкта, процес накопичення матеріалів і динаміку хроноіндикаторів. Однак, зауважу, що в цій позиції із 2010–2013 рр. простежується тенденція повернення до ранніх уявлень, коли дослідник визнавав виникнення Неаполя на рубежі III – II ст. до Р. Х. Очевидно, запропоновану Ю. П. Зайцевим у 2010–2013 рр. дату заснування Неаполя, також, треба сприймати як поточний результат, оскільки, крім іншого, *ця дата фактично базується на єдиному хроноіндикаторі – родоському епонімному клеймуванні* (див. ниже). Між тим, *в останній час отримана нова інформація про хроноіндикатори Неаполя Скіфського*. Мова йде про уточнення датування посвятних написів Посидея Посидеїва і Євмена Сіріскова, пов'язаних із заснуванням Неаполя (Ніколаєв, 2019a), синхронізації астиномного клеймування Херсонесу Таврійського з епонімним літочисленням Ольвії (Stolba, 2005; Ніколаєв, 2017a), коректуваннями (Lund, 2011) хронологічної системи родоського епонімного клеймування (Finkielsztejn, 2001) тощо. Відповідно, метою дослідження є уточнення дати заснування Неаполя Скіфського через синхронізацію декількох незалежних хроноіндикаторів³³⁹; водночас запропоновано новий індикатор – хронологія попередньої історичної ситуації в Ольвії, яка, до того ж дає змогу обґрунтувати гіпотезу про причини заснування Неаполя. Послідовно розгляну всі доступні на сьогодні хроноіндикатори Неаполя Скіфського.

Епіграфічні пам'ятки як хроноіндикатори «початкової історії» Неаполя Скіфського. У різні часи в Неаполі Скіфському були знайдені посвяти ольвіополіта Посидея Посидеїва родоським божествам: Зевсу Атабірію (IPE I² 670), Афіні Ліндії (IPE I² 671), богині Родос (Дашевская, 1960; Соломоник, 1958; 1962), а також, володарю Левки Ахіллу (IPE I² 672). Цьому ж Посидею належить і ольвійська посвята IPE I² 168 Афродіті Євплої. Відомі також декрети IPE I² 77 Коса та IPE I² 78 Тенедоса на честь Посидея Посидеїва. До групи перерахованих написів примикає посвята Євмена Сіріскова, очевидно, Деметрі із Неаполя Скіфського. Традиційно впродовж тривалого періоду дослідники вважали Посидея Посидеїва сучасником і сподвижником царя Скілура (Виноградов, 1989; Макаров, 2017). В той самий час, А. С. Русяєва (самостійно й зі співавторами) зазначала недостатність доказів для висунення такої гіпотези і вважала, що

³³⁹ Датування Південного палацу та інших об'єктів Неаполя Скіфського не є об'єктом мого дослідження.

Посидей встановив свої посвяти під час заснування Неаполя, який незабаром був захоплений Скілуром; при цьому, долю Посидея простежити неможливо (Русяева, 1996; Русяева, Супруненко, 2003:188-195; Русяева, Русяева, 2004).

У 2018 році з опорою на синхронізований епонімний каталог Ольвії та основи просопографії мною в тезисній формі, було обґрунтоване датування кінцем III – першою чвертю II ст. до Р. Х. групи посвят і декретів з Ольвії та Неаполя Скіфського, що належать до видатної історичної особистості – ольвіополіту Посидею, синові Посидея (Ποσιδέος Ποσιδέου) і його соратнику Євмену Сіріскову (Εὐμένης Συρίσκου), епоніму Ольвії 201 р. до Р. Х. (Николаев, 2018в). У розвиток моїх тез про хронологію активності Посидея, також, був виконаний критичний аналіз традиційних палеографічних, просопографічних та інших аргументів попередників і колег, чим було підтверджено нове датування групи зазначених епіграфічних пам'яток (Николаев, 2019а).

У такий спосіб, сучасне датування групи посвят Посидея і Євмена кінцем III–першою чвертю II ст. до Р. Х., що інтерпретує ці пам'ятки, як пов'язані із заснуванням Неаполя, по-перше, переводить це датування в статус хроноіндикаторів «первісної історії» Неаполя³⁴⁰, по-друге, підтверджує міський статус Неаполя із моменту його заснування.

Співвідношення періоду активності Посидея (бл. 217–187 рр. до Р. Х.) і пропонується Ю. П. Зайцевим час заснування Неаполя (180-ті рр. до Р. Х.), показує перетин хронологічних інтервалів на завершальному етапі періоду активності Посидея; на мою думку, це є малореальним. Подальше уточнення дати «первісної історії» можливо на основі стандартної процедури: перетин хронологічних інтервалів групи незалежних хроноіндикаторів (Николаев, 2008; 2014).

Хроноіндикатори Херсонесу Таврійського. Для мого дослідження дуже важлива інформація про пам'ятки херсонеського амфорного клеймування, що знайдені у Неаполі Скіфському. Деякий час назад мною були виконані порівняльні дослідження локальної хронології Ольвії (епонімний каталог IPE I² 201) і хронології астиномного клеймування Херсонесу Таврійського (Николаев, 2017а), у варіантах, пропонується як В. І. Кацем (Кац, 1994), так і J. M. Højte-V. F. Stolba (Højte, 2003; Stolba, 2005). Об'єктом досліджень стали ольвійські

³⁴⁰ Група посвят Посидея і Євмена була встановлена на теменосі (Русяева, 1996; Русяева, Супруненко, 2003:188-195; Русяева, Русяева, 2004). Інтерпретація Ю. П. Зайцевим місць знахідки посвят Посидея як таких, що збігаються із місцем їхньої установки (Зайцев, 2003: 43) суперечить матеріалам В. В. Крапівіної, яка, стосовно написів Ольвії, встановила: «...аналіз умов знахідки переважної кількості написів показує, що зазвичай вони знайдені не *in situ*, а у випадковому положенні. Отже, ольвійські лапідарні написи найчастіше були знайдені в переміщеному стані, яке не характеризує час їх первинного побутування. Тому найбільше значення має не контекст знахідки напису, а контекст загальної історії Ольвії, відновлюваний, переважно, за усією сукупністю археологічних джерел» (Крапивина, 2009: 283-284). У розвиток цього положення, я приймаю, як найреальнішу та переконливу, гіпотезу А. Є. Пуздровського про те, що концентрація різнохарактерних пам'яток епіграфіки і скульптури в «герооні», напевно пограбованому в ході бурхливих подій наприкінці II ст. до Р. Х., дає змогу висловити припущення, що вони були цілеспрямовано зібрані з території Південного палацу і складовані в підземній частині споруди (Пуздровский, 2009: 533). Гіпотеза підтверджується знахідками в «герооні» разом із трьома посвятами Посидея великого вапнякового «рельєфу кінного Палака», не так давно віднесеного до некрополя II ст. після Р. Х. (Зайцев, 1997; 1999; 2002; Зайцев, Мордвинцева, 2007: 92; Макаров, 2017: 57; Николаев, 2019а: 77).

декрети на честь херсонесців – синів Аполлонія (IOLb 28+29+123+IPE I² 240) і Діонісія Тагонова (IOLb 26). Як відомо, увінчані в Ольвії почестями, один із синів Аполлонія, Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου, а також, Διονύσιος Θάγωνος, виконували в Херсонесі посади астиномів (Кац, 1994; Stolba, 2005). Висновки, отримані в результаті зіставлення локальних хронологій Ольвії й Херсонесу, однозначні: *ольвійське епонімне літочислення (каталог IPE I² 201) синхронізується із хронологією херсонеського астиномного клеймування в варіанті V. F. Stolba (Николаев, 2017a)³⁴¹*. Таким чином, *відкривається перспектива хронологічних досліджень керамічних клейм Херсонесу Таврійського, знайдених в Неаполі Скіфському, із використанням абсолютної хронології, в тому числі синхронізованою з ольвійським літочисленням. Це означає, що група хроноіндикаторів – датування неапольських посвят Посидея і Євмена (Николаев, 2019a) і херсонеське астиномне клеймування (Stolba, 2005; Николаев, 2017a) – приведені до єдиної хронологічної системи.*

Отже, у процесі розкопок Неаполя Скіфського було знайдено декілька амфорних клейм Херсонесу Таврійського. Уже Т. Н. Висоцькою (Высотская, 1978: 74; 1979: 131) було оприлюднено 31 клеймо цього центру, які, відповідно до наявних на той час хронологічних уподобань, були віднесені до IV–I ст. до Р. Х. З урахуванням сучасного рівня вивченості Неаполя, ранні херсонеські клейма, безперечно, належать до поселення кизил-кобинської культури, яке існувало на місці майбутнього Неаполя наприкінці IV – початку III ст. до Р. Х. (Зайцев, 2003: 41). Маються на увазі оприлюднені Т. Н. Висоцькою (Высотская, 1978: 87-88) херсонеські клейма: Αἰσχύνα | ἀστυνόμου (321–304 pp. до Р. Х.), Ἀρχά[νδρου] | ἀστυνόμου (321–304 pp. до Р. Х.), Ἀγασικλέο[ς] | ἀστυνόμου (303–290 pp. до Р. Х.), Πασι[ώνος] | ἀστυνόμου (321–304 pp. до Р. Х. або 303–290 pp. до Р. Х.), Πολυστράτου ἀστυνόμου (303–290 pp. до Р. Х.), Πρύτανις τοῦ Ἀρίστωνος ἀστυνομοῦντος (289–275 pp. до Р. Х.). Як відомо, у розглянутому хронологічному діапазоні датування клейм Херсонесу, виконані як В. І. Кацем (Кац, 1994), так і V. F. Stolba (Stolba, 2005), практично збігаються.

Звертаючись, однак, до монографії Ю. П. Зайцева (Зайцев, 2003) можна встановити, що *знахідкам клейм Херсонесу Таврійського в Неаполі Скіфському дослідник приділив лише кілька рядків*. По-перше, у 2003 р. вчений згадує про знахідки *близько 30 клейм Херсонесу* (Зайцев, 2003: 13), що збігається з інформацією Т. Н. Висоцької чверть вікової давнини (Высотская, 1978: 74; 1979: 131). Водночас знахідки клейм Родосу із моменту публікації Т. Н. Висоцької (Высотская, 1978: 74) зі 162 зросли кількісно до 450 штук (Зайцев, 2003: 13). Очевидно, це треба розуміти так, що за 25 років розкопок

³⁴¹ Згадувана тут моя стаття «Ольвійські декрети на честь громадян Херсонесу в контексті локальних хронологій Ольвії, Херсонесу і Понтіського царства» нещодавно стала об'єктом критичних висловлювань В. П. Яйленка в характерному, стосовно моїх досліджень, абсолютно беззмістовному, але образливому стилі (Яйленко, 2020: 219). В цьому випадку, однак, стався явний конфуз: мою статтю В. П. Яйленко не читав! Помилково та / або недбало сприйнявши інформацію із щорічного критичного огляду (Аристей. Вестник классической филологии и античной истории), дослідник приписав мені серію міфічних критичних висловлювань, чужої для мене лінгвістичної спрямованості, що стосуються тексту декрету IOLb 28+29+123+IPE I² 240 на честь синів херсонесця Аполлонія.

Неаполя не було знайдено жодного херсонеського клейма або Ю. П. Зайцевим ігноруються такі знахідки³⁴²?

По-друге, дослідник згадує херсонеські клейма *тільки* груп 3в і 3б (Зайцев, 2003: 13, 18). Він зазначає, що за каталогом В. І. Каца (Кац, 1994) ці клейма мусили бути віднесені до 215–185 рр. до Р. Х., проте, тенденція передаткування цих клейм (Højte, 2003; Stolba, 2005), дає змогу віднести їх до більш пізнього періоду: 179–150 рр. до Р. Х. Тут Ю. П. Зайцев має на увазі, вельми актуальний на той час, уточнений варіант J.M. Højte-V.F. Stolba датування декрету ІРЕ І² 402 між херсонесцями й царем Фарнаком І (Højte, 2003) і, відповідно, опублікований трохи пізніше варіант хронології херсонеського астиномного клеймування V. F. Stolba (Stolba, 2005)³⁴³. Так, наприклад, вказує Ю. П. Зайцев, відмічені спільні знахідки клейм згадуваних херсонеських груп із клеймами родоських епонімів Ἡραῦρας (орієнтовно 156 р. до Р. Х.) і Γόρων (орієнтовно 154/153 рр. до Р. Х.) (Зайцев, 2003: 13).

Завершує свою монографію Ю. П. Зайцев ще однією, вельми короткою згадкою про херсонеське амфорне клеймування. Він пише: «Сучасні датування родоських епонімних клейм *і ситуація із кінцевою датою херсонеського клеймування* (курсив мій – М.Н.) дають змогу визначити час існування найбільш ранніх об'єктів на території Неаполя другою чвертю – серединою II ст. до Р. Х.» (Зайцев, 2003: 42). Наведеною цитата мається на увазі те, що Ю. П. Зайцев для встановлення дати заснування Неаполя нібито використовував два хроноіндикатори – родоське й херсонеське клеймування. Це, однак, не відповідає дійсності. Так, у монографії Ю. П. Зайцева із незрозумілих причин взагалі не є об'єктом уваги херсонеські клейма інших (крім 3в і 3б) груп (!), у тому числі як знову знайдені, так і раніше опубліковані, зокрема, Т. Н. Висоцькою (Высотская, 1978: 87-88).

Не менш дивним виглядає те, що в пізнішій статті (Зайцев, 2010: 328), присвяченій хронологічним суперечностям, що виникли під час аналізу родоських епонімних і фабрикантських клейм, *вивчення клейм інших держав, у тому числі Херсонесу Таврійського, також, не стало об'єктом досліджень*³⁴⁴. Адже на той час хронологія херсонеського клеймування В. І. Каца (Кац, 1994), і її уточнений варіант V.F. Stolba (Stolba, 2005), знайшли свої місця в науці й, очевидно, могли бути використані в якості хроноіндикаторів.

Заповню цю прогалину. Водночас зауважу, що судячи із монографії 2003 р. Ю. П. Зайцев однозначно є прихильником хронології херсонеського

³⁴² До речі, аналогічно в монографії 2003 р. дослідником проігноровані керамічні штампи й з інших центрів амфорного (черепичного) клеймування. На користь Ю. П. Зайцева можна привести те, що сучасний стан розробки хронології деяких центрів клеймування, наприклад, Коса, не дає змогу використовувати його в якості хроноіндикатора.

³⁴³ У монографії Ю. П. Зайцев посилається на доповідь V. F. Stolba 2003 р. Пізніше V. F. Stolba опублікував статтю із цим матеріалом, див.: (Stolba, 2005).

³⁴⁴ При цьому Ю. П. Зайцев зазначив, що «... в одних і тих же шарах і закритих комплексах разом із родоськими клеймами знайдена порівняно невелика кількість амфорних клейм Сінопи, Книда, Коса і Херсонесу, хронологічний аналіз яких виходить за рамки даної роботи» (Зайцев, 2010: 328). Очевидно, в такому випадку, дослідник, беручи до уваги, що переважає кількість родоських клейм, і використовуючи відомі властивості синхронності закритих комплексів і одних і тих же шарів, за замовчуванням, передбачає синхронність клейм Сінопи, Книда, Коса і Херсонесу родоським клеймам.

астиномного клеймування J. M. Højte – V. F. Stolba (Зайцев, 2003: 13,18). Датування клейм Херсонесу Таврійського кінця III – першій половині II ст. до Р. Х., знайдені Т. Н. Висоцькою (Высотская, 1978: 87-88), перероблені мною згідно із цією, актуальною хронологією (Stolba, 2005): Τελαμῶνος³⁴⁵ (230–206 pp. до Р. Х.), Νάνωνος ἀστυνόμου (206–196 pp. до Р. Х.), Νικάνωρος τοῦ | Σατυρίνου (195–180 pp. до Р. Х.), ἀστυνομοῦντος Φορμίωνος τοῦ Πυθίωνος (179–160 pp. до Р. Х.), ἀστυνομοῦντος Ἀπολλωνίδα τοῦ Σιμαίου (179–166 pp. до Р. Х.), ἀστυνομοῦντος Λύκωνος τοῦ Χορείου (179–166 pp. до Р. Х.), ἀστυνομοῦντος Ἀπολλωφάνειος τοῦ Ἡροίδα (165–150 pp. до Р. Х.) тощо. Очевидно, що херсонське клеймування в цьому випадку має статус хроноіндикатора «початкової історії» Неаполя. При всьому, читач не може не помітити парадоксальність ситуації: дата заснування Неаполя Скіфського, що пропонується Ю. П. Зайцевим на базі родоського епонімного клеймування (180-ті pp. до Р. Х.) не відповідає херсонеському астиномному клеймуванню, зокрема, датуванням клейм Τελαμῶνος (230–206 pp. до Р. Х.), Νάνωνος ἀστυνόμου (206–196 pp. до Р. Х.), Νικάνωρος τοῦ | Σατυρίνου (195–180 pp. до Р. Х.).

Завершую розділ констатацією факту: у хронологічних дослідженнях «початкової історії» Неаполя Скіфського, виконаних Ю. П. Зайцевим, у сутності, проігнорований із незрозумілих причин один із найважливіших хроноіндикаторів – датовані херсонеські астиномні клейма. Очевидно, надалі це призвело до «неповної» хронологічній оцінці «початкової історії» Неаполя. Беручи херсонеське астиномне клеймування у якості хроноіндикатора, (зокрема, клейма Τελαμῶνος та Νάνωνος ἀστυνόμου), звертаю увагу на його очевидну хронологічну близькість іншим хроноіндикаторам – датуванню неапольських посвят Посидея Посидеїва і Євмена Сіріскова³⁴⁶.

Хроноіндикатори Родосу. Короткий огляд вибраних статей Ю. П. Зайцева (див. вище) показує, що в якості єдиного хроноіндикатора Неаполя вчений використовував родоське епонімне клеймування, хронологія якого найбільш повно розроблена (Зайцев, 2003: 13). У такий спосіб в контексті знахідок клейм інших центрів, формально, хронологічні побудови Ю. П. Зайцева відносяться тільки до динаміки взаємин Неаполя із Родосом³⁴⁷.

Ще більше, зміни, що простежуються в даті заснування Неаполя за Ю. П. Зайцевим (див. вище), визначаються тільки поточною динамікою хроноіндикаторів – родоського епонімного клеймування. Сучасний стан досліджень «початкової історії» Неаполя Ю. П. Зайцевим характеризується так: перша фаза надходження родоського імпорту в Неаполь Скіфський припадає на

³⁴⁵ Т. Н. Висоцька (Высотская, 1978: 88) згадує про знахідку трьох клейм з ім'ям Τελαμῶνος; ці клейма, за сучасними уявленнями є хроноіндикаторами «початкової історії» Неаполя Скіфського. Безумовно, горішня дата (230 р. до Р. Х.) не означає, що клейма Теламона датуються цим часом, тут вказано лише розкид дат.

³⁴⁶ Див. розділ Епіграфічні пам'ятки як хроноіндикатори «початкової історії» Неаполя Скіфського.

³⁴⁷ Недоліком монографії 2003 р. Ю. П. Зайцева є її дуже малий обсяг, на що справедливо вказав рецензент її англomовного варіанту А. І. Іванчик (Ivantchik, 2004). На мою думку, перелік недоліків доповнюється і тим, що Ю. П. Зайцев, занадто «захопився» вивченням Південного палацу та інших об'єктів, пов'язаних із хронологічним періодом активності Скілура, а priori сформувавши уявлення про Неаполь як царську столицю. Безумовно, ці матеріали відносяться до видатних наукових досягнень. Проте, від уваги дослідника реально вислизнули не менш важливі питання «первісної історії» Неаполя.

80-ті р. II ст. до Р. Х. і відповідає «садибному» періоду E_3 (Зайцев, 2010: 331). Аналогічний матеріал представлений дослідником пізніше (Зайцев, 2013: 499-506). Для обґрунтування «початкової історії» Неаполя Ю. П. Зайцев використовував знахідки найраніших родоських епонімічних клейм – епоніма Κρατίδας, датування яких за найновішою на той період хронологічною системою G. Finkielsztein (Finkielsztein, 2001) належало до 187 р. до Р. Х. Однак, уже через кілька років G. Finkielsztein визнав, що існують можливості для вдосконалення його системи (Finkielsztein, 2004: 117-121) і закликав вчених продовжити дослідження. Так, N. Badoud вказав, що відносна й абсолютна хронологія жерців-епонімів, реконструйована G. Finkielsztein, потребує перегляду (Badoud, 2014). Ще більше, уже в 2011 р. дата виконання епонімної посади Κρατίδας була переглянута в статті J. Lund і гіпотетично віднесена до 198–197 рр. до Р. Х. (Lund 2011: 278)³⁴⁸. Цю дату (198–197 рр. до Р. Х.) я приймаю як сучасний хроноіндикатор «початкової історії» Неаполя. Не можна не зазначити близькість цієї дати до раніше прийнятих інших хроноіндикаторів (дачування посвят Посидея і Євмена, датування групи херсонеських астиномних клейм).

У 2010 р. Ю. П. Зайцев виконав аналіз усієї сукупності (епонімічних і фабрикантських) родоських клейм (Зайцев, 2010: 326-334). Він виявив, що значна частина родоських фабрикантських клейм відноситься до II та III групи; це вступає в явне сперечання з епонімічним переліком. На мою думку, таке сперечання пояснюється лише згадуваним вище динамічним характером родоського амфорного клеймування. Зауважу, проте, що мої дослідження не претендують на уточнення хронології фабрикантських клейм Родосу, відповідно, наведені нижче матеріали треба розглядати як орієнтовні.

Отже, у цей час використовуються дві абсолютні хронології родоських магістратських клейм: за V. Grace і J.-Y. Empereur та за G. Finkielsztein (Внуков, Ефремов, 2017: 21). При цьому, датування родоських фабрикантських клейм груп IIb 201–195 рр. і IIc 194–189 рр. по V. Grace і J.-Y. Empereur, в цілому, відповідають датуваннями епонімічних клейм Κρατίδα і Τιμασαγορα з урахуванням хронологічної таблиці родоських епонімів J. Lund (Lund, 2011: 278). Що стосується інтерпретації родоських фабрикантських клейм групи II (Зайцев, 2010), привожу їхній сумарний хронологічний діапазон (IIa, IIb, IIc) відповідно до системи G. Finkielsztein: 234–199 рр. до Р. Х. (Finkielsztein, 2001). Цей діапазон, в цілому, відповідає херсонеському астиномному клеймуванню: Τελαμώνος (230–206 рр. до Р. Х.), Νάνωνος ἀστινόμου (206–196 рр. до Р. Х.) (Stolba, 2005), а також, датуванням посвят Посидея і Євмена. Проте, підкреслюю, що наведені матеріали мають орієнтовний характер.

Інші хроноіндикатори. Коротко розгляну питання про можливість використання імпортової мальованої, чорнолакової й рельєфної пізньоелліністичної посуду в якості хроноіндикаторів «початкової історії» Неаполя Скіфського.

У сучасній публікації Т.В. Єгорової зазначається, що різні варіанти неаттичних Свідних елліністичних канфарів є частою знахідкою на грецьких і

³⁴⁸ Наведені матеріали не претендують на огляд сучасного стану проблеми родоського клеймування, але лише ілюструють динамічний характер сучасних хроноіндикаторів Родосу.

пізньоскіфських пам'яток Північного Причорномор'я, у тому числі Неаполя Скіфського. Аналізуючи знахідки цих судин у добре датованих шарах, Т. В. Єгорова приходять до висновку про те, що такі канфари датуються в межах другої чверті (ближче до середини) III–початку II ст. до Р. Х. На цей час, на думку Т. В. Єгорової, немає надійних підстав відносити Свідні канфари до кінця II – I ст. до Р. Х. як це, наприклад, запропоновано в одній зі статей Ю. П. Зайцева (Єгорова, 2018: 510-517). О. А. Махнева досліджуючи мальований елліністичний лагінос із Неаполя, «... знайдений у шарі із матеріалом переважно III в. до н. е....» (Махнева, 1967: 255-256), приходять до висновку про датування цієї судини III ст. до Р. Х.

Виконуючи огляд різночасових досліджень, наприклад, Т. М. Висоцької і Ю. П. Зайцева я звернув увагу на розбіжності в датуванні комплексів чорнолакової кераміки із Неаполя. Так, Т. Н. Висоцька в 1979 р. згадує 108 фрагментів, покритих тьмяним чорним лаком, які не виходять за рамки кінця III–II ст. до Р. Х. (Высотская, 1979: 138). У монографії 2003 р. Ю. П. Зайцев вказує, що для датувань використовується, крім іншого, імпортна кераміка із лаковим покриттям; дослідник зазначає присутність в самих ранніх непорушених шарах і закритих комплексах численної імпоротної кераміки II ст. до Р. Х. (Зайцев, 2003: 12, 13).

Далі, Т. Н. Висоцька враховувала близько 40 фрагментів мегарських чаш, знайдених в різних ділянках Неаполя, що датуються кінцем III–II ст. до Р. Х. (Высотская, 1979: 138). Водночас в статті І. І. Шкрібляк, яка претендує на найповнішу публікацію мегарських чаш Неаполя Скіфського, датування у всіх випадках не належить до періоду раніше першої чверті II ст. до Р. Х. (Шкрібляк, 2012: 197-205). Зауважу, що в запропонованих І. І. Шкрібляк датуваннях мегарських чаш, явно проглядається, що згадується вище домінування в науці датувань відповідних комплексів і шарів Неаполя, опублікованих раніше Ю. П. Зайцевим (Зайцев, 2003).

Очевидно, необхідно враховувати, що точність датувань імпортного мальованого, чорнолакового посуду, «мегарських» чашок і іншого, як правило, невисока та у ній домінує суб'єктивний складник, обумовлений загальним уявленням дослідника про хронологію об'єкта. Отож, аналогічно встановленої раніше неможливості використання лапідарної палеографії як хроноіндикатора для датування посвят Посидея Посидеїва (Ніколаєв, 2019а: 71), треба висловити деякі міркування методичного плану і про використання імпортного мальованого, чорнолакового і рельєфного пізньоелліністичного посуду: у сутності, мета цього дослідження полягає в уточненні, що домінує в науці дати заснування Неаполя Скіфського й мова йде про п'ятнадцять-двадцять років, не більше. За замовчуванням, точності датувань імпортного мальованого, чорнолакового посуду, «мегарських» чаш і іншого явно недостатньо для подолання альтернативного датування на зазначеному хронологічному відрізку; використання розглянутої вище категорії кераміки в якості хроноіндикаторів «початкової історії» треба виключити.

Зіставлення хронології Ольвії та Неаполя Скіфського

Представляю читачеві новий хронологічний індикатор «початкової історії» Неаполя Скіфського – хронологію попередньої історичної ситуації в Ольвії. Базою для обґрунтування такого хроноіндикатора є викладені в логічній послідовності реальні історичні відомості про походження й особистостях засновників Неаполя Посидея Посидеїва і Євмена Сіріскова і їхніх родичів. Відомості отримані через інтерпретацію групи пам'яток епіграфіки Ольвії й Неаполя з урахуванням хронологічної осі епонімного каталогу, а також, нещодавно розглянутих фактів та гіпотез кланової боротьби в Ольвії (Николаев, 2018а).

Синхронізація епонімного каталогу Ольвії IPE I² 201 дала змогу розробити основи хронології і просопографії цього поліса, також ввести в науковий обіг початкові відомості про багаторічну боротьбу двох елітних кланів: Мольпагорів-Аристократидів і Діонісіїв-Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів (Николаев, 2008, 2014, 2018а). Клан Мольпагорів-Аристократидів, ймовірно, був пов'язаний із мілетською аристократією³⁴⁹; клан Діонісіїв-Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів, так само, орієнтувався на скіфську верхівку³⁵⁰. Доступні події кланової боротьби в догетській Ольвії розглянуті мною раніше (Николаев, 2018а). Тут важливо нагадати читачеві про деякі епізоди цієї боротьби.

Перший. Близько 380-х рр. до Р. Х. під керівництвом, зокрема, Євресибія Сіріскова (Εὐρησίβιος Συρίσκου), вихідця з гілки Леопрепидів роду Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів в Ольвії був здійснений олігархічний переворот і

³⁴⁹За припущенням Ю. Г. Виноградова та В. В. Крапівіной (Николаев, 2018а: 76), ольвіюполіти прихистили близько 440 рр. до Р. Х. втікачів – экс-тирана Сінопи Тімесілея і його брата Феопропа із роду Мольпагорів із якими, очевидно, знаходилися у родинних стосунках. На мою думку, це були Мольпагори-Аристократиди (Николаев, 2014; 2018а: 76).

³⁵⁰ За гіпотезою В. П. Яйленка в роду Діонісіїв ім'я Агрот запозичене зі скіфського царського дому (Аргот); зв'язки їхні сягають ще V ст. до Р. Х., що і пояснює активну діяльність Посидея Посидеїва в Неаполі Скіфському (Яйленко, 2017: 492). Розвиваючи цю гіпотезу, припускаю, що витокami кланової боротьби в Ольвії могло бути протистояння між двома потужними родами, один із яких орієнтувався на місцеву скіфську еліту (Діонісії), другий – на родову мілетську аристократію, яка прибула до Ольвії із подальшою хвилею колонізації (Мольпагори-Аристократиди).

Посилаючись на гіпотезу В. П. Яйленка, зазначу, що не мені судити про його внесок в філологію; адже я не займаюся філологією, але вже понад півстоліття вивчаю пам'ятки епіграфіки методами системного аналізу і математичного моделювання. У цьому річизі мною виконана синхронізація епонімного каталогу IPE I² 201, тобто відновлено літочислення догетської Ольвії і, відповідно, побудовані основи просопографії цього поліса (Николаев, 2008; 2014 тощо). У систему введені усі різновиди епіграфічних пам'яток (лапідарний архів, графіті, магичні переліки, монетні легенди, легенди агораномних клейм, гир тощо); істинність системи багаторазово підтверджується в тому числі нещодавно введеними в науковий обіг пам'ятками. Тим часом із позицій системного аналізу хронологічні і просопографічні побудови, виконані в 80–90-х рр. В.П. Яйленком і продубльовані в монографії 2017 р. (зокрема, інтерпретація каталогу IPE I² 201 – базового документа догетської Ольвії – як синхронного переліку осіб останньої третини III ст. до Р. Х.), є антинауковими (Николаев, 2019а). Вони привели до грубих помилок в датуванні та інтерпретації великої групи найважливіших лапідарних написів догетської Ольвії і, як наслідок, до суттєвого спотворення історичної картини. Відповідно, ці побудови були піддані мною конструктивній критиці (наприклад, див.: Николаев, 2019а (з покликаннями на інші статті)). Однак гідної наукової дискусії не виходить; В. П. Яйленко не має реальних контраргументів для захисту своїх побудов. Це підтверджується, наприклад, тим, що за сорок років він не додав до своєї системи жодного нового аргументу! Дослідник обрав інший шлях захисту – цинічні образи («туфта», «дилетант» тощо) і це вже стало традиційним (Зазначу, що критичні зауваження такого рівня, згідно із «пірамідою Грема», віднесені до найнижчого рівня, див.: Google). Більш того, у мене склалося стійке враження, що В. П. Яйленко не розуміє моїх досліджень; його постійно «заносить» у бік чужих мені філологічних і лінгвістичних інтерпретацій текстів, що не мають відношення до хронології і просопографії. Проявити наукову мужність, відмовившись від застарілих і тупикових гіпотез дослідник, також, не бажає. Дивлячись, як посивілий вчений високої кваліфікації, що десятиліття присвятив дослідженням, на заході своєї наукової кар'єри приховує «незручні» історичні факти і написи, а для підтримки своєї системи вигадує однойменних гіпотетичних осіб-клонів – така картина викликає лише жаль! Бог йому суддя!

усунення від влади клану Мольпагорів-Аристократидів. Мольпагори та контрольована ними колегія мольпів назавжди зникає з Ольвії, Аристократиди були, очевидно, вигнані з Ольвії до 340-х рр. до Р. Х. (Николаев, 2018а: 76).

Другий. Близько 260 р. до Р. Х. Аристократиди на деякий час знову прийшли до влади в полісі. Однак, близько до 230–220 рр. до Р. Х. виходець з роду Діонісіїв, Ποσιδέος Διονυσίου, очевидно, повернувшись зі вигнання, осквернив декрет Аристократидів SEG 34: 758 на честь Антестерія, уклавши його лицьовою стороною вгору в замісті двору власного будинку^{Е1}₄ (Виноградов, 1989: 194; Николаев, 2018а: 82).

Після 230–220 рр. до Р. Х., аж до кінця століття в полісі домінував клан Діонісіїв-Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів, а також дружні до нього Нікерати, Пантакли-Клеомброти й інші другорядні роди (Николаев, 2008: 215; 2014: 314; 2018а: 84).

Одночасно, при дослідженні ділянки епонімного каталогу, що належить до останньої чверті III ст. до Р. Х., виявляються деякі його особливості: аж до кінця століття епонімію виконували переважно Нікерати, Пантакли-Клеомброти та другорядні родини. В останньому десятилітті III ст. до Р. Х. в ольвійській епонімії присутні носії характерного імені Διονύσιος, однак, приналежність їх до роду Діонісіїв не доведена³⁵¹. Відсутність Діонісіїв може бути інтерпретовано тільки на підставі гіпотез і, ймовірно, пов'язана, з їхнім заняттям морською торгівлею, переважно з Родосом³⁵². Це, очевидно, сприяло поступовому, ймовірно, латентному посиленню Аристократидів.

Кульмінаційний момент мого дослідження хронологічно охоплює кінець III – раннє II ст. до Р. Х.:

– у 201 р. до Р. Х. посаду епоніма Ольвії виконав майбутній засновник Неаполя Εὐμένης Συρίσκου, виходець із гілки Леопрепидів роду Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів, нащадок славного «тираноборця» Євресибія Сіріскова.

– у наступному, 200 р. до Р. Х. епонімію виконав Διονύσιος Ἀγρότου з роду Діонісіїв, двоюрідний брат засновника Неаполя Посидея Посидеїва³⁵³;

– в 197 р. до Р. Х. епонімну посаду виконав Εὐρησίβιος Δη[ητρίο]υ, як варіант, дедикант посвяти IPE I² 187 (Николаев, 2008) та виходець із гілки Євресибіадів роду Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів.

– до кінця III ст. до Р. Х. належить клеймо на мірній судині Ἀρίστων, Εὐμένες, Ποσιδέος із якого випливає, що Ποσιδέος Ποσιδέου і Εὐμένης Συρίσκου

³⁵¹ Διονύσιος Βοττύλου – 207 р. до Р. Х., Διονύσιος Ὀρθοβούλου – 205 р. до Р. Х.

³⁵² Не виключено, що Діонісії в останні два десятиліття III ст. до Р. Х. паралельно займалися і заснуванням Неаполя (Николаев 2008: 217), для чого звернулися до пов'язаної із ними скіфської верхівки. Гіпотези про зацікавленість скіфів у співпраці з греками представлені, наприклад, Ю. Г. Виноградовим (Виноградов, 1989: 245). Крім того, як зазначав А. С. Пуздровський, в географічному плані розміщення Неаполя Скіфського в центрі півострова було найбільш вдалим, оскільки дозволило контролювати відносини із підвладними територіями і античними центрами (Пуздровский, 2001: 89).

³⁵³ ТанDEM у виконанні епонімії представниками клану Діонісіїв-Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів є характерним (Николаев, 2008; 2014) і, очевидно, найкраще характеризується сучасним терміном «лобіювання».

виконали посади рядових агораномів³⁵⁴. На чолі колегії агораномів перебував Ἀρίστων Νικηράτου, епонім 218 р. до Р. Х. і монетний магістрат ΑΡΙ (ΑΡ), виходець із роду Нікератів (Николаев, 2019а);

– ймовірно наприкінці III ст. до Р. Х. ольвіюполіти встановили копію декрету IRE I² 78 Коса на честь Посидея Посидеїва;

– ймовірно наприкінці III ст. до Р. Х. ольвіюполіти встановили копію декрету IRE I² 78 Тенедоса на честь Посидея Посидеїва;

– ймовірно наприкінці III ст. до Р. Х., після перебування на Родосі й інших місцях, засновник Неаполя Ποσιδέος Ποσιδέου встановив в Ольвії посвяту IRE I² 168 Афродіті Євплії, покровительці мореплавців.

Як видно, діяльність Посидея і Євмена – будучих засновників Неаполя – наприкінці III ст. до Р. Х. в Ольвії розвивалася в традиційному для вищої еліти річищі та, судячи з розглянутих епіграфічних пам'яток, була цілком успішною. При всьому, згадки про ворожий клан Аристократидів в соціально-політичному житті Ольвії після 230–220 рр. до Р. Х. не простежуються аж до кінця III ст. до Р. Х. (Николаев, 2008; 2014; 2018а).

Однак, ситуація, очевидно, кардинально змінюється в ранньому II ст. до Р. Х. Звертаюся до історичних фактів:

– *посвята IRE I² 186 Нікодрома Діонісіїва статуї свого сина Діонісія*³⁵⁵ *з роду Діонісій піддається damnatio memoriae* (малюнок 113), ймовірно, близько 200 р. до Р. Х. (Николаев, 2019б: 300).

Малюнок 113. Посвята IRE I² 186 гімнасиарха Нікодрома Діонісіїва статуї свого сина Діонісія Гермесу і Гераклу, піддана damnatio memoriae, ймовірно, Аристократидами. Фото А. Іванчика.

– Ποσιδέος Διονυσίου, що осквернив декрет Аристократидів SEG 34:758 на честь Антестерія, батько засновника Неаполя Посидея Посидеїва, будучи в похилому віці, покидає Ольвію, про що свідчить декрет IG 813 делоського святилища Аполлона раннього II ст. до Р. Х.;

³⁵⁴ Альтернативний варіант просопографічної інтерпретації цього клейма, раніше взятий мною до уваги (Николаев, 2019а: 72, (2)6), може бути виключеним (Николаев, 2020).

³⁵⁵ Посвяту IRE I² 186 традиційно відносили до середини III ст. до Р. Х. (Виноградов, 1989: 195–197; Николаев, 2014: 299). Однак, наявність альфи із ламаною гастою, вперше зафіксованої в Ольвії в монетній легенді 220 рр. до Р. Х., дозволило переглянути традиційне її датування і, відповідно, датування акта damnatio memoriae часом не раніше кінця III ст. до Р. Х. (Николаев, 2018а: 83). Більш того, нещодавно мною оприлюднений магічний опістограф 350 рр. до Р. Х. зі згадкою реальної однойменної особи – Διονύσιος Νικοδρόμου; виконання відповідних генеалогічних розрахунків надало можливість уточнити датування посвяти IRE I² 186 – орієнтовно 200 р. до Р. Х. (Николаев, 2019б: 300).

– Διυδῶρος Ἀ(γ)ρότου, *другий двоюрідний брат засновника Неаполя Посидея Посидеїва покидає Ольвію*, про що свідчить декрет IG 814 делоського святилища Аполлона раннього II ст. до Р. Х.;

– Ποσιδέος Ποσιδέου, *як варіант інтерпретації подій*, в той таки час залишає Ольвію і переїжджає в Неаполь. Тим часом наявність посвят Посидея в Неаполі раніше мною інтерпретувалася як свідчення «планомірного» заснування цього міста (Ніколаєв, 2019а). Не виключаю варіант, що «планомірне» заснування Неаполя, було розпочато в останні два десятиліття III ст. до Р. Х., (приблизно з 217 р. до Р. Х.), проте, було перервано в ранньому II ст. до Р. Х., коли переїзд в Неаполь став схожим на втечу;

– Εὐμένης Συρίσκου, епонім Ольвії 201 р. до Р. Х., покидає Ольвію і разом із Посидеєм Посидеєвим бере участь у заснуванні Неаполя; на теменосі Неаполя Євмен встановлює посвяту Деметрі. Найбільш ймовірно, що ця подія сталася в ранньому II ст. до Р. Х., з огляду на виконання епонімії в Ольвії в 201 р. до Р. Х. Відповідно, треба дещо звузити (до раннього II ст. до Р. Х.) раніше пропоновану мною дату посвяти Євмена.

На мою думку, висловлені Г. С. Русяєвою (самостійно та / або в співавторстві) міркування про вигнання Посидея Посидеїва після вчинення ним якихось негідних для ольвіюполітів справ³⁵⁶, не маючи фактичного історичного наповнення, в цілому, вірно зображають встановлену послідовність історичних подій і близькі до встановлених реальних фактів історії Ольвії. *Перелік історичних фактів і гіпотез, що свідчать про виникнення серйозних проблем у клану Діонісіїв-Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів, які змусили їх покинути Ольвію, доповнюю гіпотезою про відродження в ранньому II ст. до Р. Х. ворожого Діонісієм клану Аристократидів*³⁵⁷:

– вперше за декілька десятиліть в агораномному клеймі (ἀγορανομ)οὔντων Ἰστικῶντο(ς), Ε[ὐστ]ρόφ(ου)?, Μενεκράτου, і, ймовірно, його різновиду (ἀγορανομ)οὔντων Ἰστικῶντο(ς) [Μητρ]οδώ[ρου?], [Εὐστρόφου?, Μενε]κρά[του]? рубежу III–II ст. до Р. Х. відмічено характерне ім'я Аристократидів – Μενεκράτης (Ніколаєв, 2018: 390-406);

– другий стовпець епонімного каталогу IPE I² 201 (226–185 рр. до Р. Х.) містить єдиний фрагмент родового імені Аристократидів – Δάμ[ατος τοῦ δεῖνος?], який розташований наприкінці стовпчика (189 р. до Р. Х.). На цей факт я звернув увагу ще на початковому етапі вивчення епонімного каталогу (Ніколаєв, 2008: 131, зноска 52). Згодом, епонімія Дамаса була інтерпретована як, ймовірно, свідоцтво деякого відродження роду Аристократидів на початку II ст. до Р. Х. (Ніколаєв, 2018а: 85). Водночас виявлено нове історичне джерело, що містить відомості про рід Аристократидів. Йдеться про таке, що знаходиться в стадії публікації нове *defixio* перших десятиліть III ст. до Р. Х. У ньому, зокрема,

³⁵⁶ Гіпотезу про ймовірне вигнання Посидея, див.: (Русяєва, 1996; Русяєва, Супруненко, 2003:188-195; Русяєва, Русяєва, 2004).

³⁵⁷ Зрозуміло, читач може заперечити, що Аристократида могли просто посилити свій вплив після виїзду Діонісіїв із якої-небудь невідомої причини, а мої історичні реконструкції приймають наслідок за причину. На це, однак, треба заперечити яскравим реальним фактом прояву кланової боротьби: *damnatio memoriae* посвяти IPE I² 186 Нікодрома Діонісієва.

згадується якийсь Ἀριστοκράτης Δαμάσου, батько якого, Δάμασος Ἀριστοκράτους виконав епонімію в 293 р. до Р. Х. Є хронологічні та просопографічні підстави вважати, що цей Ἀριστοκράτης Δαμάσου, ймовірно, історична особистість, яка згадується в декреті IPE I² 32 на честь Протогена у якості посла до царя Сайтафарна, разом із Протогеном. Відповідно, на основі закону генеалогії та традиції успадкування імен³⁵⁸, син Аристократа Дамасова, епонім 189 р. до Р. Х. мав ім'я Δάμ[ασος Ἀριστοκράτους]. У такий спосіб підтверджено досить реальне свідчення відновлення впливу в полісі на початку II ст. до Р. Х. Аристократидів³⁵⁹.

– ймовірно, що *damnatio memoriae* посвяти IPE I² 186 Нікодрома Діонісіїва статуї свого сина Діонісія скоєно Аристократидами як помста за осквернення Посидеєм Діонісієвим декрету SEG 34:758 на честь Антестерія.

Розглянуті історичні факти (Николаев, 2018а; 2019а) шикуються в послідовність, яка незаперечно свідчить: в ранньому II ст. до Р. Х. в Ольвії відбулося чергове загострення багаторічної боротьби двох найпотужніших кланів і поразка в ньому Діонісій-Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів. Цю поразку, очевидно, і треба розглядати як причину заснування Неаполя Скіфського.

Зрозуміло, залишаються невідомими умови й деталі такого, що утворився «союз» греків і скіфів під час заснування Неаполя. Більш того, читач не може не помітити суперечність: уже через кілька десятиліть після заснування Неаполя Скіфського, якийсь Посиде́ος Διονυσίου, (племінник засновника Неаполя Посидея Посидеїва, однойменний онук Посидея Діонісіїва, (що осквернив декрет на честь Антестерія, який покинув Ольвію в ранньому II ст. до Р. Х.), встановлює в Ольвії вотивно-будівельний напис SEG 40: 633, що свідчить про виникнення зовнішньої загрози, ймовірно, із заходу. Як варіант, це можливо пояснити тим, що за сприяння скіфів (наприклад, Аргота чи батька Аргота, деякого Ια---θο/ης³⁶⁰ (Иванчик, 2017: 47, Николаев, 2019а: 79-80) Діонісії-Леократиди-Євресибіади-Леопрепиди знов дістали владу в Ольвії³⁶¹. Безумовно, мова йде про гіпотезу і будь-яка деталізація подій є недоречною. Більш того, я, як і раніше переконаний, що просопографічні дослідження на рівні гілок роду, по допомогу яких можливо частково доповнити здогадками події, що відбуваються, реально недоступні для сучасної науки (Николаев, 2019а).

Підходячи до мети дослідження – уточнення дати заснування Неаполя Скіфського – зведу всі отримані вище хроноіндикатори в табл. 6.

³⁵⁸ Одне із формулювань закону генеалогії: на сто років припадає діяльність трьох поколінь.

³⁵⁹ Цей висновок підкріплюється інформацією про рід Протогенів, котрий очевидно входив у клан Аристократидів. Так, є відомим тандем: Πρωτῶν Προτογένους, епонім, батько Протогена Δάμασος Ἀριστοκράτου[ς], епонім із роду Аристократидів, відповідно, 294 та 293 рр. до Р. Х. Більш того, декрет IPE I² 32 на честь Протогена, зовсім не згадує Діонісій і Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів та повідомляє, що *на зустріч із царем Сайтафарном разом із Протогеном поїхав такий собі Аристократ*, як я вважаю, архонт та /або епонім із роду Аристократидів. В 193 р. до Р. Х. епонімію виконав онук знаменитого Протогена, Εὐνικὸς Εὐδόρου; він же встановив своєму діду посвяту.

³⁶⁰ Фрагмент патроніма Аргота.

³⁶¹ Зауважу, що для подальшого історичного періоду, пов'язаного із пізнім Скілуром і Мітрідатом VI Евпатором, гіпотеза про домінування в Ольвії Діонісій-Леократидів-Євресибіадів-Леопрепидів підтверджується епонімним каталогом, нумізматичними (скорочення ΕΥΡΗ) і епіграфічними пам'ятками (IOlb 76)) (Николаев, 2014).

Таблиця 6.

Хроноіндикатор	Хронологічний діапазон	Покликання
Період активності Посидея Посидеїва, засновника Неаполя, дедиканта посвят IPE I ² 670, 671, 672; (Дашевская, 1960); (Соломоник, 1958; 1962).	217–187 рр. до Р. Х. (Ποσιδέος Ποσιδέου).	(Николаев, 2019a)
Період активності Євмена Сіріскова, засновника Неаполя, дедиканта посвяти Деметрі.	216–186 рр. до Р. Х. (Εὐμένης Συρίσκου).	(Николаев, 2014: 304)
Хронологія херсонеського астиномного клеймування.	230–206 рр. до Р. Х. (Τελαμῶνος). 206–196 рр. до Р. Χ. (Νάνωνος ἀστυνόμου).	(Stolba, 2005)
Хронологія родоського епонімного клеймування.	198–197 рр. до Р. Х. (Κρατίδας).	(Lund, 2011: 278)
Хронологія родоського фабрикантського клеймування.	234–199 рр. до Р. Х. (IIa, IIb, IIc).	(G. Finkielsztein)
Хронологія подій в Ольвії, що передуює заснуванню Неаполя.	Ор. 200 р. до Р. Х. (damnatio memoriae посвяти IPE I ² 186). 200–195 рр. до Р. Х. (Віїзд Ποσιδέος Διονυσίου). 200–195 рр. до Р. Χ. (Віїзд Διοδώρος Α(γ)ρότου).	(Николаев, 2019б: 300) IG 813 IG 814

Зведена таблиця хроноіндикаторів «первісної історії» Неаполя Скіфського.

На основі хронологічних даних табл. 1 абсолютно реальна прийнята дослідниками в 80–90 х. рр. дата заснування Неаполя Скіфського наприкінці III–початку II ст. до Р. Х. Більш того, перетин хронологічних інтервалів групи незалежних хроноіндикаторів показує найімовірнішу дату заснування Неаполя: 199–197 рр. до Р. Х., яка відрізняється від запропонованої Ю. П. Зайцевим (180-ті рр. до Р. Х.) на базі єдиного хроноіндикатора³⁶².

³⁶² Треба врахувати, що перетин хронологічних інтервалів (Николаев, 2008) є лише інструментом історичного моделювання, абсолютизувати його не варто.

ГЛАВА III. ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ

Об'єднання локальних хронологій Ольвії та Херсонесу

Висувається гіпотеза про об'єднання локальних хронологій Ольвії Понтіїської та Херсонесу Таврійського на базі синхронізованого епонімного каталогу Ольвії IPE I² 201 та хронологічної моделі амфорного клеймування Херсонесу в уточненому варіанті В. Ф. Столби.

Локальне епонімне літочислення і царські династичні ери для багатьох елліністичних держав залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, однією з дискусійних проблем історичної хронології як Херсонесу Таврійського, так і Понтіїського царства є ідентифікація династичної ери, яка згадується в одному з найзначніших документів – договорі IPE I² 402 між царем Фарнаком I і громадянами Херсонесу: ... ἐν τῷ ἐβδόμῳ καὶ πεντηκοστῷ καὶ ἑκατοστῷ ἔτει, μηνὸς Δαϊσίου, καθὼς βασιλεὺς Φαρνάκ[ης] ἄγει – «... сто п'ятдесят сьомий рік, місяць *daısii*, як вважає цар Фарнак». Огляд сучасного стану дискусії *pro et contra* наведено, наприклад, в статтях О. Л. Габелко (Габелко, 2005: 128-157; 2006: 122-143; 2012: 61-74; 2014: 285-296). Обмежуючись лише короткими підсумками поки ще далекої від завершення дискусії, можна зазначити, що традиційне датування напису 179 р. до Р. Х., передбачало царську еру, яка починалася в 336 р. до Р. Х. (Avram, 2016). Однак в останні роки набуло поширення датування договору 155 р. до Р. Х. тобто, по ері Селевкідів, початок якої відноситься до 312 р. до Р. Х. (Burstein, 1980: 1-12; Højte, 2005: 138-152; Stolba, 2005: 153-177 й інші). Більш того, О. Л. Габелко запропонована гіпотеза про те, що ера, що згадується в тексті документа, бере початок близько 315 р. до Р. Х. (Габелко, 2005: 128-157; 2014: 285-296). Сучасний стан розробки проблеми не вичерпується наведеною інформацією; підбивши проміжний підсумок дискусії, дослідник зазначив, що «тільки виявлення нових джерел дозволить прийти до певних висновків» (Габелко, 2012: 74).

Тим часом традиційно тісно пов'язана з Херсонесом, Ольвія Понтіїська недавно отримала хронологічну основу (Николаев, 2014: 280-290; Avram, 2015: 524) для реконструкції соціально-політичної історії пізньокласичного-елліністичного періоду – синхронізацію (з мінімальною похибкою) і відновлення початкового розміру (110 рядків) епонімного каталогу IPE I² 201. Це стало можливим завдяки використанню методів математичного моделювання, що активно проникають в гуманітарні дослідження з загальнотехнічної сфери, та дозволило, зокрема, відтворити віртуальний хронологічний ряд (з уточненим [просопографічним] датуванням³⁶³) більше сотні ольвійських лапідарних написів, графіті, магічних переліків і монетних та керамічних легенд. Цей ряд

³⁶³ Просопографічне датування напису відповідає хронології активності історичної особи (або групи осіб), що згадується в цьому написі, і часто може складатися тільки з одного числа (або двох близьких чисел) – піку (або діапазону) активності зазначеної особи. Це число не є «датуванням із точністю до року», але являє собою розрахункову хронологічну модель життєдіяльності особи. Пік активності обчислюється в рамках основного закону генеалогії через перерахунок дат виконання епонімної посади предками та / або нащадками особи на шукане покоління й подальшого усереднення; він близький за змістом поняттю математичного очікування. Аналогічний сенс має і перетин інтервалів – хронологічна модель життєдіяльності групи осіб – сучасників. Про математичне очікування див.: (Корн Г., Корн Т., 1977: 544).

містить, у тому числі декрет *IOLb 28+29+123+IPE I² 240* на честь синів херсонесця Аполлонія та декрет *IOLb 26* на честь херсонесця Діонісія Тагонова. Обидва декрети містять просопографічні відомості про групу історичних осіб – сучасників, вихідців як з Ольвії (жерці Ἀγαθῖνος Δημάχου, Θεογεΐτων і Ἡρογεΐτων³⁶⁴, ейсегет Ἡφαιστόδωρος Διογένης), так і з Херсонесу (вшановані декретами Διονύσιος Θάγωνος, Ἀπολλώνιος Εὐφρόνης і його сини Ἀπολλώδωρος Ἀπολλωνίου³⁶⁵ Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου та Εὐφρόνης Ἀπολλωνίου). З іншого боку, відомі херсонеські амфорні клейма (*Кац, 1994: №21, № 39*) з тотожними іменами астиномів: Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου і Διονύσιος Θάγωνος. При цьому в останні десятиліття досягнуті значні успіхи в дослідженні керамічної епіграфіки Херсонесу Таврійського: зокрема, В. І. Кацем запропонована нова хронологічна система херсонеського клеймування³⁶⁶. Як подальший розвиток системи В. І. Каца, В. Ф. Столбою просувається модифікований, альтернативний її варіант, який передбачає наявність перерви в астиномному клеймуванні. Активна дискусія щодо хронології херсонеського клеймування, тобто фактично локальної хронології Херсонесу, пов'язана з двома, що виключають один одного реперами: традиційним датуванням декрету *IPE I² 402* (179 до Р. Х.) і сучасним варіантом цього датування (158–157 рр. до Р. Х.) (*Кац, 2006: 278-293; Stolba, 2005: 153-177*). Отже, *ольвійські декрети IOLb 28 + 29 + 123 + IPE I² 240 і IOLb 26 на честь громадян Херсонесу, у яких згадуються відомі ольвіополіти, і херсонеські амфорні клейма з тотожними іменами сучасників-херсонесців і є, ймовірно, тими джерелами, вивчення яких дозволить наблизитися до подолання альтернативи в хронологічній моделі херсонеського клеймування і, відповідно, об'єднати локальні хронології Ольвії, Херсонесу і Понтіїського царства*. Виходячи з цього, метою пропонованого дослідження є зіставлення датувань ольвійських декретів *IOLb 28+29+123+IPE I² 240 і IOLb 26* з двома альтернативними хронологічними варіантами херсонеського клеймування, що містить тотожні імена³⁶⁷. У дослідженні приймається, що омонімічні особи, що згадуються в різнорідних, але хронологічно близьких пам'ятках (лапідарні написи, керамічні клейма, графіті, монетні легенди, магічні написи) відносяться до одних і тих же історичних осіб³⁶⁸.

³⁶⁴ В редакції декрету *IOLb 26*, відповідно, Θεογεΐτων і Ἡρογεΐτων.

³⁶⁵ В варіанті реконструкції В. П. Яйленка синів у Аполлонія було двоє: Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου та Εὐφρόνης Ἀπολλωνίου; Ἀπολλώδωρος Ἀπολλωνίου не існував. Див.: (Яйленко, 1989: 252-268). Ю. Г. Виноградов вважає, що у Аполлонія було три сини (Виноградов, 1989: 211). Однак мої подальші дослідження пов'язані з особистістю на ім'я Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου, до якої ця дискусія не має відношення.

³⁶⁶ Див.: (*Кац, 1994: 1-168*). Підсумком багаторічних досліджень В. І. Каца стала основоположна модель херсонеського клеймування, яку можливо і необхідно удосконалювати далі. Нижче для нумерації херсонеських амфорних клейм використовується таблиця В. І. Каца.

³⁶⁷ Моя участь в дискусії про відносну та абсолютну хронологію херсонеського клеймування обмежується просопографічним аналізом.

³⁶⁸ Це положення, на противагу думці опонентів, що базується на категоріях ономастики (приватне листування), отримало багаторазове підтвердження в просопографічних дослідженнях ольвійської еліти: на відміну від теоретично можливих, в рамках ономастики, численних омонімів, просопографія має справу тільки із реальними історичними особистостями. Традиційна відсутність у багатьох епіграфічних пам'ятках патронімів історичних особистостей пояснюється їхньою широкою популярністю в громаді. У разі ж необхідності, омонімічних осіб-сучасників розрізняли із використанням патронімів; цей факт підтвердився при спільному просопографічному дослідженні великої групи ольвійських *defixionum tabellae* (Ніколаєв, 2016).

Огляд чинних датувань декрету *IOLb 28+29+123+IPE I² 240* на честь синів херсонесця Аполлонія та процес просопографічного датування цього документу з опорою на синхронізований епонімний каталог *IPE I² 201* представлений у моїх монографіях (Николаев, 2008: 91-96; 2014: 213-214). Декрет згадує жерця-епоніма Ольвії 215 р. до Р. Х. Агати́на Деймахова (Ἀγαθῖνος Δημάχου) з роду Агати́нів, а також жерця-епоніма 223 р. до Р. Х. Коно́на Бата́кова (Κόνων Βα[τάκου]) з роду Батаків³⁶⁹. Епонімний каталог *IPE I² 201* надає, також, хронологічну і просопографічну інформацію про предків Агати́на Деймахова і Коно́на Бата́кова; особливістю цих родів є практично ідеальна відповідність виконання епонімії основному закону генеалогії (див. табл. 7, 8). Крім того, в останні роки отримана нова інформація про Агати́нів і Батаків³⁷⁰.

З урахуванням наявних матеріалів, просопографічне датування одного з найважливіших документів державного лапідарного архіву Ольвії, – декрету *IOLb 28 + 29 + 123 + IPE I² 240*, характеризується високою надійністю і точністю³⁷¹.

Так, діапазон активності жерця Агати́на Деймахова за інформацією про виконання епонімної посади їм самим і його предками (табл. 7) відноситься до 222–200 рр. до Р. Х., а жерця Коно́на Бата́кова – до 238–208 рр. до Р. Х. (табл. 8).

Таблиця 7.

Рік, до Р. Х.	Епоніми	Розрахунок	Пік	Інтервал
357	[Ἀντί]μ[ήτορ] Ἀ[γαθῖνου]	357 – (30×5)	207	222–192
327	Ἀγαθῖνος Ἀντιμήτορος	327 – (30×4)	207	222–192
296	Ἀντιμήτορ Ἀγαθῖνου	296 – (30×3)	206	221–191
215	Ἀγαθῖνος Δημάχου	215	215	230–200
Підсумок				222–200

³⁶⁹ Раніше я включав в датування й інформацію про епонімію 96 р. до Р. Х. такого собі Βά[τακος? τοῦ δέϊνος] із роду Батаків. Але така реконструкція хронологічно не відповідала традиції успадкування родових імен. З іншого боку, 97/96 рр. до Р. Х. є ювілейним, 200-м роком заснування понтійської ери Мітрідатом I Ктістом (Габелко, 2006; 2012; 2017). За аналогією із мілетським каталогом айсимнетів мольпів *Miletos 107* та, ймовірно, каталогом афінських архонтів *IG II² 1715*, вважаю, що фрагментований рядок Βα[...] може бути роком βα[σιλεὺς Μιθραδάτης]. При цьому, фізична присутність Мітрідата VI Евпатора в Ольвії, не може бути доказана, або спростована (Николаев, 2019: 33).

³⁷⁰ Николаев, 2014: 266. Зокрема, жрець-епонім 223 р. до Р. Х. Κόνων Βα[τάκου], згадуваний в декреті *IOLb 28+29+123+IPE I² 240*, є онуком відомого із декрету *IPE I² 32* на честь Протогена відкупника на ім'я Κόνων; син цього відкупника, такий собі Ἀθήναιος Κόνωνος – член колегії ситонів із посвяти *IOLb 72*. Також, ім'я епоніма 357 р. до Р. Х. Ἀντιμήτορ (Ἀγαθῖνου) із роду Агати́нів є присутнім в одному ольвійському *defixio* (див.: Николаев, 2019б: 276-301).

³⁷¹ Більш того, зауважу, що моє датування декрету *IOLb 28+29+123+IPE I² 240* на честь синів херсонесця Аполлонія збігається із датуванням В. П. Яйленка попри альтернативне сприйняття каталогу *IPE I² 201*: чи то діахронного переліку епонімів із 380-х рр. до Р. Х. до 95–88 рр. до н.е (Николаев, 2014), чи то синхронного переліку громадян Ольвії останньої чверті III ст. до Р. Х. (Яйленко, 2017). Справа в використанні одного й того ж хронологічного репера – датуванні декретів *IG 813* та *IG 814* на честь проксенів та евергетів делоського святилища Аполлона, ольвіуполітів Посидея Діонісієва та Діодора А(г)рота. Але В. П. Яйленко обмежився тільки цим репером, необґрунтовано поширив цей репер на весь каталог. Разом із тим, такий підхід обумовив наявність існування хронологічної ділянки, в якій діахронний та синхронний варіанти інтерпретації каталогу «перетинаються». Ця ділянка відповідає останній чверті III ст. до Р. Х.

Таблиця 8.

Рік, до Р. Х.	Епоніми	Розрахунок	Пік	Інтервал
313	Βατάκος Τιμοθέου	313 – (30×3)	223	238–208
223	Κόνων Βα[τάκου]	223	223	238–208
Підсумок				238–208

Перетин хронологічних інтервалів активності групи ольвіополітів-сучасників, Агати́на Деймахова і Коно́на Батакова, лежить в діапазоні 222–208 рр. до Р. Х. (табл. 7, 8). Взявши до уваги гіпотезу Ю. Г. Виноградова (*Виноградов, 1989: 215*) про те, що для організації грандіозного частування в храмі Аполлона були вибрані три особи, зокрема, жрець-епонім із колегами, датування декрету значно уточнюється з використанням синхронізованого епонімного каталогу; рік епоніма Ἀγαθῖνος Δημάχου відповідає 215 рр. до н. є³⁷².

Звертаючись до просопографії Херсонесу, що міститься в ольвійському декреті *IOLb 28+29+123+IPE I² 240*, можна зазначити, що серед шанованих херсонесців присутній один із синів Аполлонія Євфронова, Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου. При цьому є відомим керамічне клеймо Херсонесу Таврійського з тотожним ім'ям та патронімом – Ἀπολλώνιος Ἀπολλωνίου, тобто можна припустити, що ця особистість виконувала посаду астинома в Херсонесі (*Кац, 1994: 89, № 21*). В датуванні вказаного клейма немає єдності думок: дослідженнями В. І. Каца (*Кац, 1994: 89, № 21*) воно віднесене до 262–237 рр. до Р. Х., дослідженнями В. Ф. Столби (*Stolba, 2005: 170*) – до 230–206 рр. до Р. Х. Як видно, хронологія активності ольвіополітів Агати́на Деймахова і Коно́на Батакова (222–208 рр. до Р. Х.), як і уточнене датування декрету *IOLb 28+29+123+IPE I² 240* (217–211 рр. до Р. Х.), потрапляє в хронологічний інтервал датування херсонеського клейма, пропонованого В. Ф. Столбою (230–206 рр. до Р. Х.); в той самий час, зіставлення з датуванням В. І. Каца (262–237 рр. до Р. Х.) дає негативний результат. Очевидні висновки, що впливають із наведеного вище зіставлення локальних хронологій Ольвії та Херсонесу, перенесені в завершальну частину цього розділу.

Першовидавець декрету *IOLb 26* О. І. Леві, досліджуючи палеографію напису на честь херсонесця Діонісія Тагонова, зазначила, що текст вирізаний досить ретельно; хоча і є деякі коливання в накресленнях однієї та тієї ж букви, в цілому, стиль письма витриманий (*Леві, 1951a: 142*). Характерні особливості шрифту, відмічені видавцем: *альфа* з незначною дугоподібною поперечиною, *сигма* і *мю* з паралельними зовнішніми гасами, *пі* з короткою вертикаллю з правого боку, але з поперечиною, що виходить за цю межу. *Тета*, *омікрон* і *омега* за розмірами трохи дрібніше інших букв; більшість букв утримують *апекси*. Зазначені особливості свідчать про приналежність напису до часу не раніше

³⁷² Загибель Правобережної хори Ольвії внаслідок нашестя скіро-галатів відбулася орієнтовно 215 р. до Р. Х., а не 250–240 рр. до Р. Х., супроводжуючись масовою тезаврацією скарбів «борисфенів». Відповідно, як варіант історичної інтерпретації, прийняття у 215 р. до Р. Х. декрету *IOLb 28+ 29+ 123 + IPE I² 240* на честь синів херсонесця Аполлонія було ініційоване у зв'язку з різким погіршенням умов повернення боргу (*Ніколаєв, 2021в*).

другої половини III ст. до Р. Х. При цьому відсутні ознаки значно більш пізнього часу; *тема* ще всюди зберігає точку посередині, *альфа* не має ламаної поперечної гasti. Все це вказує на те, що напис вирізаний не пізніше першої половини II ст. до Р. Х. (Леві, 1951a: 142-149). У такий спосіб, датування напису видавцем укладається в діапазон 250–150 рр. до Р. Х., що відповідає реальній точності палеографічного аналізу. Видавець, однак, висловила припущення, що більшість палеографічних особливостей дають змогу відносити напис до III ст. до Р. Х. і, швидше за все, до останньої чверті цього століття (Леві, 1951a: 142-149). Безумовно, думка видатного дослідника Ольвії О. І. Леві має бути врахована в подальших дослідженнях.

До дослідження палеографії декрету я повернуся пізніше; тут же послідовно розгляну датування цього документа з використанням просопографії Ольвії. Процес просопографічного датування (Николаев, 2014: 83-85) містить в собі з'ясування приналежності тієї чи іншої особи до будь-якого знатного ольвійського роду і подальше визначення місця цієї особи в генеалогічному дереві на базі епонімного каталогу *IPE I² 201*. Разом з тим, мною зазначалася теоретична можливість виникнення альтернативи в просопографічних датуваннях (Николаев, 2008: 32; 2014: 110), оскільки в давньогрецькому суспільстві існувала традиція успадкування родових імен від діда до онука; кожні 60 років (через покоління) характерні родові імена повторювалися. У деяких випадках альтернативне датування долається (Николаев, 2014: 110). Однак для декрету *IOLb 26* є присутнім складний випадок, оскільки необхідна інформація розташовується у втрачених горішньої або нижній частині другого стовпця епонімного каталогу *IPE I² 201*, тобто в хронологічних лакунах.

Отже, ім'я епоніма Θεογεῖτων τοῦ δεῖνος, (після виправлення – Προγεῖτων τοῦ δεῖνος), згадуваного в датовочній формулі декрету *IOLb 26*, у збереженому фрагменті другого стовпця (226–185 рр. до Р. Х.) епонімного каталогу Ольвії *IPE I² 201* відсутнє. Однак цей каталог містить рік епоніма 199 р. до Р. Х. Τιμέας Θεογεῖτωνος³⁷³, що однозначно свідчить про існування особистості (і, ймовірно, епоніма) на ім'я Θεογεῖτων τοῦ δεῖνος і трактується на користь датування декрету 240–227 рр. до Р. Х., тобто в «горішній» хронологічній лакуні другого стовпця епонімного каталогу *IPE I² 201*. *Terminus post quem* (240 р. до Р. Х.) визначається тим, що хронологічна різниця між епонімією сина (199 р. до Р. Х.) і батька не часто досягає 40 років (фактично, відповідно до закону генеалогії, датування декрету в розглянутому варіанті «тяжіє» до 230 р. до Р. Х.). *Terminus ante quem* (227 р. до Р. Х.) визначається останнім роком «горішньої» хронологічної лакуни другого стовпця каталогу, оскільки, як вказувалося, що зберігся фрагмент другого стовпця (з 226 р. до Р. Х.) не містить імені Θεογεῖτων. Теоретично ж, епонім 199 р. до Р. Х. Τιμέας Θεογεῖτωνος міг мати сина – епоніма 170 рр. до Р. Х. за традицією названого Θεογεῖτων (фактично відомий епонім 198 р. до Р. Х. Ἀρτεμίδωρος, очевидно, син Τιμέου). В цьому випадку датування декрету буде перенесено на два покоління нижче (180–167 рр. до Р. Х.), тобто потрапляє в «нижню» хронологічну лакуну другого стовпця каталогу. Звертаючись до

³⁷³ В редакції каталогу *IPE I² 201* – Τιμέας Θεογεῖτωνος.

просопографії Херсонесу видавець декрету О. І. Леві (*Леві, 1951a: 142-149*) зазначила факт збігу імені шанованого ольвійським декретом херсонесця Діонісія Тагонова й імені на амфорних клеймах із Херсонесу. А. О. Білецький (*Білецький, 1957: 26*) висловив припущення про те, що названий на ольвійській псефізмі херсонесець і астином можуть бути однією і тією ж особою або хронологічно недалеко стояти один від одного. На цій основі С. Р. Тохтасьєвим (*Тохтасьєв, 1997: 49; 2007: 48*) запропоновано альтернативне датування декрету *IOLb 26* за датою херсонеського амфорного клейма з ім'ям Діонісія Тагонова (клеймо № 39). Однак С. Р. Тохтасьєв наголосив на існуванні хронологічних відмінностей в датуванні цього клейма В. І. Кацем (*Кац, 1994: № 39*) (орієнтовно 215–200 рр. до Р. Х.) та В. Ф. Столбою (*Stolba, 2005: 171*) (179–166 рр. до Р. Х.). При цьому дослідник не ставив завдання подолання хронологічної альтернативи. Датування декрету *IOLb 26* С. Р. Тохтасьєвим, безумовно, відповідає палеографії, яка охоплює, як зазначалося вище, 250–150 рр. до Р. Х.; також, дослідник не мав такі, що отримані набагато пізніше відомості про альтернативне просопографічне датування декрету *IOLb 26* на базі ольвійських матеріалів.

Отже, в хронологічній моделі херсонеського клеймування В. І. Каца, клеймо з ім'ям астинома Діонісія Тагонова датується 215–200 рр. до Р. Х. У зіставленні з ольвійською хронологією це датування охоплює деяку збережену частину другого стовпця (226–185 рр. до Р. Х.) епонімного каталогу *IPE I² 201*, але не дає змогу виявити будь-який взаємозв'язок; епонімія згадуваного в декреті *IOLb 26* Теогейтона може розташовуватися тільки вище 226 р. до Р. Х. або нижче 185 р. до Р. Х. З іншого боку, В. Ф. Столба (*Stolba, 2005: 171*) відносить дату клейма Діонісія Тагонова до 179–166 рр. до Р. Х.; ця дата разючим чином відповідає просопографічному датуванню декрету *IOLb 26* в нижній хронологічній лакуні (180–167 рр. до Р. Х.) або у горішній лакуні (240–227 рр. до Р. Х.), але з відставанням рівно на два покоління, як по *terminus post quem* (240–179 = 61 р.), так і по *terminus ante quem* (227–166 = 61 р.) (sic!). Треба зазначити, що отримана хронологічна відповідність є вельми точною, враховуючи, що датування декрету *IOLb 26* виконувалася на основі просопографічних відомостей про ольвійських епонімів, а датування амфорного клейма відноситься до мешканця Херсонесу. Для херсонеського клеймування інтерпретувати отриманий матеріал можливо на користь хронологічної моделі В. Ф. Столби, для Ольвії – підтвердилося реальне існування альтернативи в датуванні декрету *IOLb 26*. Нижче наведені деякі міркування щодо подолання цієї альтернативи. Отже, знову звертаючись до просопографії Ольвії, зазначу, що існування особи на ім'я Θεογεῖτων τοῦ δεῖνος із «горішньої» хронологічної лакуни другого стовпця епонімного каталогу очевидно – це батько епоніма 199 р. до Р. Х. Τιμέας Θεογεῖτωνος. Θεογεῖτων ж із «нижньої» лакуни другого стовпця є гіпотетичною особистістю, що підтверджується фактом відсутності патроніма епоніма в датовочній формулі декрету *IOLb 26* — Ἰερωμένου Ἡρωγεῖτωνος, тобто, епонім з ім'ям Θεογεῖτων в каталозі *IPE I² 201* був присутній тільки один раз³⁷⁴.

³⁷⁴ В епонімних формулах ольвійських написів, як правило, були присутні тільки імена епонімів (див., наприклад, декрет *IPE I² 32* на честь Протогена, зі згадуванням року Геродора та року Плейстарха). Необхідність написання

Датовочна формула декрету *IOlb* 26 $\text{ἱερομένου Θεογείτωνος}$ (Ἡρογείτωνος) розташована на скошеній поверхні карниза. Видавець напису О. І. Леві, провівши відповідне дослідження і встановивши, що приписки, які зустрічаються в інших написах, виконані в одній площині з основним текстом, припустила, що ця формула могла бути вирізана додатково після основного тексту (Леві, 1956: 103-104). Зауважу, що в гіпотезі видавця відсутній передбачуваний часовий проміжок між виготовленням основного тексту і припискою датовочної формули: або епонімний рядок був вирізаний тим же різьбярем як завершення процесу виготовлення декрету, або це було зроблено набагато пізніше. Спроба розв'язання подібних питань зазвичай передбачає *de visu* документа, що, на жаль, для мене недоступно. Однак уточнення гіпотези О. І. Леві, яка наголошує на тому, що епонімна формула декрету спочатку не передбачалася в тексті, але була додана до основного документа на підставі якихось екстраординарних обставин через, можливо, значний проміжок часу після виготовлення декрету, пропонується нижче. Отже, досліджуючи написи Ольвії, що утримують епонімні (датовочні) формули³⁷⁵, можливо встановити, що ці пам'ятки, ймовірно, об'єднуються в єдину хронологічну групу, яка належить до часів «раннього» Мітрідата VI Евпатора (Николаев, 2016а: 386-391)³⁷⁶.

патроніму виникала лише у разі, якщо аналогічне ім'я епоніма раніше було зазначено в епонімному каталозі, тобто для датуючих цілей. Таких документів відомо усього два. Присутність повного імені епоніма Ληναίου τ[οῦ] або Ληναίου Τ[...] в датовочній формулі декрету *IPE* I² 33 рубежу II–I ст. до Р. Х. пояснюється існуванням епоніма 301 р. до Р. Х. Λήναιος Ἡρόδοτος . Більш того, з урахуванням поширення в Ольвії імені Λήναιος не виключено, що епоніми з аналогічним ім'ям були присутніми і у хронологічних лакунах каталогу (290–227 рр. до Р. Х. та 184–111 рр. до Р. Х.). Епонімна формула декрету *IPE* I² 35 (=SEG 28: 647, 2) на честь амісенського кібернета [$\text{ἱερομένου Ἀπόλλωνος}$] (?) $\text{τοῦ μετὰ Ποσίδεον Ἀναξάρχου}$... – «В жрецтво Аполлона, (булого) після Посидея Анаксагорова...», по-перше, вказує на те, що в Ольвії раніше вже були роки епонімного божества, по-друге, на те, що в епонімному каталозі раніше був присутній, принаймні, один жрець на ім'я Ποσίδεος . Крім епоніма 106 р. до Р. Х. $\text{Ποσ[ίδεος Ἀναξαρχοῦ]}$, згадуваного в декреті *IPE* I² 35, є відомими видатні діячі з ольвійського роду Діонісіїв на ім'я Ποσίδεος , які ймовірно, також, виконували посаду епоніма. Це, наприклад, дедикант посвяти SEG 40: 633 міської вежі Деметрі, Корі, Плутону і Демосу $\text{Ποσίδεος Διονύσιου}$ (II) у 180–160 рр. до Р. Х. Останнім часом я гіпотетично відношу до цього Посидея і посвяти *IPE* I² 194, встановлену, ймовірно, з нагоди закінчення виконання жрецької посади. Реконструкція В. П. Яйленком рядка декрету *IOlb* 17+21+30+120 (=SEG 34: 759) – [$\text{ἱερομένου τοῦ θεῖνος(?) Ἀναξμενούς}$] – є помилковою (Николаев, 2014: 19).

³⁷⁵ Декрет *IPE* I² 35 на честь амісенського кібернета, що датується роком Аполлона (105 р. до Р. Х.); декрет *IOlb* 17+21+30+120 на честь сина Зобія (ймовірно, рік Анаксимена – 97 р. до Р. Х.); фрагментований декрет *IPE* I² 33 з епонімною формулою, що датується рубежом II–I ст. до Р. Х. Стінобудівельний напис *IOlb* 75 із посвятою башти Аресу, що віднесений Ю. Г. Виноградовим до рубежу II–I ст. до Р. Х., також утримує датовочну формулу [$\text{ἱερομένου τοῦ θεῖνος μηνὸς Κ[υβαν]ψιδῶνος}$] (=SEG 42: 708), але, ім'я епоніма в напису втрачено.

³⁷⁶ Введення епонімних формул на рубежі II–I ст. до Р. Х. свідчить про те, що Мітрідатом VI Евпатором в Ольвії здійснювалася цілеспрямована підготовка до переходу на еру з початком в 297 р. до Р. Х., яка в його родовому царстві, мабуть, була в ходу ще за правління його батька, Мітрідата V Еввергета (близько 147 р. до Р. Х.; див. Габелко, 2014: 289-291). Саме випуск групи написів з епонімною датовочною формулою зажадав подальшої фіксації в камені епонімного каталогу. Встановлення «вифинсько-понтійської» царської ери в Ольвії, тобто завершення ведення епонімного каталогу *IPE* I² 201, згідно з його третім стовпцем, відбулося не раніше 94–88 рр. до Р. Х. – ймовірно, як і в інших причорноморських полісах, віднині підвладних Мітрідату. На це вказує фанагорійський декрет SEG 41: 625 про найманців, що датується 210-м роком цієї ери (88/87 р. до Р. Х.). Доречно зауваження про те, що О. Л. Габелко, який раніше допускав датування цього декрету по ері із початком в 315 р. до Р. Х. (Габелко, 2006: 122-143), згодом від цієї ідеї відмовився (Габелко, 2012: 73. прим. 42). З Ольвії, як відомо, походить датована вже 220 р. «вифинсько-понтійсько-боспорської» ери (78/77 рр. до Р. Х.) посвяти SEG 55: 855 Діогена Тієва. Такий, що зайняв кілька років процес підготовки Ольвії до введення нового літочислення, ймовірно, обумовлений обережною і поступальною політикою «раннього» Мітрідата. Ця політика втілювалася в життя, ймовірно, розміщеними в місті неофіційними представниками царя (Стефан, син Олександра, якийсь син Зобія тощо (Николаев, 2016а: 386-391)). Не виключено також, що Евпатор очікував «ювілейного» двохсотого року коронації фактичного засновника династії Мітрідата I Ктіста (97/96 рр. до Р. Х.) для введення системи літочислення, прив'язаної до цієї початкової точки, на новопридбаних територіях. На користь цього частково

Екстраординарний характер подальшої приписки епонімної формули в декреті *IOLb* 26 на честь Діонісія Тагонова підтверджується тим, що в обох варіантах альтернативного датування (240–227 або 180–167 рр. до Р. Х.) декрет хронологічно «випадає» з наведеної групи написів Ольвії. Отримана інформація визначає особливий статус декрету *IOLb* 26 і необхідність дуже обережної інтерпретації датовочної приписки (див. нижче).

Потребує уваги й зазначений О. І. Леві факт виправлення в датовочній формулі декрету імені Θεοϋεῖτων на не менше рідкісне ім'я Ἦροϋεῖτων. Гіпотеза дослідниці про те, що це виправлення імені, (якщо воно не випадково), пов'язане з помилкою різьбяр, оскільки зміна жерців-епонімів тільки сталася (Леві, 1956: 101), як показано вище, не відповідає екстраординарному характеру приписки. Швидше за все, звернення до епонімії, яка виконувалася кілька десятиліть назад і спровокувало помилку в імені епоніма. Проте, існування в хронологічному діапазоні 240–227 рр. до Р. Х. епонімів, очевидно, суміжних років з іменами Θεοϋεῖτων і Ἦροϋεῖτων досить імовірно. Імена Θεοϋεῖτων і Ἦροϋεῖτων не належать до якого-небудь відомого ольвійського роду. Більш того, ці імена взагалі унікальні в ольвійському ономастиконі та, швидше за все, пов'язані з Херсонесом (Николаев, 2008: 85).

Продовжу дослідження по уточненню датування декрету на честь Діонісія Тагонова з використанням деяких характеристик згадуваного вище віртуального хронологічного ряду лапідарних написів Ольвії: палеографія в цілому, конкретні особливості лапідарної палеографії Ольвії першої-третьої чверті II ст. до Р. Х. (використання щільного сірого мармуру), окремі особливості фонетики та орфографії.

На мою думку, в дослідження по лапідарній палеографії із використанням віртуального хронологічного ряду написів Ольвії доцільно ввести категорію абсолютного палеографічного аналога як критерію синхронності пам'ятників. Наприклад, таким аналогом декрету *IPE* I² 32 на честь Протогена (зафіксований орієнтовно 222 р. до Р. Х.) (Avram, 2016a; Николаев, 2014: 184–200) є стінобудівельний напис *IPE* I² 180 Клеомброта Пантаклова, епоніма 222 р. до Р. Х., на що вказував вже В. В. Латишев. Шрифт декрету *IOLb* 26 на честь Діонісія Тагонова, не маючи абсолютних палеографічних аналогів, проте, найближчий посвяти ситонів *IOLb* 72 (близько 256–248 рр. до Р. Х.) і декрету на честь Антестерія (близько 256–248 рр. до Р. Х.). Значні відмінності букв не спостерігаються і серед групи написів рубежу III–II та раннього II ст. до н. е.³⁷⁷

свідчить приклад із монетної справи Великої Каппадокії, на той момент їм контрольованої (Габелко, 2005: 153). Останніми роками я обґрунтував гіпотезу про ймовірну наявність в каталозі *IPE* I² 201 року Мітрідата VI Евпатора за аналогією з каталогом мілетських стефанефорів та, ймовірно, афінських архонтів. Цей рік припадає на 97/96 абсолютного літочислення та є ювілейним двохсотим роком заснування понтійської ери Мітрідатом I Ктисом (Николаев, 2019: 33). Гіпотеза виникла на ґрунті одного з варіантів читання рядка Βα[...] 3-го стовпця синхронізованого епонімного каталогу *IPE* I² 201 за 97/96 р. до Р. Х. як βα[σιλεὺς Μιθραδάτης] (подібно каталогам Мілета за 86/85 р. до Р. Х. та, ймовірно, Афін за 88/87 р. до Р. Х.). У 2014 р. я відмовився від читання рядка Βα[...] як Βάτακος тої δέϊνος через невідповідність традиції успадкування родових імен. Отже, локальні хронології Ольвії, а також, ймовірно, Херсонесу і деяких інших полісів Північного Причорномор'я у 94–88 рр. до Р. Х. були замінені єдиною епохою, що використовувалася тоді в Понтійському царстві. На Боспорі ж введення Евпатором системи літочислення з початком у 297 р. до Р. Х. могло бути полегшено тим, що саме цей рік, із певним ступенем ймовірності, припустимо вважати початком царського правління Спартока III (Габелко, Завойкин, 2004: 77–80).

³⁷⁷ До цієї групи належать посвяти *IPE* I² 190 Тімо, дружини Епікрата (орієнтовно 217–198 рр. до Р. Х.) та *IPE* I² 191 Епікрата, сина Нікератова (орієнтовно 217–198 рр. до Р. Х.), а також, посвяти *SEG* 42:717 Євніка Євдорова

Різка відмінність шрифту і форм окремих літер (*тета* з горизонтальною замість крапки, *альфа* з ламаною гастою) від шрифту декрету на честь Діонісія Тагонова зазначено дещо пізніше в практично синхронних написах: посвяті SEG 42: 17 Гікесія Філтова (орієнтовно 178–159 рр. до Р. Х.) і вотивно-будівельному написі SEG 40: 33 Посидея Діонісіїва (орієнтовно 180–160 рр. до Р. Х.). В такому випадку можна зробити досить обережний висновок про те, що в *лапідарній палеографії Ольвії* нові форми (*тета* із горизонтальною лінією та *альфа* з ламаною гастою³⁷⁸) вперше³⁷⁹ стали використовуватися зі 180 рр. до Р. Х., проте, поряд з продовженням використання старих форм³⁸⁰. В цілому ж розглянуті матеріали по *лапідарній палеографії* свідчать на користь датування декрету IOLb 26 240–227 рр. до Р. Х.

Продовжуючи тему *лапідарної палеографії*, можна зазначити, що, згідно з віртуальним рядом написів в *першій половині II ст. до Р. Х.* виявлена *характерна тенденція – використання сірого щільного мармуру*³⁸¹. Всі написи на сірому мрамурі при цьому – приватні. Що стосується спірних випадків, то приватна посвята першої половини II ст. до Р. Х. Діві (SEG 28: 658) на мрамурі від херсонесців, знайдена в районі Ольвії, на думку видавця напису, містить характерні ознаки виготовлення його в Херсонесі. Отже, на цей час в *лапідарному архіві Ольвії першої половини II ст. до Р. Х.* присутня велика група пам'яток (Николаев, 2014: 305–306), виконаних в сірому щільному мрамурі. Оскільки декрет IOLb 26, як зазначає видавець, виконаний на сірому щільному мрамурі, це формально збільшує ймовірність «пізнього» варіанту його датування (безумовно, тут не місце для схоластичних міркувань про сірий колір і його відтінки; тільки *de visu* дозволить «поставити крапку» в цьому, повному суб'єктивізму питанні).

Деякі фонетичні особливості декрету IOLb 26 дають змогу віднести його до хронологічно відокремленої групи *лапідарних написів Ольвії 250–225 рр. до Р. Х.*, в якій, зокрема, артиклі τήν, τόν, τῶν, представлені в асимільованих формах перед губними β, π (τήμ, τόμ, τῶμ) (Николаев, 2014: 230)³⁸². Виявлення цієї

(орієнтовно 195–181 рр. до Р. Х.), SEG 42: 715 Леона Гераклідова (орієнтовно 188 р. до Р. Х.) та Матері богів від Геракліда Євбіва (орієнтовно 215–185 рр. до Р. Х.).

³⁷⁸ В нумізматиці *альфа* із ламаною гастою почала використовуватись раніше. Див. відповідний розділ.

³⁷⁹ Наведений приклад «появи» нових форм дає змогу запропонувати одну із можливих моделей (в словесній формі) розвитку *лапідарної палеографії*: час поширення нової *палеографічної форми є незрівнянно малим в порівнянні з наступним періодом побутування цієї форми*. Отже, умовно-оптимальний алгоритм *палеографічного датування лапідарних написів* (із використанням відповідних таблиць або описів) повинен враховувати, в першу чергу, присутність в напису самих «нових» форм; одночасно облік «старих» форм сприяє необґрунтованому розширенню хронологічних рамок датування напису. Яскравим прикладом ігнорування сформульованого принципу може служити алгоритм датування видавцями епітафії Епикрата Ісократова (SEG 27: 444) (за просопографією датується 340–320 рр. до Р. Х.). Зазначивши присутність в напису «нових» форм другої половини IV ст. до Р. Х., видавці, проте, віддали перевагу «старим» формам, так що дата напису була віднесена до першої половини століття (Козуб, Белецкий, 1977: 172–175). За великим рахунком такий підхід до датування, на жаль є достатньо типовим, втім дослідники ніколи не замислювалися над тим, що він порушує базові категорії протікання подій у часі від минулого до майбутнього.

³⁸⁰ Декрет IPE I² 33, датований рубежем II–I ст. до Р. Х., утримує *тету* з крапкою та *альфу* з горизонтальною гастою; вотивно-будівельний напис IOLb 75, також, датований рубежем II–I ст. до Р. Х., утримує *альфу* з горизонтальною гастою.

³⁸¹ Щодо історії моїх, і не тільки, помилок щодо визначення матеріалу (сірий граніт або сірий мрамур) групи написів із ділянки Р-19, див.: (Николаев, 2019: 149–157).

³⁸² До цієї групи належать такі *лапідарні написи*: IPE I² 32 (декрет «насичений» асимільованими формами), IPE I² 189, IPE I² 327(?), IOLb 68, IOLb 34, IOLb 69, IScM I 65. Пропоноване дослідження асиміляції є побічним для

групи – побічний результат побудови віртуального хронологічного ряду лапідарних написів Ольвії. Належність досліджуваного декрету до зазначеної групи написів, не будучи вельми суворим хронологічним критерієм³⁸³, проте, трактується на користь «раннього» датування декрету *IOLb* 26 (240–227 рр. до Р. Х.).

Орфографія декрету характеризується присутністю *iota adscriptum* (тричі). На думку Ю. Г. Виноградова (*Виноградов, 1989: 184*), в лапідарній епіграфіці Ольвії вже з 200–180 рр. до Р. Х. поряд зі «старими» орфографічними формами зазначені і «нові» (зокрема, пропуск *iota mutum*). Це також може свідчити на користь «ранньої» хронології напису³⁸⁴.

Отже, розглянуті аргументи (хоча деяка частина їх, безумовно, не є в повному розумінні строгими) свідчать про датування декрету *IOLb* 26 кінцем третьої чверті III ст. до Р. Х. (240–227 рр. до Р. Х.). Це практично збігається із датуванням першовидавця останньою чвертю III ст. до Р. Х. Найімовірніше, Діонісій Тагонів із декрету *IOLb* 26 (240–227 рр. до Р. Х.) доводиться дідом Діонісію Тагонову, астиному 179–166 рр. до Р. Х. (клеймо № 39).

Декрет *IOLb* 26 був знайдений у 1949 р. на дні водойми ольвійської агори (*Леви, 1951a: 142-149; 1956: 35-118*) разом із великою кількістю іншого матеріалу, що був засипаний у короткий проміжок часу. Це вказує на якісь неординарні обставини, як припускає видавець, пов'язані із руйнуванням агори (теменосу). Однак хронологічна інтерпретація матеріалів із заповнення водойми (*Леви, 1964a: 260*), що була проведена 60 років тому, застаріла. Не будучи фахівцем в галузі керамічної епіграфіки античних полісів, я приймаю думку проф. В. Ф. Столби, який повідомив мені, що за сукупністю матеріалу і його однорідності засипка цистерни сталася близько середини століття, можливо на початку 40-х рр.; однак основна маса матеріалу відноситься до трохи більш раннього часу, 170–160 рр., хоча є, звичайно, і окремі більш ранні знахідки. При цьому я не схильний пов'язувати час знищення декрету із часом його випуску. Наприклад, посвяти мольпів V ст. до Р. Х. продовжували стояти на теменосі аж до їх знесення (*Николаев, 2014: 194*), ймовірно, Аристократидами у 260-х рр. до Р. Х.

Треба врахувати, що вотивно-будівельний напис *SEG* 40:633 Посидея, сина Діонісія (і, ймовірно, посвята *IPE* I² 194) близько 180–160 рр. є останніми епіграфічними пам'ятниками, що передували утворенню в лапідарній епіграфіці Ольвії своєрідної «чорної діри» аж до часу раннього Мітрідата VI Евпатора

даного дослідження і не претендує на повноту; розглядаються тільки артикли як такі, що найбільш часто зустрічаються в текстах лапідарних написів.

³⁸³ Наприклад, в побутових написах використання асимільованих форм артиклів перед губними відомо з VI ст. до Р. Х. (*IGDOP* 23).

³⁸⁴ Зауважу, проте, що гіпотеза Ю. Г. Виноградова не підтвердилася при дослідженні всієї доступної вибірки лапідарних написів: проникнення «нових» орфографічних форм в лапідарну епіграфіку Ольвії тривало 200–250 років; «Стара» форма *iota adscriptum* в лапідарному архіві зустрічається до I ст. після Р. Х. включно (*Николаев, 2014: 258*). Пропуски *iota mutum* вперше «стрибкоподібно» з'являються в лапідарній епіграфіці в період «раннього» Мітрідата VI Евпатора (*IPE* I² 33, *IPE* I² 35, *IOLb* 36, *IOLb* 38, декрет на честь Стефана, сина Олександра, смирнійця), що пояснюється, ймовірно, тим, що при формальному збереженні інститутів полісного самоврядування державні документи Ольвії складалися (та / або контролювалися) іногородніми особами (неофіційними представниками царя?), а не традиційним секретарем Ради (*Николаев, 2016a: 386*). Отже, для суворого обґрунтування дати декрету з використанням деяких орфографічних особливостей даних явно недостатньо.

(Николаев, 2008: 219). З урахуванням відомого факту про те, що ремонти стін, як правило, робилися перед обличчям військової небезпеки (Виноградов, 1989: 159–160), не виключено, що цей напис є свідченням загрози, що насувалася з боку, наприклад, варварських племен. Про подальший протекторат над Ольвією Аргота (або трохи пізніше – Скілура), до речі, затятих ворогів Херсонесу, дані відсутні (крім монет Скілура, карбованих в Ольвії) (Виноградов, 1989: 230). Висунення гіпотези про скидання декрету IOLB 26 на дно водойми близько 150–140 рр. до Р. Х. у зв'язку із появою Аргота (або Скілура), суперечить додавання в текст декрету епонімної датовочної формули. Тому скидання пам'ятника на дно водойми імовірно можна розглядати як завершення якоїсь скандальної епопеї. Їй передувало введення в текст декрету епонімної датовочної формули. Це очевидно, вказує, що декрет був прийнятий на честь Διονύσιος Θάγωνος I; скандал же, ймовірно, розгорівся у зв'язку з особистістю Διονύσιος Θάγωνος II. Втім, звернення до одного із найбільш маловивчених періодів історії Ольвії в поєднанні із можливістю реалізації будь-яких побутових, суто локальних колізій, пов'язаних із декретом IOLB 26, визначає необхідність оцінювати запропоновану версію лише як здогад, що більш-менш відповідає історичному контексту.

Отже, просопографічні відомості з ольвійських декретів на честь синів херсонесця Аполлонія (датованого 215 р. до Р. Х.) і Діонісія Тагонова, (найбільш ймовірно датованого 240–227 рр. до Р. Х.) в зіставленні з херсонеським клеймуванням, очевидно, дають змогу прийняти хронологічну систему керамічної епіграфіки Херсонесу, обґрунтовану В. Ф. Столбою. Звідси випливає, що династична ера, яка згадується в декреті IPE I² 402 Фарнака I та громадян Херсонесу, з однаковою ймовірністю є чи ерою Селевкідів, або умовною ерою, що починається в 315 р. до Р. Х.; відповідно, датування вказаного декрету відноситься до 158–157 рр. до н. е.³⁸⁵ За результатами проведеного просопографічного дослідження висувається гіпотеза про об'єднання локальних хронологій Ольвії Понтіїської та Херсонесу Таврійського на базі синхронізованого епонімного каталогу Ольвії IPE I² 201 і хронологічної моделі амфорного клеймування Херсонесу (запропонованої В. І. Кацем, в уточненому варіанті В. Ф. Столби). На закінчення, знову переходячи до просопографії Херсонесу, треба зазначити, що найважливішою відмінністю хронологічних систем керамічного клеймування Херсонесу, запропонованих В. І. Кацем і В. Ф. Столбою, є перерва в клеймуванні в 270–230 рр. до Р. Х. (відповідно до моделі В. Ф. Столби). У такий спосіб відсутність інформації в херсонеській керамічній епіграфіці про Διονύσιος Θάγωνος I, як варіант, може пояснюватися саме цією обставиною. Реальність же перерви підтверджується пропонуваними нижче порівняльними просопографічними дослідженнями, виконаними в розвиток матеріалів Є. Я. Туровського (табл. 9 і табл. 10). Проаналізовано відповідність патронімів астиномів 230–206 рр. до Р. Х. (262–237 рр. до Р. Х. за В. І. Кацем) та 205–196 рр. до Р. Х. (237–230 рр. до Р. Х. за В. І. Кацем) іменам монетних магістратів 270–230 рр. до Р. Х. При цьому, для підвищення об'єктивності, використаний такий просопографічний інструмент, як перетин хронологічних інтервалів; також виконаний, необхідний в цьому випадку,

³⁸⁵ Як цілком справедливо зазначив О. Л. Габелко (Габелко, 2012: 72, прим. 38) на основі аналізу локальних херсонеських матеріалів навряд чи реально виявити різницю в 2–3 роки.

генеалогічний перерахунок на одне покоління вгору. Для ілюстрації порівняльного дослідження, зазначу, що, наприклад, якийсь Ἀρτεμίδωρος Πασιάδα (клеймо № 29) в 289–275 рр. до Р. Х. (285–272 рр. до Р. Х. за В. І. Кацем) був астиномом, він же в 290–280 рр. до Р. Х. випускав монету (Анохин, 2011: № 709) із легендою ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΥ. Через два покоління, відповідно до закону генеалогії, зафіксована монета (Анохин, 2011: № 735) із легендою ΑΡΤΕΜΙΔΩ 250–230 рр. до Р. Х. Керамічне клеймо з тотожним ім'ям відсутнє. Це підтверджує модель В. Ф. Столби, за якої клеймування в цей період не проводилося. Однак, вже в наступному поколінні (205–195 рр. до Р. Х. за В. Ф. Столбою) в керамічній епіграфії (клеймо № 111) присутній патронім (Σώκριτος) Ἀρτεμίδωρου, очевидно, цього монетного магістрата (табл. 9). При цьому, при датуванні клейма № 111 за В. І. Кацем (237–230 рр. до Р. Х.) інтервали зовсім не перехреснюються (табл. 10) тощо. Відповідність основному закону генеалогії підтверджується і тим, що імена Σώκριτος (клейма № 110, 111), що очевидно належать вихідцям з одного роду, в хронологічній таблиці В. Ф. Столби відокремлені парною кількістю поколінь (чотири), на відміну від невідповідних закону генеалогії трьох поколінь, позначених В. І. Кацем. Навпаки, рідке ім'я в монетній легенді 300–290 рр. до Р. Х. Διαγόρα (Анохин, 2011: № 701) і керамічне клеймо № 36 із тотожним патронімом Δαμοτέλης Διαγόρα (датування В. Ф. Столби 205–196 рр. до Р. Х.) розділено рівно трьома поколіннями; одночасно датування вказаного клейма В. І. Кацем (237–230 рр. до Р. Х.) супереч основному закону генеалогії, різниться в два покоління.

Таблиця 9.

Клеймо №	Астином	Датування клейма	Монета №	Легенда	Датування монети	Перехреснення інтервалів
23	Ἀπολλώνιος Θεοφάνεος	230–206 ⁽⁺³⁰⁾	717	ΘΕΟΦΑΝΕΟΣ	270–260	260–260
18	Ἀπολλωνίδας Ἰστρωνος	230–206 ⁽⁺³⁰⁾	727	ΙΣΤΡΩΝ	250–230	250–236
37	Δελφός Ἰστρωνος	205–196 ⁽⁺³⁰⁾	727		250–230	235–230
111	Σώκριτος Ἀρτεμίδωρου	205–196 ⁽⁺³⁰⁾	735	ΑΡΤΕΜΙΔΩ	250–230	235–230
б/н	Νάνων Συμμάχου ³⁸⁶	205–196 ⁽⁺⁶⁰⁾	719	ΝΑΝΩΝΟΣ	260–250	255–250
41	Διοσκορίδας Ἀπολλα	230–206 ⁽⁺³⁰⁾	732	ΑΠΟΛΛΑ	250–230	250–236

Нижче (табл. 10) представлені аналогічні розрахунки щодо хронологічної системи клеймування В. І. Каца. Як видно, лише тільки розрахунок за Ἀπολλώνιος Θεοφάνεος (клеймо № 23) показав перетин інтервалів. Пояснюється цей факт просто: датування монети знаходиться в хронологічному діапазоні, де моделі херсонеського клеймування В. І. Каца і В. Ф. Столби збігаються. Зауважу, що перетин інтервалів буде отримано і за всіма іншими розрахунками, які виконуються в діапазоні вище 270 р. до Р. Х.

³⁸⁶ На амфорному клеймі патронім представлений в редакції Συμμάκου.

Таблиця 10.

Клеймо №	Астином	Датування клейма	Монета №	Легенда	Датування монети	Перехреснення інтервалів
23	Ἀπολλώνιος Θεοφάνεος	262–237 ⁽⁺³⁰⁾	717	ΘΕΟΦΑΝΕΟΣ	270–260	270–267
18	Ἀπολλωνίδας Ἰστρωνος	262–237 ⁽⁺³⁰⁾	727	ΙΣΤΡΩΝ	250–230	Не перехрещ.
37	Δελφός Ἰστρωνος	237–230 ⁽⁺³⁰⁾	727		250–230	Не перехрещ.
111	Σώκριτος Ἀρτεμίδωρου	237–230 ⁽⁺³⁰⁾	735	ΑΡΤΕΜΙΔΩ	250–230	Не перехрещ.
б/н	Νάνων Συμμάκου	237–230	719	ΝΑΝΩΝΟΣ	260–250	Не перехрещ.
41	Διοσκορίδας Ἀπολλα	262–237 ⁽⁺³⁰⁾	732	ΑΠΟΛΛΑ	250–230	Не перехрещ.

Відповідно, значна різниця (в порівнянні з моделлю В. І. Каца) в датуванні клейм і монет починає проявлятися тільки нижче 230 рр. до Р. Х. В табл. 11 пропонується попередній аналіз співвідношень імен монетних магистратів і астиномів, в скороченому варіанті (з 230 р. до Р. Х.) на базі хронологічної системи В. Ф. Столби.

Таблиця 11.

Клеймо №	Астином	Дата	Монета №	Легенда	Дата	Перехреснення інтервалів
2	Νεύπολις Μενεστράτου	230–206	752	ΝΕΥΠΟΛΙΟΣ	250–230	230–230
8	Ματρώδωρος Λυσίππου	230–206	755	ΜΗΤΡΩΔ	220–210	220–210
7	Δελφός Ἰστρωνος	205–196	780, 781	ΔΕΛΦΟΥ, ΔΕΛΦΟΣ	200–180	200–196
9	Ξενοκλῆς Ἀπολλα	195–180	770, 772	ΞΕΝΟΚΛΕ, ΞΕΝΟΚΛΕΟ	210–200	В межах одного покоління: 210–180 рр. до Р. Х.
7	Μάτρης Ἡρόξενου	195–180	776, 779	ΜΑΤΡ	200–190	195–190
03	Σίμαιος Ἀπολλοδώρου	195–180	788, 792, 795	ΣΙΜΑ, ΣΙΜΑΙΟΥ	180–150	180–180
3	Βολλίων Νικέα	195–180	775	ΒΟΛΛΙΩΝΟ	200–190	195–190
26	Χόρειος Λύκωνος	195–180	771, 773	ΧΟΡΕΙΟΥ	210–200	В межах одного покоління: 210–180 рр. до Р. Х.
2	Λύκων Χορείου	179–166 ⁺³⁰	771, 773		210–200	209–200
8	Ἀρίστων Χορείου	165–150 ⁺³⁰	771, 773		210–200	195–200
3	Ἀπολλοφάν(ο)υς Ἡρωΐδα	165–150 ⁺³⁰	753	ΗΡΩΙΑ	220–210	Практично в межах одного покоління: 220–180 рр. до Р. Х.
9, 50	Ἡράκλειος Ἡρακλείου, Ἡράκλειος Φορμίωνος	179–166	786	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	180–170	179–170
7	Προμαθίων Ἐξεκράτεος	165–150	798	ΠΡΟΜΑΘΙΟΝΟΣ	140–130	В межах одного покоління: 165–130 рр. до Р. Х.

Захищаючи свої хронологічні побудови, В. І. Кац (*Кац, 2006: 291*) зазначив, що «... єдиним більш-менш надійним репером для перевірки правильності запропонованих абсолютних дат херсонеського клеймування є клейма астинома Гімна, сина Скіфа, який отримав в 195/194 р. до Р. Х. проксенію в Дельфах...». Між тим, датування дельфійської проксенії *Syll.*³ 585 в останні десятиліття³⁸⁷ відноситься до 197–175 рр. до Р. Х., що є важливим аргументом в подоланні хронологічної альтернативи на користь В. Ф. Столби. Більш того, ця проксенія³⁸⁸ згадує ще двох херсонесців із Понту (*Χερσωναῖται ἐκ τοῦ Πόντου*), один із яких, *Φορμίων Πυθίωνος*, ймовірно, виконав в 179–165 рр. до Р. Х. (за В. Ф. Столбою) посаду астинома (клеймо № 124).

Безперечно, подальшим етапом роботи в запропонованому річизі має стати проведення комплексних просопографічних досліджень хронологічної моделі херсонеського клеймування, монетних легенд і лапідарної епіграфіки Херсонесу та інших полісів, які згадують херсонесців. Треба зауважити, що запропоновані хронологічні моделі вже дають змогу дещо уточнити порядок розташування окремих херсонеських клейм всередині груп.

³⁸⁷ *SEG* 17. 236; *SEG* 19. 383.

³⁸⁸ Відомі й інші іногородні лапідарні написи, в яких згадуються херсонесці, що є присутніми в переліку астиномів, але це є темою спеціального дослідження.

ПІСЛЯМОВА

Запропоновані в цій монографії численні хронологічні репери та хронологічні індикатори Ольвії, її хори, Неаполя Скіфського та Херсонесу Таврійського отримані на ґрунті синхронізації епонімного каталогу *IPE I*² 201, тобто є взаємозалежними. Відповідно, будь-яка їхня частина не може бути прийнята як така, що «збігається із загальноприйнятими», а інша – відкинута, як така, що «не збігається із загальноприйнятими»; хронологічні репери та хроноіндикатори можуть бути прийняті цілком або відкинуті цілком на підставі відповідної доказової бази. Отже, пропонується єдина хронологічна основа політичної історії регіону Північного Причорномор'я VI–I ст. до Р. Х., та датування великої кількості пам'яток епіграфіки та нумізматики.

СКОРОЧЕННЯ

ВДИ – Вестник древней истории

НЭ – Нумизматика и эпиграфика

СА – Советская археология

BCH – Bulletin de correspondance hellénique (Paris).

CIRB – Corpus Inscriptionum Regni Bosporani

IG – Inscriptiones Graecae

IGDolb – Dubois L. 1996. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. Geneva

Iolb – Надписи Ольвии. М.- Л., 1968.

IPE I² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis

LGPN – Lexicon of Greek Personal Names

Miletos – McCabe, Donald F. *Miletos Inscriptions. Texts and List*. «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton (1984). Packard Humanities Institute CD №6, 1991.

SEG – Supplementum epigraphicum Graecum

Syll.³ – *Sylloge inscriptionum graecarum*, ed. Wilhelm Dittenberger. 3rd edn., eds. Friedrich Hiller von Gaertringen, Johannes Kirchner, Hans Rudolf Pomtow and Erich Ziebarth. 4 vols. Leipzig, 1915–1924.

ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, 2003 – Алексеев В. П. Памятники античной культуры из Ольвии. *ВДИ*. 2003. С. 36-43.

Алексеев, 2008 – Алексеев В. П. Уникальные экземпляры монетных эмиссий Ольвии последней четверти IV ст. до н. э. *Древнее Причерноморье*. Под редю И.В. Немченко и др. Одесса: ФЛП «Фридман А.С.», 2008. Выпуск. 8. С. 5-9.

Анохин, 1984 – Анохин В. А. «Борисфены» и их место в монетной системе Ольвии Античная культура Северного Причерноморья. Киев, 1984.

Анохин, 1989 – Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. Киев: Наукова думка, 1989.

Анохин, 2010 – Анохин В. А. Поход Зопириона и финансовая стратегема ольвиополитов. *Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике: сб.* Ин-т археологии НАН Украины. К. : Стилос, 2010. С. 37-46.

Анохин, 2011 – Анохин В. А. Античные монеты Северного Причерноморья: каталог. Киев: Стилос, 2011. 328 с.

Белецкий, 1955 – Белецкий А. А. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии. *ВДИ*. 1955. № 2. С. 180-190.

Білецький, 1957 – Білецький А. О. Про власні імена з ольвійських написів. *Археологія*. 1957. № 11. С. 21-34.

Белоусов, 2015 – Белоусов А.В. К новому изданию двух греческих заклятий с территории Северного Причерноморья. *Индоевропейское языкознание и классическая филология –XIX*. 2015. СПб. С. 54-61.

Белоусов, Дана, Николаев, 2015 – Белоусов А. В., Дана М., Николаев Н. И. Два новых заклятия с ольвийской хоры. *Аристей. Вестник классической филологии и античной истории*. 2015. Том XII. С. 170-191.

Белоусов, 2017 – Белоусов А. В. К новому изданию ольвийского заклятия IGDOP 109. *Индоевропейское языкознание и классическая филология–XXI*. 2017. С. 48-62.

Белоусов, Елисеева, 2018 – Белоусов А.В., Елисеева Л.Г. Греческая и римская эпиграфика Северного Причерноморья. 2016 г. *Аристей. Вестник классической филологии и античной истории*. 2018. Том XVIII. С. 93-137.

Бодзек, Редина, 2012 – Бодзек Я., Редина Е.Ф. К вопросу о датировке ольвийских «борисфенов» по материалам исследований Кошарского городища. II Международный Нумизматический Симпозиум «ПриПОНТийский меняла: деньги местного рынка». Севастополь, 2012. С. 12-13.

Болтунова, 1971 – Болтунова А. И. Рецензия: Надписи Ольвии (1917–1967). СА. Л., 1971. № 4. С. 287-288.

Брашинский, 1964 – Брашинский И. Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959–1960 г. *Ольвия: Теменос и агора: [сб. ст.]*. Акад. наук СССР. Ин-т археологии. М.; Л.: Наука [Ленингр. отд-ние], 1964. С. 285-313.

Былкова, 1996 – Былкова В. П. Новые находки ольвийских монет на Белозерском поселении. *Древнее Причерноморье. ТД. III чтений памяти профессора П. О. Карышковского*. Одесса, 1996. С. 18-19.

Виноградов, 1971 – Виноградов Ю. Г. Новые материалы по раннегреческой экономике. ВДИ. 1971. №1. С. 64-76.

Виноградов, Карышковский, 1976 – Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. до н.э. ВДИ. 1976. № 4. С. 20-42.

Виноградов, 1978 – Виноградов Ю. Г. О методике обработки греческих эпиграфических памятников (по ольвийским материалам). *Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР: сб. ст. / [отв. ред. В.Т. Пашуто]*. М. Наука, 1978. С. 46-75.

Виноградов, 1981 – Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI–V вв. до н.э. *Демографическая ситуация в Причерноморье в период великой греческой колонизации : материалы II Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья, Цхалтубо, 1979*. Тбилиси : Мецниереба, 1981. С. 131-148.

Виноградов, Карышковский, 1982, 1983 – Виноградов Ю. Г., Карышковский П. О. Каллиник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н.э. ВДИ. 1982. № 4. С. 26-46; 1983. № 1. С. 21-39.

Виноградов, 1984 – Виноградов Ю. Г. Декрет в честь Антестерия и кризис ольвийского полиса в эпоху эллинизма. ВДИ. 1984. № 1. С. 51-80.

Виноградов, 1987 – Виноградов Ю. Г. Табличка дикаста из Эрмитажного собрания. *Античная балканистика*. Отв. ред. Л. А. Гиндин. М., 1987. С. 10-16.

Виноградов, 1989 – Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII–I вв. до н.э. : ист.-эпиграф. исслед. Москва: Наука, 1989.

Виноградов, Головачева, 1990 – Виноградов Ю. Г., Головачева Н. В. Новый источник о походе Зопириона. *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*. Кишинев: Штиинца, 1990. С. 15-30.

Виноградов, Крапивина, 1995 – Виноградов Ю. Г., Крапивина В. В. Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н.э. *Античные полисы и местное население Причерноморья*. Севастополь, 1995. С. 69-78.

Виноградов, Зайцев, 2003 – Виноградов Ю. Г., Зайцев Ю. П. Новый эпиграфический памятник из Неаполя Скифского (предварительная публикация) *Археология*. 2003. № 1. С. 44-53.

Виноградов Ю. А. , 2006 – Виноградов Ю. А. Счастливый город в войне. Военная история Ольвии Понтийской (VI в. до н.э. – IV в. н.э.) СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. 256 с.

Внуков, Ефремов, 2017 – Внуков С. Ю., Ефремов Н. В. Керамические клейма из раскопок городища Кара-Тобе в Северо-Западном Крыму. *Крым в эпоху эллинизма. Межкультурные процессы по данным новейших археологических исследований*. Симферополь, 2017. С. 19-120.

Волчкова, 1956 – Волчкова Н. И. Клад античных монет из Каменки-Днепровской. *Краткие сообщения института археологии*. Киев, 1956. С. 55-56.

Высотская, 1978 – Высотская Т. Н. Торговые связи Неаполя Скифского в эллинистический период (по данным керамической эпиграфики). *ВДИ*. 1978. № 4. С. 72-93.

Высотская, 1979 – Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев, 1979. 208 с.

Габелко, Завойкин, 2004 – Габелко О. Л., Завойкин А. А. Еще раз о вифинско-понтийско-боспорской эре. Боспорский феномен: Проблемы датировки и хронологии памятников. *Материалы международной научной конференции*. Ч. 1. СПб., 2004. С. 74-81.

Габелко, 2005 – Габелко О. Л. Критические заметки по хронологии и династической истории Понтийского царства. *ВДИ*. 2005. № 4. С. 128-157.

Габелко, 2006 – Габелко О.Л. О летоисчислении на Боспоре в правление Митридата VI Евпатора. *Древности Боспора*. 2006. № 10. С. 122-143.

Габелко, 2012 – Габелко О. Л. Продолжая дискуссию о понтийской царской эре. *Studia historica*. 2012. № 12. С. 61-74.

Габелко, 2014 – Габелко О. Л. Некоторые проблемы монетного чекана понтийских царей во II в. до н.э. Πολύτροπος. *Сборник научных статей памяти Аркадия Анатольевича Молчанова*. М., 2014. С. 285-296.

Габелко, 2016 – Габелко О. Л. Рецензия на монографию Николаева Николая Ильича «Просопография Ольвии Понтийской V до н. э.– I в. н. э. Емінак. Науковий щоквартальник. 2016. № 14 (2). С. 122-125.

Габелко, 2017 – Габелко О. Л. «...Κατὸς βασιλεὺς Φαρνάκης ἄγει»: еще раз о датировке и интерпретации IOSPE I2 402. *Античные Реликвии Херсонеса: Открытия, Находки, Теории. Материалы международной научной конференции. Севастополь, 10-12 октября 2017 года* / Ред.-сост. Д.А. Костромичев. Севастополь, 2017. С. 47-52.

Граков, 1939 – Граков Б. Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии. *ВДИ*. 1939. № 3. С. 231-315.

Даниленко, 1966 – Даниленко В. Н. Просопография Херсонеса IV–II вв. до н.э. *Античная древность и средние века*. Свердловск, 1966. С. 4.

Дашевская, 1960 – Дашевская О. Д. Четвертая надпись Посидея из Неаполя Скифского. *СА*. 1960. № 1. С. 261-265.

Денисова, 1982 – Денисова В. И. Новый эпиграфический документ из Ольвии. *СА*. 1982. № 1. С. 95-104.

Диатроптов, 2006 – Диатроптов П. Д. Надгробие с рельефом сюжета «загробной трапезы» и надписью из раскопок Ольвии. *Hyperboreys*. 2006. Vol. 12. С. 131.

Егорова, 2018 – Егорова Т. В. Еще раз об Свидных эллинистических канфарах. Причерноморье в античное и раннесредневековое время. *Сборник научных трудов, посвященный 70-летию проф. В. П. Копылова*. Ростов-на-Дону, 2018. С. 510-517.

Завойкина, Павличенко, 2016 – Завойкина Н. В., Павличенко Н. А. Письмо на свинцовой пластинке из Патрея. *Фанагория. Результаты археологических исследований*. Том 4. М., 2016. С. 230-249.

Зайцев, 1990 – Зайцев Ю. П. До питання про грецьке населення Неаполя Скифського. *Археологія*. 1990. №1. С. 83-94.

Зайцев, 1997 – Зайцев Ю. П. Южный дворец Неаполя Скифского. *ВДИ*. 1997. № 3. С. 36-50.

Зайцев, 1999 – Зайцев Ю. П. Два сюжета из эллинистической хронологии Неаполя Скифского. *Херсонесский сборник*. 1999. № X. С. 60-69.

Зайцев, 1999a – Зайцев Ю. П. Скилур и его царство (новые открытия и новые проблемы). *ВДИ*. 1999. № 2. С. 127-148.

Зайцев, 2002 – Зайцев Ю. П. Скульптуры и рельефы Южного дворца Неаполя Скифского. *Боспорский феномен*. 2002. № 2. С. 70-78.

Зайцев, 2003 – Зайцев Ю. П. Неаполь Скифский II в. до н.э.–III н. э. Симферополь: Универсум, 2003. 212 с.

Зайцев, Мордвинцева, 2007 – Зайцев Ю. П., Мордвинцева В. И. Элитный некрополь 2 в. н. э. у центральных ворот Неаполя скифского. *Древняя Таврика*. Симферополь, 2007. 400 с.

Зайцев, 2010 – Зайцев Ю. П. Родосские амфорные клейма из Неаполя Скифского. *Боспорские исследования*. 2010. № 23. С. 326-334.

Зайцев, 2013 – Зайцев Ю. П. Неаполь Скифский – Ак-Кая – Пантикапей: варвары Крыма и Боспор в III–I вв. до н.э. *Боспорский феномен*. 2013. С. 499-506.

Захаров, 2011 – Захаров Е. В. К вопросу о заключительном этапе обращения электроновых монет Кизика. *Древнее Причерноморье*. 2011. № IX. С. 152-159

Зограф, 1951 – Зограф А. Н. Античные монеты. М., 1951.

Зограф, 2005 – Зограф А. Н. О монограмме первого архонта на монетах Ольвии. *Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея : каталог*. Гос. ист. музей. М. : РОССПЭН, 2005. С. 33-37.

Зубарь, 1996 – Зубарь В. М. Ольвия и Скилур. *Российская археология*. 1996. № 4. С. 44-50.

Иванчик, 2015 – Иванчик А. И. О некоторых поддельных надписях Ольвии и Тире. 2015.

Иванчик, 2015 – Иванчик А. И. In memoriam V.V. Krapivina. *Археологія і давня історія України*. Вип. 1 (14). Київ, 2015. С. 147-157.

Иванчик, 2017 – Иванчик А. И. Крымская Скифия III–II вв. до н.э. и ее отношения с греческими государствами Северного Причерноморья. *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н.э. – VII в. н.э.)*. Ред. А. Иванчик и В. Мордвинцева. Симферополь, Москва, 2017. С. 34-55.

Исмагил, 2001 – Исмагил Р. Кто наследовал Октамасаду? Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в Средние века. *Материалы IX Международной научной конференции 25-30 мая 1998 г.* Ростов-на-Дону, 2001. С. 32-34.

Казакевич, 2015 – Казакевич Г. М. Східні кельти: культури, ідентичності, історіографічні конструкції: наукове видання. Київ-Вінниця, 2015.

Каришковський, 1959 – Каришковський П. Й. З історії зовнішньополітичних зв'язків Ольвії. Ольвія та Родос. *Матеріали з археології Північного Причорномор'я*. Вип. 2. С. 67-79.

Каришковський, 1959a – Каришковський П. Й. Ольвійські монети, знайдені поблизу Одеси. *Праці ОДУ*. Одеса. 1959. Вип. 7. С. 138-142

Карышковский, 1968 – Карышковский П. О. Ольвийские «борисфены». *Нумизматика и сфрагистика*. 1968. Вып. 3. С. 62-85.

Каришковський, 1968 – Каришковський П. О. До питання про дату ольвійського декрету на честь Протогена. *Археологія*. 1968. Вип. 21. С. 95-105.

Карышковский, 1971 – Карышковский П. О. Истрия и ее соседи на рубеже III–II вв. до н.э. *ВДИ*. 1971. № 2. С. 36-55.

Карышковский, 1978 – Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы. *ВДИ*. 1978. № 2. С. 87-88.

Карышковский, 1984 – Карышковский П. О. Клад ольвийских монет из долины р. Кучурган. *Новые археологические исследования на Одессчине*. К., 1984. С. 111-119.

Карышковский, 1988 – Карышковский П. О. Монеты Ольвии: очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. Киев, 1988. 166 с.

Карышковский, 2003 – Карышковский П. О. Монетное дело и денежное обращение Ольвии. Одеса, 2003.

Кац, 1994 – Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического: каталог-определитель. Саратов, 1994.

Кац, 2006 – Кац В. И. Попытки ревизии абсолютной хронологии херсонесских магистратских керамических клейм. *Античный мир и археология*. 2006. № 12. С. 278-293.

Книпович, 1956 – Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI–I вв. до н.э. *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Под ред. В.Ф. Гайдукевича. М.; Л., 1956. С. 119-153.

Книпович, 1966 – Книпович Т. Н. К вопросу о датировке ольвийского декрета в честь Протогена. *Вестник древней истории*. 1966. № 2. С. 142-149.

Кожокару, 2011 – Кожокару В. М. «Возвращение» Эпикрата. *Acta Linguistica Petropolitana*. 2011. № 7. Ч. 1. С. 297-318.

Козуб, Белецкий, 1977 – Козуб Ю. И., Белецкий А. А. Стихотворная эпиграфия Эпикрата из Ольвии. *ВДИ*. 1977. №1. С. 172-175.

Колибенко, 2011 – Колибенко О. Ольвійський «борисфен» на Переяславщині. *Наукові записки з української історії*. 2011. Вип. 27. С. 4-22.

Корн Г., Корн Т., 1977 – Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров : Определения, теоремы, формулы; пер. со 2-го амер. перераб. изд. И. Г. Арамановича [и др.]; под общ. ред. И.Г. Арамановича. 4-е изд. М.: Наука, 1977. 544 с.

Коцур, 2017 – Коцур В. П. Історіографія українського скарбознавства. *Український нумізматичний щорічник*. 2017. № 1. С. 15-32.

Крапивина, 2004 – Крапивина В. В. О некоторых проблемах хронологии и датировки многослойных памятников на примере античной Ольвии. *Боспорский феномен*. 2004. № 2. С. 67-75.

Крапивина, 2004a – Крапивина В. В. Коллегия агораномов в Ольвии. *Боспорские исследования*. Симферополь; Керчь, 2004. Вып. V. С. 127-141.

Крапивина, 2009 – Крапивина В. В. Об общей характеристике и археологическом контексте надписей Ольвии. *Ольвийские древности : сб. науч. тр. памяти В.М. Отрешко (1949-1999)*. Ред.-сост. :Буйских С. Б. , Лысенко Л.А. Киев, 2009. С. 281-284.

Крапивина, Диатроптов, 2005 – Крапивина В. В., Диатроптов П. Д. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии. *ВДИ*. 2005. № 1. С. 63-67.

Крыжицкий, Буйских, Отрешко, 1990 – Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья: (археологическая карта). К.: Наук. думка, 1990. С. 44-75.

Крыжицкий та інші, 1999 – Крыжицкий С. Д., Русяева А. С., Крапивина В. В., Лейпунская Н. А., Скржинская М. В., Анохин В. А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. НАН Украины, Институт археологии. К.: Ин-т археологии НАН Украины, 1999.

Кудрявцева, 2010 – Кудрявцева Т. В. Судебная магия в классической Греции *Вестник Российского государственного гуманитарного университета*. 2010. № 10 (53). С. 31-65.

Латышев, 1887 – Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева. XII. 314 с.

Леви, 1951a – Леви Е. И. Греческая надпись из раскопок 1949 г. *ВДИ*. 1951. № 1. С. 142-149.

Леви, 1956 – Леви Е. И. Ольвийская агора. *Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху*. Под ред. В.Ф. Гайдукевича. М.-Л. 1956. № 50. С. 35-118.

Леви, 1964 – Леви Е.И. Материалы ольвийского теменоса Ольвия. Теменос и агора. Москва-Ленинград: Наука, 1964.

Леви, 1964a – Леви Е. И. Керамический комплекс III–II вв. до н.э. из раскопок ольвийской агоры. *Ольвия. Теменос и агора*. М.-Л. 1964. С. 228-271.

Леви, 1965 – Леви Е. И. Ольвийская надпись с посвящением Аполлону Врачу *ВДИ*. 1965. № 2. С. 86-95.

Леви, 1985 – Леви Е. И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. Ленинград: Наука, 1985.

Лейпунська, 1990 – Лейпунська Н. О. Новий напис з Ольвії. *Археологія*. 1990. №3. С. 117-122.

Макаров, 2017 – Макаров И. А. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского. *Крымская Скифия в системе культурных связей между Востоком и Западом (III в. до н. э. – VII в. н. э.)*. Под ред. А. Иванчика и В. Мордвинцевой. Симферополь; Москва, 2017. С. 56-78.

Матера, 2016 – Матера М. О родосских амфорах и клеймах из Танаиса. *Емінак*. 2016. №4 (16). С. 189-203.

Махнева, 1967 – Махнева О. А. Расписной эллинистический сосуд из Неаполя Скифского. *СА*. 1967. № 1. С. 253-256

Митина, 2017 – Митина В. В. Еще один эпиграфический источник по истории денежного обращения Ольвии? Античные реликвии Херсонеса: отрывки, находки, теории. *Материалы Международной научной конференции*. Севастополь, 2017. С. 159-162

Монахов, 1981– Монахов С. Ю. О штампах для клеймения херсонесских амфор. *СА*. 1981. № 2. С. 265-271.

Нечитайло, 2000 – Нечитайло В. В. Каталог античных монет Ольвии. VI в. до н.э. – III в. н.э.: Каталог. Киев, 2000. 91 с.

Николаев, 2008 – Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э.: науч. монограф. изд-е. Николаев, Шамрай, 2008. 262 с.

Ніколаєв, 2010 – Ніколаєв М. І. До реконструкції присвятного напису жерців-Леократидів з Ольвії. *Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]*. Серія: Історія. 2010. Вип. 116. Т. 129. С. 118-125.

Ніколаєв, 2011 – Ніколаєв М. І. Про графічну реконструкцію епонімного календаря Ольвії IV–I ст. до н. е. *Гілея*. 2011. № 61. С. 211-215.

Николаев, 2011 – Николаев Н. И. Хронология событий декрета в честь Протогена на основе синхронизации эпонимного календаря Ольвии. *Древнее Причерноморье*. 2011. № 9. С. 342-348.

Николаев, 2011a – Николаев Н. И. Просопография в интерпретации и датировке лапидарных надписей догетской Ольвии. *Боспорский феномен: население, языки, контакты*. СПб, 2011. С. 474-478.

Ніколаєв, 2012 – Ніколаєв М. І. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії. *Археологія*. 2012. № 1. С. 26-41.

Ніколаєв, 2012a – Ніколаєв М. І. Нові матеріали про діяльність Калініка Євксенова в Ольвії в IV ст. до н. е. *Гілея : науковий вісник*. 2012. Вип. 57. С. 158-167.

Николаев, 2013 – Николаев Н. И. Ольвия и Митридат: новый исторический источник. *Історичний архів. Наукові студії*. 2013. Вип.10. С. 166-173.

Николаев, 2014 – Николаев Н. И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н.э. – I в. н.э. : монография в двух книгах. Киев: Олег Филюк, 2014. 316 с.

Николаев, 2014a – Николаев Н. И. Аксиома ольвийской просопографии IV – I вв. до н.э. *Історичний архів*. 2014. Вип. 12. С. 156-164.

Ніколаєв, 2015 – Ніколаєв М. І. До соціально-політичної історії Ольвії 380–340 рр. до н. е. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2015. № 26/27. С. 69-83.

Николаев, 2016 – Николаев Н. И. Просопография в магических надписях Ольвии. *Вопросы эпиграфики*. 2016. № (9). С. 217-278.

Николаев, 2016a – Николаев Н. И. Новые сведения об ольвийских епонимах. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. № 11. С. 386-391.

Николаев, 2016б – Николаев Н. И., Джумажанов Э. Р. Новая эпиграфическая находка с Юга Украины. *X Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження»*. 2016. С. 47-49.

Ніколаєв, 2017 – Ніколаєв М. І. Агораноми елліністичної Ольвії. *Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. праць*. Дніпро, 2017. № 1 (15). С. 12-30.

Ніколаєв, 2017a – Ніколаєв М. І. До історії метрологічної діяльності агораномів елліністичної Ольвії. *Історія торгівлі, податків та мита. XI Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. 26–27 жовтня 2017 р. Дніпро*. 2017 (а). С. 6-7.

Николаев, 2017a – Николаев Н. И. Ольвийские декреты в честь граждан Херсонеса в контексте локальных хронологий Ольвии, Херсонеса и Понтийского царства Аристей. *Вестник классической филологии и античной истории*. 2017. № 15. С. 55-76.

Ніколаєв, 2018 – Ніколаєв М. І. Монетні магістрати Ольвії 380–330 рр. до н. е. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції*. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С.10-12.

Ніколаєв, 2018a – Ніколаєв М. І. З історії відносин населення Північно-Західного Причорномор'я з Ольвією Понтійською. *Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Миколаїв: МНАУ, 2018. С. 61-65.

Николаев, 2018 – Николаев Н. И. Агораномы эллинистической Ольвии. *Причерноморье в античное и раннесредневековое время: сб. науч. трудов, посвящ. 70-летию проф. В. П. Копылова*. Ростов-на-Дону, 2018. С. 390-406.

Николаев, 2018a – Николаев Н. И. Борьба кланов в Ольвии IV–III вв. до н. э. *Stratum plus*. 2018. № 6. С. 73-87.

Николаев, 2018б – Николаев Н. И. Критические заметки к монографии В. П. Яйленко «История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э. – VII в. н.э.» Емінак. *Науковий щоквартальник*. Миколаїв. 2018. № 22-1. С. 155-159.

Николаев, 2018в – Николаев Н. И. Кто был советником царя Скилура в Неаполе Скифском? *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2018. № XII. С. 368-375.

Николаев, 2018г – Николаев Н. И. Развитие просопографической модели общины небольшого античного города (на примере Ольвии) *Древние цивилизации: социум и человек*. Ярославль, 2018. С. 99-104.

Ніколаєв, 2019 – Ніколаєв М. І. Ономастика та просопографія у відновленні монетних монограм (на прикладі Ольвії IV ст. до н. е.). *Український нумізматичний щорічник*. 2019. Вип. 3. С. 5-27.

Николаев, 2019 – Николаев Н. И. Митридат VI Евпатор – эпоним Ольвии. *Тезисы научной конференции «Историк и текст»*. Москва, 2019. С. 33.

Николаев, 2019a – Николаев Н. И. Неаполь Скифский в свете ольвийской просопографии. *Stratum plus*. 2019. № 6. С. 63-82.

Николаев, 2019б – Николаев Н. И. О преобразовании ономастического материала в полноценный исторический источник (на примере нового магического опистографа из Ольвии). *SRIPTA ANTIQUA. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры. Памяти Сергея Ремировича Тохтасьева (1957–2018)*. 2019 (б). № 8. С. 276-301.

Николаев, 2019в – Николаев Н. И. Просопографическая реконструкция сокращенных и фрагментированных имен исторических лиц (на примере Ольвии). *Емінак: наук. щоквартальник*. 2019. № 1 (25). С. 149-157.

Ніколаєв, 2020 – Ніколаєв М. І. Хронологія ольвійських «борисфенів». *Український нумізматичний щорічник*. 2020. Вип. 4. С. 14-42

Ніколаєв, 2020a – Ніколаєв М. І. Нові відомості про ольвійських агораномів. *Тези доповідей XIV міжнародної наукової конференції «Історія торгівлі, податків та мита»*. Київ. 2020 (а). С. 12-13.

Ніколаєв, 2020б – Ніколаєв М. І. Ольвія і Зопіріон: нове історичне джерело. *Тези Міжнародного фахового семінару «Проблеми і перспективи античної нумізматики на теренах Південно-Східної Європи»*. Присвячений пам'яті Владилена Анохіна «Перші анохінівські читання», м. Меджибіж, 26 вересня 2019 року. Меджибіж-Кропивницький-Переяслав. 2020. С.12-15.

Николаев, 2020 – Николаев Н. И. Об основании Неаполя Скифского. *Stratum plus*. 2020. № 6. С. 213-230.

Николаев, 2021 – Николаев Н. И. «Борисфены» Ольвии. *SRIPTA ANTIQUA. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры*. Том. 9. 2021. С. 140-185.

Николаев, 2021а – Николаев Н. И. Ольвийские «борисфены: П.О. Карышковский или В. А. Анохин? *Стародавнє Причорномор'я*. Вип. XIII. 2021. Одеса. С. 290-299.

Николаев, 2021б – Николаев Н. И. Ещё один шаг к завершению дискуссии о хронологии декрета в честь Протогена. *Stratum plus*. 2021. № 6.

Ніколаєв, 2021а – Ніколаєв М. Катедра Universum: електронний збірник науково-популярних праць з історії, археології, інформаційної та архівної справи. Кропивницький, 2021. Вип. 2. С. 11-12.

Ніколаєв, 2021б – Ніколаєв М. Скіро-галатська навала близько 215 р. до н. е. як причина загибелі великої хори Ольвії та масової тезаврації скарбів «борисфенів». *Тези доповідей II Міжнародної наукової конференції*. Кропивницький, 2021. С. 17-19.

Ніколаєв, 2021в – Ніколаєв М. І. Тезаврація скарбів «борисфенів» на території ольвійської хори: історичний контекст. *Український нумізматичний щорічник*. 2021. Вип. 5.

Ніколаєв, Сліпець, 2021 – Ніколаєв М., Сліпець Є. Новий магічний напис з Ольвії. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. № 52. 2021. С. 145-152.

Ніколаєв, Сліпець, 2021а – Ніколаєв М., Сліпець Є. Нове епіграфічне джерело з історії грошового обігу Ольвії. *Forum Numizmatyczne. Studia I Materiały*. Białystok, 2021. № 5. С. 5-16.

Отрешко, 1982 – Отрешко В. М. Из истории Ольвийского полису в IV ст. до н. е. *Археология*. 1982. Вип. 41. С. 34-46.

Отрешко, 2009 – Отрешко В. М. Протоген: размышления к проблеме. *Ольвийские древности: сб. науч. тр. памяти Валерия Михайловича Отрешко (1949–1999)*. НАН Украины, Ин-т археологии; ред.-сост.: Буйских С. Б., Лысенко Л. А. Киев, 2009. С. 123-135.

Орлик, 2018 – Орлик В. М. Скарб ольвійських «борисфенів» із с. Яселка Очаківського району Миколаївської області. *V Міжнародна наукова конференція Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р.* Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький –Київ, 2018. С. 13-14.

Орлик, Коцур, Цыганенко, 2020 – Орлик В., Коцур В., Цыганенко Л. Клад ольвийских монет «борисфенов» найденный в Городищенском районе Черкасской области весной 2018 года. *Acta Archaeologica Lodziensia*. 2020. № 65. С. 37-48.

Орлик, 2020 – Орлик В. М. До питання існування грошового обігу на території Дніпровського Правобережного лісостепу (V–I ст. до н. е.). *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: тези доповідей I Міжнародної наукової конференції, 13 травня 2020 р.* Кропивницький, 2020. С. 9-13.

Орлик, 2020a – Орлик В. М. Знахідки в басейні р. Тясміну мідних монет Ольвії з Деметрою та «істрійським» варіантом міської емблеми. *Український нумізматичний щорічник*. 2020. № 4. С. 5-13.

Орлик, 2020б – Орлик В. М. Знахідка кизікіна-гекти в середині 90-х рр. XX ст. поблизу с. Парутине. *Forum Numizmatyczne*. Białystok. 2020. С. 5-15.

Орлик, 2021 – Орлик В. М. Новый тип ольвийской медной монеты времен Митридата Евпатора. *Stratum plus*. 2021. № 6.

Парович-Пешикан, 1974 – Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев: Наукова думка, 1974.

Петрова, 2004 – Петрова М. С. Просопография как специальная историческая дисциплина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2004.

Піворович, 2009 – Піворович В. Б. Монети і скарби Півдня України. Херсон: Штрих+, 2009. 180 с.

Придик, 1917 – Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках и горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания. Пг. 1917. № 30.

Пуздровский, 2001 – Пуздровский А. Е. Политическая история Крымской Скифии во II в. до н. э. – III в. н. э. *ВДИ*. 2001. № 1. С. 86-118.

Пуздровский, 2009 – Пуздровский А. Е. «Рельеф конного Палака», могила «аланского военачальника» и «элитный некрополь» Неаполя Скифского. *Боспорский феномен*. СПб, 2009. С. 532-539.

Рубан, 1978 – Рубан В. В. Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана. *Вестник древней истории*. 1978. № 3. С. 82-88.

Рубан, 1978 – Рубан В. В. Из истории приольвийских поселений правобережья Бугского лимана в IV–III вв. до н. э. в кн.: *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. 1978. С. 65-83.

Рубан, 1982 – Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії. *Археологія*. 1982. № 39. С. 30-40.

Рубан, Урсалов, 1978 – Рубан В. В., Урсалов В. Н. Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана. *ВДИ*. 1978. № 3. С. 82-88.

Рубан, 1985 – Рубан В. В. Проблемы исторического развития Ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. *Вестник древней истории*. 1985. № 1. С. 26-46.

Рубан, Урсалов, 1986 – Рубан В. В., Урсалов В. Н. История денежного обращения на территории Борисфениды и Ольвии догетского времени. *ВДИ*. 1986. № 4. С. 31-53.

Русяева, 1986 – Русяева А. С. Милет-Дидимы-Борисфен-Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья. *ВДИ*. 1986. № 2. С. 25-64.

Русяева, 1992 – Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. Киев: Наукова думка, 1992.

Русяева, Крапівіна, 1992 – Русяєва А. С., Крапівіна В. В. До історії Ольвії IV–I ст. до н.э. *Археологія*. 1992. № 4. С. 17-33.

Русяєва, 1994 – Русяєва А. С. Ольвійська демократія. *Археологія*. № 2. С. 44-57.

Русяева, 1996 – Русяева А. С. Ольвия и Неаполь (к вопросу об основании скифской крепости в Таврике). *Мир Ольвии*. Киев: ИА НАНУ, 1996. С. 174-178.

Русяева, Супруненко, 2003 – Русяева А. С., Супруненко А.Б. Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния). Киев-Комсомольск: «Археология», 2003.

Русяева, Русяева, 2004 – Русяева А. С., Русяева М. В. Ольвия Понтийская: город счастья и печали. Киев: Стилос, 2004. 228 с.

Самойлова, 2004 – Самойлова Т. Л. К вопросу о времени основания и гибели античной Тиры. *Боспорский феномен*. СПб., 2004. № 2. С. 108-114.

Сапрыкин, Федосеев, 2010 – Сапрыкин С. Ю., Федосеев Н. Ф. Фрагмент хозяйственного письма на свинце из Пантикапея. *ВДИ*. 2010. №1. С. 50-58.

Смирнов, Олейниченко, 2011 – Смирнов А. И., Олейниченко Е. В. Клад ольвийских бронзовых монет конца IV– начала III века до н. э. (предварительный анализ). *Древнее Причерноморье*. 2011. № IX. С. 451-456.

Снодграсс, 1992 – Снодграсс А. М. История Греции в свете археологии. *ВДИ*. 1992. № 2. С. 32-40.

Соломоник, 1958 – Соломоник Э. И. Четыре надписи из Неаполя и Херсонеса *Советская археология*. 1958. Вып. 28. С. 310-313.

Соломоник, 1962 – Соломоник Э. И. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского. *Нумизматика и эпиграфика*. 1962. Т. 3. С. 32-44.

Соломоник, 1970 – Соломоник Э. И. Новые данные о связях Ольвии с Истрией. *Klio*. С. 427-436.

Ставнюк, 2005 – Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. Київ, 2005.

Столба, 2020 – Столба В. Ф. Новые разновидности монет Херсонеса и Ольвии периода автономии. *«ПриРОНТийский меняла: деньги местного рынка»*. VII Международный Нумизматический Симпозиум (Судак, 21–25.09. 2020 г.). *Материалы научной конференции* / отв. ред. Н. А. Алексеенко. Симферополь: Колорит, 2020. С. 208-209.

Стоянов, 2007 – Стоянов Р.В. Несколько замечаний о времени и причинах основания Херсонеса Таврического. *ВДИ*. 2007. № 2. С. 125-144.

Тодорова и др., 2011 – Тодорова Х., Йорданов К., Велков В., Торбатов С. Политическо развитие през 3-2 в. пр. хр. държавата на Буребиста. История на Добруджа. Том 1. Фабер: Велико Търново, 2011.

Толстой, 1953 – Толстой И. И. Греческие графити древних городов Северного Причерноморья. 1953.

Тохтасьев, 1997 – Тохтасьев С. Р. К изданию каталога керамических клейм Херсонеса Таврического: В.И. Кац. Керамические клейма Херсонеса Таврического. Каталог-определитель. *Hyperboreus*. Изд-во Саратовского Университета, 1994. № 3. С. 362-404.

Тохтасьев, 2000 – Тохтасьев С. Р. Новые tabellae defixionum из Ольвии. *Hyperboreus*. 2000. № 6. С. 296-316.

Тохтасьев, 2002 – Тохтасьев С. Р. Остракон с поселения Козырка XII ольвийской хоры. *Hyperboreus. Studia classica*. 2002. № 8. С. 72-98.

Тохтасьев, 2006 – Тохтасьев С. Р. Надгробная стела сыновей Аттеса из Мирмекия. *ВДИ*. 2006. № 1. С. 72-79.

Тохтасьев, 2007 – Тохтасьев С. Р. Новое заклятие на свинце из Северного Причерноморья. *ВДИ*. 2007. № 4. С. 48-49.

Трейстер, 1999 – Трейстер М. Ю. Материалы к корпусу постаментов бронзовых статуй Северного Причерноморья. *Херсонесский сборник*. 1999. Вып. 10. С. 121-158.

Туровский, 2015 – Туровский Е. Я. Личные имена на херсонесских монетах и керамические клейма: опыт сравнения. *Античный мир и археология*. 2015. № 17. С. 342-351.

Туровский, 2015a – Туровский Е. Я. Актуальные вопросы нумизматики Ольвии (IV–III вв. до н.э.). *Проблемы истории, филологии, культуры*. 2015. № 1. С. 421-430.

Туровский, Колесниченко, 2016 – Туровский Е. Я., Колесниченко Е. А. Еще раз о первых сериях чеканенной ольвийской меди. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. Вип 11. С. 542-546.

Фатеев, Третьяков, 2012 – Фатеев О. В., Третьяков Ю. Ю. Клад ольвийских «борисфенов» из Капуловки. *Древности Северного Причерноморья III–II вв. до н. э.* Тирасполь, 2012. С. 183-191.

Федосеев, 1991 – Федосеев Н. Ф. Три новых клейма на тонкостенных сосудах. *СА*. 1991. № 2. С. 244-247.

Федосеев, 2005 – Федосеев Н. Ф. Мерные сосуды Херсонеса Таврического. *Херсонесский сборник*. Севастополь. 2005. № 14. С. 337-340.

Федосеев, 2016 – Федосеев Н. Ф. Еще раз о пантикапейских агораномах. *Древности Боспора*. 2016. № 20. С. 483-490.

Фролова, Абрамзон, 2005 – Фролова Н. А., Абрамзон М. Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея: каталог. Москва, 2005. 360 с.

Чореф, 2013– Чореф М. М. Династическая история Боспора рубежа новой эры по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2013. №6 С. 127-156.

Чореф, 2016 – Чореф М. М. К вопросу о дешифровке монограмм на боспорских монетах эпохи Митридата VI Евпатора. *Материалы по археологии и истории античного Северного Причерноморья*. 2016. № 8. С. 523-562.

Чореф, 2017 – Чореф М. М. Сикли Ахеменидов из округи Неаполя Скифского. *Stratum plus*. 2017. № 3. С. 213-222.

Чореф, 2017a– Чореф М. М. К дешифровке монограмм на анонимных боспорских ободах Митридата VI Евпатора Диониса. *Stratum plus*. 2017. № 6. С. 149-157.

Чореф, 2018 – Чореф М. М. К просопографии Боспорского царства: по данным нумизматики. *Stratum plus*. 2018. № 4. С. 297-310.

Чореф, 2020 – Чореф М. М. «Vox audita latet, littera scripta manet», или к биографии Боспорской царицы Гепеирии. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2020. № 1. С. 94-103.

Шелов, 1982 – Шелов Б. Д. К истории обращения пантикапейских медных монет. Нумизматика античного Причерноморья. *Сборник научных трудов*. Киев, 1982. С. 45-50.

Шкрибляк, 2012 – Шкрибляк И. И. Мегарские чаши из раскопок Неаполя Скифского (предварительный анализ). *Древности Северного Причерноморья III–II вв. до н.э.* Тирасполь, 2012. С. 197-205.

Шульц, 1957 – Шульц П. Н. Исследования Неаполя Скифского (1945–1950 гг.). *История и археология древнего Крыма*. Киев, 1957. С. 61-93.

Яйленко, 1987 – Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии». *Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья*. Москва: ИВИ, 1987. С. 4-105.

Яйленко, 1989 – Яйленко В. П. Ольвийский декрет в честь сыновей херсонесита Аполлония. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1989. № XX. С. 252-268.

Яйленко, 1990 – Яйленко В. П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху. *Эллинизм: экономика, политика, культура*. Москва: Наука, 1990. С. 249-309.

Яйленко, 2017 – Яйленко В. П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора в VII в. до н.э. – VII в. н.э. Санкт-Петербург: Нестор – история, 2017. 1024 с.

Яйленко, 2020 – Яйленко В. П. Критический обзор отечественной эпиграфической хроники 2018 г. (30 декабря 2019). *Проблемы истории, филологии, культуры*. Москва- Магнитогорск-Новосибирск, 2020. № 2 (68). С. 207-224.

Яйленко, 2021 – Яйленко В. П. . Датирование, текстология, интерпретация надписей Северного Причерноморья IV-I вв. до н. э., преимущественно наговоров и писем. 2021. URL: <https://www.academia.edu/48906817>

Avram, 2011 – Avram A. Notes epigraphiques (I). *Pontika*. 2011. № 44. P. 139.

Avram, 2015 – Avram A. Bulletin épigraphique. 2015. P. 524.

Avram, 2016 – Avram A. Bulletin épigraphique. 2016. P. 345.

Avram, 2017 – Avram A. N.I. Nikolaev. Prosopografiya Olvii Pontiiskoi V v. do n.e. – I v. n.e. *Ancient West & East*. 2017. № 16. P. 441-442.

Avram, 2016 – Avram A. Sur la date traité entre Pharnace et Chersonese Taurique. *Dialogues d'histoire ancienne. Supplément*. 2016. № 16. P. 213-237.

Avram, 2016a – Avram A. Les premiers peuples Germaniques sur le Bas Danube. Autour du decret SEG 52, 724. *Studi ellinicti*. Pisa-Roma, 2016 (a). P. 27-76.

Avram, 2017 – Avram A. N. I. Nikolaev. Prosopografiya Olvii Pontiiskoi V v. do n.e. – I v. n.e., Oleg Filyuk. Kiev, 2014. 316 pp. *Ancient West & East*. 2017. № 16, P. 441-442.

Avram, 2020 – Avram A. Bulletin épigraphique. 2020.

Awianowicz, 2011 – Awianowicz B. A New Hellenistic Ostrakon from Nikonion. *ZPE*. 2011. 178. P. 237-239.

Badoud, 2014 – Badoud N. The Contribution of Inscriptions to the Chronology of Rhodian Amphora Eponyms Pottery, peoples and places. *Study and Interpretation of Late Hellenistic Pottery*. Edited by Pia Guldager Bilde and Mark L. Lawall, 2014. P. 17-28.

Belousov, Dana, Nikolaev, 2016 – Belousov A., Dana M., Nikolaev N. Deux nouvelles defixionum tabellae du territoire d'Olbia du Pont. *ZPE*. 2016. Bd. 197. P. 167-177.

Belousov, Dana, 2017 – Belousov A., Dana M. Une nouvelle defixio du territoire d'Olbia du Pont. *ZPE*. 2017. № 204. P. 162-164.

Dana, 2018 – Dana D. Onomasticon Thracicum Supplementum. Version 5. 2018. URL: http://www.anhima.fr/IMG/pdf/onomthracsuppl_.pdf.

Bodzek, 2008 – Bodzek J. Koshary (Ukraine) – Coin finds in 2004-2005. *PONTIKA* 2006. Recent Research in Northern Black Sea Coast Greek Colonies (Proceedings of the International Conference, Kraków, 18th March 2006). Kraków, 2008. C. 13-22.

Burstein, 1980 – Burstein S. M. The Aftermath of the Peace of Apameia. Rome and the Pontic War. *CIRB – Corpus Inscriptionum Regni Bosporani. American Journal of Ancient History*. Cambridge (Mass), 1980. Vol. 5. P. 1-12.

Chistov, Pavlichenko, 2019 – Chistov D. Pavlichenko N. Lead Letter from the Excavations of Area 'O-Western' at the Berezan Settlement in 2017. *Hyperboreus*. 2019. № 25. C. 259-277.

Gramaticu, 2015 – Gramaticu S. On the metrology of the city of Istros in the autonomous period. *Dacia. Revue d'archeologie et d'histoire ancienne*. 2015. № LIX. P. 25.

Dana, 2004 – Dana M. Lettre sur plomb d'Apatorios à Léanax. Un document archaïque d'Olbia du Pont. *ZPE*. 2004. № 148. P. 1-14.

Dana D., 2017 – Dana D. Sur quelques noms daces de Tyras et d'Olbia du Pont. *Вопросы ономастики*. 2017. № 14/3. P. 35-51.

Dana, Bruyako Sekerskaya, 2018 – Dana M. C., Bruyako I. V., Sekerskaya N. M. Lettre sur plomb d'Artemidôros au forgeron Dionysios (Nikonion, estuaire de Tyras). *ZPE*. 2018. № 206. P. 113-120.

Dulíková, Mařík, 2017 – Dulíková V., Mařík R. Complex network analysis in Old Kingdom society: a nepotism case *Abusir and Saqqara in the year 2015*. Faculty of Arts. Charles University, Prague, 2017. P. 63-83.

Emilov, 2005 – Emilov J. The Galatians and Cabyle a Fragmentary Inscription and its Context. *Studia Archeologica Universitatis Serdicensis. Supplementum*. 2005. № IV. P. 324-332.

Finkielsztejn, 2001 – Finkielsztejn G. Chronologie détaillée et révisée des éponymes amphoriques rhodiens, de 270 à 108 av J.-C. environ. Premier bilan. BAR International. Series 990. Oxford: Archaeopress, 2001.

Finkielsztejn, 2004 – Finkielsztejn G. Establishing the Chronology of Rhodian Amphora Stamps: the Next Steps. 2004. P. 117-121.

Flacelière, 1928 – Flacelière R. Notes de chronologie delphique. *Bulletin de correspondance hellénique*. Paris, 1928. Vol. 52. P. 179-224.

Højte, 2003 – Højte J. M. The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE. I2. 402) and its Implications Chronologies of the Black Sea Area in the period c. 400–100 B.C. Aarhus. 2003. P. 138-152.

Højte, 2005 – Højte J. M. The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE. I². 402) and its Implications. Chronologies of the Black Sea Area in the period c. 400–100 BC – Aarhus. 2005. P. 138-152.

Ivantchik, 2004 – Ivantchik A. Yuriy Zaytsev, The Scythian Neapolis (2nd century BC to 3rd century AD): Investigations into the Graeco-Barbarian City on the northern Black Sea Coast. Translated from the Russian by V. Mordvintseva. BAR International Series. № 1219. Oxford, Archaeopress, 2004.

Ivantchik, 2007 – Ivantchik A. Une nouvelle proxénie d'Olbia et les relations des cites nord-pontiques avec le royaume scythe de Skilouros. *Une koine pontique. Cites grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* / ed.: Alain Bresson, Askold Ivantchik, Jean-Louis Ferrary. Bordeaux, 2007. P. 99-110.

Ivantchik, 2012 – Ivantchik A. Agoranomes dans les cités du Pont nord et occidental. *Agoranomes et édiles. Institutions des marchés antiques*. Bordeaux, 2012. P. 123.

Kazarov, Petrechko, 2019 – Kazarov S. & Petrechko O. Philological and historical research methods of classical studies. *Східноєвропейський історичний вісник* / [Головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 13. С. 8-15.

Krapivina, 2003 – Krapivina V. Bronze Weighs from Olbia. *The Cauldron of Ariantas* / Edited by P. Bilde, J. Højte & V. Stolba. Aarhus University Press, 2003. P. 117-130.

Lebedev, 1996 – Lebedev A. A New Epigram from Garmodios and Aristigeiton. *ZPE*. 1996. № 112. P. 263-268.

Lund, 2011 – Lund J. A new sequence of the eponyms named on Rhodian amphora stamps in the first half of the second century BC as established through seriation *Acta. Archaeologica*. 2011. Vol 82. P. 271-290.

Lang, Crosby, 1964 – Lang M., Crosby M. Weights, Measures and Tokens. The Athenian Agora. *Princeton*, 1964. № X.

Liddel, 2020 – Liddel P. Timodemides' Pinakion. *Manchester Museum 42015*. Γραμματειον. *Αθηνά*. 2020. № 9 Σελ. P. 77-80.

MacCarron, Kenna, 2012 – MacCarron P., Kenna R. Universal properties of mythological networks. *Europhysics Letters*. 2012. № 99. P. 1-6.

Mielczarek & Orlyk, 2019 – Mielczarek, M & Orlyk, V. New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. № 13. P. 33-39.

Müller, 2010 – Müller C. D'Olbia a Tanais. Territoires et reseaux d'échanges dans la mer Noire septentrionale aux époques classique et hellénistique. *Bordeaux*, 2010. 453 p.

Nikolayev, 2013 – Nikolayev N. Νέα ανάγνωση της επιγραφής IosPE I² 161 από την Ολβία. *Γραμματειον. Αθηνά*. 2013. № 2. Σελ. P. 67-70.

Nikolaev, 2017 – Nikolaev N. New Data about Inscription of Olbian molpoi. *Ancient West & East*. 2017. № 16. P. 291-295.

Pastor, 2018 – Luis Ballesteros Pastor. Zopyrion's Scythian Campaign: Historical and Historiographical Problems. *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*. 2018. № 9. P. 142-159.

Sherk, 1992 – Sherk R. The Eponymous Officials of Greek Cities: Part IV. *ZPE*. 1992. Bd. 93. P. 223-272.

Stolba, 2005 – Stolba V. F. Hellenistic Chersonesos: Towards Establishing a Local Chronology, in: V.F. Stolba & L. Hannestad (eds), *Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400–100 BC*. Aarhus. 2005. P. 153-177.

Stolba, 2005a – Stolba, V. F. . Monetary Crises in the Early Hellenistic Poleis of Olbia, Chersonesos and Pantikapaion. A Re-assessment, in: C. ALFARO, C. MARCOS & P. OTERO (eds.). *Congreso Internacional de Numismática (Madrid, 2003)*. Actas – Proceedings – Actes. Madrid, 2005. № XIII. P. 395-403.

Stolba, 2013 – Stolba V. A Prosopographical Note on IOlb 71 (Dubois IGDOLb 11). *Mnemosyne*. 2013. Vol. 66, iss. 2. P. 293-302.

Stolba, 2015 – Stolba V. F. ‘Archers’ of the Blessed City: City’s Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae*. 2015. Vol. 10. P. 43-63.

Stolba, 2019 – Stolba, V. F. Images with Meaning: Early Hellenistic Coin Typology of Olbia Pontike. *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*. Editors: V. Cojocaru, L. Ruscu, T. Castelli and A-I. Pázsint. *Cluj-Napoca*. 2019. P. 530-531.

Sutzu M. C. Poids et monnaies de Tomis, Castellane, H. et A. Blanchet, 1900: Congrès international de Numismatique réuni, à Paris, en 1900. *Procès-verbaux et memoires*. P. 115-148.

Vinogradov, 1990 – Vinogradov J. G. *Bulletin epigraphique. Revue des études grecques*. 1990. Vol. 103. P. 556. № 593.

Vinogradov, 1994 – Vinogradov Yu. G. New Inscriptions on Lead from Olbia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. № 1 (SEG 44: 669). 1994. C. 103-104.

Наукове видання

Микола Ілліч Ніколаєв

Хронологія Північного Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці.

Монографія

Підписано до друку 02.12.2021.

Ум. друк. арк. 20,1. Тираж 100 прим. Зам. № 575

ТОВ «БукРі».

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи

ДК № 5363 від 20.06.2017 р.

02100, м. Київ, Дніпровський р-н, вул. Червоноткацька, 42Е

Тел. + 380 (96) 168 01 67. E-mail: bookre.ua@gmail.com

***Віддруковано в редакційно-видавничому відділі
Ізмаїльського державного гуманітарного університету***

Адреса: 68610, Одеська обл., м. Ізмаїл, вул. Рєпіна, 12, каб. 208

Тел.: (04841) 4-82-42

E-mail: nauka_idgu@ukr.net

**Автор монографії «Хронологія Північного
Причорномор'я IV–I ст. до Р. Х. Вибрані праці»**

Микола Ілліч Ніколаєв

21. 12. 1951 р., доктор історичних наук, професор кафедри історії та методики її навчання Ізмайльського державного гуманітарного університету, лауреат премії М. Аркаса (історія, археологія), автор монографій «Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н. э.» (2008 р.) та «Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. – I в. н. э.» (2014 р. Друге видання – 2016 р.), кандидат технічних наук, член-кор. Інженерної академії України, лауреат премії (Всесоюзної) спілки винахідників та раціоналізаторів.

